

Vol. LXIII

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 449.

सभाष्यदृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SAMAS'RAMĪ.

VOL. I.
FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1880.

BIBLIOTHECA INDICA ;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES,

Nos. 449, 454, 460, 471, 477, and 480.

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PAṆḌIT SATYAVRATA SÁMASRAMÍ.

VOL. I.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1882.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHILOSOPHY DEPARTMENT

PHILOSOPHY 101

LECTURE NOTES

BY [Name]

DATE

CHAPTER 1

THE FOUNDATIONS OF PHILOSOPHY

1.1 INTRODUCTION

1.2 THE SCOPE OF PHILOSOPHY

निरुक्तम् ।

(निघण्टुः)

अभिगोषश्रीदेवराजयज्वल्लत'निर्वचन'नामटीकासहितम् ।

श्रीसुश्री

वङ्गदेशीयासियातिकसमाजाभ्यर्चनया अयेन च

काश्मीरवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामअभिभट्टाचार्येण

सम्पादितम् ।

प्रथमो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

प्राज्ञसामिन्नचन्द्रे मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८०४ ॥

निरुक्तम् ।

अथैषा महती विप्रतिपत्तिः—किमिदं निरुक्तमिति ? वेदार्थोप-
कारिणां षष्ठां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वप्रतिपादके त्रिंशत्वाक्ये अन्यतमस्य
निरुक्तस्यैव नाम श्रूयते न तु निघण्टोः । तथाहि—

“कन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कक्षोऽथ पद्यते ।

ज्योतिषामयनं चतुर्निरुक्तं श्रीचमुच्यते ॥

त्रिंशत् प्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्यतम् ।

तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥”-इति ।

परं निरुक्तग्रन्थदर्शनात् विशेषतस्तदारम्भप्रस्तावदर्शनादेव स्फुटमुप-
सृज्यते नासौ कस्मिन्ग्रन्थग्रन्थोऽपि तु समाह्वायसङ्गृहीतपदपेटिकारूपस्य
‘निघण्टु’-नामकस्य कस्यचित् टीकाग्रन्थ एवायमिति । तथाहि—
“समाह्वायः समाह्वातः, स व्याख्यातव्यः ; तमिमं समाह्वायं निघण्टव
इत्याचक्षते”—इत्यादिः । तदत्र ऋक्संहिताभाष्यावतरणिकायामुक्तः
सायणीयसिद्धान्त एव श्रवणम् । तथा—

“अर्थवबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम् । गैः
ग्या ज्या ज्ञा ज्ञा जमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य
इत्यन्तो यः पदानां समाह्वायः समाह्वातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबो-
धाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्य-
नामान्नीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं चिकाण्डम् ।
तस्मानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम्—

(ख)

‘आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।
द्वितीयं दैवतं चेति समाख्यस्त्रिधा मतः ॥
गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।
जहात्युल्बमृवीसान्तं नैगमं सम्प्रपद्यते ॥
अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ।
अग्न्यादिदेवीजर्जाङ्गत्यन्तः क्षितिगतोगणः ॥
वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षदेवताः ।
सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थानदेवता इति ॥
गवादिदेवपत्न्यन्तं समाख्यमधीयते ॥’-इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्घे यत्र प्रायेणोपदिश्यते,
तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः; तादृशेष्वमरसिंह-वैजयन्ती-हलायुधादिषु
द्वयं निघण्टव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसङ्घेोपदेशात्
आद्यकाण्डस्य नैघण्टुकत्वम् । तस्मिन् काण्डे चयोऽध्यायाः । तेषु,
प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये
मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्व-
ब्रह्मत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दे वेदवाची । यास्केन तत्र
तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात् । तस्मिन्निगमे
एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्
काण्डे उपदिष्टत्वात् तस्य काण्डस्य नैगमत्वम् ॥ पञ्चमाध्यायरूपस्य
द्वितीयकाण्डस्य दैवत्वं विस्यष्टम् ॥ पञ्चाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मक
एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निर-
क्तत्वम् ॥ तद्वाख्यानञ्च समाख्यः समाख्यात इत्यारभ्य तस्यास्तस्या

साङ्गाद्यमनुभवत्यनुभवतीत्यनैर्दादभिरध्यायैर्थास्कोनिर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निः-
शेषेषोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः ॥”

एवञ्च निघण्टो रेवापरं नाम निरुक्तम्; किञ्च तात्स्थ्यात् तच्छब्दइतिन्यायात् यास्ककृतैव तदीयटीकापि निरुक्तमेवोच्यते इति फलितम् । अतो निरुक्तसम्पादने प्रवर्त्तमानेन मया आदौ निघण्टु-
नामकनिरुक्तं ततश्च तट्टीका यास्क्रीया निरुक्तमिति-प्रसिद्धा सम्पा-
द्यते; तत्र च यास्क्रीयनिरुक्ते आद्यकाण्डस्य प्रतिपदनिर्वचनादर्शनात्
द्वितीयतृतीयकाण्डयोश्च व्याख्यातेष्वपि पदेषु प्रकृति-प्रत्ययादीनां
स्फुटमनुपलब्धेः अपरापि टीका देवराजीया ऋज्वर्थनामिका निघण्टु-
कथेन साकमापाद्यते ॥

अथ निघण्टु-पाठभेद-सङ्ग्रहाद्यापादित-पुस्तकानां नामकरणा-
दिकं ज्ञायते—

क . . . ऋज्वर्थाभिधटीकापुस्तकम् । विवरणम्—पत्राणि १६७,
प्रतिपृष्ठपङ्क्तयः ११, पत्रपरिमाणम् १२ × ५॥ इत्य ।
जीर्णमल्पाशुद्धम् ।

ख . . . मत्कीताधीतपुस्तकम् । वि०—प० २६, प्र० पृ० पं० ७,
प० प० ६। × ४ इत्य । प्राचीनं शुद्धम् ।

ग . . . काशीवासि-मद्रुहदेवपुस्तकम् । वि०—प० १८, प्र० पृ०
पं० ८, प० प० ८॥ × ३॥ इत्य । प्राचीनतमं शुद्धम् ।

घ . . . ऋज्वर्थाभिधापरटीकापुस्तकम् । वि०—प० ३२, प्र० पृ०
पं० १३, प० प० १०॥ × ४॥ इत्य । अर्द्धाधिकखण्डितं
सर्वासहमतिजीर्णमतिशुद्धम् ।

ख़ . . . रडल्फरोथ्-प्रकाशित-यूरोपमुद्रितपुस्तकम् । शुद्धम् ।

ग़ . . . आदिब्राह्मणसमाजीयपुस्तकम् । वि०—प० ८, प्र० पृ०
पं० १०, प० प० १२ × ४ । इच्च । नवीनमशुद्धञ्च ।

A, B, C, } रडल्फरोथ्-सङ्गृहीतपुस्तकानि ।
D, E, F, } एषां विवरणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ॥

पु०—पुरस्तात् द्रष्टव्यम् । प०—परस्तात् द्रष्टव्यम् ।

मुद्रितातिरिक्तानामेषां लिपिकालनिर्णयेऽहमसमर्थः क-ख-घ-
पुस्तकेष्वलेखान्दन्येष्वन्तिमपचाभावाच्च ।

एषु;—ख, ख़, ग़, A, B, F-एषां षष्ठांशेकादर्शानुलिपिलिपि-
वैक्यं दृश्यते प्रायः सर्वत्रैव । येऽपि भेदाः घ-पुस्तके दृश्यन्ते, ते तु
मूनमादर्शाक्षरबोधभ्रममूलका एवेति स्फुटमनुभूयते; सम्भाव्यते हि
तुल्याकारप्राथार्णां पकारयकारादीनां नागराक्षराणां भेदबोधात्पञ्चन
केनचिद् वाङ्मेन तथा लिखितुं, यथा “रिपः”—इति लेखे ‘रियः’-
इति । एवं ग, C, D, F-इत्येषां चतुर्णामपि एकादर्शानुलिपिलिपिवेति ।

अथ क-घ-पुस्तके द्वे एव कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरादापा-
दिते । तत्र घ-पुस्तकन्तु ऋज्वर्थटीका-सारसङ्गृहीतं ग्रन्थान्तरमिव
बुध्यते, तस्य क-पुस्तकापेक्षया बङ्गशो न्यूनत्वदर्शनात् । परमनयोः प्रती-
कपाठे लैक्यमेव सर्वत्र प्रायः; क्वचित् ख-श्रेणीपुस्तकैः क्वचिच्च ग-श्रेणि-
कैश्च साम्यमपि । इह च सर्वत्रैव प्रायः क-पुस्तकमेव प्राधान्येनावल-
म्ब्यते, टीकायास्तदनुयायित्वात्; यत्र यत्र च टीकया सह टीकाधृत-
पाठस्य विरोधो लक्ष्यते, तत्र तत्र तु टीकासम्मतपाठः खादिपुस्तकीयो
ऽपि गृह्यत एव क्रियते च क-पुस्तकस्यानादरः ॥

सम्पादकः ।

॥ निरुक्तम् (निघण्टुः) ॥

टीका-भूमिका ॥

महत्स्यन्तकान्तारसञ्चारिकरिणं मुखे* ।

मदास्वदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिणां भजे† ॥ १ ॥

नमस्त्रिधात्रे त्रिपिविष्टनात्रे‡

निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।

अवाप यास्को विविधेषु यागे-

ध्वनेन॥ चास्त्रायमभिष्टुवानः ॥ २ ॥

प्रथमामि यास्कभास्करं यो ह्यन्तमसः प्रकाञ्चितपदार्थः ।

यस्य भुवनत्रयीमिव गावः॥ प्रकटां चयीं वितन्वन्ति ॥ ३ ॥

वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुस्थ्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।

अनुकृतवन्नं वन्दे पितामहं देवराजयज्वानम्? ॥ ४ ॥

* वस्य मुखं इडा अयं करीति बुध्यते, तमित्यर्थः । करी चासौ कीदृश इत्युच्यते तस्य विशेषणं कान्तारसञ्चारीति । कान्तारस्य च विशेषणं महत्स्यन्ता इति । अत्र चयी, पक्षे वेदत्रयपरम्, पक्षे त्रिस्तोत्रीपरम् ।

† मदास्वदैत्यरूपमातङ्गानां भङ्गं पराजयं दक्षिणं वा इडा यः केसरीत्युपलभ्यते तम् ।

‡ यस्य देवस्य महादर्शनात् अयं करीति विप्रमदर्शनापायं केसरीति बुध्यते, तं करिणमकेसरिणोमयधर्मोक्तानां महाबलं ज्ञानमं देवं भजे इत्यर्थः ।

§ त्रिपिविष्टोऽत्र सविता, स च जगत्प्रसविता; ब्रह्म चादित्यो वा विचारान्तरम् । (निघ० ३, ७-८ । ऋ० सं० ७, ११, ७, —१००, ३;—१) ।

॥ 'ध्वनेन' सविता प्रेरित एव 'यास्कः' [तथा च ब्रूयते 'विविधेषु यागेः प्रबोद्ध्यात्' ऋ० सं० १, ११, १०]; 'विविधेषु यागेषु' विविधयानसिद्धार्थं [निमित्तात् कर्म-योगे (१, १, ११ वा०)—इति सप्तमी] 'चास्त्रायमभिष्टुवानः' सन् 'निरुक्त-विद्यानिगमप्रतिष्ठाम्' 'अवाप' अतस्त्वस्यै नम इत्यर्थः ।

¶ किरपाः ।

आचार्यं शाब्दिकानामृषि यजुषि च यदृष्टतुल्यप्रभावम्,
वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रममुपनिषद्सरीणामुपपन्नम् ।

आभक्तारं क्रतूनामवनिमुखकरप्रक्रियानुक्रियाद्यै,
तातं यज्ञेश्वरार्यं प्रतिहततमसं ज्ञानभास्वरूपयूखैः ॥ ५ ॥

यज्वा 'रङ्गेश्वर'पुरी-पर्येत'ग्रामवास्तव्यः* ।

विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् ॥ ६ ॥

भगवता यास्केन समाचार्यं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्डरूपेण
त्रिविधं गवादि-देवपत्न्यन्तं निर्गुवता नैगम-देवताकाण्डपठितानि
पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि च, नैघण्टुक-
काण्डपरिपठितानान्नु गवाद्यपारेअन्तानामेकचत्वारिंशच्छतत्रयाधिक-
सहस्रं† सामान्येन 'एतावन्त्यस्य सत्वस्य नामधेयानि'—इति व्याख्याय
तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि, तथा कानिचिदेव दर्शितनिग-
मानि; अन्यानि तु ग्रन्थविस्तरभौत्या सामान्येन निर्वचनसंक्षेप-
स्योक्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं सुब्रह्म्यानीत्यभिप्रायेण चोपेक्षितानि ।
स्कन्दस्वामी च ततएव निरुक्तमनुजगाम ।

* वासुकारी । 'वनेख्यत कर्षारि षिच'—इति पा० १, १, ८१ वा० ।

† यदि च काण्डत्रयात्मकस्य समसस्य 'निघण्टु'-इति प्रसिद्धस्य निरुक्तपत्रस्य व्याख्यानं
कर्त्तव्यमस्ति, तथापि विज्ञेयतो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनार्थरवैषयकारश्च इति सूच-
यितुमुक्तं नैघण्टुकेत्यादि ।

‡ तथापि—प्रथमाध्यायीय-सप्तदशखण्डेषु 'जैः'—इत्यादि 'ऋङ्गादि'—इत्यनम् पञ्च-
दशोत्तर चतुःशतम् (४१५), ततः द्वितीयाध्यायीय-द्वाविंशति-खण्डेषु 'अपः'—
इत्यादि 'इजः'—इत्यनं चोद्धशाधिकपञ्चशतम् (५१९), ततश्च तृतीयाध्यायीय-
त्रिंशत्खण्डेषु 'अदः'—इत्यादि 'अपारे'—इत्यनम् दशोत्तरचतुःशतम् (४१०), एवं
सङ्कलनया भवत्युक्तम् (१९४९) ।

तत्र तु 'दिवसादित्यस्य च साधारणनामानि खरादीनि षट्'—
 'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'—'प्रपित्ते
 अभीके इत्यादीनि च षड्विंशतिस्र' भाष्यकारेण वञ्जकव्यत्वात्*
 प्रकरणञ्च एव निरुक्तानि,† स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि‡ ।
 अतोऽन्येषां? यथाक्रमेणानिरुक्तेर्निगमाप्रदर्शनाच्च स्वरूपमात्रमध्य-
 ययनादेवावगन्तव्यम्॥ । तच्चाध्ययनं कस्यियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्र-
 दायमासीत् । ततश्च कोशएव॥ ग्ररणमासीत् । तेषु च केषुचिद-
 र्थेषु लेखकप्रमादादिभिः कानिचित्पदान्यधिकान्यासन्, अन्येषु च
 कानिचिद्भूतानि, अपरेषु च कानिचिदपहाय कानिचित् विभ्रस्तानि
 अक्षराणि च विपर्यस्तानि । एवं व्याकीर्णेषु कोशेषु नियमैकभूतस्य
 प्रतिपदनिर्वचन-निगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्याभावात्
 नैघण्टुकं काण्डमुत्सन्नप्रायमासीत् ।

ततश्च पाठसंशोधनायं बालानां सुगमत्वाय च तद्गतानां पदानां
 क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं**,—खरादीनीति पूर्वमुक्तस्य

* सन्धय वङ्गनि वङ्गत्वानीति धियेति यावत् ।

† प्रकरणानुगतं रक्षाक्रमं प्रतिपदमुच्चार्यैव । अत्र च भाष्यकारेणेत्यस्य निघण्टु-
 भाष्यकारेण व्याख्येतेत्यर्थो बोध्यः ।

‡ अतस्तेषां स्वरूपादिनिर्णयय न मे त्रसः कथमेत्याशयः ।

§ '५ तः' एभ्यः उल्लिखितनिरुक्तादिव्याख्यातपदेभ्यः, 'अन्येषां' सर्वेषामेव पदानाम् ।

॥ अध्ययनश्चात्र पुस्तकाक्षरज्ञानविहीनवैदिकानां सम्प्रदायसिद्धं मुद्रपरम्परागतं
 बोध्यम् ।

¶ कोशपुस्तकमेवेत्यर्थः ।

** प्रदर्शयितुम्—इत्यस्य अस्मत्परिभ्रमः—इत्यन्तेन सम्बन्धः । एतेनैव नैघण्टुक-
 काण्ठीय-संकर्तव्यतोक्ता । एतावानेव ग्रन्थः कथं न समापितः? प्रत्युत चर्वितचर्वने
 नैजसादिव्याख्याने कथं प्रयासः स्वीक्रियत इत्याह—खरादीनीत्यादि तदुक्तीकृत्यितु
 मित्यन्तम् ।

प्रकरणत्रयस्य, नैगम-देवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्वाख्यातानां, प्रक्रिययोन्मीलित-व्यम्* ; ब्रह्मस्य नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलिततुञ्जाय-मस्यत्परिभ्रमः ।

इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुगतैस्त्वेव पदेष्वध्यर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गाच्चिरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि । तेन च समाख्यापठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्, अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा । अन्येषाञ्च पदानामस्यत्कुले समाख्यायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतौ नामानुक्रमण्यः आख्यातानुक्रमण्यः—स्वरानुक्रमण्यः—निपातानुक्रमण्यः—निर्वन्धनानुक्रमण्यः—तदीयस्य भाष्यस्य च ब्रह्मः पर्यालोचनात्,—ब्रह्मदेशसमा-नौतात् ब्रह्मकोशनिरीक्षणञ्च पाठः संशोधितः । निर्वचनञ्च—निरुक्तं,^(१) स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकां,^(२) स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राष्ट्रदेव(ग)-श्रीनिवास(घ)-माधवदेव(ङ)†—उवटभट्ट-(च)-भास्करमिश्र(छ)—भरतस्वाम्यादि^(३)—विरचितानि वेदभाष्याणि,^(४) पाणिनीयं व्याकरणं,^(५) विशेषत उणादिकं तद्वृत्तिं,^(ख) चौर-स्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्यां,^(६) भोजराजौयं व्याकरणं,^(७)

* अत्र पदे,—रयं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः, इमानि च सूत्रादीनि साधनानि—इत्येवं स्रष्टीकर्तव्यमित्यर्थः ।

† सायणमाधवात् प्राचीनोऽयं माधवः, 'रज्ज्वाजुषे जम्बुनि सज्जवेधवे'—इत्यादिमङ्ग-सायणपूर्वविवरणपत्रकारः ।

कमलमयनीय-निखिलपदसंस्काराश्च^(०) निरीक्ष्य क्रियते । तत्र च
अस्मद्भाष्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय
तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चेदुल्लिख्यते, अननुरूपन्तु किञ्चिद् विपरिण-
मय्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनु-
सृत्य, निरुक्तिः क्रियते ।

निगमश्च* दक्षिणापथनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्यमा-
नस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अदृष्टनिगमानाञ्च
पदानां निगमा अन्वेष्ट्याः† ।

अतोऽस्माभिर्यथा मति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो
बुद्ध्या निरूप्य शुकभाषितवन्मनसि कुर्वन्तु‡ ॥

* निगमः—उदाहरणरूपो वैदिकमन्त्रादिः ।

† एतेन तेषामपि स्थितिसंभावना सूचिता ।

‡ यथा, श्रुत्याः कीराः यानि ज्ञान्यपि वचनानि भाषयन्ति, तानि सर्वाण्येव यथा-
युतानि, न तु स्वपुत्रादिप्रयुक्तानि, तथैवात्रास्मदुक्तयश्च सर्वारव प्रबन्धनरादि-
ज्ञान्याः, न ज्ञान्येककल्पिताः—इतीह विचारं स्थापयन्तु विचक्षणा इति भावः ।

अथ प्रथमाध्यायः ।

‘अथातोऽनुक्रमिष्यामः’—इत्यादि (२, ५) निरुक्ते तस्य टीका-
याञ्च यन्मैघण्ट्युक्तकाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदितएकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः^(१) । ग्मा^(२) । ज्मा^(३) । क्ष्मा^(४) । क्ष्मा^(५) । क्ष्मा^(६) ।
क्ष्मा^(७) । क्ष्मितिः^(८) । अवनिः^(९) । उर्वी^(१०) । पृथ्वी^(११) ।
मृही^(१२) । रिपः^(१३) । अदितिः^(१४) । इळा^(१५) । निष्कृ-
तिः^(१६) । भूः^(१७) । भूमिः^(१८) । पूषा^(१९) । गातुः^(२०) गोचे^(२१)
त्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि* ॥ १ ॥

(१) गौः।। ‘गच्छुगतौ (भू० प०)’ अस्माद् ‘गमेर्डोस् (उ० २, ६३)’
—इति कर्मरि कारके अधिकरणे वा डोः प्रत्ययः । गातेर्वा स्तुत्य-

(१) “गौः” च । “गामा” —इति C. D. E. ग; अथ च निगमाः—ऋ० सं० ६,
१५, ५. ८, ८५, ११. १०, ११, १ । “गामाः” —इत्यपि पाठो भवितुमर्हति,
तथापि निगमदर्शनात् ऋ० सं० २, २८, ०. ६, ५, २. ८, ००, ४. १०, १०६,
१०। “गामा” —इत्यपि ऋक्संहितायां दृश्यते (५, २, १६;—१८, ४. ६, ५१,
११. १०, ४५, ४५—१०६, १ ।

(२) “गोपी” —इति कातिरिक्तेषु सर्वत्र, अत्राधान्यतया टीकास्तस्यतश्च ।

(१२) “रिपः” —इति च दृश्यते ऋक्संहितायाम्—२, २२, २. ०, २२, १२;—६०,
८;—१०४, १८ ।

(१८) “भूमिः” च; अथैतदिति बुध्यते ।

(२१) “गोचे” च; मुद्राकरप्रमादत्वात् विदासमिति गम्यते ।

* “इति पृथिव्याः” ग ।

† प०—४. ५. ११. २, १६. ५, १. ५, ५ । निघ० १, ५. १४. ४, २५. ६, २. १२, ० ।

र्थात् (अदा०प०) बाहुल्योक्तोः (३, ३, ११ ३) कर्षणधिकरणे वा ।
 'गोतोषित् (७, १, ६०)'—इति च चिदङ्गावात् टुङ्गिः । अथ
 भाष्यम्—'गौरिति वृथिव्या नामधेयं यदूरं गता भवति यथास्तां
 भूतानि गच्छन्ति मातेर्वाकारो नामकरणः (निह० २, ५)'—इति ।
 अस्य स्कन्दस्वामी—'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत्
 दूरेऽप्युपलब्धेर्गतिक्रियाव्यवहारः' । अन्यथान्यथ चोपलब्धेर्दूरोपदेशः ।
 प्रत्ययोपान्तकृत्पर्यसम्बन्धाच्च गमिरथ नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमन-
 सुपादत्ते, 'तत्रा' 'परिव्राजकः' इति यथा* । यथास्तां भूतानि
 प्राप्तिनो गच्छन्ति । सो वार्थे । मातेर्वा स्तुत्यर्थस्य । (अदा०प०)
 गीयते स्तुयतेऽसाविति, गायन्ति वास्तां स्थिता इति गौः । उदा-
 हरणम्—'गोषदधि (?)'—इति । गार्हपत्योपस्थाने विनि-
 श्योमात्, गार्हपत्यस्य च गवि वृथिव्यां सद्गतात् गो-ब्रह्मस्य वृथिव्यभि-
 धानत्वनिश्चितमिति । एवमन्येष्वप्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थ-
 समवायेन अभिधेयं प्रदर्शनैयं निश्चित्य तत्रदर्शाभिधायित्वम् । "ब्रजं
 नच्छ गोष्ठानम् (च० वा० सं० १, २५-२६)"—"गौर्गमारं चङ्गं पू-
 ष्णान् (च० सं० १०, ३१, २०)"†—"अभवत् पूष्णा भूमना गौः
 (च० सं० १०, ३१, ६)"‡—इति निगमाः ॥

(२) ग्मा । गमोः पूर्वसिद्धमेव कारकदत्ते 'कनिन्युष्टघितधि (उ०

* अयमभिप्रायः—यथा तदर्थं कुर्वन्मन्त्रेण परं तद्येत्युक्ते योमरुष्या वर्धकित्वात्-
 मन्त्रः कश्चिदित्येव प्रतीयते, एवं परिव्रजन्ति वचनपरं परिव्रजक रत्नोक्ते योम-
 रुष्या भिक्षुदेव बुद्धावे, एवमत्रापि ।

† 'गौः वृथिवी * * तां मर्षी * * अमार उद्भिरति'—इति सा० भा० ।

‡ 'गौः देवान् प्रति मन्त्री'—इत्यादि सा० भा० ।

१, १५४)”—इत्यादिना विहितः कनिन् प्रत्ययो बाहुलकात् भवति ।
 ‘गम-हन-जन-खन-घर्षां लोपः क्लृप्त्यनङि (६, ४, ६८)’—इत्यु-
 पघालोपः, औणादिकेन ‘मनिन् (७०, ४, १४०)’—इति सूत्रेण वा
 मनिनि बाहुलकात् (३, ३, १) टिलोपः, ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्
 (४, १, १३) । अर्थः पूर्ववदेव । ‘ग्मा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयम्’—इति
 माधवः । “दिवस्य ग्मसापाञ्च जन्तवः (ऋ० सं० १०, ४६, २)”*
 —“दिवस्य ग्मस्य मन्थम् (ऋ० सं० १०, १२, ६)”†—इति च नि-
 गमौ‡ । ग्म इत्यत्र हान्दसत्वाद्गूपसिद्धिः ॥

(३) आः । जमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १०) ‘जसु अदने (भू०
 प०)’—जनौ प्रादुर्भावे (‘दि० आ०)’—‘अञ्चू व्यक्ति-स्रक्षण-कान्ति-गतिषु
 (६० प०)’, स्रक्षणं शेषनमिति तद्वृत्तिः । एतेभ्यः ‘असुचन् पूषन्
 स्त्रीहन् (७० १, १५५)’—इत्यादिना परिञ्चमिति कनिञ्जन्तं लोपसर्गं
 निपातितम्, बाहुलकात् (३, ३, १) निरूपसर्गमपि भवति । निपा-
 तनादेव कारकविशेषसिद्धिः । ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)’ ।
 गतौ पूर्ववदर्थः । अदन्ति वास्यां भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्,
 जायन्ते वास्या ओषधयः । तथाचोपनिषत्—‘अन्नः पृथिवी, पृथिव्या
 ओषधयः (तै० उ० २, १)’—इति । अथवा ऋक्ता सर्वेषां प्रत्यक्षा
 न ह्याकाशादिवदयक्ता पृथिवी; ‘तिस्रो महीरुपरास्तस्युरत्या गुह्य

* ‘दिवो सुलोकास्य ग्मा पृथिव्यापोऽनरिचमेतेषु’—इत्यादि सा० भा० ।

† ‘दिवस्य सुलोकाश्च, ग्मस्य मूलोकाश्च, मन्थं मनुष्यम्’—इति सा० भा० ।

‡ सन्ध्याऽपि निमनाः; तथाहि—ऋ० सं० १, २५, २०; २७, ६, ५, २८, २ ।

एवं पूर्वच परच च सर्वच बोध्यम् ।

§ निब० १२, ४२ ।

दे निहिते दर्शिका (ऋ० सं० ३, ५, ६, ९)—इति च श्रुतिः । अत्रा
 सिक्ता भवति वृषेण; 'तस्मादसाविर्मां वृष्याभ्युनक्त्यभिजिघ्रति
 (ऐ० ब्रा० १, २, १)—इति ब्राह्मणम् । "ये के च ज्या महिो
 अहिमायाः (ऋ० सं० ६, ५, २, १५)"—*—"अभिक्रत्वन्भूरध्वज्जन् (ऋ०
 सं० ७, २, १, ६)"—†—"अथा अत्र वसवोरन्त देवाः (ऋ० सं० ७,
 ३८, ३)"—‡—"अध्वजो अधवा दिवः (ऋ० सं० ८, १, १८)"—४—इति
 च निगमाः ॥

(४) ज्या ॥ 'चि चये' भूवादिः (प०), 'चि निवासगतयोः' तुदादिः
 (प०), 'चि हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०), चै, जै, सै, चये (भू० प०),
 'क्षमूष् सहने (दि० प०), 'क्षायी विधूनने (भू० आ०)';—एतेभ्यः
 श्रौणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाह्यलकारूपसिद्धिः । अपि
 गतावर्थलक्षः । चिथन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिनः, चायन्ति अवयवं
 गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंस्यन्तेऽस्यां पापकृतइति वा, क्षमते
 वा प्राणिजातरूपं, भारं विधूनयति वा प्राणिनः स्वकीयकाले ।
 "पिता यस्यां दुहितरमधिष्कन् क्षया रेतः (ऋ० सं० १०, ६१, ७)" ॥

* 'ज्या प्रथिवीनामैतत्, प्रथिव्यां जश्चिरे'—इति सा० भा० ।

† 'चे इन्द्र ! तं क्रत्वा कर्मणा त्वन् प्रथिव्यां वर्तमानान् जन्तून् यामिभूः चक्ष्मूः'
 —इति सा० भा० ।

‡ 'वसवो वसुसञ्चुका देवा अत्र चक्षिन् यज्ञे त्वया प्रथिव्या रक्त रमयन्ताम्'—इति
 सा० भा० ।

४ 'जसन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्या प्रथिवी, तस्याः सकाशादवः'—इति सा० भा० ।

॥ निघ० १०, ७ ।

॥ 'पिता प्रजापतिः यद्यदा स्त्रां दुहितरं दिवसुपसं वाधिष्कन् चक्ष्मन्त् तदानी-
 नेव क्षया प्रथिव्या सच'—इत्यादि सा० भा० । एतन्मूलकमेव प्रजापतेर्दुहित-
 नामिन्नं पराशादौ प्रसिद्धम् ।

—“अथा चरति परि सा वृष्णु नः (अ० सं० ७, ४६, ३)”*—इति च निगमौ ॥

(५) ज्ञा । निरूपिताएव धातवः† । ‘अन्येष्वपि वृश्नते (३, २, १०१)’—इति सोपपदात् अनेर्विधीयमानो ङः प्रत्ययः, ‘अपिञ्चः सर्वोपाधि-अभिचारार्थः’‡—इत्युक्तेर्निरूपपदेभ्योऽपि भवति । आयस्तु हान्दसत्वान्मकारलोपः । अर्थः पूर्वाक्षरव । “जातस्य च आयमा- नस्य च जाम् (अ० सं० १, ८६, ७)”—इति निगमः‡ ॥

(६) जमा । निरूपिताएव धातुभावाः । औणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाङ्गसकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः पूर्वाक्षरव । ‘जमूष् सहने (दि० प०)’—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप् प्रत्ययः । “यः पाथिवस्य च्च्यस्य राजा (अ० सं० २, १४, ११)”—इति निगमः ॥

(७) क्षोषिः॥ । ‘दुनु हनु शब्दे’ अदादिः (प०) ‘वीज्याञ्चरिभेनिः (उ० ४, ४८)’—इति विहितो नि-प्रत्ययो बाङ्गसकाद् भवति, गुणः षत्वम् । क्षुयते शब्दयते क्षूयते क्षोषिभिः, क्षुवन्त्यस्यां भूतानीति वा । क्षोषीति ईकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा ‘छदिकारादक्रिनो वा ङीष् वक्तव्यः (४, १, ४५ वा०)’—इति ङीष् । “नवन्त क्षोषयो यथा”

* ‘अथा चित्वा चित्तौ वा चरति वर्तते सा दिदुत्, जोऽस्यान् परिदृष्टुं परित्य- जतु’—इति सा० भा० । एवं सर्वत्रैव साधं दृष्ट्वैव निगमन्तं स्वीकार्यम् ।

† निघ० २, ६ ।

‡ इतः पूर्वं कोत्यत्रैव ।

§ एषोक्तिः पाणिनिमहाभाष्यकारस्य भ्रमवत्यतश्चोत्तरिति बोध्यम् ।

॥ प० २, १० ।

¶ ‘नवन्त विविधं व्याज्रवन्ति । क्षोषयः मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनं सेवार्थं यथा व्याज्रवन्ति तद्वत्’—इति सा० भाष्यं चिन्त्यम् ।

(अ० सं० १०, २२, ६)”—“यं चोदीरगुच्छदे (अ० सं० ८, ३, १०)”
—इति निगमौ ॥

(८) चितिः* । ‘चि निवासगत्योः(तु० प०)’, ‘चि चये (भू० प०)’
‘चि हिंसायां (खा० क्र्या० प०)’—एतेभ्योऽपि ‘त्रयेस्त्रिः(उ० ४, १०५)’
—इति विहितस्त्रि-प्रत्ययो वाङ्मलकाद् (३, ३, १) भवति, गुणाभा-
वस्य । अथवा ‘स्त्रियां क्तिन् (३, ३, ६४)’ कर्मण्यधिकरणे (३, ३, ६३)
वा भवति । अर्थस्तु स्योत्यचोक्तः । “चेति चितीः सुभगो नाम पुच्छन्
(अ० सं० ५, ३७, ४)”—“वीहि स्त्रिस्त्रि सुचिति दिवः (अ० सं० ६,
२, ११)”—इति निगमौ ॥

(९) अवनिः† । ‘अव रक्षण-गति-दृप्ति-भीत्य-ऽवगम-प्रवेश-अ-
वह-सामर्थ्य-याचन-क्रिये-च्छ-दौश्य-ऽवाप्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा-दान-
भाग-टद्धिषु (भू० प०)—अस्मात् ‘अर्चिसृष्टधन्वन्ध्रविह्वभ्योऽनिः
(उ० २, ६५)’—इत्यनि-प्रत्ययः । अवति प्रजाः अव्यन्ते वा भूपैः ।
इतावत्स्वर्येषु यो योग्यः स बोद्धव्यः । “आ वां रचोऽवनिर्गं प्रवत्वान्
(अ० सं० १, १८१, ३)”—“यत्सीं महीमवनिं प्राभि मष्टंशत् (अ०
सं० १, १४०, ५)”—इति च निगमौ ॥

(१०) उर्वी‡ । ‘ऊर्षुञ्ज आच्छादने (अदा० उ०)’—अस्मात्
‘महति द्रस्यस्त्र (उ० १, ३०)’—इति उ-प्रत्ययो ण-स्योपोद्भवस्य,
उदः । ‘वोतोगुणवचनात् (४, १, ४४)’—इति ङीष् । ऊर्षीति
आच्छादयति उर्वीं । महत्त्वादाच्छादयिषी भूमिः स्त्रिस्त्रि हितानां

* प० २. ३ । निब० ४, २५ ।

† प० १२. २, ५ । निब० २, ६ ।

‡ प० १२. २, १;—२० । निब० २, २६ ।

वा पदार्थानाम् । वृषोतेर्वा (खा०प०) वृषोदरादित्वात् (६, २, १०८) रूपसिद्धिः । 'छादनार्थं विघ्नष्टम्'—इति स्कन्दस्वामी । वृषोतेराच्छादनार्थत्वेऽनुवादश्च । “मा सीमवद्य आ भागवीं काष्ठा (च्छ०सं० ८, ८०, ८)”—इति निगमः ॥

(११) पृथ्वी* । 'प्रथ प्रख्याने (भू०आ०)'—'प्रथि-घदि-भ्रञ्जा सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ० १, २७)'—इति कु-प्रत्ययः सम्प्रसारणश्च । प्रथतेऽसाविति पृथुः । पूर्ववत् (४, १, ४४) ङीष् । पृथ्वी विस्तीर्णेत्यर्थः । पञ्चाग्रत्कोटियोजनविस्तीर्णिति पृथिवी । यद्वा; अन्तर्भावित्पर्यात् प्रथतेः 'उष्णादयो बडसम् (३, ३, १)', 'भृतेऽपिदृग्गन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भृते कु-प्रत्ययः । ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थः । 'तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् यदप्रथयत् पृथिव्यै पृथिवीत्वम् (च० ब्र० ११, १८.-१३, २)'—इति हि ब्राह्मणम् । 'पृथुना राज्ञा अवतारिता पृथ्वी'—इति चौरस्वामी । “स्तेगो न क्षामयेति पृथ्वीम् (च्छ०सं० १०, ३१, ८)”—इति निगमः । 'यच्चैकार्थानां पदानां सन्निपायः, तच्चैकं तस्य वाचकं भवति; अन्येषां निरुक्त्या-योजनं कर्त्तव्यम्'—इति मर्यादाः; अतोऽत्र क्षामित्यस्य निरुक्त्या योजनम् ॥

(१२) मही† । 'मह पूजायाम्' भृवादिः (प०) । 'इन् सर्वधातु-भ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः । 'छादिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष् । मह्यते प्रजाभिः, महति वा देवताः स्वभारा-

* प० २, २० । निघ० १, १२; १४ ।

† आक्षान्तृषां आक्षान्तृषाम् ।

‡ प० ११. २, ११. २, २० । निघ० ४, ११. ४, १२ ।

घतरणाय । अथवा मानेन खगुणेन परिमाणेन खस्मादूनं परि-
माणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेश्च मही ।
घषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) निर्वाहः । “आ नो महीमरमतिं
सजोषा (ऋ० सं० ५, ४ ३, ६)”-इति निगमः ॥

(१३) रिपः । ‘रेष्ट गतौ (भू० आ०)’, ‘क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु-
कटप्रूजुश्रीषाम् (३, २, १७८ वा०)’-इत्यत्र ‘प्राक्प्रत्ययनिर्देशात्
इष्टसिद्धिः’-इति वचनात् छस्वे रिपः । गौरित्यनेन समानार्थः ।
यद्वा; ‘रिफ कत्यन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु’तुदादिः परस्मैपदी ।
क्लिपि, फकारश्च पकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५) । कत्यन-युद्धादौ-
नस्त्रां कुर्वन्ति तत्कारिणः । यद्वा; ‘लिप उपदेहे (तु० उ०)’,
लिप् । गोमयादिना आलिप्यते इति लिप् । रलयोरभेदः । तथाच
माधवीयनिर्वचनानुक्रमस्थां ‘लेपमाद्रेपणादपि’-इति । यद्वा; ‘रप
स्त्रप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)’, ‘रपेरिष्पोपधायाः (उ० १, २५)’-
इत्युप्रत्यये विधीयमानमित्त्वं बाहुलकादन्यत्रापि भवति । आलपन्त्यस्यां
प्राणिनः इति रिप्, जसि रिपः; एवरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात्
यथादृष्टं पाठः । “रिरिक्कांसं रिप उपस्थे अन्नः (ऋ० सं० १०, ७६,
३)”-“पाति प्रियं रिपो अयं पदं वेः (ऋ० सं० ३, ५, ५)”-
इति च निगमौ ॥

(१४) अदितिः* । ‘दीङ् चये (दि० आ०) । ‘ह्यत्युटोवङ्ग-
स्त्रम् (३, ३, ११३)’-इति कर्त्तरि क्तिणि ह्यन्दसं ह्रस्वत्वम्, मञ्-
समासः । अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेऽप्यदौना न खिद्यते इत्यर्थः ।

* प० ११. १, ११. २, २०. ४, १. ५, ५ । नि० ४, १२. ११, १२ ।

‘अदितिरंदीना (निघ० ४, २२)’—इत्यत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी—‘यद्यपि नञ्पूर्वात् द्यतेः क्तिनि ‘द्यति-स्यति-मा-स्वाम् (७, ४, ४०)’—इतीत्वे च रूपं सिध्यति, तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वादर्थान्वयाच्च ‘दीङ् चये (दि० आ०)’ इत्यस्यैवेदं ह्रान्दसं रूपं द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तम्—‘न संस्कारमाद्रियेत अर्थानित्यः परौचेत (म० भा०)’—इति । “देवेभ्यो अदितये स्योनम् (स्र० सं० १०, ११०, ४)”—“तममृत्वन्त वाजिनमुपस्ये अदितेरधि (ऋ० सं० ८, २६, १)”—इति निगमौ ॥

(१५) इडा* । ईङ् स्तुतौ (अदा० आ०), ‘ञि इन्धी दीप्तौ (इ० आ०)’ । अनयोः ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्जायाम् (३, ३, १८)’—इति घञ्, षष्ठोदरादित्वात् (६, ३, १०८) ईङ् ईङ्स्त्वम्, इन्धेर्नकारलोपो धकारस्य उकारो गुणाभावश्च । ईङ्यते स्त्वयते वास्यां यजमानो देवान्, इन्धे दीप्यतेऽस्यां श्रीभिः । यदा; ‘इण गतौ (अदा० प०), ‘क्वादिभ्यः कित् (उ० १, ११२)’—इत्यस्मिन् सूत्रे ‘बङ्गलानुवृत्तेः अत्रमन्तादपि भवति’—इति वचनात् उ-प्रत्ययः, कित्वाङ्गुणाभावः । गवा समानार्थः । यदा; ‘इल स्वप्न-चेपणयोः (तु० प०)’—इत्यस्मात् ‘इगुपधा-ज्ञा-प्रौ-किरः कः (३, १, १३५)’—इति क-प्रत्ययः, ‘इत्यल्युटो बङ्गलम् (३, ३, ११३)’—इति अधिकरणे भवति । क्षिप्यन्तेऽस्यां भावः, स्वपन्तेऽस्यामिति वा; उ-ल्यो-रेकत्वस्मरणत् उत्वम् । यदा; ‘इला’—इत्यन्ननाम गोनाम वा (निघ० २, ७.—२, ११), इला-अन्नं गौर्वा अस्यामस्तीत्यर्थादित्वात् (५, २, १२७) अच्; अन्नवती गोमती वा इडा । बह्वृचानान्तु ‘द्वयो-

* प० ११. २. ७; ११. ४, ५ । निघ० ११, ४८ ।

श्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स उकारो ऋकारः (प्राति०)”—इति
 ऋलम् इळा, ऋचु उदाहरणवाङ्मत्याच्च ऋमेद-दृष्ट-पाठः इति ।
 “इळायास्त्वा पदे वयं (ऋ०सं० ३, २८, ४)” —“अथा होता न्यसौदो
 यजी॑द्यानि॒ऋस्य॑द० (ऋ०सं० ६, १, २)” [“इऋश्चान्दसत्वादाकारलोपः”
 —इति स्कन्दस्वामी]—“इऋस्यदे समिध्यसे (ऋ०सं० १०, १८१, १)”
 —इति निगमाः ॥

(१६) निश्चि०* । ‘निश्चि०तिर्निरमणात्’ (२, ७)—इति निरुक्तम् ।
 अस्य खन्दस्वामी—‘निरमणात्=निश्चलत्वेनावस्थानात्—इत्यर्थः; रमन्ते
 वास्यां भूतानि’—इति । तच्च निर्-पूर्वाद्भूः (भू०आ०) ‘इत्यल्लुटोवङ्ग-
 खम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तर्यधिकरणे च क्तिनि (३, ३, ८४)
 अनुनासिकलोपः, ‘रमेर्मतौ वङ्गलम् (६, १, ३४वा०)’—इत्यच
 वङ्गलवचनात् सम्प्रसारणम् । आद्येऽर्थे निर्निश्चलत्वमाह नानवस्थानम्
 उत्तरच धात्वर्थमनुवर्त्तते निः । वैयाकरणपक्षेण तु निरुपसृष्टादर्चः
 क्तिनि निश्चि०तिः निःक्रान्ताकृतेर्गमनात् निश्चलवदवतिष्ठते इत्यर्थः ।
 “वङ्गप्रजा निश्चि०तिमाविवेश (ऋ०सं० १, १६४, २२)” —“अथा
 श्रयी॑त निश्चि०तेरुपस्ये (ऋ०सं० १०, ८५, १४)” —इति च निगमौ ॥

(१७) भूः† । भू सत्तायां (भू०प०) सम्पदादित्वात् भावे क्तिप्
 (३, ३, ८४ वा०) । भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । “मूर्द्धा भुवो भवति
 नक्तमग्निः (ऋ०सं० १०, ८८, ६)” —इति निगमः । रेफान्तं व्यत्ययम्,
 यथा—“भूर्भुवः खः (य०वा०स० ३६, ३)” —इति ॥

* नि० १, १०, २, ७, ७, २ ।

† प० २ । नि० ७, १०, २८ ।

(१८) भूमिः । ‘भुवः कित् (उ० ४, ४ ५)’—इति भवतेः मि-
प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । अथवा ‘भृतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)’—इति
वचनात् भृते मि-प्रत्ययः । ‘अभृतभूमिस्तथा अभृदा इदमिति तद्
भूम्यै भूमिल्लम्’—इति श्रुतिः । “न्यङ्कुत्तानामन्वेति भूमिम् (ऋ० सं०
१०, २७, १३)” —“भूमिर्भूमिमगात्”—इति च निगमौ ॥

(१९) पूषा* । ‘पुष पुष्टौ (भू० दि० क्र्या० प०) । ‘श्वसुत्तनपूषन्
(उ० १, १ ५ ५)’—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपात-
नादुपधायादीर्घः । पुष्यति धान्यादिभिः समृद्धा भवति पोषयति
वान्मैः प्रजाः । ‘सर्वार्थपोषणात् पूषा’ इति भट्टभास्करमिश्रः । तथा
‘पृथिवी न्यवर्त्तयत् पोषधीभिर्वनस्पतिभिरपुष्यत्’ इति श्रुतिः । यदा ;
‘पुष धारणे (सु० प०)’—इति धातुः । धारयति सर्वाणि भूतानि
पोषयत्याभरणानीति यथा । “आ पूषञ्चिचवर्द्धिषम् (ऋ० सं० १,
२३, १३)” —इत्यच माधवः—‘पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्यचं रूपम्’ ।
“पूषा त्वेतौ नयतु हस्तगृह्या (ऋ० सं० १०, ८ ५, २६)” —इति, “ष-
रस्वत्यै पूषोऽग्रये स्वाहा (य० वा० सं० ४, ७)” —इति निगमः ॥

(२०) गातुः† । ‘गाङ् स्तुतौ’ इन्द्रसि जुष्टोत्यादिः (भू० प०),
‘गाङ् गतौ (भू० आ०)’, ‘कै गै ऋद्धे’ भूवादिः (प०) । ‘कमि-मनि-
जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ० १, ७०)’—इति तु-प्रत्ययः । गीयते
स्त्वयतेऽसौ, स्तुवन्ति वास्यां स्थिता इन्द्रादीन्, गच्छन्त्यस्यां भूतानीति
वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायनादिति । यदा ; गम्यतेऽनेनेति

* प० ५, ६ । निघ० ६, २१. १९, १६ ।

† प० ४, १ । निघ० ४, २१ ; ९५ ।

गातुर्मार्गः, 'लुगकारेकाररेफास्येति वक्तव्यम् (४,४,१२८वा०२)'—
इति मत्वर्थीयस्य लुक् । गातुः मार्गवती हि भूमिः । "इन्द्राय
गातुरु॑त्तीव॑ येमे (ऋ० सं० ५, ३३, १०)"—"अर्दशि॑ गातु॒ ह॒रवे
वरौ॑यसी (ऋ० सं० १, १३६, २)"—इति निगमौ ॥

(२१) गोत्रा । 'गुङ् अत्यन्ते शब्दे (भू० आ०)' । 'गु-घृ-वी-पचि-
वचि-यमि-[मनि-तनि*]-सदि-चदिभ्यस्त्रः (उ० ४, १६२)'—इति च-
प्रत्ययः । गुणः । मृगपक्ष्यादयोऽस्यामव्यक्तशब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा ।
यद्वा ; गोत्राः श्रैलाः सन्त्यस्याम् अर्शआदित्वात् (५, २, १२७) अच् ।
यद्वा ; गोशब्दे कर्मण्युपपदे 'चैङ् पालने (भू० आ०)'—इत्यस्मात्
'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । टाप् (४, १, ४) । गास्त्रायते
रक्षति यवषोदकवत्तथा । यद्वा ; गोभिरादित्यकिरणैर्दृष्टिप्रदानेन
चायते रक्षते इति, 'ह्यत्यल्युटोबहुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि
'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यद्वा ; गोशब्दात् 'तस्य समूहः
(४, २, ३७)'—इत्यस्मिन्नधिकारे 'खल-गो-रथात् (४, २, ५०)'—
इत्यनुवृत्तौ 'इति-च-कृत्यचश्च (४, २, ५१)'—इति च-प्रत्ययः ।
गोत्रा, गर्वा समूहे मत्वर्थीयोऽकारः । गोसमूहोऽस्यामस्तीति गोत्रा ।
निगमोऽश्वेषणीयः† ॥

* सिद्धान्तकौमुद्यानु नेमौ धातु इह हश्चेते ।

† बहुमन्त्रेषु श्रूयते 'गोत्रा'-पदम्, परं न तत् क्वापि प्रथिवीपरमिति भावः । एवञ्च
गोत्रेत्यस्य प्रथिवीनामसु पाठः किं भूषैव ? गोत्रेदवश्चं सायणादिव्याख्यातृणांमेव
तत्र तत्र मन्त्रेषु व्याख्यातं दूषणमुररीकार्यम्, तथाच न सर्वत्रैव गोत्रेत्यस्य
मेघादिरेव वाच्यः क्वचित् क्वचित् प्रथिवीवाचकत्वेनापि तस्य पदः कार्यः तथा
तस्यास्य निगमाभिव्यक्त्या इति ध्येयम् ।

इत्येकविंशतिः पृथिवी-नामधेयानि ॥ “उवाच मे वरुणो मेधिराय (ऋ० सं० ७, ८७, ४)”-इत्यत्र माधवः-‘उवाच मन्त्रं वरुणो मेधाविने’-इति स तत्रैकविंशतिनामानि काचिद् गौर्बिभर्त्तीति पृथिवीमाह तस्याहि थास्त्रपठितान्येकविंशतिर्नामानीति ॥ १ ॥

हेम^(१) । चन्द्रम्^(२) । रुक्मम्^(३) । अयः^(४) । हिरण्यम्^(५) । पेशः^(६) । कृशन्म्^(७) । लोहम्^(८) । कनकम्^(९) । काञ्चनम्^(१०) । भर्म^(११) । अमृतम्^(१२) । मरुत्^(१३) । दचम्^(१४) । जातरूपम्^(१५) । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि* ॥ २ ॥

(१) हेम† । ‘हि गतौ वृद्धौ च (स्वा० प०)’ । अस्माद्धातोः ‘नामन्-षीमन्-सोमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-योमन्-विधर्षन्-पाप्मन्’ (उ० ४, १४ ६)-इति मनिन्नन्तं निपात्यते । हिनेति गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थभिः, गच्छति वा स्वयं कटकादिरूपां विह्वतिम्; हिनेति वाणिज्यादिना प्रतिदिनं वर्द्धते; ‘तास्राद्युपरि लेपनाद् वर्द्धते’-इति सुवोधिनीः । अथवा हितमापदि निहितं वा भूम्यादौ दधातेर्हिरादेशो निपातनात् । हेम । “अस्य प्रेषा हेमना पूयमानः (ऋ० सं० ८, ८७, १)”-“अश्वो न खे दम आ

(१) “हेमा” ख । * “इति हिरण्यस्य” ग । † प० १२ ।

‡ सिद्धात्मकौमुदीधृतपाठस्य ‘नामन् षीमन् योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन्’-इत्येव । § उवाचिदितिः ।

हेम्यावान् (ऋ० सं० ४.२, ८)”—इति च निगमौ* । हेम्यावान्—
हिरण्यकक्षयया युक्तः ॥

(२) चन्द्रमां । ‘चदि आह्लादने दीप्तौ च (भृ० प०) अस्मात्
‘स्कायि-तञ्चि-वञ्चि-शकि-क्षिपि-तुदि (उ० २, १२)’—इत्यादिना-
रक् । चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा स्वयं तैजसत्वात् ।
यद्वा ; णिजन्ताच्चदेर्वाञ्जलकात् णिलोपः, दीपयति धारयित्वा,—
दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा । कान्थर्यौ वा चदिः, ‘चन्द्रः चन्दतेः
कान्तिकर्मणः (निह० ११, ५)’—इत्युक्तेः । कान्थते सर्वैः इति चन्द्रम् ।
‘ये वध्वस्यन्द्रं वदन्तु (ऋ० सं० १०, ८५, ३१)’—“दक्षिणा चन्द्रसुत
यद्द्विरण्यम् (ऋ० सं० १०, १०७, ७)”—इति च निगमौ ॥

(३) रुक्मम् । ‘रुच दीप्तौ (भृ० आ०) । ‘बुजि-रुचि-तिजां कुञ्च
(उ० १, १४ ३)’—इति मक् प्रत्ययः कुलं च । रोचते तदतिशयेन
दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम् । “आ रुक्मैरायुधा नरः”—(ऋ०
सं० ५, ५२, ६)”—“एष रुक्मिभिरीयते (ऋ० सं० ८, १५, ५)”—
इति च निगमौ ॥

(४) अयः । ‘इण गतौ (अदा० प०) । असुम् (उ० ४, १८४) ।
एति गच्छति अङ्गुलीयकादिरूपेण शरीरम्, ऋकथ-क्रथ-संविभागा-
दिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादिनेति वा ।
“अयः शीर्षां मदेरघुः (ऋ० सं० ८, १०१, ३)”—इति निगमः ॥

(५) हिरण्यम् । ‘हृञ् हरणे (भृ० उ०) । अस्मात् ‘हर्षतेः कन्यन्

* ऋक्संहितायां नापरो दृश्यते निगमः ।

† निह० ११, ५ ।

हिर च (उ० पू, ४ पू) — इति विधीयमानः कन्यन् प्रत्ययो हिरादेशस्य बाङ्गलकाद् भवतः । तथाच अन्यन्नित्यधिकृत्य 'ह्रज इक्ष' — इति भोजसूत्रम् । द्वियते जनाञ्जनमिति वा संव्यवहारार्थम्, द्रव्यस्व-भावत्वात् नैकभावव्यायित्वं तस्य । अथवा द्विधातुजं रूपम्, — द्विनेतेः रमतेश्च धातुद्वयात् समुदितात् कन्यन् प्रत्ययो बाङ्गलका-द्रूपसिद्धिश्च ; हितश्च तत् आपदि दुर्भिन्नादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमिति । अथवा ह्यतेः प्रेषाकर्मणः (निर० २, १०) ; — ह्यतेः कन्यन् हिरश्च द्वियतेर्यथाप्राप्तं रूपम् । सर्वैर्हि तत् सर्वदा प्राप्तुमि-ष्यते । 'ह्यति स्वप्रभया दीयते' — इति सुबोधिनीकारः । "हिरण्य-रूपः स हिरण्यसन्दृग् (ऋ० सं० २, ३५, १०)" — इति निगमः ॥

(६) पेशः । 'पिञ्ज गतौ (सु० प०) । असुञ् । अयदत्यनेन समा-नार्थम् । "चिन्वन्तुरेण चिन्वता सुपेशसा (ऋ० सं० १, ४७, २)" — इति निगमः । "हिरण्ययेन रथेन (ऋ० सं० ८, ५, ३५)" — हिरण्ययी वां रभिः (ऋ० सं० ८, ५, २८) — इत्यादौ अश्विनोरथस्य हिरण्यकेशुक्तेः पेशोऽच हिरण्यम् । वृहदारण्यके — 'तद्यथा पेशस्कारौ पेशसोमाचा मपादाथान्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते (४, ४, ४)' — इति । यथा । वाजसनेयके "सरस्वती मनसा पेशलम् (१८, ८३)" — इत्यच 'पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा' — इत्युवटेन व्याख्यातम् ॥

(७) कृञ्जनम् † । 'कृञ्ज तनूकरणे (दि० प०) । 'कृ-पृ-वृजि-मन्दि-नि-धाञ्भ्यः क्युः (उ० २, ७६)' — इति विधीयमानः क्युर्बाङ्गलकाद्

* निघ० २, १० । † प० २, ७ । निघ० ८, ११ ।

‡ प० २, ७ ।

भवति । कृशति तनूकरोति चम् । अत्र माधवस्तु—‘कृशिर्दीर्घार्थः । कृशति स्वप्रभया दीयते ; अपि वा कर्मयति संसृष्टं, कृशमेव वा भवति संस्थानतो रजतात्’—इति । “स्नाहि^१ष्टयः कृशनिनो निरेके (ऋ० सं० ७, १८, २३)” —‘अभि श्वावं न कृशनेभिरश्मम् (ऋ० सं० १०, ६८, ११)” —“अभिवृत्तं कृशनेर्विश्वरूपम् (ऋ० सं० १, ३५, ४)” —इति निगमाः ॥

(८) खोहम् । ‘खुह कत्यगादौ (भू० प०)’ । घञ् (३, ३, २१) । कत्यते स्नाघतेऽनेनात्मा, —चिद्वर्गसाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्रार्थ्यते वा । ‘खुञ्जोहः’—इति तु श्रीभोजदेवः । लुनाति क्लिप्ति पापसम्बन्धं पात्रे दीयमानम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(९) कनकम् । ‘कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०) । ‘हृञ्जादिभ्यः सञ्ज्ञायाम् (उ० ५, ३६)’—इति वुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेऽपि । हृक्कादिवदर्थोऽनुसन्धेयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) काञ्चनम् । अत्र सुबोधिनी—‘कचि दीप्तिबन्धनयोः (भू० आ०) । कञ्चते वर्णेन दीयते बध्यते कुण्डलादिरूपेणेति । ‘युच् बज्जलम् (३, ३, १३०)’—इति युच् प्रत्ययः । दीर्घोऽत्र बाज्जलकात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) भर्म† । ‘डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०) । मनिन् (३, २, ७५) । भ्रियते धार्यते, अङ्गुल्यादिभिर्धार्यते आपदर्धमिति वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा । हरतेर्वा (भू० उ०) मनिनि

* श्रूयते तु खोहं पदं यजुर्वेदानये—“खोहं सं धीसंघ मे (१८, ११)” —इति । ‘खोहं कांस्यं रजतं कनकं वा’—इति च तद्वाक्यान्ने मन्वीधरः ।

† निघ० ७, २५ ।

‘इयहोभंश्चन्दसि (सि० कौ० वै० ३ अ०)’—इति भकारः । हिरण्येन हरति-धातुजेन समानार्थम् । “सुवीराभिस्तिरते वाजभर्मभिः (ऋ० सं० ८, १८, ३०)” — “अरिष्टभर्मन्नागहि (ऋ० सं० ८, १८, ४)” — इति च निगमौ । ‘वाजभर्मभिः’, ‘अरिष्टभर्मन्’—इत्यत्र माधवस्तु— ‘भर्तव्यं भर्म’—इति व्याख्यत्,* तदा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) अमृतम् † । नञ्पूर्वान्घ्रियतेः (तु० आ०) ‘तनिमृडन्ध्यां किञ्च (उ० ३, ८५)’—इति तन्-प्रत्यये रूपम् । न घ्रियन्तेऽनेन दुर्भिचादौ, नास्ति मृतं मरणमस्येति वा;— न हि हिरण्यस्य यस्यां कस्याच्चिदवस्थायामात्मनाशो विद्यते । ‘अग्नेः प्रजातं परि यद्भिरण्यममृतं दध्ने अग्निं मर्त्येषु (अथ० सं० १८, २६, १)’—इति खैलिको-मन्त्रः ‡ । न घ्रियते पाचे प्रतिपादितेन भ्रियमाणेन वा आयुष्करत्वात् । ‘आयुर्वै हिरण्यम्’—इति श्रुतिः । तथाच खैलिकोमन्त्रः—‘यो विभर्त्ति दाचायणं हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः (य० वा० सं० ३४, ५१)’—इति । “सचा चक्राणो अमृतानि विश्वा (ऋ० सं० १, ७२, १)” — “शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन (य० वा० सं० ४, २६)” —इति निगमौ ॥

(१३) मरुत् ॥ । मितममितं वा रोचते, मितममितं वा रोच-

* ‘वाजभर्मभिः । वाजानामन्नानां वलानां वा भर्म भरत्वं यास्तु तादृशीभिः’—इति, ‘चे अरिष्टभर्मन् ! अर्चिसितभरचे’—इति च सा० भा० ।

† प० १२ । निघ० १, २०. १, १२. ८, २०, १०, १ ।

‡ किञ्चिदमारभ्याधीत इत्यर्थः । तथाचि मन्वीचरः—‘इदानीं खिन्नान्युष्यन्ते क्वचि-द्विनियोजानुक्तेः (य० वा० सं० १६, १)’—इति । मगौ च १, २२१ ।

§ “जीवेषु” —इति अथर्व-पाठः १, २५, २ ।

॥ प० १, ७. १८. ५, ५ । निघ० ११, १२ ।

यति; मातेः पूर्वाद्धं, रौतेर्वान्तराद्धंम्; षुषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) साधुः । हिरण्यं हि अग्न्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते; अर्थिभ्योदीयमानं लोकद्वयेऽपि कौर्त्तिं कारयति । तथाच सुभाषित-श्लोकः—‘शृणु पाषे ! त्वयि न्यस्तं कियक्लाणादि कङ्कणम् । इदमेवार्थिहस्तस्यं रावयति च रोचते’ । यद्वा; मृडो रुतिः,—स्त्रियतेर्धातोः (तु० आ०) रुतिप्रत्यये रूपम् । स्त्रियन्तेऽनेन पुरुषादिति भरतः,—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१४) दचम् । ‘डु दाञ् दाने (जु० उ०) । ‘अभि-चिभि-मिदि-ञ्चिभ्यः ऋः (उ० ४, १५८)’—इति विधीयमानः ऋो बाऊलकात् (३, ३, १) भवति । ‘दो.दद् घोः (७, ४, ४६)’—इति दद्भावेः । दीयते पाषे दचम् † । “इन्द्र ! यत्ते माहिन् दचमस्य० (ऋ० सं० ३, ३६, ८)”—इति निगमः ॥

(१५) जातरूपम् । ‘जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०) । निष्ठा-तकारः । ‘जनसनखनाम् (६, ४, ४२)’—इत्यात्वम् । जातः । ‘रुच दौतौ (भृ० आ०) । ‘खष्य-श्लष्य-शष्य-वाष्य-रूप-पर्य-तत्प्याः (उ० ३, २६)’—इति प-प्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनादुकारस्य दीर्घ-सकारलोपश्च । रोचते रूपम् । अनाहार्यतया जातं रूपमस्य जात-रूपम् । तथाच श्रीरामायणे स्कन्दोत्पत्तौ—‘इह हैमवते भागे गर्भोऽयं

* मरुत्स्युक्तात् वचनो मन्त्राः कृत्यन्ते, परं तेषु हिरण्यवाचिन एव भरतोऽन्वेषण-प्रयासः स्वीकर्तव्य इति भावः ।

† ऋ-प्रत्यये दद्भावे दत्तमिति द्वितकारात्मकरूपं स्यात् परं न तद्योपलभ्यते कश्चिदपि ।

सन्निवेश्यताम्—इत्यतः ‘परिनिक्षिप्तमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् । सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्भ्रूणम् । जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव ! । सुवर्णं पुरुषय्यान्न ! ऊतान्नसमप्रभम्’—इति (उ० का०) । जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितृणामिति वा जातरूपम् । “जातरूपमयेन च पवित्रेषान्तर्धायाभ्यषिञ्चति (ऐ० ब्रा० ८, १८)” —इति निगमः ॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि ॥ २ ॥

अम्बरम्^(१) । वियत्^(२) । व्योम^(३) । बर्हिः^(४) । धन्व^(५) ।
अन्तरिक्षम्^(६) । आकाशम्^(७) । आपः^(८) । पृथिवी^(९) ।
भूः^(१०) । स्वयम्भूः^(११) । अध्वा^(१२) । पुष्करम्^(१३) । सगरः^(१४) ।
समुद्रः^(१५) । अध्वरम्^(१६) । इति षोडशान्तरिक्षनामानि* ॥
॥ ३ ॥

(१) अम्बरम् । ‘अभिङ् शब्दे (भू० आ०)’ । ‘हृदरादयश्च (उ० ५, ४ २)’—इति अरच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । अम्बन्ते शब्दायन्ते ऽस्मिन् मेघाः, अम्बते शब्दायते वा स्वयं वायुमेघादिसंसर्गात्,— आकाशगुणो हि शब्दः । अथवा अर्त्तेर्धातोः ‘अर्जिदृशिकम्यमिपसि-बाधामृजिपप्रितुकधुकदौर्घकाराश्च (उ० १, २ ६)’—इति अमते-

(५) “धन्वा” च ।

(११) “स्वयम्भूः”—इत्यपि दृष्टं देवराजेन केषुचित् ।

(१४) “सगरम्” ज. C. D. F । ऋ० सं० १०, ८९, ४. सा० भा० ।

* “इति षोडशान्तरिक्षनामानि” च । “इत्यन्तरिक्षम्” च ।

† प० २, ११ ।

विधीयमान उ-प्रत्ययबुगागमस्य बाडलकाद् (३,३,१) भवति ; तस्मिन्, गुणे, र-परत्वे च रेफस्य मकारस्य ; अम् । अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेश उ-प्रत्ययो बुगागमस्य । उभयत्रापि गच्छति देशा-
 हेज्ञान्तरं गम्यते वा प्राणिभिरित्यम्बु जलम् । तद्राति ददातीत्य-
 म्बरो मेघः । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)', षष्ठोदरादित्वात् (६,
 ३,१०६) उकारस्याकारः । तद्ददाकाश्चमयम्बरम् । 'लुगकारेकार-
 रेफाश्च वक्तव्याः (४,४,१२८ वा०२)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् ।
 तदेव वा वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम् । अथवा अम्बु-
 ब्रह्मे उपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति
 दृक्प्रियहणात् उः ; अपिब्रह्मस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादर्थसिद्धिः ।
 अथवा अम्बुवद्राजते स्वस्वस्तिमितसाराम्बुवदवभासते । कल्पितौपमान-
 स्यैतत्, तद्यथा—'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघोभाति मतङ्गजः । सरः
 ब्रह्मत्प्रसन्नाम्बोनभःखण्डमिवोडिद्यतम् ॥' परमार्थतः स्वरूपमवकाशः ।
 अथवा अम्बुमत् भवति रोमत्वर्थीयः ; पूर्ववदुकारस्याकारः ; अन्त-
 रिचं हि वर्षादकेन तदत् । "यन्नासत्या परावति यदास्यो अध्यम्बरे
 (६० सं० ८, ८, १४)"—इति निगमः ॥

(२) वियत् । 'यसु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात् औणादिके
 क्तिपि, 'गमः कौ (६,४,४०)'—'गमादीनामिति वक्तव्यम् (६,४,
 ४० वा०)'—इत्युक्तेरनुनासिकलोपः । 'द्वस्वस्य पिति छति तुक् (६,
 १,७१)' । विगतं यमनमुपरमणमस्मादिति वियत् ;—अन्तरिचं हि
 सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्रचित् उपरतम् । 'वियच्छति न विरमति'—
 इति चौरस्वामी । यदा ; विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)'—इत्य-

ष्मात् क्षिप् । विविधं यतन्तेऽस्मिन् प्राणिनः;—आकाशे हि सर्वे व्याप्रियन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(३) व्योमः । विपूर्वादवतेर्याप्यर्थत्वात् (भू० प०) औणादिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति सूत्रेण मनिन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६, ४, २०)'—इत्युठि गुणः । व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत् । यद्वा ; अत्रतिर्गत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १३६),—ओम्; अवगं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यद्वा ; रक्षणार्थः (भू० आ०),—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन । उणादौ तु 'नामन्-सीमन्-व्योमन् (उ० ४, १४६)'—इत्यादिना 'व्येञ् संवरणे (भू० उ०)'—इत्यस्मान्मनिनि उल्वं निपात्यते । दीयते तदायुना व्योम । तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिचं महा-नवयवः परिवीतो वायुना (११, ४०)'—इति । इदं निर्वचनमेतत्पदकारयोः शाकल्यान्नेथयोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवटहीतत्वात् । "स ह्रस्वाक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १६४, ४१)"—"सत्यामाश्रिर्" पूर्वे व्योमनि (ऋ० सं० ६, ७०, १)"—इति च निगमौ ॥

(४) बर्हिः ‡ । वृहि वृद्धौ (भू० प०) । 'वृहेर्नलोपश्च (उ० २, १०२)'—इति इसि-प्रत्ययः । 'वृंहति वृद्धंतेऽनेन प्राणिजातम्,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वृद्धन्ते; परिवृद्धं वा त्वयं त्रिभुत्वात् । "यस्य त्रिधात्वृत्तं बर्हिः (ऋ० सं० ८, १०२, १४)"—इति निगमः ॥

* ऋक्संहितायामसि 'वियतम्' (४, १६, १) परं तत्र सायणेन 'श्रिचिज्ञाङ्गम्'—इत्यर्थः कृतः ।

† प० १, १२ । निघ० ११, ४० ।

‡ प० १२, ४, १ । निघ० ८, ८ ।

(५) धन्व* । 'इवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)' । इदित्वा-
 न्तम् (७, १, ५८) । 'कनिन्युष्टपितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (उ० १,
 १ ५४)'—इति कनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति अस्मादापः । यद्वा ; 'धन
 धान्ये (दि० आ०)', अनेकार्थत्वादर्थनार्थः । कनिप् । धन्यते अर्थ्यते
 ऽवकाशप्रदानाय, देवतात्वात् खं खमभीष्टं वा । "यः पर॑स्याः
 परावत॑स्त्रि॑रोधन्वा॑ति॒रोचते (ऋ० सं० १०, १८७, २)"—इति
 निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम्† । 'अन्तरिक्षं कस्मात्? (निह० २, १०)'—
 इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—'अन्तरा-
 मध्ये सर्वभूतानां चान्तं शान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्यूहं विष्कम्भ-
 स्थानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदस्यौ चियतीति वा । अन्तरेमे
 क्षोष्याविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तरपरम् । पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षय-
 मिति वा ; अन्तः-शब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिव्यथ-
 विनाशीत्यर्थः'—इति । सर्वत्र, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) साधु ।
 'न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ० सं० १०, ८९, ६)"
 —इति निगमः ॥

(७) आकाशम् । आङ्-पूर्वात् 'काश्ट दीप्तौ (दि० आ०)'—
 इत्यस्मात्पुंसि सञ्जात्यां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः ।
 आ ससन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽत्र । यद्वा ; नञ्-पूर्वात्
 काशेः पचाद्यच् (३, १, १३४), नञ्श्चान्दसो (६, ३, १३६)

* प० ४, १ । निह० ४, ५, ९, १८ ।

† निह० १, १० ।

दीर्घः । न काञ्चते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्षत्वात् । तथाच श्रुतिः—
 'तिस्रो महीरुपरास्तम्युरत्या गुह्या द्वे निहिते दर्शिका (ऋ० सं० ३,
 ५६, २)'—इति । 'तस्मान्नान्नरिचं पश्यति'—इति च । "तस्मादा
 एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः (तै० उ० २, १)"—इति निगमः ॥

(८) आपः * । 'आप्तु व्याप्तौ (भू० प०)' । 'आप्तोतेर्ह्रस्वस्य (उ०
 २, ५५)'—इति क्विप्-प्रत्ययः उपधाह्रस्वस्य । जसि 'अप्तृन्तृष्वस्य
 (६, ४, ११)'—इत्यादिना दीर्घः । व्याप्तोति ह्यन्नरिचं सर्वं अगत,
 आप्यते वा प्राणिभिः । अप्-ब्रह्मस्य नित्यं ब्रह्मवचनान्तत्वात् ब्रह्मव-
 चनान्तस्य पाठः । * * * । "तृतीयमसु नृमणा अजस्रम् (ऋ० सं०
 १०, ४५)"—इति निगमः ॥

(९) पृथिवी † । प्रथ प्रख्याने (भू० आ०) । 'प्रथेः षिवन् स-
 म्प्रसारणं च (उ० १, पा०)' । 'षिद्गौरादिभ्यस्य (४, १, ४१)'—इति
 ङीप् । प्रथते पृथिवी । "यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २,
 १४, ११)"—"स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् (ऋ० सं० १०,
 १२१, १)"—इति च निगमौ ॥

(१०) भूः ‡ । भवतेः (भू० प०) क्विप् । भवत्यस्माद् वृश्वादिः ।
 निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(११) स्वयम्भूः । स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषाञ्चिद्
 वादिनां पत्ने नित्यं ह्याकाशम् । स्वयम्भवत्युकारान्तं केषुचित् । तदा

* प० १२, ५, २ । निघ० ८, २६ ।

† प० ५, २, ५, १ । निघ० १, १२, ८, २१, ११, २१, १२, २० ।

‡ पु० १ ।

‘सृग्वादित्वात् (उ० १, ३६)’ कुः । निगमस्वादभ्रनात्* उभयमपि
स्त्रिखितम्, निगमदर्शनास्त्रिर्षयः कार्यः ॥

(१२) अध्वा । ‘अद् भक्षणे (अदा० प०)’ । ‘अर्धे च (उ० ४,
११२)’—इति वनिप् धकारस्यान्तादेशः । अद्मं स्वस्तिगच्छतां
पश्यादीनां विषमस्थानाभावात् । यदा; अधिर्गत्यर्थः कश्चिद्वातुः,
बाहुल्यकात् पूर्वेण वनिप्, गच्छन्वस्मिन् देवादयइत्यध्वा । ‘अधिर्गति-
क्रियात्’—इति माधक् । यदा; अध्वा मार्गोऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य
सुक्,—सन्ति ह्याकाशे मेघपथमदयः । ‘अतेर्धश्च’—इति भोजसूचम् ।
‘अत सातत्यगमने (भू० प०)’ । सततं गच्छन्वच सूर्यादयइत्यध्वा ।
“भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविन्ते (ऋ० सं० ६, ५०, ५)” —“असमने
अध्वनि वृजिने वधि (ऋ० सं० ६, ४७, १२)” —इति निगमौ ॥

(१३) पुष्करमां । ‘पुष पुष्टौ (खा० प०)’ । ‘पुषः कित् (उ०
४, ४)’—इति करन् प्रत्ययः । पुषिरचान्तर्णीतण्यर्थः, पोषयति
भूतान्यवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । ‘पुष्कं वारि राति
पुष्करम्’—इति कौरखामी । पुषेरन्तर्णीतण्यर्थात् ‘सृष्टश्चऽपियु-
धिभ्यः कित् (?)’—इति विहितः करन् प्रत्ययोऽ बाहुल्यकाद् भवति ।
‘सृष्टश्चऽप्युषीचीपुषिसुषिमूङ्ऽप्युभ्यः कित्’—इति कर्ः श्रीभोजदेवः ।
पोषयति भूतानीति । पुष्कोपपदाद्ग्रातेः ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २,
३)’ । यदा; वपुरित्युदकनाम (निघ० १, १२), तत्कर्त्तुं श्रील-

* अकारिह्रवाचकत्वेन स्वयम्भूशब्दस्य सायणादिभिरन्वाह्यातलादित्येव भावः, स्वयम्भू-
पदव्यतिरिक्तमन्त्रसु इत्यन्ते ३३ ‘स्वयम्भूर्भामो’ अभिमानिप्रायः (ऋ० सं० १०, ८२, ४)
—इति ।

‡ निघ० ४, १४ ।

मथ्येति 'हज्रो भेतुताष्कीख्यामुसोम्येषु (३,२,२०)'—इति टः, वपुष्करं सद् वकारलोपेन पुष्करम्; षषोदरादिः । “विश्वं देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ० सं० ७, ३३, ११)”—इति निगमः ॥

(१४) सगरः । सहस्रश्चपूर्वात् 'मृ निगरणे (तु० प०)'—इत्य-
स्मात् 'ऋदोरप् (३, ३, ५७)', सहस्य सभावः (६, ३, ७८) । सह
गिरन्थस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति सगरः । सह
उद्गिरन्थस्मिन् स्थिता मेघा वर्षादकमिति वा । यदा ; गौर्यते अभ्य-
वद्विद्यते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्त्तते इति सगरः ।
तथाच—'रश्मयश्च देवा गरगिरः'—इत्यच ऋ(रा)हदेवः 'गरमुदकं
गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं हतवान् । यदा ; 'मृ ऋन्दे (ऋ०
प्वा० प०)'—इत्यादि । गौर्यते इति गरः ऋन्दः पूर्ववत्, गरेषु
ऋन्देन सह वर्त्तते इति सगरः;—आकाशोहि स्वगुणेन ऋन्देन सहैव
सर्वदा वर्त्तते । “अपः प्रेरयं सगरस्य बुधात् (ऋ० सं० १०, ८६,
४)”—इति निगमः ॥

(१५) समुद्रः* । समुद्रवन्ति सङ्गता ऊर्द्धं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मा-
दापोरश्मिभिरालम्ब्यमाणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्वात् द्रवतेर्ग-
त्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति अपादाने उ-प्रत्यये
टि-लोपे च रूपम् । यदा ; संहता अभिद्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा
वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः
अत्र उदित्येषु उपसर्गाऽभीत्यर्थे वर्त्तते ; कर्मणि उ-प्रत्ययइति विशेषः ।

* प० ५, ६ । निघ० १, १०. १०, ११. ११, ४१. ११, ११ ।

सञ्चोदन्नेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा । सम्पूर्वात् 'मुद हर्षे (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितस्त्रिवस्त्रि (उ० २, १२)'— इत्यादिना अधिकरणे रक्-प्रत्यये, समो म-लोपे च रूपम् । यद्वा ; 'सम्'—इत्येकीभावे, उदकात् उच्छ्रद्ः, रो मत्वर्थीयः । एकीभूत-मुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्त्रिति उदकशब्दस्योद्भावश्चान्दसः । यद्वा ; सम्पूर्वात् 'उन्दी क्लेदने (ह० प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितस्त्रिवस्त्रि (उ० २, १२)'—इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्वाञ्चलोपे च समुद्रः । समुनक्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः । "एकः सुपर्षः स समुद्रमा विवेश (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(१६) अध्वरम्* । अध्वा व्याख्यातः (२८ प्र०) । अध्वानं मार्गं राति ददाति (अदा० प०) स्वस्मिन् गच्छतां पत्न्यादीनां । यद्वा ; अध्वा मार्गं विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम् । रो मत्वर्थीयः । यद्वा ; ध्वरतिर्द्विषाकर्मा (निघ० २, १८), तत्प्रतिषेधः । अध्वर्यव्यं न हिंस्य-मित्यर्थः । नञ्-पूर्वात् ध्वरतेः 'पुंषि सञ्ज्ञार्या घः प्रायेण (२, २, ११८)'—इति घः । "अिप्रू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् (ऋ० सं० ८, २, २३, ३)"—इति निगमः । 'अध्वरं यज्ञम्'—इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति ; तदा निगमोऽन्वेषणौयः ॥

इति षोडशान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

* प० ६, १७ । निघ० १, ८, ६, १२, १०, १८ ।

खः^(१) । घृञ्चिः^(२) । नाक्^(३) । गौः^(४) । विष्टप्^(५) ।
नभः^(६) । इति षट् साधारणानि* ॥ ४ ॥

खरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्या-
गनीति नास्माभिरचोच्यन्ते ॥ ४ ॥

खेदयः^(१) । किरणाः^(२) । गावः^(३) । रश्मयः^(४) ।
अभीश्वः^(५) । दीधितयः^(६) । गभस्तयः^(७) । वनम्^(८) ।
उस्त्राः^(९) । वसवः^(१०) । मरीचिपाः^(११) । मयूखाः^(१२) ।
सप्तश्वयः^(१३) । साध्याः^(१४) । सुपर्णाः^(१५) । इति पञ्चदश
रश्मिनामानि† ॥ ५ ॥

(१) खेदयः । 'तेषामादितः साधारणानि पञ्चाश्वरश्मिभिः
(नि २, १५)'—इत्युक्तेः पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मीनाञ्च नि-
र्वचनं प्रदर्शयते । 'खिद देव्ये' दिवादिः रुधादिश्च आत्मनेपदी, 'खिद
परिघाते तुदादिर्मुखादिः परस्मैपदी । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञा-
याम् (३, ३, १८)'—इति घञ् । खिद्यते खिन्ने वाजया, लोको
घर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा; परिहन्यन्ते सर्वतो हिंस्यन्ते

* (१) प० १२ । निघ० २, १४. ५, ४. १८. १९, ७ । (२) निघ० २, १४ ।

(३) "नाक्काः" च । निघ० २, १४ । (४) प० १ । (५) निघ० २, १४. ५, २० ।

(६) प० १, १२. २, २० । निघ० २, १४ ।

(७) "रश्माः" च । (८) "दीधितयः" च ।

(१२) "मयूखाः" च । इह खराश्वदिर्मानाश्वदिश्च लक्ष्यते ।

(१३) "सप्तश्वयः" च ।

† "इति रश्मीनाम्" च ।

अनया लोक आदित्येन, अस्यो बन्धनकाले । यदा; अनेकार्थत्वात्
धातूनां खिदिः खेदने वर्तते । तथाच 'खेदं खेदनम्'—इति
माधवः । अस्मात् पचाद्यधि (३,१,१३,४) खेदति खिनन्ति गात्र-
यति तमः । तथाहि 'दोषच्छ्वः*'—इत्यादौ खिदिर्नाशने वृष्टः;
षञि खिद्यतेऽशोऽनयेति खेदा अश्वरश्मिः । तृतीयैकवचनान्तस्य
पाठो यथावृष्टः । "खेदया चिद्यता दिवः (ऋ० सं० ६,५,१५,
३)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः, आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः† ॥

(२) किरणाः । 'कृ विक्षेपे' तुदादिः (प०), 'कृञ् हिंसायाम्'
आदिः (प०) । 'कृष्टृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २,७६)'—
इति क्यु-प्रत्ययः । किरन्ति तापम्; एकपौष्णेन, इतरत्र बन्धनेन ।
कीर्यन्ते वा; आदित्येन दिङ्मुखेषु, अश्ववालेनाश्वघीवादिषु । यदा;
छस्वन्ति हिंसन्ति तमः, हिंसन्ताएभिरश्वकिरणाः । "भिया वृद्धासः‡
किरणा मैजन् (ऋ० सं० १,५,४,१)"—इति निगमः आदित्यरश्मेः ।
"रेणुं रेरिष्टत् किरणं ददुश्मान् (ऋ० सं० ३,७,१२,१)"—इत्यश्व-
रश्मेः ॥

* सौकिकवचनारण्यः ।

† अनेयमाश्रया—“खेदा”—इत्यस्य रश्मिपर्यायमे “खेदवः”—इति कथं पठितम् ?
निजमदृश्ययापाठावच्छान्तमेव वृद्धप्रतप्तेत् “खेदया”—इति पाठेन भवितव्यम् ।
अधिकमाश्वमेतत्—यदीकाकारेण 'खेदयः'—इति प्रतीकमवलम्ब्यैव 'खेदा'—
इति व्याख्याय 'खेदया'—इत्युदाहृत्य च निरस्तमिति । ऋक् संहितायामपरावपि
ह्यै निजसौ,—‘सुराँ इव खेदया (१,५,२९,२)—इति, 'खेदा'मवज्ञाया इपस्य
(८,१,२०,४)—इति च । १०, १०, ४, ४ परं 'खेदयः'—इत्येवं पदं न दृश्यते
कापि ।

‡ 'व्यङ्कारतामेति सरव चास्य उकारः सन्नकाशा सम्प्रयुक्तः'—इति प्रतिशास्त्रम् ।

(३) गावः* । व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१, १) । गच्छन्ति सर्वतस्तमो विहन्तु, भौमं रसं वा हन्तु, गीयन्ते स्त्रयन्ते स्वाभिमत-साधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च । “यच्च गावो भूरिभृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)” — “को अस्य युक्ते धुरिगा चतस्र (१, ६, ८, १)” — इति आदित्यरश्मेर्निगमौ । अश्वरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(४) रश्मयः† । ‘रश्मिर्यमनार्थोधातुः (सौ०)’ । ‘नियोमिः (उ० ४, ४ ३)’ — इति विधीयमानो मि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । रश्मना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषयएवायं रश्मिः, भरत्यादिवत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः । बध्नन्नुदकमथवा बध्यते तै र्दकमशोवा । यद्वा ; ‘अश्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’ । ‘अश्रेरश् च (उ० ४, ४ ६ †)’ — इति मि-प्रत्ययोरश्मादेशश्च । अश्रुवते सर्वे जगत् अश्रुयीवादि वा रश्मयः । “सूर्यस्यैव रश्मयो द्रावयिन्तवो (ऋ० सं० ७, २, २२, १)” — “विर-श्मयोजनां अश्रु (ऋ० सं० १, ४, ७, ३)” — इति आदित्यरश्मेर्नि-गमौ । “ममः पृष्ठादनु वच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं० ५, १, २०, १)” — “ते रश्मिभिस्तच्छक्त्रभिः सुखादयः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)” — इति चाश्वरश्मेः ॥

(५) अभिपूवः‡ । अभिपूर्वात् ‘अश्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’ — इत्यस्मात् ‘भृष्टश्रीहृत्परित्सरितनिधनिमिमसृजिभ्यः (उ० १, ७)’ — इति उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति धात्ववयवस्वाकारस्येकारस्य । असु । अभि व्याप्नुवन्ति जगदश्रुयीवां वा । यद्वा ; अभिपूर्वात्

* पु० १ । † निघ० २, १५ । ‡ ‘अश्रोतेरश् च’ — इति सि० कौ० पाठः ।

§ पु० २, ४. ५. ५, २ । निघ० २, ८. ८, १५ ।

‘ईञ् ऐश्वर्ये (अदा०आ०)’—इत्यस्मात् पूर्ववदुप्रत्ययः । ईष्टे सूर्य-
स्तमोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं बहूम् । “अभौशूनां महिमानं
पनायत् (ख०सं० ५, १, २०, १)”—इत्यश्वरश्मेर्निगमः । आदित्य-
रश्मेरन्वेषणीयः ॥

(६) दीधितयः * । एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव । ‘दीधिङ्
दीप्तिदेवनयोः (अदा०आ०)’ । ‘क्लिच्क्नौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३,
१०४)’—इति क्लिचि षष्ठोदरादित्वादेव (६, ३, १०६) यथाकथ-
ञ्चिद्रूपसिद्धिरुन्नेया । धीयन्ते विधीयन्ते प्रेक्षन्ते रसाहरणादिकर्मस्वा-
दित्येन, धार्यते वा वर्षार्थसुदकमेभिरादित्येन तथा । ‘अथास्य कर्म-
रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् (५, १०)’—इति निरुक्तम् । ‘न वा
स धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः । पौत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते
रसायनम्’—इति श्रीरामायणम् । “शुचीदयन्दौधितिमुक्थशासः
(ख०सं० ३, ४, १६, १)”—इति निगमः । ‘दीधितिं रश्मित्यर्थः’
—इति (१६, ६६) वाजसनेयभाष्यकदुवटोऽभाषयत् ॥

(७) गभस्तयः † । गो-शब्दपूर्वादनन्तर्णीतिष्यर्थात् ‘भस भक्षण-
दीप्तोः (सु०प०)’—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्लिचीङ्भावे च षष्ठोदरादि-
त्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः । गां भूमिश्च भासयन्ति दीपयन्ति ।
यदा ; गवि संसर्गे दीप्यते । यदा ; बभस्तिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८०) ।
वासुदकं भौमरसलक्षणं बभसति अदन्ति । यदा ; ‘भसेर्गद् च’—
इति भोज-सूत्रेण ति-प्रत्ययः धातोर्गङ्गागमश्च, बभसति दीप्यन्ते
इति गभस्तयः । ‘गृहेर्गभस्तिः’—इति माधवः, तदा पूर्वसूत्रेण ति-

* प० २, ५ निघ० ४, १० । † प० २, ५, ५ ।

प्रत्यये धातोरसुगागमः, 'हृद्यहोर्भङ्कन्दसि (सि० कौ० वै० ३ आ०)'
—इति निर्वाहः, गृह्णन्ति भौमं रसं । “गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः
सुतो (ऋ० सं० ७, ३, १८, ४)” — “वृष्णो अ० १० ११ भ्यां गभस्तिपूतः
(य० वा० स० ७, १)” —इति च निगमौ ॥

(८) वनम्* । ‘वन षण सभक्तौ’ भूवादिः परस्मैपदी । ‘पुंसि संज्ञा-
यां घः (३, ३, ११ ८)’ । वन्यते सेव्यते श्रौतादिनिवारणाय । अथ
वा वनतिर्हिंसार्थः (भू० प०) । वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः । यद्वा ;
‘वनु याचने’ तनादिरात्मनेभाषा । वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय ।
यद्वा ; ‘वन शब्दे’ भूवादिः परस्मैपदी । वन्यते शब्दयते स्वयते
स्तोत्रभिः । “अवुध्रे राजा वरुणो वनस्य (ऋ० सं० १, २, १४, २)” —
इति निगमः । ‘वनगीयस्य तेजसः’ —इति माधवः ॥

(९) उस्त्राः† । ‘वस निवासे (भू० प०)’ । ‘स्त्रायितश्चिवश्चि
(उ० २, १२)’ —इत्यादिना रक्, अदादित्वात् सम्प्रसारणं बाहुलकात्,
‘श्रासिवसिषसीनाञ्च (८, ३, ६०)’ —इति घत्वाभावः । वसत्येषु पर-
तेजः वसन्त्येषु रसाः इति वा । यद्वा ; उत्पूर्वात् ‘सु गतौ (भू० प०)’
—इत्यस्मात् ‘उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ९९)’ —इति जनेर्विधी-
यमानो उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, उदोऽन्तलोपश्च । उत्स्रवन्ति
एभ्योरसाः । “उस्त्रा इव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)” —इति निगमः ॥

(१०) वसवः‡ । ‘वस निवासे (भू० प०)’, ‘वस आच्छादने (अदा०
आ०)’ । ‘वृत्स्वृष्टिश्चिन्त्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (उ० १, १०)’

* प० १, १२ । निघ० ६, १६. ८, २ ।

† प० २. ११ । निघ० ४. १९. ४, १५ ।

‡ प० १, ७. २, १०. ५, ६ । निघ० ५, १९. ९, ४२. १२, ४६ ।

—इति उ-प्रत्ययः । वसन्ति लोकेषु, वसन्त्यच रसाः, वसत्यच परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान् वृष्ट्या, विवासयति वा तमः । 'वाङ्-समन्यत्रापि सञ्जाच्छन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)'—इति षि-लुक् । वासयितारो वा लोकानां वृष्ट्यादिप्रदानेन । “अत्रा अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६, ३)”—“सुगावो देवाः सदेना अकर्म च आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः । जज्ञिवांसः पपिवांससु विश्वस्यै धृत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८, १८*)”—“द्विष्टुष्वती वसुपत्नी वसूनाम् (ऋ० सं० २, ३, १८, २)”—इति च निगमाः ॥

(११) मरीचिपाः । 'मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०)' । 'मृकणिभ्या-मौचिः (उ० ४, ७०)'—इति ईचिः प्रत्ययः । सिथते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः । अत्र मरीचिश्चन्द्रेण मरीचिमान् सूर्यउच्यते, मत्वर्थीयस्य लुक् साहचर्याद् भाव्यते, मरीचिमत्सूर्यमच्छलं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३) । “देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (य० वा० सं० ७, ३)”—इति निगमः ॥

(१२) मयूखाः । 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)' । अस्मात् 'मुक्षेः खो डयूट् च (उ० ४, २२†)'—इति विधीयमानः ख-प्रत्ययो वाङ्-सकाद् भवति; डयूडागमस्य प्रत्ययस्य वाङ्-सकादेव । मिवन्ति तमः मयूखाः । ख-प्रत्ययाधिकारे 'मयेरूट् च'—इति श्रीभोजदेवः । मयतिर्गत्यर्थः (भू० आ०) । गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः । “दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ५, ६, २४, ३)”—“इमे मयूरवा उपसेदुर् सद्ः (ऋ० सं० ८, ७, १८, २)”—इति च निगमौ ॥

* शाबान्तरपाठोऽयम् । † 'माङ्गलसोमय च । उ० ५, २५'—इत्येतन्न दृष्टं किम् ? ।

(१३) सप्तऋषयः* । 'सप्त सप्ता सङ्ख्या (निघ० ४, २६)'—
इत्युक्तेः सपेर्गन्त्यर्थात् 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १, १५५)'—इति
सपेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमस्य बाहुलकाद् भवति ऋकार-
स्याकारस्य । षड्भ्यः सकाशात् सप्ता सङ्ख्या सप्त । 'ऋष गतौ (तु०
प०)' अनेकार्थत्वाद्वात्तृणां दर्शनार्थः । 'इगुपधात् (उ० ४, ११६)'—
इति इन् प्रत्ययः । ऋषयः द्रष्टारः । सप्तसङ्ख्याकाश्च ते ऋषयो
द्रष्टारश्च चैलोक्यस्येति सप्तऋषयः । 'ऋत्यकः (६, १, १२८)'—इति
प्रकृतिभावः । "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (ऋ० सं० २, ३, १४, २)"
—इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४, २६)'—इति वदन्ति नैरुक्ताः ।
यद्वा ; 'षप समवाये (भू० प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १,
१५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमस्य । समवेताः सप्त ; ऋषि-
रपिगत्यर्थेण प्रत्ययः । समवेता गच्छन्ति दिग्मुखानि सप्तर्षयः ।
"यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)"—"सप्त
ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (घ० वा० सं० ३४, ५५)"—"अत्रासत्
ऋषयः सप्त साकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)"—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः† । 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०) । 'ऋहलो-
ण्यत् (३, १, १२४)'—इति ण्यत् प्रत्ययः, 'ह्यत्यस्युटो वज्रलम् (३, ४,
११३)'—इति कर्त्तरि भवति । 'रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साधु-
वन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति'—इति स्कन्दस्वामी । 'साध्यन्ते आराध्यन्ते
साध्याः'—इति क्षीरस्वामी ; अत्र यथाप्राप्तोऽण्यत् । "यत्र पूर्वे साध्याः
सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)"—इति निगमः ॥

* प० ५, ८ । निघ० ५, २६. १०, २६. १२, २६ ; १८ । † प० ५, ६ । निघ० १२, ४० ।

(१५) सुपर्णाः* । स्रपसृष्टात् 'पृ पालनपूरणयोः (जु० ऋया० ङ्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'धापृवस्यञ्चतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः । 'पर्णं पततेः पृष्ठातेः प्रीणातेः वा'—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुल्यकात् न-प्रत्ययः तकारस्य रेफादेशस्य । प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः । शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् श्रौतादिनिवारणात्; अथवा पूरयन्ति वा वृक्षा; शोभनं पतनं गमन भेषामिति वा; सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णः । यद्वा; सुर्मलर्थः, भावे च न प्रत्ययः । पतनादिमन्तः सुपर्णाः । तथाच—'हृद्ददेम विदये सुवीराः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)'—इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निह० १, ७)' । अष्टादशाध्याये च 'सुपर्णं विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५)'—इत्यत्र 'पर्शवन्तं कल्याण-पर्णं वा'—इति चेति सुर्मलर्थे बहुशोदृष्टः । "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—"वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)"—इति च निगमौ ॥ रश्मिनां प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामाभिप्रायेण बहुवचनान्तानि पठितानि । एवं दिङ्नामस्वपि(६) द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः^(१) । आशाः^(२) । उपराः^(३) । आष्ठाः^(४) ।
काष्ठाः^(५) । व्योम^(६) । ककुभः^(७) । हरितः^(८) । इत्यष्टौ
दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

* प० ११, १४. ५, ४ । निह० २, १२. ४, २. ७, २४. ७, २१. ८, १८. १०, ४५ ।

† "इति दिङ्नाम्" न ।

(१) आताः । आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणो (भृ० प०) 'अकर्त्तरि च कारके (३, ३, १८)'—इति घञ् । अभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणि-भिस्त्वं तं कार्यं प्रति । यद्वा; आङ्पूर्वात् तनोतेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञा-याम् (३, २, ८८)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बङ्गलवचनाद् भवति । आतताः आताः । "अञ्जन्त्याताः सुसम्पृष्टासो (अ० सं० ३, ३, ७, ६)"—"उदातेर्जिहते वृहद्द्वारो (अ० सं० ६, ७, २४, ५)"—इति निगमौ ॥

(२) आशाः* । आङ्पूर्वात् 'शङ्ख श्रातने (भृ० प०)'—इत्यथमच गत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्भातनाम् । पूर्ववद्भुः । तं तमर्थं प्रत्यागमनात् । यद्वा; आ इत्येषोऽभीत्यस्वार्थे वर्त्तते । 'अग्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—इत्यस्मात् घञि रूपम् । आशा उपदिशा भवन्त्यभ्यगनात् परस्व-रादिभिः संव्याप्तेः । 'आ अश्रुवते आशाः'—इति क्षीरस्वामी । अत्र पचाद्यच् (३, १, १ ३४) । "इन्द्र आशाभ्यस्वरि (अ० सं० २, ८, ८, २)"—इति निगमः ॥

(३) उपराः† । उपरमन्ते आस्त्रभ्राणि प्राणिनो वा स्त्र-स्त्र-व्या-पारेभ्यः । पूर्ववत् डः । "उपश्रुद्रे यदुपरा अपिस्त्रिन् (अ० सं० १, ५, २, १)"—इति निगमः । "तमस्त्र पृचमुपरासु धीमहि (अ० सं० २, १, १२, ५)"—इत्यत्र दिग्वाची न वेति चिन्त्यम् ॥

(४) आष्टाः । आङ्पूर्वात् तिष्ठते (भृ० प०) धातोर्धञर्थे क-विधानम् । 'स्वास्त्राणापाव्यधिहिनियुध्यर्थम् (३, ३, १८ म० भा०)'—

* प० ४, २ । निघ० ६, १ । † प० १० । निघ० २, १२ ।

इति क-प्रत्ययः । सुधामादित्वात् (८, ३, ६८) षत्वम् । आ सम-
न्तात् स्त्रीयते आभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) काष्ठाः* । 'काष्ठा दिशो भवन्ति (नि० २, १५)'—इत्यत्र
स्कन्दस्वामी—'क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिताः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे ।
अव्यतिरेकेऽपि तएव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थितास्येति । उपदिशो-
ऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरेतरापेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यव-
हारोऽस्तिवमिति' । क्रान्त्वा-शब्दात् पूर्वाह्नं स्थिता-शब्दादुत्तराह्नमि-
त्यर्थः । पृषोदरादिः । वैयाकरणपक्षे तु 'काश्ट् दीप्तौ (भू० आ०)' ।
'ह्निकुषिनीरमिकाग्निभ्यः क्यन् (उ० २, २)'—इति क्यन् प्रत्ययः ।
'तितुचतथसिसुसरकषेषु च (७, २, ६)'—इति इडभावः । काशन्ते
दीप्यन्ते काष्ठाः । "नरस्त्रां काष्ठास्त्रवतः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)"
—इति निगमः ॥

(६) व्योमा । व्याख्यातमन्तरिच नामसु (३) । स एवार्थोऽत्रापि ।
परिवीता वायुना । 'पवमानो हुरित् आ विवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८,
४)'—इति ऋतिः । यदा ; विविधमोममन्नमस्मिन् विद्यतइति व्योम ।
'ओमानमापो मानुषीरष्टकम् (ऋ० सं० ४, ८, ६, २)'—इत्यत्र
'अञ्जेर्वा ओमन्—इति माधवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) ककुभः‡ । 'ककुभाति विस्सारयतीति ककुप्—इति क्षीर-
स्वामी । 'ककुप् कुभेरुच्छयार्थात् उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षा-
शेषूपलभ्यमानाः—इति माधवः । केन प्रजापतिना विस्सारिता इति
वा । सर्वत्र 'क्षिप्वक्षिप्रच्छ्रायतस्तु (३, २, १७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्

* नि० १, ६, २, १५, ६, २४ । † पु० १, १ । ‡ नि० ७, १२ ।

प्रत्ययनिर्द्वादिष्टसिद्धिः (म० भा०)”—इत्युक्तेः क्विपि पृषोदरादित्वाच्च रूपसिद्धिः । “यः ककुभेनिधारयः (ऋ० सं० ६, २, २ ६, ४)”—इति निगमः ॥

(८) हरितः* । ‘हृञ् हरणे’ भूवादिः (उ०), ‘हृ प्रसङ्गकरणे’ जुष्टोत्यादिः (प०) । ‘हृस्वरुद्धिपुषिभ्यः (हृष्वाभ्यामितन् । उ० ३, ६०)”—इति इतिः । हरन्ति जह्रति वा आसु खितासौरादयो धनादिकम् । ‘हरण्याभिः’—इति क्षीरस्वामी । “पवमानो हरित आ विवेच (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४)”—इति निगमः ॥ ‘वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टे’—इत्युपनिषत् (ऐ० आ० २, १) ॥

इत्यष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावी^(१) । क्षुपा^(२) । श्वरी^(३) । अक्तुः^(४) । जय्या^(५) ।
 राम्या^(६) । यम्या^(७) । नम्या^(८) । दौषा^(९) । नक्ता^(१०) ।
 तमः^(११) । रजः^(१२) । असिक्ती^(१३) । पयस्वती^(१४) । तम-
 स्वती^(१५) । घृताची^(१६) । शिरिणा^(१७) । मोकी^(१८) ।
 शोकी^(१९) । ऊधः^(२०) । पयः^(२१) । हिमा^(२२) । वस्वी^(२३) ।
 इति त्रयोविंशतीराचिनामानि† ॥ ७ ॥

* प० १२. १४. २, ५ । निघ० ४, ११ ।	(१६) “घृताची” ख ।
(६) “रम्या” C. D. F. न । च-पुस्तके नष्टः ।	(१७) “श्रीषा” C. D. F. न ।
(१२) “असिक्ती”	(१८) “मोकी”
(१४) “पयस्वति”	(१९) “शोकी”
(१५) “तमस्वति”	(२०) “ऊधा”
	(२१) “हिम”

(२३) “वस्वति” ख. पु० ५ । “वस्वति” न. C. D. F. । “वसी”—इति रोथ्-दृष्टात्तदुद्वयोः देवराजधत्तपुस्तकयोः पाठः ।

† “इति रात्रेः” न ।

(१) श्यावी* । श्यैङ् गतौ (भ्रू० आ०) । 'इण्श्रीभ्यां वन् (उ० १, १५०)'—इति विधीयमानो वन्प्रत्ययो बाङ्गलकात् भवति । श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति । श्यावो धूसरारूपो वर्णः ; तमः सन्ध्यादिबन्धात् श्याववर्णं रात्रिः श्यावी, 'अन्यतोऽङीष् (४, १, ४०) । "श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ (च० सं० ३, ३, ३०, १)"—इति निगमः ॥

(२) क्षपा । 'क्षयते सूर्यचारेण क्षपा'—इति क्षीरस्वामी । 'क्षप् प्रेरणे', 'क्षपि चान्ध्याम्'—इति कथादिषु पठितोऽपि बङ्गलमेतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पथ्यते । 'क्षपेः क्षपयन्ति चान्ध्यां प्रेरणे क्षपयेत्'—इति दैवम् । 'क्षपः क्षपयतेर्निष्ठा'—इति च माधवः । क्षपा-शब्दोऽन्तोदात्तो रात्रिनाम, आद्युदात्तसु क्षपणवचनः । "नृणां नर्यां नृतमः क्षपावान् (च० सं० ७, ७, २२, १)"—इति निगमः । "त्वमिदं सि क्षपावान् (च० सं० ६, ५, ११, २)"—इति क्षपणवचनः ॥

(३) शर्वरी । 'श्रु हिंसायाम् (क्र्या० प०) । 'कृगुश्रुवृञ्चतिभ्यः खरच् (उ० २, ११४) । टित्वात् (४, १, १५) ङीप् । श्रुणाति चेष्टाम्, रात्रौ हि स्व-स्व-व्यापारेभ्यः उपरमन्ते प्राणिनः ; शीर्यन्ते वास्यां प्राणिनो नक्तश्चरैः । "अति च्कन्दन्ति शर्वरीः (च० सं० ४, ३, ८, ३)"—इति निगमः ॥

(४) (अक्रुः†) । 'अञ्चू व्यक्तिप्रक्षणाकान्तिगतिषु (रू० प०) । 'पः किञ्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानः तु-प्रत्ययः किञ्च बाङ्गलकाद् भवति । 'पाञ्चनृभ्यः क्तुः'—इति क्तुरिति श्रीभोजदेवः ।

* प० १५ ।

† निच० ३, १८, १२, १२ ।

‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति न-लोपः । अज्यते सिच्यतेऽस्या-
मवभ्यायेन जगत्, गच्छति वा प्रतिदिनम् अक्रुः । “विश्रामक्रोरुषसः
पर्वङ्गतौ (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)”—इति निगमः ॥

(५) ऊर्ग्या । ‘ऊर्णञ् आच्छादने (अदा० उ०)’ । ‘ऊर्णोतेर्ष-
लोपश्च (उ० १, २६ ?)’—इति मि-प्रत्ययः—इति इति केचित् ।
‘अर्त्तेरुष (उ० ४, ४४)’—इति मि-प्रत्ययः—इति कमलनयनः ।
ऊर्मिः तमः-सङ्गतः, आच्छादकत्वात् लोकस्य । तमर्हति (५, १, ६ ३),
‘हृन्दसि च (५, १, ६ ७)’—इति यत् प्रत्ययः । “इच्छाय नक्तमूर्ग्याः
सुवाचः (ऋ० सं० ६, ६, २२, १)”—इति निगमः ॥

(६) राम्या । ‘रसु क्रीडायाम् (भू० आ०)’ । अन्तर्णतिष्यर्थात्
प्रोपार्थविशिष्टादस्मात् ‘हृत्प्लुटो बङ्गलम् (३, ३, ११ ३)’—इति
बङ्गलवचनात् ‘पोरदुपधात् (३, १, ६ ८)’—इति यत् बाधित्वा ‘च्छ-
लोर्णत् (३, २, १२ ४)’ भवति, ‘अपोडिणति (७, २, ११ ५)’—इति
वृद्धिः । प्ररमयति भूतानि नक्तस्यराणि, उपरमयति दिवाचराणि स्व-
ध्यापारेभ्यः । माधवस्तु सर्वभूतानि रमयति । तथाच कौषीतकिः—
‘ये वै के चानन्दा अन्ने पाने मिथुने रात्र्या एव ते सन्तता अव-
च्छिन्नाः क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारोतरः’—इति । ‘अधोरामः साविचः
(य० वा० सं० २६, ५ ८)’—इत्यत्र ‘श्वेतः कृष्णोदरः’—इति भाष्यम् ।
‘रामश्चारौ सितेऽसिते’—इति वैजयन्ती । तस्माद्रामशब्दः कृष्णपर्या-
यः* । स्वाश्रये रमते रामः ‘अलिति कसन्तेभ्यो एः (३, १, १४ ०) ।

* अतएव “रामस्यस्यात् (ऋ० सं० ७, ४, ११, १)”—इति व्याख्यासरे उक्तं सायणेन
—‘रामं कृष्णं जावरं तमेऽभ्यस्यात्’—इति ।

‘तदर्हति (५, १, ६३)’, ‘हृन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत् ।
 ‘अहस्य ह्यस्यमहरज्जुनं च (ख० सं० ४, ५, ११, १)’—इति श्रुतिः *
 * * । यदा ; रमणं रामः । भावे घञ् (३, ३, १८) । स्त्रीभिः सह
 क्रीडा रामः । ‘तच्च साधुः (४, ४, ८८)’—इति यत् । “सहधान
 उवसो राम्या अनु (ख० सं० २, ५, २१, ३)”—इति, “आविर्धेना
 अक्षयोद्राम्याणाम् (ख० सं० ३, २, १५, ३)”—इति च निगमौ ॥

(७) यस्या । ‘यम उपरमे (भू० प०) । ‘अग्न्यादयस्य (उ० ४,
 १०८)’—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । उपरमयति प्राणिनां
 श्रेष्ठाः । अथवा ‘गदमदचरयमज्ञानुपसर्गे (३, १, १००)’—इति यत्
 कर्त्तरि बाहुल्येन । यदा ; यमनीया उपरमयितव्या आदित्यचारे-
 षेति यथाप्राप्नो यत् निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(८) नम्या । (९) दोषा । (१०) नक्ता । (११) तमः ।
 (१२) रजः । (१३) असिक्ती ॥

(१४) पयस्वती† । पयोऽस्या अस्तीति । ‘अस्मायानेधास्त्वजोविनिः

* ऋक्संहितायाम् मन्त्रत्रये दृश्यते ‘यस्या’—इति । तत्रैकत्र (१, १, २०, ११)
 ‘यस्या यमरूपे मिथुनभूते चक्षस्य रात्रिचेत्येते’—इति, अपरत्र (४, १, १, ५) ‘यस्या
 यस्ये निचमनीये युगलभूते वा’—इति, अन्यत्र ‘यस्या युगलभूते’—इति व्याख्यात-
 वान् सायणः ।

(८) निघ० १, १५ ।

(१०) निघ० ८, १० ।

(११) निघ० २, १६ ।

(१२) प० ३, २०. ४, १ । निघ० २, २१. ४, १८. १०, ४४. ११, ७;—१२ ।

(१३) निघ० ८, १६ ।

† कथञ्चेत्यानि पदानि व्याख्यातानि ज्ञायते पन्थकैः ।

‡ प० १२ । निघ० ४, १ ।

(५, २, १२१) । 'बहुलं इन्द्रसि (५, २, १२२)'—इत्युत्तमैर्नतुपि वन्ते च 'उगितास (४, १, ६)'—इति ङीप् । 'तस्य मत्वर्थ (१, ४, १८)'—इति भ-सञ्ज्ञाविधायनात् इत्वं च भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) तमखती । ताम्बन्धनेनेति (दि०प०) तमोऽन्वकारे तेन तदती । पूर्ववत् प्रकृत्या । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) घृताची । 'घृ चरणादीशोः (सु०प०)', 'ष्ट घृ शेषने (भू०प०)' । 'अञ्चिघृषिभ्यः ऋः (उ० ३, ८६)' । शेषयत्यनेन भूमिं पर्जन्यः, चरति मेघात् दीप्तं वा खेन तेजसा देवतात्वादिति घृतमत्रावश्यायलक्षणं जलम्, तदञ्चति । 'अत्विगदष्टक्षत्रगदिगुष्णिगसुचुजिक्रुञ्चाश्च (३, २, ५८)'—इति अञ्चतेर्गत्यर्थात् (भू०प०) किमि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपे, 'अचः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपे, 'चौ (६, ३, १३८)'—इति द्वीर्षे, 'अञ्चतेश्चोप-सञ्ज्ञानम् (४, १, ६वा०)'—इति ङीप्, घृताचीति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१७) श्रिणा । श्रीःः (अदा० आ०) अन्तर्षित्थर्यात् 'बहुलमन्यचापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रुडागमोघातोर्लृस्त्वस्य । श्राययति प्राणिनः श्रिणा । श्राययेन्निश्रेति माधवः । "श्रिणायां चिदङ्गनामहाभिः (अ० सं० २, ६, २, ३)"—इति निगमः ॥

(१८) मोकी । 'मुच्च् मोक्षणे (तु०उ०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इनि बाहुलकात् कुलम् । 'इदिकारादङ्गिः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप् । मुञ्चत्यस्यामवश्यायं मध्वमः,

कुञ्चन्ति प्राञ्चिनः स्वस्वत्यापारात् मोक् । तदस्यामस्तीति 'कन्दसी-
वनिषौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति स्ववर्षीय ईकार-प्रत्यायः,
व्यत्ययेन (३, १, ८५) इल्लडादिलोपः (६, १, ६८) । "अनुप्रसं
सवितुर्नोप्यागात् (ऋ० सं० २, ८, २, ३)" —इति विगमः ॥

(१८) शोकी । 'इष् शोके (भू० प०)', अस्ति-कर्मा (निघ०
१, १७) वा । पूर्ववत् प्रक्रिया । शोचन्त्यां निरुक्तिः, शोचन्त्या-
ऽस्या अस्तीति वा, 'अग्निना वै तेजसा राचिसोअस्ती'—इति
ब्राह्मणम् । निगमोऽम्बेषणीयः ॥

(१९) उधः* । राचिसाम-विर्वचनार्थप्रसिद्धं तावदुच्यते । मो-
क्ष उद्धृततरं भवति प्रसवकाले अज्ञानरेभ्य उच्छ्रिततरं भवति ।
यदा ; उपोअद्भसुपरि सृष्टमूर्द्धमिव केनचित् । तत् खेहं रसानुप्रदा-
नसामान्याद् राचिरप्युध उच्यते । यदा ; 'उन्दी ह्येदने (ह० प०)' ।
असुनि (उ० ४, १८४), बाहुलकाश्लोपे दकारश्च धत्वे दीर्घे च
रूपम् । उनत्त्ववशायेन भूतानि । 'उनत्त्वुधः'—इति शौरखामी ।
"यो अस्मै चंस उत वा य उधनि (ऋ० सं० ४, २, ३, ३)" —
"उधर्न नग्ना जरन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १८, १२)" —इति च नि-
गमौ । उधनीत्यच कान्दसत्वादनङ् (५, ४, १३१ ; —१४२) ॥

(२१) पयः† । व्याख्यातं पयस्वतीत्यच, मत्वर्थीयस्व लुक् ।
निगमोऽम्बेषणीयः ॥

(२२) हिमा । 'हन्तोर्हि च (उ० १, १४४)'—इति मक्-प्रत्ययो

* निघ० ६, १८ । † प० ११, २, ७ । निघ० २, ५ ।

हिरादेवस्य । इन्ति (अदा०प०) पद्मान्नीति हिमम्, अर्द्धादित्वाद्घ
(५,२,१२७) । “अं भानुना अं हिमा अं घृणेन (अ०सं०७,८,
१३,४)”—इति निगमः ॥

(२३) वस्त्री । ‘वस आष्णादने (अदा०आ०)’ । ‘अष्टसृष्टि-
द्विष्यसिवासि (उ०१,१०)’—इति उ-प्रत्ययः । वस्त्रे आष्णादयते
लोकमिति अवश्यायस्त्रमे वा, तदती वसुः । ‘हृन्दीवनिपौ ष
(५,२,१२२ वा०)’—इति ईकारः, ‘वृषादीनाञ्च (६,१,१०२)’—
इत्याद्युदात्तलम् । यदा; प्रब्रह्म-वचनाद् वसुब्रह्मात् ‘वोतो गुण-
वचनात् (४,१,४४)’—इति ऊीष्, सर्वभूतरमणलाद्रात्र्याः प्राब्र-
ह्मम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

इति त्रयोविंशतीराचिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरी^(१) । सूनरी^(२) । भाखती^(३) । ओदती^(४) ।
चिचामघा^(५) । अर्जुनी^(६) । वाजिनी^(७) । वाजिनीवती^(८) ।
सुम्नावरी^(९) । अहना^(१०) । द्योतना^(११) । श्रैत्या^(१२) ।
अरुषी^(१३) । सूनता^(१४) । सूनतावती^(१५) । सूनतावरी^(१६) ।
इति षोडशोषोनामानि † ॥ ८ ॥

* एवमेव निगमोऽस्य भवितुमर्हति—‘वस्त्री षु ते अरिचे’—इति (अ०सं०५,१,२,
५) । तत्र ‘वस्त्रीषु चत्यन्तप्रशसाद्यु सुतिषु’—इति सायणीय-वाक्या, परं ‘वस्त्री ।
सु’—इति षट्पञ्चविरोधाद्युपेक्ष्यैव सा । एवमुपेक्षिते एवमादिके सर्वत्रैव निगमः
सुलभः इत्यपि बोध्यम् ।

(८) ‘वाजिनीवती’ च । (१३) ‘अरुषी’ च । (१५) ‘सूनतावती’ च ।
† ‘इत्युपसः’ ग ।

(१) विभावरी । 'भा दीप्ता (अदा०प०)' विपूर्वः । 'आतो-
मग्निक्वनिब्वनिपस्य (३,२,७४)'—इति वनिप् । 'वमो र ष
(४,१,७)'—इति ङीब्रेफौ । विज्ञेष्टेण भाति दीप्यते आदित्य-
किरणसम्बन्धात् । "आपुप्रुषी विभावरि (ख०सं० ३,८,३,६)"
—इति निगमः ॥

(२) सूनरी । शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः,
व्यत्ययेन ह्रस्वङ्गादिशेषः । अथवा वङ्गप्रौहिः, पिप्यस्यादेराकृतिग-
ण्त्वादीकारः । नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविशिष्टतया तदानो
शोभनत्वम् । तथाच महाकविः—'पश्चिमाद् घामिनीयामात् प्रसा-
दमिव चेतना'—इति । यदा ; सूनरी शोभनं गथति कासम् ।
'नृ गये (आ०प०), सुपूर्वात् 'अच इः (उ०४,१३४)', 'कृदि-
कारादङ्गिणः (४,१,४५वा०)'—इति ङीष् । सूनरी सुधना ।
यदा ; 'नृभिर्देवैः समन्विता'—इति माधवः । 'अन्वेषामपि दृश्यते
(६,३,१३७)'—इति दीर्घः । व्यत्ययेनावधारणाच्चावष्टङ्गते ।
'व्योतिष्कृणोति सूनरी (ख०सं० ५,६,१,१)"—इति निगमः ॥

(३) भास्वती* । 'भास्व दीप्ता (भृ०आ०)', क्तिप् । भासतइति
भासः प्रकाशः । भासा, तइती भास्वती 'तसौ मत्वर्थे (१,४,१८)'
—इति भ-सञ्ज्ञया पदकार्यं ह्रस्वं न भवति भास्वती । "भास्वती
नुषी सूनृतानाम् (ख०सं० १,८,१,४)"—इति निगमः ॥

(४) अन्दती । 'उन्दी क्लेदने (इ०प०)' । उन्देर्छटः अतरि
'हृन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति अतुरार्द्धधातुकत्वेन विकरणा-

भादः, चार्वाधातुकत्वात् 'चार्वाधातुकमपित् (१, २, ४)'—इति चिबद्-
भावात् 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति व-लोपः, व्यत्ययेन मुष्ः,
'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ऊीप् । उगत्यवशादेन ओदती ।

* * * । "पृदं न वेद्योर्दती (१, ४, ४, १)"—इति विषयः ॥

(५) चिचामघा । 'चिञ् चयने (स्वा० उ०)' । 'अभिचिभिन्दि-
ष्टसिन्धः ऋः (उ० ४, १, ५८)'—इति ऋ-प्रत्ययः, चिचम् । मंहतिर्दा-
नकर्मा (निघ० ३, २०), चञ्चर्थे क-विधानमित्यत्र षरिगहनस्योषस्-
व्यवर्धत्वात् क-प्रत्यये 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति व-लोपः,
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) चत्वम् । मङ्गते दीयतेऽर्चिभः
इति मघं धनम् चिचमाश्चर्यभूतं धनं चस्मा इति चिचामघा, 'अन्वे-
षामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः । "वाजिनीवती
सूचस्व योषा चिचामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)"—इति निगमः ॥

(६) अर्जुनी* । 'अर्जं सर्जं अर्जने (पु० प०)' । अर्जेर्णिलुक्
उगन्-प्रत्ययः (उ० ३, ५, ५), अर्जयति । यदा; 'अर्जं यन्निस्त्रानार्ज-
नेषु (भू० प०)' । बाज्जलकादुगन् । गन्वते तदर्धिभिः तिष्ठति स्वा-
यधे । अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), तथाचादित्थरस्मिषग्न-
त्वात् श्वेतम्, अर्जुनी श्वेता, 'अग्न्यतो ऊीष् (४, १, ४०)' । यदा;
अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति वाहनत्वेन मत्सर्षिष ईकारः, व्यत्य-
येन हल्ङ्रादिलोपः; "या नोमतीह्वषः सर्व्वीरा (ऋ० सं० १, -
८, ४, ३)"—इति श्रुतिः । "द्विपचतुर्ष्यदर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)"
—इति निगमः ॥

* निघ० २, ११ । प० १, ७ ।

(७) वाजिनी* । वाजिद्वयव्रगाम् (निघ० २, ७), ब्रह्मोद्द्विर्ब्रह्मव्रगामस्या अस्ति, 'अत इमिठमै (५, २, ११५)'—'ब्रह्मेभ्येडौप् (४, १, ५)' । ब्रह्मनेभ्यो यानि देवान्यवानि नैसादती वा । 'वासिचिञ्च येनयः सुतागां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, १५, ५)'—इति निगमः ॥

(८) वाजिनीवती । वाजो ब्रह्मं वेगो वा तेन तदती वाजिनी, काशौ उषसः स्वभूवा तेन तदती वाजिनीवती । यदा ; वाजो इविर्ब्रह्मण्य अत्रायस्या अस्तीति वाजिनी यागसन्ततिः ; तदती वाजिनीवती । यदा ; वाजमसं तदती वा वाजिनी, काशौ अक्यवभूतेनास्तेन तदती अत्र संसृतिः, तथा ब्रह्मसंहत्या तदती वाजिनीवती । यदा ; द्वावेती मत्वर्थायौ तयोरेकार्थेणानितरोमत्वर्थायः अतिशयेनाजवतीत्यर्थः 'वाजिनीवतीत्विषा हि सर्वेऽन्नं लभन्ते'—इति भाष्यः । 'सञ्ज्ञायात् (८, २, ११)'—इति वा 'ह्रन्दीरः (८, २, १५)'—इति वा मतुपोवत्वम् । "ब्यंशेभ्यः सुभगे वाजिनीवति (ऋ० सं० ६, २, २२, ३)"—"अस्रभ्यं वाजिनीवति (ऋ० सं० ३, ८, ७, ४)"—इति निगमौ ॥

(९) सुभावरौ । सुपूर्वात् 'वा माने (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'सप्रसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ६६)'—इति जनेर्विधीयमानो ह्यप्रत्ययो आहुत्सकाद् भवति । सुष्ठु आवाचयते अभ्यस्यते इति सुब्रं सुब्रं, तद्धि सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यंते । तथाच—

* प० १, २४, ५, १ । निघ० १, २८, ३, २, ७, १०, १०, २८ ;—२१, १२, ४१ ।

† निघ० १, ८, ११, २१, १२, १ ।

‘सुखं सुखातेः, प्रजा वै पञ्चनः सुखम्’—इति माधवः । तदस्या
अस्ति । ‘छन्दसीवनिषौ च (५, २, १ २ २ वा०)’—‘वने र च (४,
१, ७)’—इति ङीत्रौ, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १ ३७)’—इति
दीर्घः । सुखावतीत्यर्थः । “सुखावरीं सृणुता ईरयन्ती (अ० सं० १,
८, ३, २)”—इति निगमः ॥

(१०) अहना । ‘अहि गतौ’, भुवादिरात्मनेपदी; ‘अह व्याप्तौ’,
स्वादिः परस्मैपदी । ‘युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)’—इति युच्-प्रत्ययः,
बङ्गलवचनात् पूर्वच नकारलोपः । अहन्ते गच्छत्याकाञ्चे प्रतिदिनं स्वयं
गच्छतीति वा । व्याप्नोति स्वभाषा लोकं व्याप्यते वादित्यरम्भिभिः ।
“मृहं मृहमहना यात्यच्छा (अ० सं० २, १, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(११) द्योतना । ष्यन्तात् ‘द्युत दीप्तौ (भू० आ०)’—इत्यष्मात्
‘ष्यासअन्यो युच् (३, ३, १०७)’—इति बाङ्गलकात् कर्त्तरि युच्,
‘षेरनिटि (६, ४, ५१)’—इति षि-लोपः । द्योतयति सर्वान् पदा-
र्थान् प्रकाशकत्वात् । यद्वा ; केवसाद् ‘अनुदानेतस हसादेः (३,
३, १४६)’—इति युच् । द्योतते स्वयं द्योतना । “सिषासन्ती द्योतना
ब्रह्मदागात् (अ० सं० २, १, ४, ४)”—इति निगमः ॥

(१२) श्वेत्या* । ‘श्विता वर्षे (भू० आ०)’ । अन्नगादित्वात् (उ०
४, १०८) थक् द्रष्टव्यः । श्वेतते श्वेत्या । ‘श्विता वर्षे’ इति वर्षसा-
मान्यं सामर्थ्यात् शुक्लवर्षेऽपि श्वेते पर्यवसितं द्रष्टव्यम् उषसि तथा
दर्शनात् । “इन्द्रदत्ता इन्द्रती श्वेत्यागात् (अ० सं० १, ८, १, २)”—
इति निगमः ॥

* निघ० २, २० ।

(१३) अरुषी* । 'स्र स्र गतौ' जुहोत्यादिः (प०), 'स्र गति-
प्रापयथोः' भ्रवादिः (प०) । 'स्रनहिभ्यासुषन् (उ० ४, ७४)†',
पिप्यञ्जादेराकृतिगणलादीकारः‡ । इयन्ति गच्छति वादित्योदयेनाम्
प्रतिदिनम् प्रापयति वा खोहृन् ऐश्वर्यादि । यदा; आरुपूर्वात्
'इष दीप्तौ (भ्र० आ०)'—इत्यस्मात् वाङ्मखात् उषष्, टिलोपः,
आङोद्गस्त्रश्च; आरोचते अरुषी । यदा; अरुषमिति रूपनाम
(निघ० ३, ७), सामर्थ्यादेष श्लक्ष्णविषयम्, श्लक्ष्णवर्णा अरुषी । 'अन्यतो
ङीष् (४, १, ४०)' । "अथैव चिन्वारुषी (स्र० सं० ३, ८, ३, २)"
—इति च निगमः ॥

(१४), स्रगृताः। (१५) स्रगृतावती । (१६) स्रगृतावरी ।
सुष्ठु जन्यते अप्रियैरिति स्रन् । सुपूर्वात् 'ऊष परिहाने (दि० आ०)'
—इत्यस्मात् क्विप् । स्रतमिति सत्यनाम (निघ० ४, १८) । स्रञ्च
तदुतञ्च स्रगृतम्, षष्ठादेरादित्वात् (६, ३, १०८) न-लोपाभावः ।
प्रियञ्च सत्यञ्च । पूर्वं मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरञ्च मतुप्, अन्वञ्च
'ह्रन्दीकनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति वनिप्, मतौ वलरत्नौ,
'अन्येषामपि कृष्णते (६, २, १३७)'—इति दीर्घः । यदा; प्रियस-
त्यरूपा वाचः स्रगृता उच्यन्ते । "सुञ्जावरी स्रगृता ईरयन्ती (स्र०
सं० १, ८, ३, २)"—"उदीरय प्रति मा स्रगृता उवः (स्र० सं० १, ४,

* प० ३, ७ । निघ० १२, ७ ।

† 'स्रनहिभ्यासुषन्'—इति मस्यपाठः । इत्यस्मात्तस्य साधनाय स्रनाकारं
स्रम् । 'स्रतिष्ठवपि (उ० २, ११०)'—इत्यादिना 'स्रवष्'—इति निष्पन्ने पिप्य-
ञ्जादिमादेव ङीष् भवेद्भासावपीति ।

‡ पिप्यञ्जादिषु नैरादेरनामंशः (४, १, ४१), रंकारः ङीवरत्यर्थः ।

§ प० १, ७ ।

२, २)”—इत्यादि दर्शनात् तद्वयः स्रगृतादयः । दीर्घो नापेक्षणीयः ।
 यथा; स्रगृतेत्यत्र नामसु (निघ० २, ७) पाठादत्रम् । स्रगृता धन-
 नाम (?) माध्वपक्षेण अत्रवयो धनवयो वा स्रगृतादयः ।
 “रेवत्सोचे स्रगृते ज्ञारथन्ती (अ० सं० २, १, ८, ५)”—“रेवत्सो
 स्रगृतावति (अ० सं० १, ६, २ ६, ४)”—“चिन्तित् स्रगृतावति
 (अ० सं० २, ८, २, ४)”—इति च निगमाः क्लेषे ॥

इति षोडशोपोगामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः^(१) । द्यौः^(२) । भानुः^(३) । वासरम्^(४) । स्वसरा-
 श्चि^(५) । घृंसः^(६) । घर्मः^(७) । घृणः^(८) । दिनम्^(९) । दिवा^(१०) ।
 द्विवेदिवे^(११) । यविद्यवि^(१२) । इति द्वादशाहर्नामानि* ॥
 ॥ ९ ॥

(१) वस्तोः । अत्र स्कन्दखामी—‘वस्तोरितीदृशमेवेदं नाम,
 न विभक्त्यन्तरम्, “द्वोषावस्तोर्विभ्रती घृताची (अ० सं० ५, १, २ ४,
 १)”—“द्वोषावस्तोर्वहीयसः प्रपित्से (अ० सं० १, ७, १ ८, १)”—इति
 समवाप्यापि दर्शनात् । वस्ते ज्योतिरिति वस्तोः, द्योततइति द्यौः ।
 एवं सर्वत्र—इति । वस्ते (अदा० आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः ।
 व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (२, ४, १ २) । “कुष्ठं स्विद्वोषा कुष्ठं वस्तो-
 रग्निना (अ० सं० ७, ८, १ ८, २)”—इति निगमः । कुष्ठं क्वेति सप्तमी-

(१) “कु” —कारिणिकेभ र्भवैवसेव, टीकाकता अत्राधान्यस कीकतस ।

(२) “द्यौः” C. D. E. ग। प० १०. २, १२।

* “इत्युक्तः न ।

† निघ० २, १४. ८, ९।

शामानाधिकरण्यात् दोषावसोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययसुगन्धवसितः ॥

(२) द्यौः* । 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)', बाहुल्यकात् डो-प्रत्ययः (उ० २, ६४) । द्योतते किरणसम्बन्धात् । यद्वा; 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'; 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति श्रीभोजदेवः । अभिगच्छन्वस्मिन् खं खमभिमतप्रदेशं प्राणिनः । 'गेतोऽणित् (७, १, ६०)'—इति वृद्धिः । "मध्यं आरोधने द्विवः (१, ७, २२, १)"—इति निगमः ॥ केषित् चुरिति पठन्ति । तदा 'डिष्'—इत्यधिकारे 'द्युद्भ्या च'—इति भोजसूत्रेण ड-प्रत्ययः । 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)' द्युतेरेव वा 'अत्रादयश्च (उ० ५, ३०)'—इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः । उभयत्र पूर्वोक्तएवार्थः । "द्युमिर्ऋभिः परिपात-मस्मान् (अ० सं० १, ७, ३७, ५)"—"त्वमग्ने द्युभिः स्वर्वाग्गुण्डु-षक्तिः (अ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमौ ॥

(३) भागुः । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'; 'मादाभ्यां नुः (उ० ३, ३१) । भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव । "उद्देव्या उषधो भागुरर्षि (अ० सं० ३, ४, १५, २)"—इति निगमः । रश्मिर्भागुरिति माधु-चोक्तमहर्भवितुमर्हति ॥

(४) वाचरर्मा । 'वच निवाचे (भू० प०)'; शिजन्तः इड्डोऽपि वि-पूर्वस्वार्थे वर्तते । 'अर्न्किमिभ्रमिदिविचमिवासिभ्यश्चित् (उ० ३, १, २८)'—इत्यरश् प्रत्ययः । विवाचयति अपनयति त्रीतादिकम् । यद्वा; वचेः स्वार्थे षिचि अधिकरणेऽरश् । वचत्वस्मिन् सुखेनेति

* निघ० १, ६. २, २०. ६, १. ६, १२. १०, २२;—२० ।

† निघ० ४, ० ।

वासरम् । यद्वा ; 'वास् दौत्तौ (दि० आ०)'; पूर्वस्यादेव सूचादरच्
 दीप्यते वासरम् । यद्वा ; विपूर्वात् सर्नेर्गन्त्यर्थात् पचाद्यचि वीत्यस्त्रे-
 कारस्याकारः षषोदरादित्वात् ; विविधं सराणि सृताणि विसीर्षा-
 नीत्यर्थः । 'वासराणि वेसराणि (निघ० ४, ७)'—इति भाष्ये स्कन्द-
 स्वामी—'वेसरश्चद्विधायमेकारस्याकारः । सादृश्येण चाच वर्तते ।
 यथा वेसरो निष्यादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वजात्या
 गर्हभलजात्या सम्यक् । एवं यावत् द्वौ निष्यादकौ पूर्वभागापरभागौ
 तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां त्रीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन त्रीतेनापरभागगतेन
 षोष्णेन सम्बन्धाद् वेसरसदृशत्वाद् वासरम्'—इति । "अहानीव सूर्यो
 वासराणि (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)" । अहानीत्यनेन पौनरुक्त्या-
 दन्योऽपि निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्वसराणि* । स्वस्रब्दे उपपदे सर्नेर्गन्त्यर्थात् (भू० प०)
 पचाद्यच् (३, २, १३४) । स्त्रेण आत्मनैव गच्छन्ति । अपि च,
 स्वरित्यादित्यनाम (निघ० २, १४) । सर्नेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां चः
 प्रायेण (३, ३, ११८)' । अन्तर्णीतस्त्वर्थस्याच सर्निः । स्वरित्येतस्त्र
 रेफलोपः षषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । आदित्येन सार्यते । स
 द्वि खोदयास्त्रमयाभ्यां तानि गमयति । यद्वा ; सुपूर्वात् 'असु सेपथे
 (दि० प०)'—इत्यस्मात् षुदरादित्वादरच् (उ० ५, ४२) द्रष्टव्यः । सुष्ठु
 अस्त्रान्ते विप्यन्ते सूर्येण खोदयास्त्रमयाभ्याम्, तथाच 'स्वरद्वेष्ट्युप-
 सृष्टात्'—इति माधवः । "उसाद्व स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६,
 २)"—इति निगमः ॥

(६) व्रसः* । ‘यह उपादाने (क्वा० उ०)’ अस्मात् घञि षष्ठी-
दरादित्वात् (६, ३, १०६) गकारस्य घकारो नुगागमः इकारस्य
सकारः । मृह्यन्तेऽस्मिन् रसा अवध्याया आदित्येन । “यो अस्मै व्रस
उत वा य ऊधनि (अ० सं० ४, २, ३, ३)”—इति निगमः ॥

(७) घर्मः† । ‘घृ क्षरणदीप्तोः (जु० प० ?)’; ‘घर्मः (उ० १,
१४ ६)’—इति म-प्रत्ययान्तो निपातः । जिघर्त्सि दीप्यते रश्मि-
सम्बन्धात् । निगमोऽभ्येषणीयः ॥

(८) घृणः । जिघर्त्सेः (जु० प० ?) ‘दृणसिञ्जिदीडुःखविभ्यो
नक् (उ० ३, २)’—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुल्य-
काद् भवति । पूर्ववदर्थः । “घृणा वयोऽरुषासः परि ग्मन् (अ० सं०
३, ७, १६, ६)”—इति निगमः † । * * *

(९) दिनम् । ‘दो अवस्यण्डने (दि० प०)’; पूर्ववदौणादिके नक्-
प्रत्यये बाहुल्यकात् (उ० २, ४ ६); ‘द्यतिख्यतिमास्त्राम् (७, ४, ४०)’
—इतीलम् । द्यतितमः दिनम् । “अधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान्
(अ० सं० ५, २, २८, १)”—इति निगमः ॥

(१०) दिवाट् । द्योतनात् । अव्ययमिदम् । “दिवा भिपित्सेऽवसा
गमिष्ठा (अ० सं० ४, ४, १७, २)”—“दिवा नक् मवसा अन्तमेन
(अ० सं० ४, ४, १७, ३)”—इति निगमौ ॥

* निघ० १, ४;—१६;—२१ ।

† प० ३, १७ । निघ० १, २२, ११, ४२;—४२ ।

‡ इतिरिति पाठान्तरपक्षेऽपि निगमः—‘दृषीवच्छायाम्’—इति ‘दृषीव’ शब्दां
यथा इतिरिति वचनात्प्रस्थायाम्—इति तयोक्तं सायणेन १, ७, १७, १ ।

§ यः प्रथमः ।

(११) दिवेदिवे* । 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारशुनित्यतिभेद-
मदस्वप्रकाशितगतिषु (दि०प०) । 'दिवेर्दिविः (?)'—इत्य-
धिकरणे डिविप्रत्ययः । दिव्यन्तेऽस्मिन्निति षौः । दिव्यन्द्वात् परस्म
सप्तम्या एकवचनस्य 'सुर्पासुलुक् (७, १, ३६)'—इत्यादिना ङे आदेशः,
प्रत्यक्षत्वं (१, १, १३) तु व्यत्ययेनात्र न भवति । चतुर्थी वा व्यत्य-
येन । ततो वीष्णादिः (८, १, ४), दिववेदिववे इत्यर्थः । यथादृष्टं
पठितमिदं नाम । "उपलाम्ने दिवेर्दिवे (१, १, २, २)"—"दिवेर्दिवे
वाममस्मार्थं सावीः (च० सं० ५, १, १५, ६)"—इति च निगमौ ॥

(१२) अविद्यवि । षोडशो व्याख्यातः (२) । सप्तम्येकवचनं, वीष्णादि
पूर्ववत्, "मिनीमसि अविद्यवि (च० सं० १, २, १६, १)"—इति निगमः ॥

इति द्वादशार्धनामानि ॥ ६ ॥

अद्रिः^(१) । ग्रावा^(२) । गोचः^(३) । वलः^(४) । अश्वः^(५) ।
पुरुभोजाः^(६) । वलिशानः^(७) । अश्वमा^(८) । पर्वतः^(९) ।
गिरिः^(१०) । व्रजः^(११) । चरुः^(१२) । वराहः^(१३) । शम्बरः^(१४) ।
रौहिणः^(१५) । रैवतः^(१६) । फलिगः^(१७) । उपरः^(१८) ।
उपलः^(१९) । अमसः^(२०) । अहिः^(२१) । अश्वम्^(२२) ।

* निघ० ४, १६ ।

- (७) "वलिशानः" क. "पर्वानः" C. D. न. अयमेव पाठो युक्ततर इति मय्यते
अस्यैव निगम-दर्शनात् । च० सं० ५, ७, ५, ४. ५, ८, २४, ४. ६, २, ४६, ६ ।
"पर्वानः" F । च पलके तु अत्रापि पर्वं पूर्वम् ।
(८) "अश्वमा" च । वङ्गश्लोककेन लिखितत्वाद् दर्शपाठे धनमूलिकैवा लिपिरित्य-
जनेने मानराचर-लिखित 'श्वमा'—इत्यस्य 'श्वमा' पाठजन्यवश्यात् ।
(१२) "चरुम्" न. C. D. F । प० १२. ६, ९ ।

ब्रह्माह्वः^(१४) । मेघः^(१५) । दृतिः^(१६) । ओदनः^(१७) । वृष-
न्धिः^(१८) । वृषः^(१८) । असुरः^(१९) । कोशः^(२०) । इति चिंश-
स्मेधनामानि* ॥ १० ॥

‘आ उपर उपस इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निर०
२, २१)’—इत्युक्तेर्मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेषु निरुच्य प्रदर्शयते ।

(१) अद्रिः† । ‘अद्र भक्त्ये (अद्रा० प०)’ । ‘अद्रिश्चदिभृशुभिभ्यः
क्विन् (उ० ४ पा०)’—इति क्विन्-प्रत्ययः । अद्रि इति मेघो वर्षार्थमादि-
त्यरम्भिभिराह्वान् भौमरसान्, अद्रि मेघैरभिवृष्टं जलम्, अद्यते वा
प्राणिभिसत्प्रभवपदार्थभक्षणं तपोपचर्यते, अद्रन्त्यस्मिन् पदार्थान्
मकुष्या इति वा । अद्रा ; नञ्पूर्वात् ‘वृ विदारणे (क्रा० प०)’—
इत्यस्यात् बाहुलकात् रिन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च । अद्ररणीय इत्यद्रिः
पर्वतः । “विजुषा यद्युः बान्धुः^१ (१, ८, १६, १)”—इति मेघस्य
विलग्नः । “बान्धुरिच^२ नाद्रयः^३ सोमो अद्राः (अ० सं० ८, ४, १५,
१)”—इति पर्वतस्य ॥

(२) शावाः‡ । इन्तेः (अद्रा० प०) ‘अन्येभ्योऽपि वृश्चन्ते (३, २,

(१४) “ब्रह्माह्वः” इत्येव कानरित्त-उपपत्तयेषु, परं ङीकाविरोधादुपेक्षः ।

(१५) “दृतिः” च ।

(१६) “ओदनम्” न. C. D. F ।

(१७) “वृषन्धिः”—इत्यपि ङीकासक्तम् ।

* “इति मेघानाम्” च ।

† निर० ४, ४, ८, ८ ।

‡ प० ४, २ । निर० ८, ८—८ ।

७५)”—इति कनिष् । शृषोदरादित्वात् (६, २, २०८) धातोर्धादेशः । हन्यते हि मेघ इन्द्रेण ‘अह्नन्निहम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)’—इति श्रूयते । हन्यतेऽनेन सोमः । यद्वा ; ‘गृ निगरणे (तु०प०)’, ‘गृ ब्रह्मे (ऋ०प०)’, गृणातिस्तुतिकर्मा (निघ० ३, ५); एभ्यः पूर्ववत् कनिष्पि अडागमः । वृद्धिग्रहणात् (३, २, ७५) सर्वं सिद्धम् । गिरत्युदकं वर्षितुम् । अत्र गिरतिरुत्पूर्वस्यार्थे वर्जते, समुद्रिरति जलं वृष्टिसमये, समुद्रीर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं ब्रह्मं करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति यावा मेघः । पर्वतोऽपि इन्द्रेण हन्यते पञ्चदशसमये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलसुद्रिरति निर्झरजलम्, समुद्रीर्ण इव वा गुहादिगतमिहादिब्रह्मेण, ब्रह्मकारी, स्तूयते च पदार्थवाङ्मयात् प्राणिभिसदाश्रयिभिरिति यावा । “इन्द्रयात्राणो अदितिः सञ्जाषाः (ऋ० सं० ४, २, २८, ५)”—इति मेघस्य निगमः । “यावाणो अप दुच्छुनामप वेधत (ऋ० सं० ८, ८, ३३, २)” —“यावाण उपरेखा महोयन्ते (ऋ० सं० ८, ८, ३३, ३)”—इति पर्वतस्य निगमौ ॥

(३) गोचः । ‘गुह् अथ्यन्ते ब्रह्मे (भू० आ०) । ‘गुधुवौपक्षिवचि धमि[मनितनि*] सद्विचदिभ्यस्तः (उ० ४, १६२)’—इति च-प्रत्ययः । मेघोर्गर्जितलक्षणमव्यक्ताक्षरं ब्रह्मं करोति, श्रूयते ब्रह्मयते वा,— ‘अष्टे ! अयमतीवघर्मकाले वर्षार्थमागतः’—इति । यद्वा ; गामुदकं रश्मिभिराहतं वर्षाव्यतिरिक्तेषु चायते पात्यति । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’ । शरदादिषु हि मेघेषु घनीभूतासिद्धगन्ध्यापः ।

* नामयोः पाठो दृश्यते सूत्रे ।

गां पशुजैतिं चायते वा वृक्षा पानीयप्रदानात् । पर्वतोऽपि निर्झरादिपतनजन्यमव्यक्तं शब्दं करोति, अभिवृष्टसुदकसुदकाधारेषु धारणाद् रक्षति च. गोस्य सुयवसवत्तया गोचाः । “गोचा श्लिन् दधीचे मातरिश्चने (ऋ० सं० ८, १, ५, २)” — “त्वं गोचमङ्गिरोभ्योऽवृ णोरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)” — “उद्गोचाणि ससृजे दंसनावान् (ऋ० सं० ३, २, २ ५, ४)” — इति च मेघनिगमाः । “गोचमिदं गोविद् वज्रबाहुम् (ऋ० सं० ८, ५, २ २, ६)” — इति पर्वतस्य ॥

(४) वलः* । ‘वृ आवरणे (स्वा० उ०)’ । ‘घृष्टवृष्टनिश्चिगमस्य ३, ३, ५ ८)’ — इत्यप् । अपि ललादित्वात् ललम् । यदा ; ‘वल संवरणे (भ्रू० आ०), अस्मात् ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३, ३, १ १ ८)’ — इति घः । त्रियतेऽनेन दिग्ग आकाशस्य मेघः पर्वतेनापि स्वन्नरीरेण भूमिराकाशस्य संत्रियते । “अल्लादणो वल इन्द्र म्रजो गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)” — इति निगमो मेघस्य । “इन्द्रो वृषं रक्षितार् दुधानाम् (ऋ० सं० ८, २, १ ५, ६)” — इति पर्वतस्य ॥

(५) अन्नः† । ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’, ‘अन्न भोजने (श्रवा० प०)’ ; आभ्याम् ‘इणसिञ्जिदीडुव्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’ — इति विधीयमानो नक्-प्रत्ययो वाञ्छलकाद् भवति, पुत्रं च न भवति ‘शात् (८, ४, ४ ४)’ — इति प्रतिषेधात् । उभावपि व्याप्तुत आकाश-मन्त्रीतश्चोदकम्, एको वर्षितव्यमपरोवृष्टम् । अग्नेन चात्र तत्स्वत्वं लक्ष्यते । “अन्नापिनद्धं मधुपर्यपश्यन् (ऋ० सं० ८, २, १ ८, २)” — इति मेघस्य । निगमोऽन्वेषणीयो वा ॥

* नि५० १, २ । † नि५० ४, ११. १०, ११ ।

(६) पुरुभोजाः । 'भुज पासनाभ्यवहारयोः (६०५०)'—इत्य-
स्मात् 'विदिभुजिभ्यां विश्वे (उ० ४, २ ३१)'—इति विश्वशब्दे उपपदे
विहितोऽसु-प्रत्ययः पुरुशब्देऽप्युपपदे बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति ।
पुरु बद्ध प्राणिजातं भुनक्ति पासयति वृष्टिप्रदानेन मेघः, पर्वतो हि
दुर्भिक्षादेरक्षति । 'समुद्रः पर्वतो राजा इव दुर्भिक्षनाशकः'—इत्युक्तेः ।
पुरु अभवहरति, सामर्थ्याज्जलमच विश्वेभ्यम्; एषो वर्षितव्यमपरो
हि वृष्टिमिति विशेषः । बद्धभिर्भुज्यते पास्यते अभवद्विद्यते वा ।
मेघस्य लिङ्ग आदित्यरश्मयश्च रक्षितारः, पर्वतस्य ततद्देशाधिपतयः ।
मेघः स्ववृष्ट्युदकद्वारेण अभवद्विद्यते । द्वयोरपि निगमावन्वेषणीयौ* ॥

(७) वलीज्ञानः । 'बल संवरणे (भू० आ०)', औष्णादिकः क्षिप् ।
'ईश ऐश्वर्ये' अदादिकः (आ०) । खट् शानच् । संवृण्वन्नाकाशमीष्टे
वर्षितुम्, पर्वतोऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाशं संवृण्वन्मीष्टे दुर्भिक्षादे-
र्मनुष्यादीन्वर्षितुम् वलीज्ञान इति; लोकवेदनिघण्टौ वृष्टान्नात्
पृषोदरादिस्मात् वृषः । निगमावन्वेषणीयौ ॥

(८) अग्नाः । 'अग्नौ व्याप्तौ (खा० आ०)', 'अग्न भोजने (आ०

* अक्षरं चिन्तायामेव इत्येते उभयोरपि निगमौ, परं तत्र तत्र तत्र दृष्ट्यास्मात् भिन्नैव-
योर्धुंलिमुद्रिप्रतिज्ञेति नोपलब्धा देवराजोऽन । 'पुरुभोजो खल्लो (५, ५, ११, ८)'—
इति मेघस्य, 'गिरिं न पुरुभोजसम् (६, ६, ११, १)'—इति पर्वतस्य ।

† 'पर्वतः'—इति (न. O. D.) पाठेऽपि सायणादिभाष्यैः विश्वासे तु मान्येव-
प्रयासः । तथाहि—'यत्पर्वाने परावृत्तम् (आ० सं० ६, १, ४६, ६)'—इति मेघस्य
निगमं गृह्यत्, 'गिरिं च विविजि हते पर्वानास्तीमन्वमाणाः (आ० सं० ५, ८, १४,
४)'—इति तु पर्वतस्य ।

‡ निब० ६, १, ८, १ ।

प०) । ‘अग्नित्रिकिर्भ्यां वृन्दसि (उ० ४, १४४)’—इति मनिन् । अत्र इत्यनेन समानार्थः । “अपावृणोदुरो अग्निजानाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)”—इति मेघस्य निगमः । “यो अग्निं नो रन्तरग्निं जजान (ऋ० सं० २, ६, ७, ३)”—इति पर्वतस्य । अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम् ॥

(८) पर्वतः* । ‘पृ पाखनपूरणयोः (क्र्या० प०)’ । ‘स्वामदिप-
द्यर्चिपृश्चकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)’ । षृणन्ति पालयन्ति अवयविर्गं
पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वोष्णि । यदा ; प्रीणातेर्वाङ्मुखात् (३, ३,
१) वनिपि ईकारस्थाकारः स च पकारात् परः प्रीणयन्ति स्वाश-
यमिति । पर्वोष्णवयवाः सन्त्यस्य ‘पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः (५, २,
१२१ वा)’—इति मत्वर्थीयस्यप्-प्रत्ययः । मेघस्य पर्वतस्य च देवता-
त्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अवयविनि वक्तुं शक्यम् । यदा ; परिदृश-
मानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिम-
त्त्वादवयवित्वम् । यदा ; ‘पर्वं पूरणे (भू० प०)’, अस्मात् ‘भृष्टदृशिय-
जिपर्विपच्यमितमिनमिहृर्यिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)’—इत्यतच्-प्रत्य-
यः । पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं खञ्जरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्झ-
रनदीप्रवाहादिना भूमिस्त्रोसत्याकाशञ्च पूरयति । “नि पर्वता अशु-
षदो न सद्दुः (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)” —“वक्रित्या पर्वतानाम्
(ऋ० सं० ४, ४, २८, १)” —इति मेघस्य निगमौ । “यदद्रयः पर्वताः
माकमाश्रवः (ऋ० सं० ८, ४, २८, १)” —“प्र पर्वतानामुग्रती उप-
स्यात् (ऋ० सं० ३, २, १२, १)” —इति च पर्वतस्य ॥

* नि० १, २०. १०, ८. ११, १० ।

(१०) गिरिः* । 'गृ निगरणे (तु०प०)', अथवा 'गृ भ्रष्टे (ध्या०प०)', गृणातिः स्तुतिकर्मा (निरु० ३, ५) । किदिति वर्त्तमाने (उ० ४, १ ३७), 'कृगृगृकुटिभिदिद्धिदिभ्यश्च इः (उ० ४, १ ३८)'—इति इ-प्रत्ययः, 'ऋतद्द्वातोः (७, १, १००)'—इतीत्वम्; गिरिः । यावेत्यनेन समानार्थः । "निराविध्यद् गिरेर्धृष्टिर्न भ्राजते तुजा ऋवः (ऋ० वे० १, ४, २१, ३)"—इति पर्वतस्य । "ऋगो न भूमिः कुचुरो गिरिष्ठाः (ऋ० सं० २, २, २४, २)"—इत्युभयस्य ॥

(११) ब्रजः† । 'ब्रज गतौ (भू०प०)' । 'गोचरसञ्चरवद्ब्रजव्यजापण निगमाश्च (इ, ३, १ १६)'—इति निपातनात् घः, करणाधिकरणयोस्तद्वातिरिक्ते कारकेऽपि घो भवति । ब्रजत्यन्तरिचे ब्रजत्यनेनेन्द्र इति वा ब्रजोमेघः, मेघवाहनोहीन्द्रः पर्वतोऽपि पञ्चैदात् पूर्वमन्तरिचे ब्रजति । अथवा स्वप्नरीरेण भूमिमन्तरिचञ्च ब्रजति । ब्रजन्ति तत्र प्राणिन इति वा । "अप ब्रजमूर्णुयः सप्तास्यम् (ऋ० सं० ७, ८, १६, ३)"—इति मेघस्य निगमः । "ब्रजं गोमन्तमुञ्जिजो वि वस्रुः (ऋ० सं० ३, ४, १४, ५)"—इति पर्वतस्य ॥

(१२) चरः‡ । 'चर गति-भक्षणयोः (भू०प०)' । 'धृष्टशीट्-चरित्सरितमिधनिमिमसृजिभ्य उः (उ० १, ७)'—इति उ-प्रत्ययः । चरन्ति गच्छन्त्यस्मादापो मेघादूर्ध्वाकाले, पर्वतानां निर्झरलक्षणाः चरयन्ति जलं वर्षितव्यमिति चरुर्मेघः; चरन्ति तत्र प्राणिनः, चर्यते भक्ष्यते स्वप्नभवपदार्थरूपेणेति चरुः पर्वतः । "स नो वृषस्रमु चरम्

* निरु० १, २० ।

† निरु० ६, २ ।

‡ निरु० ६, ११ ।

(ख० वे० १, १, १४, १)”—इति मेघस्य निगमः । पर्वतस्थान्मेष-
लीयः* ॥

(१३) वराहः† । वृषोतेः (खा० प०) । ‘ग्रहवृद्धिनिश्चिगमस्य
(३, ३, ५८)’—इत्यकारः (अप्); वरशब्दे कर्मण्युपपदे आङ्पूर्वाद्हरते
‘कर्मण्यण् (३, २, १)’ । वरमुदक माहरतीति वराहः । वर उदक-
लक्षः आहारोऽस्येति वा वराहः (निह० ५, ४) आङ्पूर्वाद्हरतेर्घञ् ।
‘वरमाहारमाहाशीः’—इति च ब्राह्मणम् । पृषोदरादित्वात् आहार-
शब्दस्वाकाररेफयोर्लोपः । यदा ; वरशब्दे उपपदे हरते आङ्पूर्वात्
‘अन्येष्वपि वृश्नते (३, २, १०१)’—इति बाहुल्यकात् उ-प्रत्ययः ।
वराहाकारो वा कृष्णो मेघो वराहसादृश्येन वर्त्तते । वरमुत्पद्यमुदकं
वृहति उद्यच्छति वर्षितुम् ‘वृह उद्यमने (तु० प०)’ * * * । इन्तेः
पूर्ववत् उः । यदा ; वरशब्द उपपदे जुहोतेर्दानार्थाद् उः । वरमुदकं
ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्पद्यं
पदार्थमाहारयति प्राणिभिः, पदार्थानां सर्वत्र सौलभ्यादाहरयती-
त्युच्यते । वर आहारोऽचेति वा । वराहवत् कृष्णवर्ण इति वा ।
वरं मूलं वृहत्युद्यच्छत्यस्मादिति वा (निह० ५, ४) । वरं वरमि-
त्यत्रैकस्य वरशब्दस्य निवृत्तिः । वरशब्दाद् वृहेस्य वराह इत्यर्थः ।
वरमुदकमाददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदकमेव
वा । “विश्वदराहं त्रिरो अद्रिमस्ता (ख० सं० १, ४, २८, २)”—

* सायणविरोधाशङ्का नचेदेव एव निगमः—‘प्रकृतो भुक्तसंकरं चरावपि (८, ८, २५,
४ ख० सं०)’ तेन तस्य व्याख्याने वृथेव कवकल्पना कृता ।

† प० ४, १ । निह० ५, ४ ।

“वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ५)”—इति च मेघस्य निगमौ । पर्वतस्याश्वेषणीयः ॥

(१४) शम्बरः । ‘शमु उपशमे (दि० प०)’ । अचान्तर्णीतार्थः । ‘शमेर्वन् (उ० ४, ८१)’—इति वन्-प्रत्ययः । शमयति नाशयति असुरानिति शम्बो वज्रः । यदा ; आतयतेर्बाहुलकात् वन्-प्रत्यये षोडशरादित्वात् शमादेशः । शम्बोऽस्य प्रहर्त्वेनास्ति । रो मत्वर्थीयः । प्रहरति हि वज्रः इन्द्रप्रेरितो मेघात् पर्वतानाम् पक्षच्छेदसमये । यदा ; सम्पूर्वाद् वृणोतेः (स्त्रा० प०) ‘यद्दृष्टुनिश्चिगमस्य (३, ३, ५८)’—इत्यपि सम्बरः सन् वर्णव्यत्ययेन शम्बरः । सं त्रियते मेघेनाकाशं, भूमिः पर्वतेन । यदा ; शम्बरमित्युदकनाम (निघ० १, १२), मत्वर्थीयस्य लुक, उदकमस्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम् । “उतादर्दर्मन्युना शम्बराणि वि (ऋ० सं० २, ७, १, २)”—“अधू॑नोत् काष्ठा अव शम्बरं भेत् (ऋ० सं० १, ४, २५, ६)”—इति मेघस्य निगमौ । पर्वतस्याश्वेषणीयः ॥

(१५) रौहिणम् । ‘रुह वीजजन्मनि (भू० प०)’, भावे घञ् (३, ३, १८) रोहः आरोहणम् आदित्यपक्ष्यादीनामस्त्रिभ्रस्तीति । ‘अत इनिठनौ (५, २, ११५)’ । रोहि अन्तरिक्षम् । ‘तत्र भवः (४, ३, ५३)’—इत्यण्, ‘इन्स्थनपत्ये (६, ४, १६४)’—इति प्रकृतिभावः रौहिणः । अन्तरिक्षेण हि गच्छति मेघः, पक्षच्छेदात् पूर्वं पर्वतस्येति तत्र भव इति वक्तुं शक्यते । यदा ; ‘बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)’—इति इन्च्-प्रत्यये रौहिण इन्द्रः । ‘तस्तेदम् (४, ३, १२०)’—इत्यण् रौहिणः । आरोहति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, ‘तुराषाण्मेघवाहनः (अम० को०

१,४७)”—इति तत्पर्यायेषु पद्यते । अस्मरोभिः सह रिरंसया पर्वतेष्विन्द्रस्य गमनात् तदीयता । यदा ; उभयत्रापि क्षेत्र-क्षेदक-भावेन सम्बन्धः । तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—‘प्रजापतेर्वा एतच्छयोक्तन्तोकां यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते यत्र यत्र कामयन्ते तत्परा तमासत, इयं हि शिथिलासीत्, तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्, तैरिमा वृष्टदेति’ । “अहन्नहिमभिनद्रौहिणम् (ऋ० सं० १,७,१६,२)”—“यो रौहिणमस्फुरद्वाजः (ऋ० सं० २,६,८,२)”—इति निगमौ क्रमेण ॥

(१६) रैवतः । रेवत्यो गावः ‘पशवो वै रेवतीः’—इति श्रुतेः । ‘तस्त्रेदम् (४,३,१२०)’—इत्यण् । मेघो हि सर्वत्र वर्षति यत्रसं यानीयं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्तदन्तया । यदा ; रथिरस्थास्तीति मतुपि ‘रथेर्मतौ वज्रलम् (६,१,३४वा०)’—इति सम्प्रसारणम्, ‘सञ्जायाम् (८,२,११)’—इति वत्वम्, सर्वस्य धन-स्त्रेष्टत्वात् रेवान् इन्द्रः, मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः । पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् । निगमावन्वेषणीयौ ॥

(१७) फलिगः । प्रतिफलति तत् फलम् । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष्यमाणं पर्वतो हि वृष्टमिति विशेषः । ङ-प्रकरणे ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)’—इति गमेर्ङ-प्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्ण इत्यर्थः । यदा ; फलवत्त्वानपा-नादि-प्रयोजनवत् उदकं फलि, तद्गच्छतीति पूर्ववत् । माधवस्तु—‘फलिर्भेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फलसंयुक्तो गच्छतीति वा’—इति निरवोचत् । तस्यायमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु दौघजन्तं

तापं भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं भिन्दन्नधोगच्छति, अन्नकाले वा शतधा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नाशम् । कृषिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते । तथाच कालिदासः—‘लदायत्तं कृषिफलमिति भूविकारानभिज्ञैः’—इति मेघकाव्यम् । पर्वतोऽपि शस्यादिरूढवृक्षादि-फलसंयुक्तो गच्छति च । फलवत्त्वदशार्था । फलेर्गमि गम्यादित्वादिन् (?), गमेः पूर्ववत् डः (३, २, १० १) इति च । “वलं हरोज फलिनं रवेण (ऋ० सं० ३, ७, २६, ५)”—इति निगमः ॥

(१८), (१९) उपरः*, उपलः† । ‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २, २१)’—इत्यादिभाव्यस्य स्कन्द-स्वामि-ग्रन्थः—‘आ उपर उपल इति ; आङ् अभिविधौ मर्यादायामित्यन्ये, विना उपरउपल इत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः । आ उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादानं रत्नयोरविशेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयोश्चैकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपक्षत्वं चाङ्गीकृत्याह—‘उपर उपलो मेघो भवति (निरु० २, २१)’—इति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्धत्वात् ‘तेषामुपरः स्वविष्टो मध्यमः’—इति तत् सङ्घातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघग्रहणं कृतम् । मर्यादापक्षस्य च मेघग्रहणमेव लिङ्गमिति उत्तराणि मेघस्यैवेति । यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते ह्यस्मिन् अभ्राणीति, मेघपक्षे आप इति । अभिविधिपक्षे नेदं निर्वचनम्—इति । अनेर्विधी-

* पृ० ६ ।

† निरु० २, ११ ।

वमानो ङ-प्रत्ययो (३, २, ६७) बाहुलकाद्भवेति (३, २, १); छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६, २, १३६) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, २) । 'उपरोजलवापनात्'—इति माधवः । वपेः छदरादित्वात् (उ० ५, ४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात् । उपरमिव हि नभस्त्रभं भूमौ पर्वतश्च—इति माधवः । अच औभोगः—'वृषिपटिदेविकेविवपिवचिभ्यश्चित्'—इत्यलङ्-प्रत्ययः । व्युत्पत्त्यनवधारणात्नावट्छते । मेघनामत्वे तच्च—“एषामुपरा उदायन् (उ० सं० ७, ७, १६, ३)”—इति निगमः । पर्वतानां चान्वेषणीयः । "हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः (उ० सं० २, ४, ४, २)”—इति । अच 'उपरा अस्माच्छिला दीर्घाः'—इति माधवः ॥

(२०) चमसः* । 'चमु अदने (भू० प०)'; 'अत्यविचमि (उ० ३, ११३)—इत्यादिना असच् ॥

(२१) अहिः† । 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'इन् सार्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)—इतीन् प्रत्ययः, गुणावादेश्चौ, यकारस्य हकारो व्यत्ययेन । एत्यन्तरिच्चे । अयतेरेव गत्यर्थादिन्-प्रत्यये पूर्ववद् व्यत्ययः । यदा; 'अहि गतौ' भौवादिकः (आ०), इन् प्रत्ययः, बाहुलकात्सलोपः, आगमानित्यत्वाद्वा नुम् न क्रियते । इ-प्रत्ययाधिकारे औभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकं पात्रलोपश्च'—इति । यदा; 'अह व्याप्तौ' स्वादिः (प०), इन्, अहोति व्याप्नोति आकाशं दिगन्तराणि वा । यदा; आङ्पूर्वाङ्गन्तेः हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आङ्

* निघ० १०, १२, १२, २८ ।

† प० १२, ४, ४ । नि० १०, ४२ ।

अिहनिर्भ्यां इखस्य (उ० ४, १ ३ ३)'—इति इण्-प्रत्ययो ङिच्च, आ-
समन्तात् हन्ति भिनन्ति उष्णमाभिसुख्येन, हन्ति गच्छन्त्यन्तरिचम् ।
यद्वा ; केवलादेव हन्तेर्बाहुलकादिण्-प्रत्ययो ङिच्च, हिः हन्ता, न
हन्ता अ-हन्ता, अहिः अ-हिंसक इत्यर्थः ; सर्वदा लोकस्य वर्षप्रद-
त्वात् । माधवेन तु—'त्वमपामपिधानां वृणोरप (ऋ० सं० १, ४,
८, ४)'—इत्यत्र, वाजसनेये तु 'सोऽग्निषोमावभिसम्भूव सर्वां विद्यां
सर्वं यज्ञः सर्वमन्नाद्यं सर्वां अियं स यत्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादहिः'
—इति प्रदर्शितम् । तेन चैतद् युक्तम् । अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्यु-
दात्तः । “यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १, २, ३ ६, ४)”
—इति । नदीवचनोऽन्तोदात्तः । ‘इन्द्रोदचं परि जानाद्हीनाम्
(ऋ० सं० ८, ७, २ ७, ६)”—इति । अत्राहि-शब्दस्मोधनामन्वेनाभाषयत्
स्कन्दस्वामी । “दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १, २, ३ ८,
१)”—इति निगमः ॥

(२२) अभ्रम्* । ‘अभ्र गतौ (भ्र० प०)'; पचाद्यच् (३, १, १ ३ ४),
अभ्रन्त्यन्तरिच् । आपो रातीति वा अपशब्दे कर्मण्युपपदे रातेर्दानार्थात्
‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', पकारस्य भकारो व्यत्ययेन (३, ४,
८ ८) । न भ्रंशत्यस्मादापो वर्षासमयादन्यत्रेति वा । यदुक्तं—‘न
भ्रंशति यतस्त्रेभ्यो जलान्यभ्राणि नान्यतः’—इति । नञ्-पूर्वात् ‘भ्रस-
भ्रंस अधःपतने (भ्र० आ०)’—इत्यस्मात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, १,
१० १)’—इति उ-प्रत्ययः । न भ्राजते वा वर्षासु मलिनवर्णत्वात्
भ्राजतेः पूर्ववत् उः (३, २, १० १) । “प्र णः पितृव विद्युद्भवेव रोदसी

* मि० ४, ३ ।

(ऋ० सं० ७, ३, १, ३)”—“उद्भ्राणीव स्तनयन्नियर्त्ति (ऋ० सं० ४, ७, १८, २)”—इति च निगमौ ॥

(२३) वलाहकः । वलाकाभिर्हीयते गम्यते इति वलाहकः, वारिवाहको वा ; वृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) वर्षागमादिना साधुः । वराह-शब्दाद्वा ‘सञ्ज्ञायां कन् (५, ३, ७५)’; रेफस्य लकारः । उकार्यो वराह-शब्दः (१३), विकृतस्यासाधारणार्थप्रदर्शनाय पुनः पाठः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) मेघः* । ‘मिह सेचने (भृ० प०)’; पचाद्यच् (३, १, १३४), न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । मेहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः । “वृषा वां मेघो वृषणा पौपाय (ऋ० सं० २, ४, २६, ३)”—“अस्मिन् मेघे विद्युत् (?)”—इति च निगमौ ॥

(२५) दृतिः । ‘दृ विदारणे (ऋ० प०)’ । ‘दृणातेर्दृस्वश्च (उ० ४, १७८)’—इति ति-प्रत्ययः, दृस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति । दीर्यते इन्द्रेण, दृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वाद्वा । “दृतिं सु कर्षं विषितं न्यञ्चम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, २)”—“ईशानो विसृजद् दृतिम् (?)”—इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः† । उदकशब्दे उपपदे ददातेः ‘कृत्यल्युटो वञ्ज-लम् (३, ४, ११३)’—इति कर्त्तरि ल्युट् । ओदनः उदकदातेत्यर्थः । * * * । यदा ; ‘उन्दी क्लेदने (रु० प०)’; ‘उन्देर्नलोपश्च (उ० २, ७२)’—इति युचप्रत्ययः, गुणः ; उनन्ति वनभूमिम् ओदनः ।

* निच० २, २;—२१ ।

† निच० ६, २४ ।

“धारयत् पक्वमोदनम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)”—इति निगमः ॥

(२७) वृषन्भिः । ‘वृष सेचने (भू० प०)’; ‘कनिन्सुवृषीत्या-
दिना (उ० १, १ ५४) कनिन्, वृषा । ऋषुजयादिसाधनत्वात् कामानां
वर्षिता यज्ञः, सन्निधीयतेऽस्मिन्निन्त्रेण प्रहारकाले ‘कर्मण्यधिकरणे च
(३, ३, ८ ३)’—इति कि-प्रत्ययः न-लोपाभावश्चान्दसः । “विष-
न्भिः”—इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम् । तदा विषं जलं धीयतेऽस्मिन्निति
निर्वाहः, मुगागमश्चान्दसः । निगमदर्शनास्तिर्णयः । “वृषा वृष-
न्भिश्चतुरश्रिमस्यन् (ऋ० सं० ३, ६, ७, २)”—इति मेघनाम न वेति
सन्दिग्धम्* ॥

(२८) वृषः† । वृषोते राष्ठादनार्थात् (स्वा० प०) ‘अमिचिभि-
मिदिशसिभ्यः ऋन्‍ (उ० ४, ४, १ ५८)’—इति ऋन्-प्रत्ययो बाङ्-
लकाद् भवति; आष्ठादयति ऋषौ ऋत्त्रं नभः । वर्षतेर्वा गतिकर्मणः
(निघ० २, १ ४) ‘स्त्रायितश्चिवश्चि (उ० २, १ २)’—इत्यादिना रक्-
प्रत्ययः; गच्छत्यसौ ऋत्त्रं नभः । वर्द्धतेर्वा वृद्धयर्थात् (भू० आ०)
बाङ्गलकात् ऋन्, धकारस्य तकारो व्यत्ययेन; वर्द्धते हि वर्षासु
मेघः । ब्राह्मणोक्ता एवामी चयोऽप्यर्थाः—‘यदिमांल्लोकानवृषोत्
तद् वृषस्य वृषत्वम्, स इषुमाचमिषुमाचं विष्वङ् अवर्द्धत’—इति ।
“वृषाय वषु मीमांनः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)”—
“अहन्यद् वृषन्नर्थं विषेरपः (ऋ० सं० ८, ८, ५, १)”—इति च
निगमौ ॥

* ‘वृषन्भि मेघ-मेदनदारेण वर्षे कुर्मन्मम्’—इति तस्यायसीयभाष्यम् ।

† प० १, १० । निघ० १, १६;—१७ । ‡ ‘ऋः’—इति मूलपाठः ।

(२८) असुरः* । 'असु चेषणे (दि० प०)'; 'असिमसोदरन् (उ० १, ४२.-४३)'—इति उरन्-प्रत्ययः; अस्यति क्षिपति भूमौ जलम् । यदा; अस्यते क्षिप्यते स्थाने दम्भेण वर्षार्थम् । यदा; अस्ति (भू० प०) तिष्ठति 'ब्रुस्वृक्षिषिचप्यमिवसि (उ० १, १०)'—इत्यादिना उ-प्रत्ययः असुः । शरीरे वसतीत्यसुः प्राणः । 'प्राणा वा आपः'—'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् असु-शब्देनात्र जल-मुच्यते । तद्वाति, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३) । यदा; जलवान् प्राणवान् वा । रो मत्वर्थीयः । यदा; 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' भौवा-दिकः स्वरितेत्; पूर्वस्मादेव सूत्रादुरन् । असति गच्छत्यन्तरिक्षे, दीप्यते स्वयम्, आदत्ते वा जलं वर्षितुम् । यदा; 'सुर ऐश्वर्ये (तुदा० प०)', इगुपधलक्षणः कः (३, १, १३५), सुरतीति सुर ईश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः, असुरः अनीश्वरः, इन्द्रादिपरतन्त्र इत्यर्थः । "द्विवः श्येनासो असुरस्य नीळयः (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)"—"दीर्घा धियोरक्षमाणा असुर्यम् (ऋ० सं० २, ७, ६, ४)"—इति च निगमौ ॥

(३०) क्रोशः† । क्रोशतेः -शब्दकर्मणः (भू० प०) पचाद्यचि (३, १, १३४) षष्ठीदरादित्वा (६, ३, १०८) द्रेफलोपः क्रोशः । नेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । क्लृप्यतेर्वा टृड्यर्थात् (दि० प०), अस्मिन्नेवार्थे पकारस्य शकारः, इषुमाचमवर्द्धतेत्युक्तम् (२८) । क्रोशति-श्चादनार्थइति माधवः, पूर्ववदवच्छादयत्यसौ लक्षणं नभः । जलस्य क्रोशस्यानीयत्वात् क्रोश इत्यन्ये । यदा; 'कु शब्दे (तु० आ०)', 'कुदा-पाग्यः शः'—इति श्रीभोजदेवः; कौति (अदा० प०) गर्जितशब्दं

* निघ० १, ८ । † निघ० ५, ११ ।

करोति कोशः । “दिव्या न कोशासो अश्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ६)” — “महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)” — इति च निगमौ ॥

इति चिंशब्धघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः^(१) । धारा^(२) । इळा^(३) । गौः^(४) । गौरी^(५) ।
गान्धर्वी^(६) । गम्भीरा^(७) । गम्भीरा^(८) । मन्द्रा^(९) । मन्द्रा-
जनी^(१०) । वाशी^(११) । वाणी^(१२) । वाणीची^(१३) ।
वाणः^(१४) । पविः^(१५) । भारती^(१६) । धमनिः^(१७) । नाळीः^(१८) ।
मेना^(१९) । मेळिः^(२०) । सूर्या^(२१) । सरस्वती^(२२) । नि-
वित्^(२३) । स्वाहा^(२४) । वग्मुः^(२५) । उपब्दिः^(२६) । मायुः^(२७) ।
काकुत्^(२८) । जिञ्चा^(२९) । घोषः^(३०) । स्वरः^(३१) । शब्दः^(३२) ।
स्वनः^(३३) । चक्^(३४) । होषा^(३५) । गीः^(३६) । गायी^(३७) ।
गणः^(३८) । घेना^(३९) । माः^(४०) । विपा^(४१) । नमा^(४२) ।

(१८) “नाळी” क. ख, घ । परं क-पुस्तकोदाहृत-निगम-विरोधादुपेक्षितः ।

“नालिः” न. च । “नीलिः” C. D. F ।

(१९). (२०) कान्तिरिक्तेषु सर्वत्रैव व्यत्ययपाठः “मेळिः मेनाः” इति । “मेनिः” न. iid प० १, २० ।

(२४) “स्वाहा” ख ।

(२५) “गयुः” न. iid. ।

(२८) “काकुप्” न. iid. ।

(२९) “जिञ्चा” ख ।

(३८) “गणा” — इत्यपि ङीकासम्मतः पाठः ।

(४०) “माः” — इति क-D-E-पुस्तकान्तिरिक्तेषु सर्वेषु, परं क-पुस्तकस्य ङीकासम्मतत्वात् प्राधान्यम् ।

(४१) “नमा” — इत्येव कान्तिरिक्त-सर्वपुस्तकेषु, परं ङीकासता केचिदित्युक्त्यासा-प्राधान्यं चोक्तितम् । निघ० १, १ ।

कशा^(४२) । धिषणा^(४४) । नैः^(४५) । अश्वरम्^(४५) । मही^(४०) ।
 अदितिः^(४८) । शची^(४९) । वाक्^(५०) । अनृष्टुप्^(५१) । धेनुः^(५२) ।
 वल्गुः^(५३) । गल्दा^(५४) । सरः^(५५) । सुपर्णी^(५६) । बेकुरा^(५०) ।
 इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि* ॥ ११ ॥

‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । *

* * । वाङ्नामान्युत्तराणि (निह० २, २१—२३)—इति भाष्ये
 स्कन्दस्वामी—‘उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकइत्यादीनि वाङ्नामानि ।
 उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते इति वाक्,
 उच्यतेऽमया अर्थः इति वाक्, स्तनयित्नुलक्षणा माध्यमिका साप्यु-
 च्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्र्यपि देवता वाग्व्यते । सर्वतस्वास्या
 मेघहेतुत्वात् मेघनामभ्य उत्तराणीति । स च वाक्-शब्दो ‘वशि-
 परिभाषणे (अदा० प०)’—इत्यस्मात् धातोः ‘क्विप् वशि (उ० २, ५४।
 ३, २, १७८वा०)’—इत्यादिना क्विपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च
 व्युत्पन्नः ॥

(१) श्लोकः† । ‘शु अवणे (भू० प०)’; ‘इण्भीकापात्रत्यतिमचिभ्यः
 कन् (उ० ३, ४१)’—इति कन्-प्रत्ययो बाहुल्यकाङ्क्षति, गुणः,

(४०) “वमुः” ग. C. D. F ।

(४४) “मवदा” ख. E । “मवदः” ग. C. F । “मवदः” D ।

(४५) “रसः” ग. C. F. प० १२. २, ७ । “रासः” D ।

(४०) “वेकुः” च ।

* “इति वाचः” ग ।

† निह० ९, ९ ।

कपिलकादिवात् लत्वम्; श्रूयते इति श्लोकः । यद्वा; 'श्लोक सङ्घाते (भ्र० आ०)'; 'पुंसि सञ्ज्ञार्थां घः (३, ३, ११८); श्लोकघते पद्यते रूपेण संहन्यते कविभिः श्लोकः 'पद्ये यत्रसि च श्लोकः (३, ३, २)'—इत्यमरसिंहः। "श्रूतस्य श्लोको बधिरा ततर्द् (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)"—"श्लोको न यातामपि वाजो अस्ति (ऋ० सं० ७, ६, ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(२) धारा* । 'धृञ् धारणे (भ्र० उ०)'; 'हेतुमति च (३, १, २६)'—इति णिचि 'एरजण्यन्तानाम् (३, ३, ५६ भा०)'—इत्यस्या-प्रापकत्वादेव 'द्व्यत्युटो बज्जलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्त्तरि भवति । यद्वा; धारेः पचाद्यच् (३, १, १३४); लोकस्य धारयित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा । "तनसष्टे सुधारा"—इत्यच धारा वाङ्नाम । "धारा सुतस्य रोचते (ऋ० सं० ७, ५, २४, १)"—"यः सृष्टाद् धारा मृतस्य (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(३) इडा । 'इल्ल क्षेपणे (तु० प०)'; इगुपधेभ्यः (३, १, १३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाज्जलकाद् (३, ३, १) भवति । क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन; इल्ला । बङ्गुचानां लत्वमुक्तं पूर्वमेव(१) । यद्वा; 'ईङ् स्तुतौ (अदा० आ०)'—"अि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)'; आभ्यां पूर्ववत् कः (३, ३, १), षष्ठोदरादिः (६, ३, १०६); ईङ्गति स्वयतेऽनया देवता ईङ्गते वा या स्वयं देवतात्वात्, दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा खेन तेजसा । यद्वा; इल्लेत्यन्नाम (निघ० ३, ७), अकारो मत्वर्थीयः; यजमानानां देयेनास्त्रेण इविल्-

* निघ० १३, १। † पु० १।

ख्येन वा तदती इत्या । “अभि न इका ध्रुवस्य माता (ख० सं० ४, २, १६, ४)” — इति निगमः ॥

(४) गौः* । आद्याता पृथिवीनामसु(१) । गच्छति यज्ञेऽवाहता, गीचते स्त्रवते वा । “अथ य ऋक्ते येन गौ र्जीवता (ख० सं० १, ३, १८, ४)” — इति निगमः ॥

(५) गौरी† । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६) । ‘खञ्जेन्द्रायञ्चविप्रकुत्र (स० २, २७)’ — इत्यादि-स्त्रचेष रन्-प्रत्ययान्नो गौर-ञ्च्यो निपातितः, तस्माद्गुचेषधतोर्गावादेभ्यः, ‘विद्वैरादिभ्यश्च (४, १, ४१)’ — इति ङीष् । खया दीप्या ञ्वलति वाग्देवतात्वात् । यदा ; ‘गुरी उद्यमने (तु० आ०)’, अस्मात् इनि पूर्ववन्निपातनादुकारस्यो-कारः, ‘रोरि (८, ३, १४)’ — इति रेफलोपः, ङीष् ; गुरते उद्यच्छति स्मभिधेयम् ; उद्यमनं चाह प्रकाशनम् । यदा ; ‘गुङ् अयन्ते ञ्च्ये (भ० आ०)’ — इत्यस्मान्निपातनादिनि वृद्धिः ; ग्वते गर्जितलक्षणम-ञ्च्यञ्च्यं करोतीति गौरी । यदा ; शुक्लवर्णत्वात् गौरी, ‘भासत्-कपर्दी ञ्चिकलामिन्दुकुन्दावदन्ताम्’ — इत्याचार्याः, ‘सर्वशुक्ला सर-ञ्च्यती’ — इति च । “गौरीमिमाय सलिलानि तच्छति (ख० सं० १, ३, ११, १)” — “सोमो गौरी अधिश्रितः (ख० सं० ६, ७, ३८, ३)” — इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी । गविगन्ध्यञ्च्यो वः (?) । ‘धृञ् धारणे (ख० सं०)’ — इत्यस्मात् गोञ्च्योपपदादा व-प्रत्ययः, उपपदस्य गवा-देभ्यः, गन्धर्वः ; गोर्थञ्चस्य धारयितेभ्यः । भोजस्य ‘गन्धेरक् च’ — इति

* पृ० १ । † प० ५, ५ । निघ० ११, २८ ।

व-प्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमस्य । गन्धयते अर्हयति द्विनस्त्रि
 देवश्चूनिमि गन्धर्वः इन्द्रः । 'गन्ध अर्हने'—इति धातुसुरादिरात्मने-
 पदी । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्, ङीप् (४, १, १५), गा-
 न्धर्वी । ऐन्द्रीत्यर्थः । तथाच ब्राह्मणम्—'अथ ऐन्द्रवायवी तस्यै
 यदेन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्धैन्द्री (ऐ० ब्रा० २, ४, २)'—
 इति । यदा ; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषामियम् । तथा-
 चैतरेयब्राह्मणे—'द्योमो वै राजा गन्धर्वेष्वधीसीत् (ऐ० ब्रा० १, ५, १)'
 —इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम् । 'तां गन्धर्वाऽवदीत्
 गर्भे अन्तः'—इति श्रुतिः । "अग्निर्गान्धर्वीं पृथ्या मृतस्य (ऋ०
 सं० ८, ३, १५, ६)"—इति निगमः ॥

(७) गभीरा*, (८) गम्भीरा† । भीयन्ति (दि० प०) रातीति
 (अदा० प०) भीराः । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । गवां भीरा
 गभीरा गम्भीरा च । षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०६) गो-ब्रह्मस्य
 ग-भावो गम्भावस्य । स्तनयिदु-लक्षणं हि माध्यमिका वाक् श्रुथ-
 माणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति । यदा ; उणादौ गभीरादि-
 स्रज्जेण गमेर्द्धातोरीरन्-प्रत्यये नुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो
 निपात्यते (उ० ४, ३४) । गच्छति यज्ञे, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः ।
 यदा ; 'गाष्ट प्रतिष्ठालिप्सयोर्यन्थे च' भौवादिकः (आ०), अस्य द्रुस्त्वत्वं,
 भयान्तादेन्नः, वा च नुम् निपात्यते । प्रतिष्ठिता स्वस्मिन् स्थाने,
 लिप्स्यन्ते वा प्राणिभिः, यथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा
 गम्भीरा । उभयोरपि निगमावम्बेषणीयौ ॥

* प० १२. २, २;—१० । † प० २, २० ।

(८) मन्त्रा* । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिसु (भू० आ०)' ।
गच्छति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः । "स
मन्त्र्या च जिह्वया (अ० सं० ५, २, २२, ३)"—इति निगमः ॥

(१०) मन्त्राजनी । मन्त्रशब्दो व्याख्यातः । 'अज गतिक्षेपणयोः
(भू० प०)', लुट् । मन्त्र मजनं गमनं क्षेपणं प्रेरणं सुचारणं वा
यस्याः सा मन्त्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम् । (४, १, ४१ ग०)
"मन्त्राजनी चोदते अन्तरासनि (अ० सं० ७, २, २१, २)"—इति
निगमः ॥

(११) वाग्नी† । 'वाग्नु शब्दे' दैवादिकः (आ०) । 'वसिष्वपियजि-
राजिप्रजिध्वजिषदिह्निकमिवाग्निवादिवारिभ्य इञ् (उ० ४, १२१)
कर्मणि कारके वा वृश्यते, वाग्निः । 'हृदिकारादक्तिनः (४, १, ४५
वा०)'—इति ङीष्, वाग्नी । "ते वाग्नीमन्त इक्षिणो अग्नीखो
(१, ६, १३, ६)"—"वाग्नीभिस्रक्षताग्नीभ्योभिः (अ० सं० ८, ५,
१८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी‡ । 'वणि शब्दे (भू० प०)' । वाङ्मलादिभ्य (उ० ४,
१२१।३, ३, १), ङीष् (४, १, ४५ वा०) । "वाणीः पुब्रह्मन्तं
धमन्तीः (अ० सं० ३, २, २, १०)"—"अभिवाणीर्षीणां सप्त
नूषत (अ० सं० ७, ५, ६, ३)"—इति निगमौ ॥

(१३) वाणीची । वाणीं स्तुतिरूपां वाच मस्यति गच्छतीति
विष्टञ्च 'अत्विगित्यादिना (३, २, ५८) क्तिनि, न-लोपे, 'अचः

* निब० ११, २८;—२८ ।

† प० ४, १ । निब० ४, १६;—१८ ।

‡ निब० ६, २ ।

(६, ४, १ ६८) — इत्यकारलोपे ‘अस्यतेस्योपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)’
— इति ङीष् । “रथे वाणीच्याहिता (ऋ० सं० ४, ४, १ ५, ४)” — इति
निगमः ॥

(१४) वाणः । वण्यते ऋद्ध्यते वाणः । ‘अकर्त्तरि च कारणे
बहुनायाम् (३, ३, १ ८)’ — इति घञ् । यद्वा ; वणनं ऋद्ध्यं वाणः,
भावे घञ् (३, ३, १ ८), अर्थादित्वादच् (५, २, १ २ ७) । स्तुति-
मती हि वाक् । “दीमा दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् (ऋ० सं० ३,
६, १ २, ४)” — इति निगमः ॥

(१५) पविः* । ‘पूञ् पवने (ऋ० ७०)’; ‘असदः (७० ४,
१ ३ ४)’ — इति इ-प्रत्ययः । पुनाति हि वाक् । ‘पावका नः सरस्वती
(ऋ० सं० १, १, ६, ३)’ — इति मन्त्रः । पूयते वा सङ्कीर्त्तनादिना, ‘वापं
भौरिकथालापप्रसङ्गे पुनीमष्टे’ इत्युक्तेः । पूयतेऽनयेति वा शुद्धि-
करणं हि वाक् । ‘पवित्रं हि वाग् विदुषाम्’ — इति माधवः ।
“वाणस्य चोदया पविम् (ऋ० सं० ७, १, ७, १)” — इति निगमः ॥

(१६) भारती† । ‘डु मृञ् धारणयोषणयोः (भू० ७०)’; ‘मृष्ट-
दृष्टियजिपर्विपच्यमितमिनमिदृर्यिभ्योऽतश्च (७० ३, १ ० ७)’ । भरत-
शब्दात् ‘प्रज्ञादिभ्यश्च (५, ४, ३ ८)’ — इति स्वार्थिकोऽण्, ङीष् (४,
१, १ ५) । विभर्त्ति जगद्धर्षप्रदानेन, स्वाभिधेयं वा भ्रियते प्राणि-
भिः श्ववहारसाधनत्वेन । अथवा ‘अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवींषि
विभर्त्ति’ — इति वाजसनेयकम्; तदीया भारती । तथाच
‘अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्’ — इत्युपनिषत् (ऐ० ७० १, ८) ।

* प० १, २०. ४, २ । निघ० ५, ४. १९, २० । † निघ० ८, १२ ।

अथवा 'भरतः (निघ० ३, १८)'—इति ऋत्विङ्नाम ; तदीया, स्तुति-
साधनत्वात् भारती । "आ भारती भारतीभिः सजोषा (ऋ० सं०
२, ८, २३, ३)"—इति निगमः ॥

(१७) धमनिः* । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४), 'अर्न्निष्ट-
धम्यस्यश्चवितरिभ्योऽनिः (उ० २, ८५)'—इत्यनि-प्रत्ययः । गत्यर्थो
बुद्ध्यर्थाः । गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विदङ्गिः साध-
साधुविभागेन । यदा ; 'धमति'—इति बधकर्मस्यपि पद्यते (निघ०
२, १८) । हन्नेऽनया प्रापाक्रोशादिरूपयेति । तथाच 'वञ्च एव
वाक्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० २, ३, ३) । 'वाक्सायका वदन्मनिः-
सरन्ति पौराहताः'—इति च महाभारतम् । "इन्द्रैषितां धमनिं
पप्रयन्नि (ऋ० सं० २, ६, ४, ३)"—इति निगमः ॥

(१८) नाळीः । 'गन्धे (भू० प०)' ; 'वसिवपियजिराजिप्रजि
(उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहितः इञ्-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति,
'हृदिकाराद् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष्, घ्यत्ययेन सोर्दि-
कर्जनीयः । 'गन्धे अर्हने (चु० आ०)', 'अर्हं हिंसायाम् (भू० प०)'
—इति पद्यते । गन्धनं हिंसात्मकं सूचनम्, सूचयति परम-
हांसि । "अमस्य धम्यते नाळीः (ऋ० सं० ८, ७, २३, ७)"—इति
निगमः ॥

(१९) मेना । 'मान पूजायाम् (चु० आ०)'—इत्यस्मात् 'बञ्ज-
समन्यत्रापि इमच् भवति (उ० २, ४६)'—इति वचनादिनच्, बञ्जस-

* निघ० ६, २४ ।

† प० २, १८ । विघ० २, २१ ।

पहणान्न-लोपः । पूज्यतेऽनया गुर्वादिरूपदेववाक्येन, पूज्या वा देव-
तात्वात् । “आम्नेर्ना कृष्णञ्च्युतो भुवद्भोः (ऋ० सं० ८, ६, १० ३)”
—इति निगमः । ‘मेनां गर्जितशब्दम्’—इति माधवः ॥

(२०) मेळिः* । सम्पर्कार्थो धातुः (सु० आ०) । पूर्ववत् बाह्य-
सकादिञ् । सम्पृक्ता ह्यर्थेन वाक् । तथाच—‘वागर्थाविव सम्पृक्तौ’—
इति (रघौ १, १) कालिदासः । ‘मेळिं मदन्तं पित्रोरूपस्ये (ऋ० सं०
३, १, २७, ४)’—इति निगमः । मत्वर्थीयस्य लुकि वाग्मिन मि-
त्यर्थः । “मेलिः स्यात् चाण्योजनात्”—इति माधवः† ॥

(२१) सूर्या‡ । सूर्त्तेर्गत्यर्थात् (भृ० प०), सुवतेर्वा प्रेरणार्थात्
(तु० प०) ‘राजसूर्यसूर्य (३, १, ११४)’—इत्यादिना निपातनात्
क्यपि सूर्त्तेरूल्वं सुवतेर्वा रुडागमः । सरति गच्छति स्तोत्रेण प्रति,
कर्णशङ्कुलिं वा सुवति प्रेरयति सोदनारूपा पुरुषादीनिदं कुर्वि-
ति । यद्वा ; सुपूर्वादीरतेः ‘कृत्यल्युटो बज्जलम् (३, ३, ११३)’—
इति कर्मणि क्यपि निपातनाद्रूपसिद्धिः । सुष्टु ईर्यते उच्चार्यते
इति सूर्या । यद्वा ; ‘सु प्रेरणे (स्वा० उ०)’, ‘सुसुधीगृधिभ्यः ऋन्
(उ० २, २३)’—इति ऋन्-प्रत्ययः । प्रेर्यते उच्चारणकाले प्रायेण
सुरा ‘कन्दसि स्वार्थे (?)’—इति यत् प्रत्ययः, सूर्या । यद्वा ;
सुरयो मेधाविनः, तानर्हति ‘कन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत्

* प० ५, ७ ।

† ‘मेलि मेळकं नानाशास्त्रमतानां वाक्यानाम् एकस्मिन्नर्थे सङ्कुल(स्य)स्य वक्तारम्’
—इति सायणः ।

‡ प० ५, ६ । निघ० १२, ७ ।

प्रत्ययः । यद्वा ; सूरिषु साधुः 'तच साधुः (४,४,६८)'—इति यत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) सरस्वती* । सर्त्नेरसुन् (उ० ४, १८४) सरः । गद्यपद्यादि-रूपेण प्रसरणमस्यास्तीति 'अस्मायामेधास्तजोविनिः (५, २, १२१), 'बज्रं हृन्सि (५, २, १२२)'—इत्युक्ते मत्पि ङीष् । यद्वा ; सर इत्युदकनाम (निघ० १, १२) । सर्त्नेस्त्वाद्देवी वृष्यधिदेवतात्वादुदक-वती हि माध्यमिका वाक् । सैव चासीन्नदी सरस्वती । तदुक्तं भाष्यकारेण—'तच सरस्वतीत्येतस्य नदीवत् देवतावच्च निगमा भवन्ति (निघ० २, २३)'—इत्यादिना । "पावका नः सरस्वती (च० सं० १, १, ६, ३)"—इति निगमः देवतायाः । "इयं शुभ्रैभिः (च० सं० ४, ८, ३०, २)"—इत्येषा नद्याः ॥

(२३) निवित् । 'विद ज्ञाने (अदा० प०)', नि-पूर्वः । 'ससु द्विषद्रुहद्रुह (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विपि [अन्तर्णीतण्यर्थसाध विदिः] नितरां वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधेयम् । "तान् पूर्वथा निविदा ह्रमहे वयम् (च० सं० १, ६, १५, ३)"—इति निगमः ॥

(२४) खाहा† । यस्य नास्ते यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं तद्रूपे-णैव लिख्यते । अत्र निरुक्तम्—'खाहेत्येतत् सु आहेति वा खा वागाहेति वा खं प्राहेति वा खाज्जतं हविर्जुहेतीति वा (निघ० ८, २०)'—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—खाहेत्येतत् खाहाकृति-शब्दस्य पूर्वपदं खाहाकारान्तो हेममन्त्राणां कर्त्तव्यः, 'न ह वै आज्जतयो

* प० १, १२. ५, ५ । निघ० २, २३. ६, २१. ११, २५ ।

† च० ८, २० । निघ० ८, २० ।

देवान् मच्छन्ति च अवषट्कता वा अखाहाकृता वा भवन्ति (ब्रत०
 ब्रा० ८, ३, ३, ६-१४)”—इतिश्रुतिः । खाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन
 मन्त्रान्तेऽवस्यन्भावित्वात् । अथमर्थः यस्यान्ते श्रूयते स होममन्त्रः
 शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः खा आत्मीया वागाहेति खाहा-
 काररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः । अथवा खं प्राहेति यजमानस्य,
 खं इति देवतायै दर्शनं तदुद्देशेन त्यागात्, तस्य यजमानो सौवं प्रा-
 हेति खाहा; सम्प्रदानत्वं खाहाकारस्य स्पष्टमनेन प्रकारेण दर्शितं
 खाडतमित्यादिना । अथवा यदनेन खाहाकारेण जुहोति तदेव
 सुष्ठुमर्थादया जुहोतीति; एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि ब्रूमः ।
 इदन्तु जुहोतेरिति । अत्र भास्करमिश्रः—‘खयं सरखतौ आह ब्रूते’ ।
 ‘खैव ते वागित्यब्रवीत्’—इति ब्राह्मणम् । खयमेवाहेत्यस्यार्थश्च
 द्योतकोऽयं निपातः प्रदेवान्तरेऽपि विभक्तयन्तश्चमुदायात्प्रनिपातः
 खाहेति । संस्कारविशेषानवधारणात्प्रावगच्छते । अत्र चीरस्वामी—
 ‘सुष्ठु आह्वयति खाहा’ । अत्र खाहा-शब्दो नाव्ययम् अप्यग्निजाया-
 वाचित्वमित्यर्थः । भाष्ये तु खाहा-शब्दस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्तेर्दृष्टानि
 निर्वचनानि लिखितानि; तेषु यद्योच्छ्रितं तद् गृह्यन्तु विद्वांसः ।
 तस्याः वाचः सृष्टौ पृथिवी चाग्निश्चेति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्यभावः
 श्रूयते । ‘अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (शे० उ० १, ८)’—इति ।
 तस्माद्ग्रेर्वाचस्य सम्बन्धात् अग्रायी खाहा वागित्युच्यते । वाति
 वातात्मत्वेन वरगुच्यते इति सन्देहः । निगमः सुखभः खाहाकारपक्षे,
 अन्यचान्वेषणीयः ॥

(२५) वयुः । ‘वच भाषणे (अदा० प०)’; ‘वचेर्गञ् (उ० ३, ३९)’

इति गु-प्रत्ययः, चकारस्व गकारस्व । वयुः वाचा समानोऽर्थः ।
 “वयु मियन्ति यं विदे (अ० सं० ६, ८, ४, १)” — “इन्द्रस्त्रेव वयुरा
 इष्टस्व आजौ (अ० सं० ७, ४, १ ३, ३)” — इति च निगमौ ॥

(२६) उपब्धिः । उप-पूर्वात् पदेर्गत्यर्थात् (दि० आ०) ‘इन
 सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १ १ ४)’ — इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकादुपधाखोपः,
 ‘न पदान्तद्विर्वचन (१, १, ५ ८)’ — इत्यनेन जञ्-विधिं प्रति खानि-
 वद्भावनिषेधात् ‘स्रसां जञ् स्रञ्चि (८, ४, ५ ३)’ — इति पकारस्व
 बकारः । उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यते
 इति वा । यदा; उ-पूर्वात् ददातेः (जु० उ०), द्यतेः (दि० प०),
 द्यतेः (भृ० आ०) वा ‘कृत्यस्युटो बङ्गलम् (३, ३, १ १ ३)’ — इति
 बङ्गलवचनात् ‘उपसर्गे घोः किः (३, ३, ६ २)’ — इति कि-प्रत्ययः
 कर्त्तरि भवति बकारस्योपजनः । उपेत्य ददातीत्यभिलषितम्,
 प्रयोक्तृणां, खण्डयत्यज्ञानं तर्कादिसमये प्रतिवादिनां वा, रक्षति
 भक्तानिति वा उपब्धिः । “आघोषयन्तः पृथिवीसुपब्धिभिः (अ०
 सं० ८, ४, १ ६, ४)” — “उपब्धिरियन्ति सोमः (अ० सं० ७, ३, २ ४,
 ५)” — “इष्टस्व आयता सुपब्धिः (अ० सं० ९, ४, ६, २)” — इति
 निगमाः ॥

(२७) मायुः* । ‘डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्रा० उ०) । ‘ह्रस्वापाजि-
 मिस्त्रदिसाध्यग्रुभ्य उष् (उ० १, १)’, ‘मीनातिमीनोतिदीर्घां खपि च
 (६, १, ५०)’ — इत्यात्वम्, ‘आतो युक् क्षिण्कतोः (७, ३, ३ ३)’ —
 इति युक् । क्षिण्यते प्रेर्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रक्षिपति वृष्णुदकं

* निब० १, ६. ११, ४२ ।

भ्रमाविति वा । “मिमाति मायु ध्रुसगावधिञ्जिता (ष्ट० सं० २, ३, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(२८) काकुत्* । ‘कैगैरै ऋन्दे (भृ० प०)’ । सम्पदादित्वात् (३, ३, ६४ वा०) क्तिप् । कानं ऋद्धं करोतीति का, ष्टग्यादित्वात् क्तुः, (उ० १, ३६) बाङ्गलकात् तकार उपजनः । यदा; ‘कक क्क लौखे (भू० आ०)’, ‘ष्टपोइतिन् (उ० १, ६१)’—इत्येष बाङ्गलकाद् (३, ३, १) अस्माद् भवति षिच काकुत् । ककते चञ्चला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतितिष्ठतीत्यर्थः; तथाहि ऋद्धा अनेकार्था भवतः, एकार्थाश्च काकादिनाभिधीयमाना अनेकार्था भवन्ति । ककुत्सुचम्भान मस्यासीति काकुत् । मत्वर्थीयस्य लुक्, छान्दसो दीर्घः, सर्वथा षुषोदरादिरथं ऋद्धः । “या ते काकुत् सुक्त्वा या वरिष्ठा (ष्ट० सं० ४, ७, १३, २)”—इति निगमः ॥

(२९) जिङ्गा† । ‘त्रेवयम्हजिङ्गापीवाद्वामीवा’—इति निपाताः । ‘सिह् आस्वादने (अदा० उ०)’, व-प्रत्यये, अस्वादेर्जकारो निपात्यते । खेत्वास्वादवत्यनया ग्रन्थविषयावसरान् । यदा; आङ्गयते (भृ० उ०) जुंहेते (जु० प०) वायं यङन्मस्व कः, सम्प्रसारणम् ‘अभ्यस्तस्य च (६, १, ३३)’—इति, सम्प्रसारणे च ‘न धातुलोप आर्द्धधातुके (१, १, ४)’—इति गुणनिषेधादुवङ्गदेभ्यो रूपम् । षोङ्गवाति पुनःपुनराङ्गयति ऋद्धं करोति रसान् वादन्ते जुहेत्यस्यात्मनि, षोङ्गवा सति ओकारस्येकारादेभ्यो उकारलोपे च जिङ्गा । “पुरो

* प० ४, २ । निघ० ४, २६ ।

† निघ० ४, २६ ।

विप्रा दधिरे मन्त्रजिह्वम् (च० सं० ३, ७, २६, १)"—“मन्त्रवर्षाणं
दृषभं मन्त्रजिह्वम् (च० सं० २, ५, १२, १)"—इति च निगमौ ॥

(३०) घोषः* । ‘घुष ब्रह्मार्थः (भू० प०)’; ‘हलश्च (३, ३,
१२१)’—इति घञ् । घुष्यते ब्रह्मते घोषः । “उतो षिह्वर्थां प्रवि-
दानु घोषम् (च० सं० ३, १, २, १)"—“इष्टु घोषा अष्टवत (च०
सं० ६, ४, ४ ३, १)"—इति च निगमौ ॥

(३१) खरः । ‘खु ब्रह्मोपतपयोः (भू० प०)’; पुंसि कञ्जाघां
घः (३, ३, ११८) । खर्यते ब्रह्मतेऽनेन देवता, उपनखतेऽनया
मर्मस्थुकप्रयुक्तयेति वा । खरतिरर्चतिकर्मा वा (निघ० ३, १) ।
खर्यते खर्यते देवतात्वात् । ‘नोचरसञ्चर (३, ३, ११९)’—इत्यत्र
अकारस्यानुक्तसमुच्चार्थत्वात् घः । षडा; खरति देवतामिन्द्रादिम्;
पचाद्यच् (३, १, १३४) । “खरश्च मे श्लोकश्च मे (च० वा० सं०
१८, १)"—इति निगमः ॥

(३२) ब्रह्मः । अपत्याक्रोत्रे ब्राह्मपित्यां दामौ । अस्य दृष्टि-
पन्थः—‘अपते अनेनेति ब्रह्मः संकृता वाक् । अस्यां दतीचे इति
योगविभागात् अचतुर्थेऽपि दतीयं भवति’—इति । ‘ब्रह्मं ब्रह्मः’—
इति चौरखामी । खेऽन्तरिचे ब्रह्मं करोतीति वा । “ब्रह्मो रोगिणो
मीर्मासा च (?)”—इति निगमः ॥

(३३) खनः । ‘खन ब्रह्मे (भू० प०)’; ‘खनश्चोर्वा (३, ३,
६२)’—इत्यप् । खन्यत इति खनः । “सिन्धोर्कूर्मेरिव खनः (च०
सं० ७, १, ७, २)"—इति निगमः ॥

* निघ० ९, ९ ।

(३४) ऋक्* । ऋच्यते (तु०प०) ऋच्यतेऽनया । यदा ; ऋच्यते
स्वयं देवतात्वात् । 'ऋच स्तुतौ (तु०प०)'—इत्यस्मात् सम्प्रदादि-
त्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्विप् । "ऋचा वने मानृचः (ऋ० सं० ८, ५,
२७, ३)"—इति निगमः ॥

(३५) होचा† । 'उ दानादानयोः (जु०प०)' 'ऊयामाशु-
भसिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६ ८) । ऊयतेऽनया मन्त्ररूपया हविः, ऊयतेऽस्यां
प्राणः, ऊयते वा प्राणः । तथाच—'वाचि हि प्राणं जुष्टमः प्राणे
वा वाचम्'—इत्युपनिषत् (ऐ०) । यदा ; होचेति यज्ञनाम (निघ०
३, १७), ऊयतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञस्य वागित्युच्यते तत्साध्यत्वात् ।
वाचं यच्छति वाचै यज्ञः'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ५, ४, ५) ।
ऋतुयाजप्रैषेषु दग्ने प्रैषे—'वनेम तद्धोत्रेया चिन्तन्या (ऋ० सं०
१, १, १७, २)"—इति निगमः, "वीतिहोचं त्वा कवे (ऋ० सं० ४,
१, १८, ३)"—इति च निगमः ॥

(३६) गौ‡ । गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४), औणा-
दिकः क्विप्, 'ऋत इद्गातो (७, १, १००)', 'र्थापधाया दीर्घ-
इकः (८, २, ७६)'—इति दीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः (६, १, ६८),
रेफस्य विसर्जनीयः । गृणात्यनया गौः । "तमिदंर्द्धन्तु नो गिरः
(ऋ० सं० ६, १, १०, ३)"—इति निगमः ॥

(३७) गाथा । 'गै ऋच्चे (भ्रू०प०)', अर्चतिकर्मा च (निघ०
३, १४); 'उषिकुषिगार्निभ्यस्त्रन् (उ० २, ३) । गायतीत्यसौ देवताः,
गायन्ति तामिति वा गाथा । "तं गार्थया पुराथा (ऋ० सं० ७, ४,

* निघ० १, ८ । † प० २, १७ । ‡ निघ० १, १०, ६, १४. १०, ५ ।

२५,४)”—“युञ्जन्ति इरी इषिरस्य गार्थ्या (ऋ०सं० ६,७,२, ३)”—इति निगमौ ॥

(३८) गणः* । ‘गण गणने’ सुरादिरदन्तः (प०) । ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१८)”—इति षञ् । ‘अतोलोपः (६, ४,४८) । गण्यते या गणः, अतोलोपस्य स्यानिवद्भावात् वृद्धिर्न भवति । गण्येति केचित् पठन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३९) धेना† । दधातेर्लटः ज्ञानपि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपौ दधाना खमभिधेयं वर्षप्रदानेन सौक्तिकाद्य वा । यदा ; ‘धेट् पाने (भू०प०)’; ‘धेटद्दस्य (उ० ३,१०)’—इति न-प्रत्ययः इकारस्यान्ता-देशः, गुणः, धयन्ति तामिति धेना । पागमच स्त्रीकारः । यदा ; आस्त्रादः । धीयते पीयते आस्त्राद्यते वानेन, धयन्ति प्राणमिति वा धेना । तथाच—‘तं माता रेञ्छि स उ रेञ्छि मातरम्’—इति श्रुतिः (ऋ०सं० ८,६,१६,४) । यदा ; ‘धिविः प्रीषणार्थः (भू० प०)’ बाहुलकात् न-प्रत्ययो नकार-वकारयोर्लोपस्य, गुणः, धेना । प्रीषयति हि वाक् सुहु प्रयुक्ता । ‘धेना वाक् प्रीषणाद्धि वा’—इति माधवः । ‘धेना जिगाति दाशुषे (ऋ०सं० १,१,३,३)”— ‘जनानां धेना अवचाकञ्चदुषा (ऋ०सं० ७,८,२५,१)”—इति च निगमौ ॥

(४०) ग्राः‡ । गनेर्धातोः (भू०प०) ‘धापृवस्त्वज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)’—इति बाहुलकात् न-प्रत्ययो भवति टि-लोपस्य ।

* निघ० ६, २६ । † निघ० ६, १७ ।

‡ निघ० १, २९. १०, ४७. १२, ४६ ।

टाप् (४, १, ४) । गत्यर्था बुध्यर्थाः । जानन्ति काममिति ग्राः ।
 यदा ; गच्छति यञ्जेवभृत् । 'अभि यञ्जं गृणीहि नो ग्रावः (१, १,
 २८, ३)' इत्यत्र 'ह्रन्दांसि वै ग्राः'—इति ब्राह्मणम्—इति माधवः ।
 * * * । तस्मात् ह्रन्दांसां गायत्र्यादीनां वायूपल्वात् ग्रा-ञ्यपदेशः ।
 निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(४१) विपा । 'विप् प्रेरणे (सु० प०)' । सन्पदादित्वात् (३, २,
 ८४ वा०) क्विप् । द्वितीयैकवचनम् । प्रेर्यते मन्मसा विपा । 'मनसा
 वा इषिता वास्वदति (ऐ० ब्रा० २, १५)'—इति ब्राह्मणम् । "वर्षाण्य
 विपा गिरा (ऋ० सं० ४, ४, ६, १)"—इति निगमः । गिरेति षट्
 निहत्या योजनीयम् ॥

(४२) नग्ना । न गच्छति पितृकुलात् वात्यात्, अनावरणापि
 न गच्छति सञ्जामिति वा । 'नग्निकाऽनागतार्चवा'—इत्यमरः (२,
 ६, ८) । नग्ना कन्या । ग्रा-ञ्चन्द्रः पूर्वमेव निह्रक्तः, इह न-पूर्वः ।
 नार्थं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं निपातः, अतो 'न लोपो नञ्ः
 (६, ३, ७३)'—इति न भवति । * * * । "नगा"—इति क्वेप्ति ।
 नमते नै-प्रत्ययो बाहुल्यकाम्यकारलोपश्च । नमयत्यनयेति नगा ।
 निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) कग्ना । 'काग्नौ दीप्तौ (भू० आ०)' । अन्तर्हीतच्छर्धः ।
 पचाद्यच् (३, १, ११४) । आकारश्च ह्रस्वत्वं ह्रान्दसम् । प्रकाशय-
 त्थार्थान् । यदा ; खेयवा सती वर्षव्यत्ययादिना कग्ना ; वाग्निं सुखात्

* इय इव निगमः—'ऊषर्षे नग्ना करणे (ऋ० सं० ४, ७, १९, १)'—इति ।

'अपि च नग्नाः, ग्राः ह्रन्दांसि'—इति तत्र पाचयत्याद्या ।

† निघ० ८, १९ ।

काञ्चते तत् उपसन्धेः । यदा; 'कञ्च ब्रह्मे (भू० प०)' । अच ब्रह्माचते कञ्चा । यदा; 'कञ्च गती (भू० प०)'; अच् (३, १, ११४) । मच्छति गन्तव्यम् । "घा वां कञ्चा मधुमती (१, २, ४, ३)" —इति निगमः॥

(४४) धिषणा* । धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्मबुद्धिः कर्म वा । सनेति सम्भजते इति सनेतेः (षष्पु त० उ०) पचाद्यचि (३, १, ११४), षष्पोदरादित्वात् (३, ३, १०६) पूर्वपदब्रह्मत्वे च धिषणा । यदा; 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये (स्त्रा० प०)' । 'धृषेधिष् च सञ्ज्ञायाम् (उ० २, ८०)' —इति क्युप्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा । प्रगल्भसमर्था रक्षितं जगद् वर्ष-प्रदानेनेत्यर्थः । यदा; 'दिधिषामि दिष्णैः (ऋ० सं० २, ७, २३, १२)' —इत्यत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् 'धिषि धारणे' —इत्यस्मात् 'धिष ब्रह्मे' (जु० प०) —इति धातुपाठपठितादा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धश्च नित्यत्वात् । ब्रह्माचते वा मेघे अधिञ्जिता 'मिमाति मायुं धिषणावधिञ्जिता (ऋ० सं० २, ६, १६, ३)' —इति ऋतिः । "आपञ्च मिञ्चं धिषणा च साधन् (ऋ० सं० १, ७, ३, १)" —इति निगमः ।

(४५) नौः‡ । 'नुद् प्रेरणे (तु० उ०)'; 'स्वानुदिभ्यां डौ (उ० २, ६०)' —इति डौ-प्रत्ययः । नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादित्त्वानेभ्यः प्राप्तेन । नमतेर्वा (भू० प०) बाहुलकात् (३, ३, १) डौ, नम्यते वा देवतात्वात् । "सुतर्माणमधिनावं हृष्टेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः

* निच० ८, ३ । प० १, २० । .

† 'अयं चारुवाच्यैर्द्रिप' —इति सायणः (ऋ० सं० २, ७, २५, २०) ।

‡ निच० ५, २२ ।

हृष्याजिनं वै सुतर्मा नौ वाम्बै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १, ३, २)—
इति ब्राह्मणम्, “समितो नाव्याहितम् (ऋ० सं० ८, ७, २ ३, ४)”—
इति च निगमौ ॥

(४ ६) अचरम्* । ‘अग्रू व्याप्तौ (स्त्रा० आ०)’; ‘अन्न भोजने
(क्र्या० प०)’ । ‘अग्नेः सरर्मा, (उ० ३, ६ ७)’—इति सरन्-प्रत्ययः, प्रसा-
दिना (८, २, २ ६) षत्वम्, ‘षढोः कः सि (८, २, ४ १)’ । अश्रुते ओतुं
स्त्राभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्नाति वा हविः । अश्नेर्वा (इ० प०)
वाडसकात् सरन् नकार-लोपश्च । ‘खरि च (८, ४, ५ ५)’—इति चर्त्वम् ।
अनक्ति स्रक्षयति सेक्षयति वर्षेण भूमिम् । यदा; नञ्-पूर्वात् चरतेः
(भृ० प०) पचाद्यच् (३, १, ११ ३) । न चरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि
न क्षीयतइत्यर्थः । ‘वाम्बै ससुद्रो न वै वाक् क्षीयते’—इति (ऐ० ब्रा० ५,
२, १) ब्राह्मणम् । “अचरेण प्रति मिम एताम् (ऋ० सं० ७, ६, १३, ३)”
—इति निगमः । ‘वाचा विरूपनित्यथा’—इत्यर्थं माधवोऽवादीत् ।
“उपाचरा सहस्रिणी (ऋ० सं० ५, २, १८, ४)”—इति च निगमः ॥

(४ ७) मही† । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १ २) । मङ्गते
पूज्यतेऽनथा देवता इति वा । “अमाचं त्वा धिषणा तिल्लेधे मही
(ऋ० सं० १, ७, १ ५, २)”—इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते ॥

(४ ८) अदिति‡ । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १ ४) । अदीना,
सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः । “अनागसो अदितधे
स्त्राम (ऋ० सं० १, २, १ ५, ५)”—इति निगमः ॥

* प० १२ । निघ० ११, ४१ । † ‘सरः’—इति मूलपाठः । ‡ निघ० ११, ८ ।

§ प० २, ११. २, २०. ४, १. ५, ५ । निघ० ४, २२. ११, २२ ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Chaitanya-chandrodaya, Nátaka, 3 fasci.....	Rs. 1 14
Srauta Sûtra, As'valáyana, 11 fasci.	6 14
Látyáyana, 9 fasci.....	5 10
S'ankara Vijaya, 3 fasci.	1 14
Dasá-rûpa, 3 fasci.....	1 14
Kaushitaki Bráhmaṇopaniṣad, 2 fasci.	1 4
Sáṅkhya-sûtra, 1 fasci.	0 10
Lalita-vistara, 6 fasci.	3 12
Taittiríya Bráhmaṇa, 24 fasci.	15 0
Taittiríya Saṅhitá, 31 fasci.	19 6
Taittiríya Aranyaka, 11 fasci.	6 14
Maitri Upanishad, 3 fasci.	1 14
As'valáyana Grihya Sûtra, 4 fasci.....	2 3
Mimáṁsá Darsana, 14 fasci.....	8 12
Táṇḍya Bráhmaṇa, 19 fasci.	11 14
Gopatha Bráhmaṇa, 2 fasci.	1 10
Atharvana Upanishada, 5 fasci.	3 2
Agni Purána, 14 fasci.	8 12
Sáma Veda Saṅhitá, 37 fasci.	23 12
Gopála Tápani, 1 fasci.....	0 10
Nrisiṅha Tápani, 3 fasci.	1 14
Chaturvarga Chintámani, 36 fasci.....	22 8
Gobhiliya Grihya Sûtra, 10 fasci.	6 4
Piṅgala Chhandah Sûtra, 3 fasci.	1 14
Taittiríya Prátiśákhiya, 3 fasci.	1 14
Prithiráj Rásu, by Chand Bardai, 4 fasci.....	2 8
Rájatarangini,	4 0
Mahábhárata, vols. III. and IV.,	40 0
Purána Sangraha,	1 0
Páli Grammar, 2 fasci.	1 4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3 2
Chhándogya Upanishad, English, 2 fasci.....	1 4
Sáákhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sábhitya Darpana, English, 4 fasci.....	2 8
Brahma Sûtra, English,	1 0
Kátantra, 6 fasci.	6 0
Kámandakíya Nítisára, 4 fasci. (Fasci, 1, out of stock.)	2 8
Bhámati, 8 fasci.	5 0
Aphorisms of Sandalya, English, Fasci. 1.,	0 10
Vayu Purána, 6 fasci.	3 12
Kathá Sarit Ságara, English Translation, 5 Fasci.....	5 0

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs. 25 0
Risálah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),	1 4
Fihrist Túsi, 4 fasci.	3 0
Nukhbat-ul-Fikr,	0 18
Futúh-ul-Shám, Wáqidí, 9 fasci.	5 10
Futúh-ul-Shám, Azadí, 4 fasci.	2 3
Magházi of Wáqidí, 5 fasci.	3 2
Isábah, 28 fasci., with supplement,	20 18
Tárikh-i-Firúz Sháhi, 7 fasci.	4 6
Tárikh-i-Baihaqí, complete in 9 fasci.	4 12
Muntakhab-ut-Tawárikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	3 2
Wis o Rámín, 5 fasci.	2 1
Iqbálnámah-i-Jahángiri, complete in 3 fasci.	1 12
'Alamgirnámah, 13 fasci., with index,	8 2
Pádsáhnámah, 19 fasci., with index,	11 14
Muntakhab-ul-Lubáb, by Kháfi Khán, 19 fasci., with index,	12 12
Áin-i-Akbarí, Persian text, 4to., 22 fasci.	27 8
Áin-i-Akbarí, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I,	12 4
Farhang-i-Rashidí, 14 fasci., complete,	17 4
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, 2 fasci. complete,	2 0
Akbarnámah, 17 fasci. with Index,	20 0
Maásir-i-'Alamgiri, by Muhammad Sáqi, complete, 6 fasci., with index,	3 12
Haft Asmán, history of the Persian Masnawí,	1 4
Tabaqát-i-Náqiri, English translation, by Raverty, 10 fasci.	10 0
Tabaqát-i-Náqiri, Persian text, 5 fasci.	3 3
History of the Caliphs, 3 fasci.	3 0

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48, vols. XIX to XX, 1850-51, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXXIII to XLVII, 1864-78, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII. to XI. and vols. XVII. to XX. each,	Rs. 10 0
Do. Do. Index,	5 0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	2 0
— of Arabic and Persian Manuscripts,	1 0
Tibetan Dictionary,	10 0
— Grammar,	8 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	14 0
Istilahát-i-Súfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1 0
Jawámi' ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to.	2 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,	3 0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	3 0
'Ináyah, a Commentary on the Hidáyah, Vols. II. IV.,	3 0
Analysis of the Sher Chín, by Alexander Csoma de Körös,	3 0
Khazánat-ul-'ilm,	3 0
Sharáyat-ul-Islám,	3 0
Anís-ul-Musharrihin,	3 0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar, Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, 3 Plates,	3 0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 454.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SĀMAS'RAMĪ.

VOL. I.

FASCICULUS I.

ST MISSION PRESS.
THE
K STREET.

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs. 25 0
Risálah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),	1 4
Fihrist Fási, 4 fasci.	3 0
Nukhbat-ul-Fikr,	0 10
Futúh-ul-Shám, Wáqidí, 9 fasci.	5 10
Futúh-ul-Shám, Azadí, 4 fasci.	2 8
Magházi of Wáqidí, 5 fasci.	3 2
Isábah, 28 fasci., with supplement,	20 14
Tárikh-i-Firúz Sháhi, 7 fasci.	4 6
Tárikh-i-Baihaqí, complete in 9 fasci.	5 10
Muntakhab-ut-Tawárikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	9 6
Wís o Rámín, 5 fasci.	2 3
Iqbálnámah-i-Jahángiri, complete in 3 fasci.	1 14
'Alamgirnámah, 13 fasci., with index,	8 2
Pádasháhnámah, 19 fasci., with index,	11 14
Muntakhab-ul-Lubáb, by Kháfi Khán, 19 fasci., with index,	12 12
Aín-i-Akbarí, Persian text, 4to., 22 fasci.	27 8
Aín-i-Akbarí, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I,	12 4
Farhang-i-Rashidí, 14 fasci., complete,	17 8
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, 2 fasci. complete,	2 0
Akbarnámah, 17 fasci. with Index,	20 0
Maásir-i-'Alamgiri, by Muhammad Sáqí, complete, 6 fasci., with index,	3 12
Haft Asmán, history of the Persian Masnawí,	1 4
Tabaqát-i-Náqiri, English translation, by Raverty, 10 fasci.	10 0
Tabaqát-i-Náqiri, Persian text, 5 fasci.	3 2
History of the Caliphs, 3 fasci.	3 0

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48, vols. XIX to XX, 1850-51, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXXIII to XLVII, 1864-78, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII. to XI. and vols. XVII. to XX. each,	Rs. 10 0
Do. Do. Index,	5 0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	2 0
— of Arabic and Persian Manuscripts,	1 0
Tibetan Dictionary,	10 0
— Grammar,	8 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	14 0
Istilahát-i-Súfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1 0
Jawámi' ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to.	2 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,	3 0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	1 8
'Ináyah, a Commentary on the Hidáyah, Vols. II. IV.,	16 0
Analysis of the Sher Chín, by Alexander Csoma de Körös,	1 0
Khazánat-ul-'ilm,	4 0
Sharáyat-ul-Islám,	4 0
Anís-ul-Musharrihin,	3 0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,	2 0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 Plates,	6 0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 454.

सभाध्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.
WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SĀMAS'RAMĪ.

VOL. I.

FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1881.

(४८) ब्रची* । अच चीरखामी—‘अच अच मतै’ । ब्रचतीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । ‘अच व्यक्तायां वाचि (भू० आ०)†; ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४ पा० १ १४) । ‘छादिकारात् (४, १, ४ ५ वा०)”—इति ङीष् । ब्रचते गच्छति यज्ञम्, ब्रच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, ब्रचते व्यक्तां वाचं करोतीति वा । “ब्रचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नै-
ञ्जिह्वायन्थो मरकं पताम (निरु० १, ११)”—इति निगमः ॥

(५०) वाक् । निरुक्ता पूर्वमेव (पुं० ७ ५) । “यदाग् वदन्थवि-
चेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)”—इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप् । स्तोभतिर्दृश्यर्थः (भू० आ०) । क्षिप् । अनु-
पूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्यज्यमाना वर्द्धते ।
तथाचोपनिषत्—‘अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्पर्शाक्षभिर्यज्यमाना
बह्वी नानारूपा ‘परा’ ‘पश्चन्ती’ ‘मध्यमा’ ‘वैखरी’ इति । तथाच
‘विरूपं वक्ति वाक् तावकं वपुः’—इति संवित्प्रकाशे वामनदत्तः ।
‘ध्वनिः वर्षः पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम् । यस्याः सूक्ष्मादिरूपेषु
बाग्देवीं ता सुपास्महे’—इति श्रीभोजदेवः‡ । अतिस्तुतिषु चत्वारि
वाक्-परिमितानि पदानि (निरु० १ ३, ८)”—इत्यत्र निरुक्त्या एष
वा दृष्टिः प्रतिपादिता । यदा ; पूर्वं पञ्चाब्दचरात्मना ततो गद्यप-
द्यादिरूपेषु वर्द्धते । तथाहि—‘परिमिता वर्षा अपरिमितां वाचो-
गति माप्नुवन्ति’—इति भगवानाम्बलायनः । यदा ; स्तोभति रर्षति-

* प० १, १, ३, ८ । निरु० १, ११, १२, २० ।

† प० ५, ५ । निरु० २, २३, ८, २१, ११, २० ।

‡ निरु० ७, १२ ।

§ भोजराजीय-व्याकरणस्य मङ्गलाचरणमिदम् ।

कर्मा (निघ० ३, १४) । आनुपूर्व्येण स्तौति देवताः । “अनुष्टुभ
मनु^१ च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ७, १०, ४)” —इति निगमः ॥

(५२) धेनुः* । ‘धेट् पाने (भू० प०)’ । ‘धेट् इच्च (उ० ३, ३३)’
—इति नु-प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः । धयति ता मिति धेनुः,
पीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिदारेण, धेनुवद्गोत्री सर्वकामान् इति
वा । ‘अधेन्वा चरति माययैष वाषे शुश्रुवाः अफ्लामपुष्याम्
(ऋ० सं० ८, २, २३, ५)’ —इति श्रुतिः । “गौर्गाः कामदुघां सम्यक्
प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः” —इति दण्डी । तथाचागमः—‘एक शब्दः सम्यक्
जातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (श्रि० भा०)’ —इति ।
“अभि सप्त धेनवः (ऋ० सं० ७, ३, १६, ५)” —“नेष्टुः सचन्त धेनवः
(ऋ० सं० २, ५, २६, ५)” —इति च निगमौ ॥

(५३) वल्गुः । ‘वल् संवरणे (भू० आ०)’ । ‘वलेगुक् च (उ० १,
१८)’ —इत्यु-प्रत्ययः । संवृणोत्याच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत् ।
यदा ; वल्नातिः शब्दार्थः (भू० प०), बाङ्गलकादु-प्रत्ययः । गर्जिता-
दिलक्षणं शब्दं करोति वल्गुः । “अयं नाभा वदति वल्गु वौगृहे (ऋ०
सं० ८, २, १, ४)” —इति निगमः ॥

(५४) गल्दा । ‘गल् अदने’ भौवादिः (प०) । गलनं पूरणं
कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्दाति । ‘आतोऽनु-
वसर्गे कः (३, २, ३), गल्दा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) सरः‡ । ‘सृ गतौ (भू० प०)’ ; असुन् प्रत्ययः (उ० ४,

* प० ५, ३ । निघ० ११, ४२ ।

† प० ४, २ । निघ० १, २४ ।

‡ प० १२ । निघ० ५, ११. ८, २६ ।

१८४) । गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः । सरति जानाति सर्वं देवतात्मात्, ज्ञायते वा विदङ्गिः, सरति गच्छत्येव वाङ्मता । “सरो न पर्षम-भितो वदन्तः (ऋ० सं० ५, ७, ४, २)”—इति निगमाः । अत्र प्रक-रणात् स्तोत्रशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत् ॥

(५६) सुपर्णी* । सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१, ५) । ‘पाकृर्णपर्णपुष्पफलमूल (४, १, ६४)’—इत्यादिना ङीप् । निग-मोऽश्वेषणीयः ॥

(५७) बेकुरा† । ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’; कान्तिं करोतीति किञ्चित् विट्श्च करोते रौणादिके क-प्रत्यये कृते ‘उदोश्चपूर्वस्य (७, १, १०२)’—‘बज्जलं कन्दसि (७, १, १०३)’—इति ऋकारस्या-नोश्च-पूर्वस्यापि उकारो मकारस्य बकारेण आकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्चान्दसत्वात् बेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः । “बेकुराना-मासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)”—इति निगमः । छन्दोगार्ना सामकल्पेऽपि पठितोऽयं मन्त्रः । ‘व्यचे र्याप्तिकर्मणः बेकुरा’—इति भरतस्वामि-भाष्यम् ॥

इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्मनामानि ॥ ११ ॥

* पृ० ५ । निर० ७, ११ ।

† निर० ६, ११ ।

‡ ताव्यसन्नाम्राक्षसस्याप्याध्यायस्य सामकल्प उच्यते ।

अर्णः^(१) । क्षोदः^(२) । क्षन्न^(३) । नभः^(४) । अमभः^(५) ।
 कवन्धम्^(६) । सलिलम्^(७) । वाः^(८) । वनम्^(९) । घृतम्^(१०) ।
 मधु^(११) । पुरीषम्^(१२) । पिप्लम्^(१३) । क्षीरम्^(१४) । विषम्^(१५) ।
 रेतः^(१६) । कशः^(१७) । जम्भ^(१८) । वृबुकम्^(१९) । बुसम्^(२०) ।
 तुग्र्या^(२१) । बुर्बुरम्^(२२) । सुक्षेम^(२३) । धरुणम्^(२४) ।
 सिरा^(२५) । अररिन्दानि^(२६) । ध्वस्मन्वत्^(२७) । जामि^(२८) ।
 आयुधानि^(२९) । क्षपः^(३०) । अहिः^(३१) । अक्षरम्^(३२) ।
 स्रोतः^(३३) । तृप्तिः^(३४) । रसः^(३५) । उदकम्^(३६) । प्रयः^(३७) ।
 सरः^(३८) । भेषजम्^(३९) । सहः^(४०) । शवः^(४१) । यहः^(४२) ।
 क्षोजः^(४३) । सुखम्^(४४) । क्षत्रम्^(४५) । आवयाः^(४६) । शु-
 भ्रम्^(४७) । यादुः^(४८) । भूतम्^(४९) । भुवनम्^(५०) । भवि-
 च्यत्^(५१) । महत्^(५२) । आपः^(५३) । व्योम^(५४) । यशः^(५५) ।

(१) “अर्णः” ख । “अर्णः” ग । “अर्ण” च ।

(२) “क्षोदः” क-ङ-भिन्नेषु सर्वत्रैव, मुद्रिते चान्तेदसंहितापुस्तके चैकत्र (४, ९, १५, ३) दृश्यते ; परं टीकाकृतविचरः ।

(१०) “अकम्” G. D. F ।

(१८) “जम्भ” G. । “जम्भ” ग. D. F ।

(२२) “बुर्बुरम्”—इतिपाठः टीकाकृतस्यतः । “बुबुरः”—इति ग. C. D. F पुस्तकेषु ; एभ्योऽन्यत्र सर्वत्रैव “बुर्बुरम्”—इति ।

(२३) “सुक्षेम” ख । “सुक्षेम”—इत्यपि टीकाकृतस्यतः ।

(२५) “सिरा” ख. ङ. टीकाकृतस्यतश्चाप्राधान्येन । “सुरा” ख. F । “सुरा. ग ।

(२६) “अररिन्दानि” ख. ग ।

(२८) “जामिः ख. ग. D. F । “जामिवत्”—इत्यपि टीकाकृतस्यतः ।

(३२) “अक्षराः” ग । “अक्षरः” G. D. F ।

(३७) “प्रयः”—इत्येव क्षातिरिक्तेषु सर्वत्र, परं टीकाविचरः । पु. ७ ।

(४०) “सहः” ग. C. D. F ।

(४२), (४३) एषभेषाजपूर्वो पाठः, टीकाकृतः स्यतः, न-पुस्तके च ।

महः^(११) । सर्णीकम्^(१०) । स्वृतीकम्^(१८) । सृतीनम्^(१९) ।
 गहनम्^(१०) । गभीरम्^(११) । गम्भरम्^(१२) । ईम्^(१३) ।
 अन्नम्^(१४) । हविः^(१५) । सद्म^(१६) । सदनम्^(१७) । ऋतम्^(१८) ।
 योनिः^(१९) । ऋतस्य योनिः^(२०) । सत्यम्^(२१) । नीरम्^(२२) ।
 रयिः^(२३) । सत्^(२४) । पूर्णम्^(२५) । सर्वम्^(२६) । अक्षि-
 तम्^(२७) । बर्हिः^(२८) । नाम^(२९) । सर्पिः^(३०) । अपः^(३१) ।
 पवित्रम्^(३२) । अमृतम्^(३३) । इन्दुः^(३४) । हेम^(३५) । स्वः^(३६) ।
 सर्गाः^(३७) । शम्बरम्^(३८) । अम्बम्^(३९) । वपुः^(४०) । अम्बु^(४१) ।
 तोयम्^(४२) । तूयम्^(४३) । कृपीटम्^(४४) । शुक्रम्^(४५) । तेजः^(४६) ।
 स्वधा^(४७) । वारि^(४८) । जलम्^(४९) । जलाषम्^(५०) । इदम्^(५१) ।
 इत्येकशतमुदकनामानि* ॥ १२ ॥

(१०) “सर्णीकम्” क-च-C-D-F पुस्तकेभ्योऽन्यत्रैवमेव पाठः, परं टीकाविराधादुपेक्ष्यः ।

(१८) “सृतीकम्”—इत्यपि टीकाकृत्यातः । ग. C. D. F पुस्तकेषु तु “स्वृतीकम्”—
 इत्यस्य पुरस्तात् “कृतीकम्”—इति, परस्ताच्च “सृतीकम्”—इति द्वे पदेऽधिके
 दृश्यन्ते ।

(१९) “सृतीनम्” च ।

(१२) “गम्भरम्” ग. C. D. F । निघ० १४, ११ ।

(१३) इतोऽजकारं “कम्”—इत्यधिकम् ग. C. D. F । प० १, ९ । निघ० १, ९ ;
 १४. ४, १८. १, २५ ।

(२५) “पूर्णम्”—इति च ।

(३५) “हेमा” च ।

(४०) “वपुः” G. D ।

(४६) इदं न दृश्यते ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

(४४) “कृपीटम्” ग. F । “कृपीटम्” G. D ।

(४५) “शुक्रम्” च (भमात्) ।

(५०) इतोऽजकारम् “जलाषम्”—इत्येतदधिकं ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

* “इत्युदकज्ञ” न० ।

‘उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निर० २, २४)’—

(१) अर्णः* । ‘अ गतौ (भृ० प०)’ । ‘उदके नुट् च (उ० ४, १६२)’—इति अर्णैरसुन् प्रत्ययः । अर्थे तत् प्राणिभिरित्यर्थः । अण्डति निघ्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति । ‘अ गतौ (क्वा० प०)’, पचाद्यच् (२, १, २३४) । अण्डति गच्छति दिवो भूमिं वृषमाणम् । “सृजदर्शांस्व वद्युधा (अ० सं० २, ४, १६, ४)” — “अग्ने दिवो अर्णं मच्छा जिगासि (अ० सं० २, १, २२, ३)” — इति निगमौ ॥

(२) चोदः । ‘जुदिर सम्प्रेषणे’ भौवादिः स्वरितेत् । असुन् (उ० ४, १८४) । जुद्यते चोदः । जुषं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिला-दिश्वधःपतनात् । “नावा न चोदः प्रदिशः पृथिव्याः (अ० सं० ८, १, १८, ७)” — “यामीरसाङ्चोदसोद्गः पिपिन्चथुः (अ० सं० १, ७, ३५, २)” — इति च निगमौ ॥

(३) चदः† । ‘चद स्त्रैर्ये (सौ०)’—इति स्कन्दस्वामी । ‘चद गति-हिंसनयोः (सौ०)’—इति सुबोधिनीकारः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)’—इति मनिम् । चदीति पिपासादनिवर्त्तने । स्वकार्ये स्खिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्खिरं भवतीति वा । तथाच ‘स्वाव-राद् गृह्णामि’—इति श्रुतिः, गतावर्षासोरसमित्यर्थः । हिनस्ति पिपासा मुष्णं वा अतीप्सितं वा पुरुषम् । “सुप्तेवाथेषु तर्त्तरीथ उपा (अ० सं० ८, ६, २, २)” — इति निगमः ॥

* प० १७. २, १४ ।

† निघ० ११, २७ ।

‡ प० १, ७ ।

(४) नभः* । ‘नह बन्धने (दि० उ०)’; ‘नहेर्दिवि भस्य (उ० ४, २० ५)’—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशस्य बाहुलकाद् उदकेऽपि भवतः । नह्यते हि तन्मेघैर्दिवि भूमौ खेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसौति वा । प्राणिनो हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्थातुं मनः कुर्वते । तथा—‘स-मनसः खलु वै पञ्चोऽनावृतास्ते पञ्चो हि स-मनसः’—इति श्रुतिः । न न भातीति वा; एकस्य नञो लोपः इतरस्य न-लोपाभावः । भातेरसुनि टिलोपस्य बाहुलकात् । भात्येव खया दीप्या देवतात्वात् । यदा; नभ इव नभः । तथाम्बर-निर्वचने ‘अम्बुवद्राजते’—इत्यादिना यन्धेन (२ ५ ५०) आकाशस्य जलसाम्यं मुक्तम्, साम्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशसदृशमित्युच्यते । “मद्ध्युतमौशानं नभोजाम् (ऋ० सं० ७, ७, २ ५, ४)” —“नभोवसानः परिचास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)”—इति च निगमौ ॥

(५) अन्नः† । ‘आसु व्याप्नो (स्वा० प०)’ । उदके नुम्भौच (उ० ४, २० ४), अत्रापो ह्रस्वोऽसुन्निति (उ० ४, २० २) च वर्तते । व्याप्नोति सर्वमन्नः । तथाचाथर्वणी श्रुतिः—‘सर्वमिदमन्नः (अथ० ब्रा० ?)’—इति, ‘आपो वा इदं सर्वम् (अथ० सं० ?)’—इत्यादिरनुवाकस्य । “अन्नः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)” —इति निगमः ॥

(६) कवन्धम्‡ । बन्धिरनिभृतले (निह० १०, ४), निभृतं चस्यल

* पु० ४ । प० २, २० । निह० २, १४ । † प० २, २० ।

‡ निह० १०, ४ ।

मतोऽन्यदनिभृत मषञ्चलम् तदनिभृतं, कवन्धः कमनीयञ्च तदन्धं
चेत्यर्थः । कमेर्ङप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति निर्वाहः ।
यदा ; कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना । कर्मण्यन् । बवयोरविशेषात्
वकारः ; कवन्धम् । “नीचीन^१बारं वरुणः^२ कवन्धम् (ऋ० सं० ४, ४,
३०, ३)” — “अर्यमणो न मरुतः^३ कवन्धिनः* (ऋ० सं० ४, २, १५,
३)” — इति च निगमौ ॥

(७) सलिलम् । ‘सल गतौ (भू० प०)’ । ‘सलिकल्पनिमहि-
भङ्गिभण्डिभण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभ्रुभ्य इलच् (उ० १, ५४) । सलति
गच्छति निध्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा । “गौरौर्मिमाय
सलिलानि तलति (ऋ० सं० २, ३, २२, १)” — इति निगमः ॥

(८) वाः ‡ । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०)’ । स्वार्थिकोऽण् छान्दसः,
तदन्तात् क्तिप्, अणि लोपः, हल्ङ्यादिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः ।
वृतं हि तदिन्द्रेण । तथाच श्रुतिः—‘अपकामं छन्दमाना अवीवरत
वाहिकम्’ — इति । इन्द्रो दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादर्धमवो हितमिति ।
“वार्षं पृथा रथ्येव खानीत् (ऋ० सं० २, ५, २५, १)” — इति निगमः ॥

(९) वनम् † । ‘वन षण् सम्भक्तौ (त० आ०)’ । ‘पुंसि सञ्चार्या
षः प्रायेण (३, ३, ११८)’ । वन्यते सेव्यते वनम् । “यथा वातो
यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)” — “सोमो विश्वान्यतसा
वनानि (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” — इति च निगमौ ॥

* सूक्त-प्रकाशिते सभाष्येर्देसंघितापुस्तके तु ‘कवन्धिनः’ — इति परमर्णियमध्य-
भाषः स्थितः ; परमनुपदेश-‘बवयोरविशेषाद् वकारः’ — इत्युक्त्वा देवराजमतविषयः ।

† प० १, १ ।

‡ प० ५, १२. ८, १ ।

§ प० ५ ।

(१०) घृतम्* । 'मृ घृ सेचने (भू० प०) । 'अञ्चिघृसिभ्यः ऋः (उ० ३, ८६)'—इति ऋ-प्रत्ययः । सेचयत्यनेन भूमिं वरुषः, सिञ्च-त्यनेनेति वा । 'कृष्णां निपानं^१ हरयः सुपर्णाः (ऋ० सं० १, २२, ८, ४७)'—इत्यत्र 'घृतमित्युदकं माम् (निघ० १, १२) जिघर्त्सैः सिञ्चति-कर्मणः (निह० ७, २४)'—इति भाष्यम् । यद्वा ; 'घृ चरण-दीप्तोः (जु० प०)' । गत्यर्थकर्मकेत्यादिनाऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि ऋः (३, ४, ७२) । जिघर्त्सिं चरति मेघात् पर्वतादिभ्यो वा, दीप्यते वा स्वया दीप्या । "आदिद्घृतेन^२ पृथिवी व्युद्यते (ऋ० सं० २, ३, २३, १)"—इति निगमः ॥

(११) मधु^३ । मेघोदरवर्त्तिं सखिखं मध्वित्युच्यते । तत्र पुनर्वै-द्युतात्मना दह्यमानं सरः खर्षेण तद्गतेनैव वायुना भायमानं धमति (भू० प०) । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४) वा अन्वर्त्तित-पर्यो निःकाशने द्रष्टव्यः निर्धान्यते निःकश्यते हि तन्मेघात् । यद्वा ; 'मदं तप्तौ (दि० प०)' । अस्माद्वाऽऽलकादु-प्रत्ययो धान्तादेशश्च । माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः । यद्वा ; मधुवस्त्रादुत्वात् मध्वित्यु-च्यते । इमानि स्कन्दस्वामि-निर्वचनानि । वैयाकरणपक्षे तु 'मन-ज्ञाने (दि० आ०)'—इति, अस्मात् निदिति (उ० १, ८) वर्त्तमाने 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च (उ० १, १८)'—इत्यु-प्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च । मन्यते अतिशयेन जनैः इति मधु । 'मननीयं मधु'—इति भट्टभास्करमिश्रः । "विद्वान् मध्व उज्ज्वलभारा दृष्टे कम् (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५)"—इति निगमः ॥

* निघ० १, २, ७, २४. १०, १६ । † निघ० १, २, ४, ८, ८, ९, १०, २१ ।

(१२) पुरीषम्* । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'बृपृभ्यां क्विञ् (उ० ४, २७)'—इति ईषन्-प्रत्ययः । 'उदोच्यपूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति उद्रपरत्वम् । पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्यतेऽनेन तडाकादि, पालकं वा जगतः ब्रह्मोत्पत्ति-हेतुत्वात् । प्रीणातेर्क् (श्र्या० उ०) ब्रजलकात् कौषन्-प्रत्ययः, ईकारस्योकारादेशः ष षकारात् परो द्रष्टव्यः । प्रीणाति जगत् पुरीषम् । "उद्यन्त्समुद्रा-दुत वा पुरीषात् (श्च० सं० २, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(१३) पिप्पलम् । 'पृ पालनपुरणयोः (जु० प०)' । 'कल पृट्-पादिभ्यः (? †)'—इति कल-प्रत्यये 'उदोच्य पूर्वस्य (७, १, १०२)'—इति 'ब्रजलञ्छन्दसि (७, १, १०३)'—इति ब्रजलवचनात् उला-भावे, बाञ्जलकत्वात् द्वित्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, 'अर्त्तिपिपर्योश्च (७, ४, ७७)' 'ब्रजलञ्छन्दसि (३, ४, ७८)'—इतीत्वे, उत्तरस्य पकारस्य द्वित्वकारलोपश्चापि । पिपर्त्ति पिप्पलम् । पुरीषेण समानार्थम् । 'अपि भवते'—इति नैरुक्ताः—इति क्षीरस्वामी । भवतेऽपि । 'मुञ् गतौ (भू० आ०)' । गच्छत्यपि । अपिब्रह्मात् तिष्ठतीति ष गम्यते । तथाहि—जलं नदीषु प्रवाह्यत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा । 'जलाश्रयादिषु तीरादिनिर्दूत्वान्न क्षिप्द् गच्छति'—इति आधवः । अपिवा भवतेर्गत्यर्थाद् ऊर्षीतेर्ङ-प्रत्ययो बाञ्जलकाद् भवति, टिलोपाभावे बाञ्जलकादेव । पकारस्य द्वित्वमकारोपजनस्य । 'वष्टि भागुरिरलोप मवायोरुपसर्गयोः (२, ४, ८२ भा०)'—इत्यपि-ब्रह्-

* निघ० २, १२ ।

† कौमुद्याम् 'कलस्युपच (उ० १, १०१)'—इति पाठः । तदा तु 'ट्वादिभ्यश्चि' (उ० १, १०२)—इति कल-प्रत्ययेन भावम् ।

स्वाकारलोपः, पिप्पलम्; पृषोदरादिः । “तस्येदाङ्गः पिप्पलं स्वादये
(अ० सं० २, ३, १८, २)” —इति निगमः ॥

(१४) चौरम्* । ‘चस्रु अदने (भू० आ०)’ । ‘चसेसिच (उ०
४, २३)’ —इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किषेति अनुवर्त्तते,†
कित्वात् ‘गमहनजन (६, ४, ८८)’ —इत्युपधालोपः, ‘खरि च (८, ४,
५५)’ —इति चर्त्वं चकारस्य ककारः, ‘शाशिवसिचसीनाञ्च (८, ३,
६०)’ —इति षलम् । अदन्ति तदिति चौरम् । ‘चर सञ्चलने
(भू० प०)’ —इत्यस्माद् बाङ्गलकात् चौरन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च । चरति
इति तत् मेघात् । “चौरेण स्वातः कुयवस्व योषे (अ० सं० १, ७,
१८, ३)” —इति निगमः ॥

(१५) विषम्‡ । ‘विषल व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘विषेर्व्याप्तिकर्मणि
(?)’ —इति क-प्रत्ययः । वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम् । यद्वा ; विपूर्वात्
‘ष्ठा श्रौचे (अदा० प०)’ —इत्यस्मात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,
१०, १)’ —इति जनेर्विधीयमानो उ-प्रत्ययो बाङ्गलकात् भवति,
णकारलोपेऽपि बाङ्गलकादेव । विशेषेण स्वात्यनेनेति विषम्, तद्धि
प्रथमं श्रौचसाधनम् । विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्ववत् उ-प्रत्ययः । तद्धि
स्नानपानावगाहनाद्यभिः सेव्यते । “जातं विस्वाचो अहतं विषेण
(अ० सं० १, ८, १६, १)” —“कृश्र्मि केशी विषम् (अ० सं० ८, ७,
२४, १)” —इति च निगमौ ॥

* निब० २, ५ ।

† ‘चसेः किच’ —इत्येष पाठो दृश्यते कौमुद्याम् ।

‡ निब० ११, ४२. १२, २१ ।

(१६) रेतः । 'रि रीरु स्रवणे' दैवादिकः (आ०) । 'सुरिभ्यां
 तुदृ ष (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्-प्रत्ययो तुडागमस्य गुणः । रीचते
 स्रवति रेतः । अदा; वृष्टिस्रवणानामपां देवानां रेतस्त्राद्रेत उच्यते
 तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति । "अस्यो रेतः सिञ्चतं
 यन्मनु^१ र्हितम् (अ० सं० ५, १, १४, २)"—"सप्तार्द्धमर्भा भुवनस्य
 रेतुः (अ० सं० २, ३, २१, १)"—इति निगमौ ॥

(१७) कणः । 'कण मतौ (भू० प०)', 'कण ऋद्धे (भू० प०)' ।
 उभयोरसुन् (उ० ४, १८४) । कणति गच्छति निष्णं प्रदेशम्, मेघेभ्यः
 पतत् ऋद्धं करोतीति वा कणः । "वाभिर्म^१ हामतिथिम् कणो जुवम्
 (अ० सं० १, ७, ३५, ४)"—इति निगमः ॥

(१८) जम्* । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । 'अन्येभ्योऽपि
 वृश्मन्ते (३, २, ७५)'—इति मनिन्, औषादिको वा (उ० ४,
 १४०) । जायते सृष्टिकाले स्कारणात् । 'अग्रेरापः (तै० उ०)'—
 इत्युपनिषत् । जायन्ते वासिन् जलधारिणो मत्स्यादयः । निगमो-
 ऽश्वेषणीयः ॥

(१९) वृषूकर्मा । प्रवीतेः ऋद्धार्थात् (अदा० उ०), भङ्गतेर्वाधः-
 पतनार्थात् (भू० आ०); उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूकादयस्य
 (उ० ४, ४०)'—इति ऊक-प्रत्यये निपातनाद्गुपसिद्धिः । 'ऊक-प्रत्यये
 धातुदयस्य वृषूभावः'—इति श्रीनिवासः । क्रमेणार्थः—तद्धि विपतन्
 साध्याकारं ऋद्धं करोति, भ्रमसति दिवोऽनावरकत्वात्; मेघेभ्यो

* निघ० ११, २२. १२, २२ ।

† निघ० १, २२ ।

अस्मति ब्रह्मवचेति “इा ह्रवूकं वहतः पुरीषम् (ऋ०सं० ७,७, १८, ३)”—इति निगमः ॥

(२०) बुसम्* । विपूर्वात् स्नातेः (अदा०प०) ‘आतस्योपसर्गे (३, ३, १० ६)’—इति क-प्रत्यये उपसर्गेकारस्योकारो बाहुल्यकाद् भवति, धातोर्गकारलोपोऽपि बाहुल्यकादेव । विशेषेण स्नात्यनेनेति बुसर्मा । तद्धि प्रथमं श्रौचसाधनम् । अंशतेर्वा पचाद्यधि (३, १, १ ३४), षषोदरादिलादूहनीयं रूपम् । पूर्ववदर्थः । यदा ; ‘बुस उत्सर्गे (दि०प०)’ । ‘गेहे कः (३, १, १ ४४)’—इति बाहुल्यकाद्-स्नादपि भवति । बुस्यते उत्सृष्यते मेघैरिति बुसम् । “आविः स्वः कृषुते गूहते बुसम् (ऋ०सं० ७, ७, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(२१) तुय्या । तुजतिर्हिंसायाम् (भ्रू०प०) । ‘क्लिप् च (३, २, ७ ६)’—इति क्लिप् । तुजन्ति हिंसन्ति तम श्रौच्येन जमानिति वा तुषो रम्ययः । तद्वान् तुय्यः । रोमलर्थोयोऽतिश्रायने । तुप आदित्यः, तच्च भवा तुय्या । ‘भवे क्न्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत् । ‘आदित्याज्जायते वृष्टिर्घृष्टेरसं ततः प्रजाः’—इति मनुः (३अ० ७ ६सो०) । यदा ; तुय्यशब्देन यौग्यं उच्यते, अतिश्रयेणादित्यकिरणवान् हि यौग्यकालः । ‘तच्च साधुः (४, ४, ८८)’—इति यत् । तुय्या । ‘अन्याकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुय्यशब्दः’—इति वृत्तिकारः । तच्च भवे इत्यर्थे ‘तुयाद् घन् (४, ४, ११५)’—इति घन्-प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन ‘भवे क्न्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत् । ‘तुय्या आपः’—‘तुय्यसुदकम्’ उभयमपि दृश्यते । ‘अश्वेरापः (तै०उ०)’—इत्यपां

* दि० ४, १८ । † यवयोःरविशेषसूक्तनेव पुरस्तात् (१०० ४०) ।

कारणत्वेन अग्नेः अतत्वात्, अग्ने र्वे धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (सु० उ० २, ५)—इति क्रमेण वा आकाशे वृष्टि-
लक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यच्चस्यापि 'अग्नी प्रास्ताऽऽतिः सम्भगा-
दित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः ३ अ० ७ ६
श्लो०) पारम्पर्येण वृष्टिहेतुत्वात् । सर्वैश्वर्यवन्नया वरिष्ठ इन्द्रो
विवक्षितः, वृष्टिप्रदानाच्च ; तस्मात् तच्च भव इत्येषोऽर्थः सर्वत्र
यथाकथञ्चित् वक्तुं शक्यते । "आवः ब्रमं वृषभं तुय्यासु (ऋ० सं०
१, ३, ३, ५)"—"उत यस्तुये सचा (ऋ० सं० ६, ३, ४, ५)"—इति
च निगमौ ॥

(२२) बुर्बुर्म् । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'गेहे कः
(३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् कः । 'उदोऽध्यपूर्वस्य (७, १,
१०२)' । पुरम् । वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा वपुः पुरं सत्
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) वकाराकारलोपेन पकारदयस्य
वकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफादेशेन बुर्बुर्म् । बुर्बुर्मस्मिन्नस्तीति
वा मत्वर्थीयोऽकारः (५, २, १२७), बुर्बुर्वत् । * * * ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) सुचोम । 'चि निवासगत्योः (तु० प०)', 'चि क्षये (भू०
प०)'—इत्यस्माद्वा 'अर्चिस्तुसुङ्गष्टच्चिबुभायावापदियच्चिनीभ्यो मन्
(उ० १, १३७) बाङ्गलकादभिधानलक्षणाद्वा । 'क्षिप्रकारस्येत्-
सञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः । क्षियन्ति निवसन्वनेन प्राञ्चि-
नः, गच्छन्वनेन पन्थानमिति वा, उपरिभागेन क्षीयते वा । यद्वा ;
पूर्वस्माद् धातुदयान्मनिनि रूपसिद्धिः । 'सुचोम'—इति माधवः

पठति, निगमदर्शनान्निर्णयः । ‘वृश्चै त्वा चेमाय त्वा (य० ?)’—
इत्यत्र चेमश्च उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरुणम्* । ‘धृञ् धारणे (भृ० उ०)’ । ‘हेतुमति च (३, १, २६)’—इति णिष् । धारेर्णिलुक् क्युन् प्रत्ययः । धारयति जगत् धरुणम् । “पृथां विसुर्गे धरुणेषु तस्यौ (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)” —“धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् (ऋ० सं० ७, २, २६, ३)”—इति निगमौ ॥

(२५) सिरा† । ‘सृ गतौ (भृ० प०)’ पचाद्यणि (३, १, १३४) टाप् (४, १, ४), सरा; अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३, १, ८५) । “वृच माश्रयानं सिरासु (ऋ० सं० १, ८, २६, १)”—इति निगमः । ‘सरणञ्जीलास्त्रपु’—इति माधवभाष्यम् । ‘सुरा’—इति केचित् पठन्ति । ‘पुञ् अभिषवे (खा० उ०)’; ‘अभिषवः क्लेदनम्’—इति तदृत्तिः । ‘पु प्रषवे’ भादिरदादिश्च (प०) । ‘सुस्रधाम्धिभ्यः क्कन् (उ० २, २३)’—इति क्कन्-प्रत्ययः । सुनेति क्लेदयति भूमि-मिति । प्रसूति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसप्तया, सूयते वा परेषां स्वामिनां विनियोगाय । यद्वा; ‘सुर ऐश्वर्यं’ तुदादिः (प०) । सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः । निगमोऽन्वे-षणीयः ॥

(२६) अररिन्दानि । ‘रा दाने (अदा० प०)’ । ‘आदृगमहन-जगः कि-किनौ लिट् च (३, २, १७१)’—इति कि-प्रत्ययः । लि-ङ्गत्वात् द्विर्वचनादिः । ररिर्दाता । ररिर्द्यस्य न विद्यते तदररि,

* निब० १२, २० । † ‘सुरा’ निब० १, ४; ११

अन्यैरदत्तमित्यर्थः । तद्ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' अरिदम् । नकार उपजनः अररिन्दम् । अथवा 'छत्य्युटो बङ्गसम् (३, ४, ११३)'—इति कर्मणि किर्भवति । ररि = दत्तम्, न ररि अररि = अदत्तम् पृथिव्यादिभिः ; किन्तु ? सुखम् । अररि ददातीति पूर्ववत् । उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तच्चान्यैः पृथिव्यादिभिः दातुमशक्यात्वाददत्तमित्युच्यते । "अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः (ऋ० सं० २, २, ४, ५)"—इति निगमः । अत्र 'अदत्तदानसुदकैः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(२७) ध्वस्मन्वत् । 'ध्वंसु गतौ च (भू० आ०)' । चकारादधःपतनेऽपि । औणादिको मनिन् भावे (उ० ४, १४०) । बाङ्गसकादु-लोपः (१, ३, १) । ध्वस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा अधःपतनं निष्प्रदेशगमनम् । जस्यार्थिकर्तृकं वा गमन मस्यास्तीति मतुप् ; 'अनो नुट् च (ऋ, २, १६)'—इति मतुपो नुडागमः, नुटो ऽधिङ्गत्वात् (ऋ, २, १) तस्य च वलं भवति (ऋ, २, ८) । 'ध्वस्मन्वत् स्यात् ध्वंसगवत्'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी । "सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः (ऋ० सं० ४, ५, १८, २)"—इति निगमः । माधवस्तु 'समभ्येतु त्वां मदीये वर्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमर्त्तं वचनं स्पृहणीयं सहस्रसङ्ख्याकम्'—इत्यभाषयत्* ॥

(२८) जामिर् । जामेर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) 'वसिवपियजि (उ० ४, १२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाङ्गसकाद् भवति ।

* नैच पाठो यथाशुतः साधनीयः ।

† प० २, ५, ४, १ । निघ० २, ४ ; १. ४, १०. १०, ११ ।

जमति गच्छति निष्णं प्रदेष्टं, गम्यते वा जलार्थिभिः । यदा ; 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । अस्मात् 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० १२६)'—इति इष् प्रत्ययो बाहुलकान्नकारादेशश्च दीर्घः (३, ३, १) । जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्रेरापः अद्वाः पृथिवीति (तै० उ०)' ऋतेः । "जामिवत्"—इत्यन्ये पठन्ति । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(२८) आयुधानि* । 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इति कः । आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम् । यदा ; 'इगुपधञ्जाप्रौकिरः कः (३, १, १३५)'—इति कर्त्तरि कः । आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांसि । जसि आयुधानि । "इन्द्रे सन्तिष्ठ जनयायुधानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)"—"जामि जुवाण आयुधानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)"—इति च निगमौ ॥

(३०) क्षपः । 'क्षप प्रेरणे (सु० प०)' । कथादिस्वपठितोऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (सु० ग० सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेनां धातु-वृत्तौ पद्यते । असुनि णिलोपः । क्षिपयति प्रेरयति नाशयति पिपासाम् । "क्षपो जिम्बन्तः पृषतीभि र्दृष्टिभिः (ऋ० सं० १, ५, ७, ३)"—इति निगमः ॥

(३१) अहिः† । मेघनामसु निरुक्तम् (१, १०) । गच्छन्ति निष्णं प्रदेष्टम्, अभिसुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणिनाम् । 'पृथिव्या

* निद० १०, ६ ।

† कथादिसुरादेरन्वयः, अथ सर्व रवाद्यानां क्षातयः पठिताः ।

‡ सु० १० ।

निघण्टुः अहिम् (ऋ० सं० १, ५, २८, १)"—इत्यत्र 'अहिं भ्रुतगतौ (भ्रु० प०), अन्तर्णीतिष्यर्थः, निर्गमभ्रूमौ पातनमुच्यते, अहिम् मेघं वृक्षमित्यर्थः"—इति स्कन्दखामिभाव्यम् । उदकं भवितुमर्हति । अन्वेषणीयो निगमः ॥

(३२) अक्षरम्* । निरुक्तं वाङ्मनाभसु (१, ११) । व्याप्नोति जगत्, अक्षयते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति शेषयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा । "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं० २, ३, २२, २)"—इति निगमः ॥

(३३) स्रोतः । 'स्रु गतौ (भ्रु० प०) । 'स्रुरीर्भां तुट् च (उ० ४, १८७)"—इत्यसुम् । स्रवति निष्ठां देवम् । "धम्बन् स्रोतः क्षणुते गातु भूर्मिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)"—इति निगमः ॥

(३४) द्यप्तिः । 'द्वप् प्रेरणे (दि० प०) । क्तिन् । यदा ; 'क्तिष्क्तौ च सञ्जायाम् (३, ३, १७४)"—इति क्तिष् । द्यप्यन्ति हि देवता-
स्त्रेण तर्पिताः, द्यप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा । तथाच
श्रुतिः—'मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अद्वपं यदा वः'
(अथ० सं० ३, १३, ६) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३५) रसः† । रसतिः अर्द्धार्थः (भ्रु० प०) । पचाद्यच् (३, १, १३४) । रसति हि तन्मेषपर्वतादिभ्यः पतत् । यदा ; 'रस आस्त्रा-
दने (सु० प० अ०) । 'पुंसि सञ्जायां घः (३, ३, ११८) ।
रस्यते आस्त्राद्यते जिह्वया लिङ्गते इति रसः । यदा ; रसोऽर्पा गुणः,†

* पु० ११ । † पु० ११ ।

‡ 'आपचतुर्गुणा रसेन'—इति निब० प० २, ४ ।

गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते; मत्पर्यायस्य तुग् वा रसवान्
रसः। यद्वा; रसतिरर्चतिकर्मा (३, १४), पचाद्यच् (३, १, १३४);
अर्चते देवतात्वात्, अर्चतेऽनेन देवता इति वा । “आ त्वा
विश्वन्विन्द्वः (ऋ० सं० ६, ६, १८, १)”—इति निगमः ॥

(३६) उदकम्* । ‘उदकञ्च (उ० २, ३६)’—इत्युणादि-सूत्रेण
उदकञ्चद्वे निपात्यते । कुन्-प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातुलोपः ।
उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं स्वेन
वेगेन कर्त्ता । उत्पूर्वस्य वाञ्छतेर्लोपः उदकमिति; उदञ्चतीत्युदकम् ।
“उदागिषुर्भृहीरिति तस्मादुदकमुच्यते (अथ० सं० ३, १३, ४)”—
इति, “समानमेतदुदकम् (ऋ० सं० २, ३, २३, ५)”—इति, “म-
ण्डूका इवोदकान् (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)”—इति, “मण्डूका
उदकादिव (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)”—इति च निगमाः ।

(३७) प्रयः† । ‘प्रीञ् तर्पणे (श्र्या० प०)’ । असुन् (उ० ४,
१८४) । दृष्यन्तेऽनेन देवताः । यद्वा; प्रपूर्वात् यमते (भृ० प०)
रसुनि टिलोपो बाहुलकात् । प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः । “आपो न
द्वीपं दधति प्रयांसि (ऋ० सं० २, ४, ८, ३)”—इति निगमः ॥

(३८) सरः‡ । ‘स्र गतौ (भृ० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) ।
सरति स्त्रियते वा सरः । “स्राकं सरांसि चिञ्चतम् (ऋ० सं० ६, ५,
२८, ४)”—इति निगमः ॥

(३९) भेषजम्§ । ‘भिषज् चिकित्सायाम्’ कण्ङादिः (प०) ।

* निघ० १, २४ । † प० १, ० । ‡ पु० ११ ।

§ प० २, ६ । निघ० १०, ०; १५ ।

पुंषि सञ्चार्या घः (३, ३, ११८) । भिषव्यन्धनेन भेषजम्, 'अन-
न्नावसथेतिह भेषजात्'—इति निर्देशात् साधु । "आप इदा उ
भेषजीरापो (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)"—इति श्रुतिः । 'भेषं रोगं
जयति'—इति दुर्गेः । यदा ; भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजम् । अर्ध
आदित्वादच् (५, २, १२७) । तथा "अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्त-
विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)"—इति श्रुतिः । निगमो-
ऽम्बेषणीयः ॥

(४०) सद्दः* । सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवते उष्ण-
मग्निं वा । यदा ; सहो बलं (निघ० २, ६), तदस्यास्तीति मत्वर्थी-
यस्य लुक् (१, ४, १६ वा०) । बलवत् हि बलम् । "सद्ददातुं पुरुहूत
स्त्रियन्ते (ऋ० सं० ३, २, ३, ३)"—इति निगमः । सकारलोपश्चान्दसः ॥

(४१) श्रवः† । 'टु ओ शि गतिवृद्धोः (भृ० प०)' । 'श्वेः सम्प्र-
सारणञ्च (उ० ४, १८८)"—इत्यसुन् । श्रयति गच्छति वर्द्धते वा
बर्धाकाले । श्रवतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) असुन् । श्रवति
गच्छति श्रवः । निगमोऽम्बेषणीयः । माधवेन स्त्रीये नामनिघण्टौ
'श्रवः'—इत्येतन्नापाठि, 'श्रिवम्'—'शापम्' इत्येते पठिते । द्वितीय-
माश्रप्ताश्रिवासु माट्षु प्रतीपं श्रपत्तद्यो वदन्ति । श्रिवमिति सनि-
शमं दृष्टमपि भाषायामपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेन तस्य
पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः
समाज्ञायै अपठितम् । अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, श्रवस्य

* प० १, ६ । निघ० ५, २५. ११, ६ ।

† प० १, ६ । निघ० १०, २६ ; ११. ११, २१ ; २४. ११, २१ ।

श्लोः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽच दृष्टत्वात्, प्रायोऽक्षरसाम्याच्च
लेखकैः प्रायेण श्रव इति लिखितमिति । अपमद्यनेनेति श्रापम् ।
'अकर्त्तति च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ् । इस्ते
स्युदक मादाय श्रपन्ति मुनय इति श्रूयते ॥

(४२) यहः* । यातं प्राप्तं पिपासितैः, उतं च यज्ञे देवतात्वात् ।
असुनि यातेर्ऋयतेश्च द्विधातुजं रूपम्; षष्ठोदरादिः । (६, ३, १०९)
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) श्रोजः† । 'उज्ज आर्जवे (तु० प०)' । 'उज्जोर्वलोपश्च
(उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्, बाङ्गलकादुदकेऽपि भवति । उज्जते
रूपपक्षे न्यग्भावार्थश्च । उज्जतेर्वा नैरुक्तधातोर्दृष्टिकर्मणोऽसुन्
प्रत्ययः । उज्जत्यनेनेत्युक् । न्यग्भावयति वा स्ववेगेनानतप्रदेशं,
वर्द्धते वा वर्षासु बलवद्वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम्‡ । सुखावहत्वात् सुखम् । 'सुखं कस्मात्? सुहितं
खेभ्यः निरु० ३, १३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । सुष्ठु हितं खेभ्यः ।
नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१, ४, ४४ वा०), इन्द्रियाणामचैत-
न्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्; अत इयं हेतौ पञ्चमी (२, ३, २५),
इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थ-
कथयाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थाङ्गराधाहारः । अति-
श्रयेण हितं पुरुषस्य, खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे
आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् । अथवा

* प० १, ९ ।

† प० १, ९ । निरु० १, ८ ।

‡ निरु० ३, १३ ।

खेभ्य इति चतुर्थेव; ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुत-सम्बन्धः । तथाचोपनिषत्—‘वर्णः स एष इह प्रविष्ट आनखाद्येभ्यो यथा चुरः’ । चुराधाने अव्यवहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तस्योद्दिष्टं दर्शयति—‘खं पुनः खनतेः (निघ० ३, ३१)’, उत्पूर्वस्य उत्खनति विनाशयति, किम् ? परब्रह्मप्राप्तिमुखम्, कथम् ? कायसुखप्रवृत्तेरधोगमनात् इति सुखम् । निगमोऽम्बेषणीयः ॥

(४ ५) लचम्* । ‘लदिः सौचः’ । ‘लद खैर्ये’ इति स्कन्दखामी । माधवपक्षे लदिः शकलीकरणार्थं हिंसार्थश्च । ‘लद गतिहिंसनयोः’— इति सुबोधिनीकारः† । ‘गुष्ट्वीपचिवचियमि [मनि] सदिःलदिभ्य स्तः (उ० ४, १६२)’ । वर्षाव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूर्यरश्मिभिराहता ह्यापो मेघेषु घनीभूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति ; जलाशयं प्राप्य वा ; अश्रते भुज्यते वा ; अतिपीतं श्लेष्मादि जनयित्वा प्राणिनो हिनस्ति वा ; गच्छति निखं गम्यते वा तदर्थिभिः । बद्धा ; लचशब्दो बलनाम । अर्थ आद्यच् (५, २, १२७) । बलवद्धि जलम् । धननाम वा (निघ० २, १०), तद्धेतुत्वान्ताच्छब्दम् । क्तादन्नट्टिकतक्ल्लोवात् चायन्ते इति वा लत-शब्दात् चायतेश्च लचम्, षष्ठोदरादिः (६, ३, १०६) । “युवं नो घेषु^१ वरुण लचम् (ऋ० सं० ४, ४, २, ६)” । इहश्च बल मसं वेति माधवभाव्यम् । “उत द्यावापृथिवी लचमुह

* प० २, १० ।

† लद संवरसेऽपि इहो वीपदेवीयकविकल्पद्रुमे, यतो भवति लनेति ।

(ख० सं० ४, ८, ८, ३)”—इत्यत्र च क्वचं धनमिति इष्टम् । उभय-
मप्युदकं भवितुमर्हति ॥

(४ ६) आवयाः । आङ् पूर्वात् ‘वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्वयस-
नखादनेषु (अदा० प०)’—इत्यस्मात् ‘इषस्यासिः (उ० ४, २१ ६)’
—इति बाङ्गलकादासि-प्रत्ययः । उपसर्गस्य धात्वर्थानुवर्तकः आभि-
मुख्यार्थो वा ; अस्यते वीयते आभिसुख्येन गम्यते इति वा आवयाः
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४ ७) श्रुभम् । ‘श्रुभ दीप्तौ (भ्र० आ०)’ । क्षिप् प्रत्ययः ।
श्रोभते दीप्यते स्त्रेण तेजसा देवतात्वात् । द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो
यथादृष्टम् । “श्रुभं पृच्छमिषमूर्जं वदन्त (५, १, १, ४)”—“इषं
जनाय वदथः श्रुभस्यतौः (७, ८, १ ८, ४)”—“द्रवत्पाणी श्रुभस्यतौ
(१, १, ५, १)”—इति च निगमाः ॥

(४ ८) यादुः । ‘या प्रापणे (अदा० प०)’ । ‘भृ-मृञ्जीट्कृष-
रित्सरितनिधनिमसृजिभ्य उः (उ० १, ७)’—इति बाङ्गलकादुप्रत्ययो
दुडागमश्च । याति निष्कं प्रदेशं यादुः । ‘यादुः स्याद् गमनक्रियम्’—
इति माधवः । तदानीसु-प्रत्ययो बाङ्गलकात् । “ददाति मञ्चं
यादुरी”-(ख० सं० २, १, ११, ६) इत्यत्र स्कन्दस्वामी—‘यादुरि-
त्युदकनाम, रोमत्वर्थीयः’—इति ॥

(४ ९) भृतम् । ‘भृ सत्तायाम् (भ्र० प०)’, निष्ठातकारः कर्त्तरि ।
पूर्वमेव सत् भृतम् प्रथमदृष्टत्वात् । ‘अपएव ससर्जादौ तासु वीज-
मवासृजत् (१ अ० ८ श्लो०)’—इति यनुः । अथवा ‘भृ प्राप्तौ (वा
आ०)’—इति धातुः । प्राप्यं पिपासितैः । यदा ; पक्षसु पृथिव्या-

दिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते । 'मातान्तरिचं निर्भयिन्ने
अस्मिन् भूतानि (२, ८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम् । निगमो-
ऽश्वेषणीयः ॥

(५०) भुवनम्* । 'भू सनायाम् (भू० प०)' । 'भूसुधूञ्भ्रसृजिभ-
म्बन्दसि (उ० २, ७५)'—इति क्युन्-प्रत्ययः, उक्ङारेशः । भव-
न्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम् । "य इमा विश्वा भुवनानि जुहुत्
(ऋ० सं० ८, २, १६, १)"—"इमा च विश्वा भुवनान्यस्य (ऋ० सं०
२, २, ३१, ४)"—इति च निगमौ ॥

(५१) भविष्यत् । भवतेरेव । 'लट् षष्ठे च (३, ३, १३)'—
इति लट्, 'लटः षष्ठा (३, ३, १४), 'स्यतासी ललुटोः (३, १,
३३)', इडागमः (७, २, ३५) । जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते,
प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात् । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(५२) महतां । 'मह पूजायाम्' भूवादिः (प०), कथादिषु
(सु० अ०) । अस्मात् 'वर्त्तमाने पृष्टन्महद्दृहृज्जगच्छ्रवश्च (उ० २,
७८)'—इति निपातनम् । महति महयति वा देवता मनेन पुरुषस्येति
महत्, मह्यते वा देवतात्वात् । यद्वा ; मानेन स्वगतेन परिमाणेन
अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अतिक्रामति 'दशोत्तरा
स्यावरणानि सप्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम् ।
शानश्चाज्जहातेश्च पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । "महत्त उल्लभं स्वविर्
तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)"—इति निगमः ॥

* निघ० २, १२, ७, १५, ८, १५, १०, ११; १४; ४६, १२, ११ ।

† प० २, १ । निघ० २, ११ ।

(५३) आपः* । एतदुक्तसमानार्थम् । * * * । कृत्स्नं ताभिर्हि
 व्याप्तम्, आप्रोतेः सङ्ग्रह-कर्मकत्वात् । तथाचाद्यर्वणिका ऋतिः—
 आपो अये विम्बमावन् (अथ० सं० ४, २, ६)”—इति । यदा ;
 कर्मणि क्विप्, इच्छेत् आप्ता आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा । तदाप्नोदिन्द्रो
 वो यतीस्तस्मादापो अनु^१ एव (अथ० सं० ३, १, ३, २)”—इति ऋतिः ।
 “आपो हि हा मद्योभुवः (७, ४, ५, १)”—इति निगमः ॥

(५४) व्योमां । निरुक्तमन्तरिक्षनामसु (३) । व्यवति प्राणिनः
 संवृषोति भूमिमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) यज्ञः‡ । ‘अशू व्याप्ता (स्वा० आ०)’—‘अन्न भोजने
 (स्वा० प०) । ‘अग्नेर्देवने युट् च (उ० ४, १, ८६)’—इत्येतस्माद्
 बाह्यसकादुदक्तेऽपि भवति । ‘अग्न्युट् च’—इत्येव श्रीभोजदेवः ।
 अमुते व्याप्नोति जगत्, अय्यते वा प्राणिभिः । “तिर्यग् बिलश्चमश्च
 ऊर्ध्वंभ्रुो यस्मिन् यज्ञो निहितं विम्बरूपम् । अचासत् षड्वयः
 सप्त साकं ये अस्त्र गोपा महतो बभूवुः (अथ० सं० १०, २६, ८)”
 —इति निगमः ॥

(५६) महः । महदित्यनेन समानम् । अचासुन् प्रत्ययः (उ०
 ४, १, ८४) । “मज्जा जिनेषि महिनि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)”—
 इति निगमः । ‘महो अर्ष’ (ऋ० सं० १, १, ६, ३. निरु० ११, २७)
 —इत्यत्र ‘मह उदकनाम’—इति स्कन्दस्वामी । “महोम्यः स्वाहा
 (?)”—इति च ॥

(५७) सर्षिकम् । ‘स्र गतौ (भू० प०) । ‘सर्षेर्नुम् च (उ० ४,

* पु० १ । † पु० १ । ‡ प० १, ७, १० ।

२३)”—इतीकन् प्रत्ययः । अधिलतं कित्त्वन्तु बाहुल्यकाञ्च भवति, गुणः, धावति सर्षीकम् । “सलिस्त्राय त्वा सर्षीकाय त्वा सतीकाय त्वा (?)”—इति निगमः ॥

(५८) स्तृतीकम् । ‘स्तृ ब्रह्मोपतापयो (भू० प०)’, स्वरतिर्गत्यर्थः (निघ० २, १४), अर्षतिकर्मा च (निघ० ३, १४) । ‘अस्त्रीकाद्यश्च (उ० ४, २५)’—इतीकन्-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपातनात्तु-गागमः । ब्रह्मं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति स्तृतीकम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “सतीकम्”—इति केचित् पठन्ति । ‘षट्स्त्र विग्ररणगत्यवसादनेषु (भू० तु० प०)’—पूर्ववदीकन् (उ० ४, २५); दकारस्य तकारः । गच्छति अवसौदति कुश्यानि, अनेनेति वा । “सतीकाय त्वा (?)”—इति पूर्वमुक्तो निगमः । अत्र स-ब्रह्मेऽवयवहरणं पदकाराणामभिप्रायस्य वैचिञ्चयात्* ॥

(५९) सतीनम् । पूर्ववत् सर्वम्; दकारस्य तकारोऽपि निपातनात् । यद्वा; सती ब्रोभना असौ; सामर्थ्यान्माध्यमिका वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम्; ‘सञ्ज्ञापुरण्योश्च (६, ३, ३८)’—इति पुंस्वङ्गावनिषेधः । “अथो सतीन कङ्कतः (ऋ० सं० २, ५, १४, १)”—इति निगमः । “सतीन संत्वाह्वयो भरेषु (ऋ० सं० १, ७, ८, १)”—इति च ॥

(६०) गहनम् । ‘गाञ्ज विलोडने (भू० आ०)’ । ‘युच् बङ्गलम् (उ० २, ७४)’—इति युच् प्रत्ययः, बङ्गलवचनाद्गुह्यत्वम् । अवगा-

* पदकारेण चि ‘स । तीकाय’ एवमवयवहीतम् । † प० १९. ६, ६ ।

ज्ञते प्राण्यभिः गहनम् । “अक्षः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)”—इति निगमः । अत्राक्षः गभीरमित्येते नि-
दत्तया योजनीये ॥

(६१) गभीरम्* । गनेर्धातोः ‘गभीरगभीरौ (उ० ४, २४)’
—इति नुगागम ईरन्-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । गच्छति
यज्ञेष्वाहृतं वसतीवर्यादिरूपेण । “पषिं दीने गभीर आं (ऋ०
सं० ६, ४, ५, ३, १)”—“न तं हन्ति स्रवतो गभीराः (ऋ० सं० ८,
६, ५, ४)”—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भरम् । ‘हृदरादयश्च (उ० ५. ४२)’—इत्यर-प्रत्यया-
न्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गमेरन् भङ्गागमश्च । पूर्ववदर्थः । यदा ;
‘यद् उपादाने (ऋ० ७०)’, पूर्ववदरन्, ‘हृद्यहोर्भङ्गन्दसि’ (सि०
कौ० वी० ३ अ०) । रेफश्च मकारो वाङ्मूलात् स साकारात् परः ।
मृद्यते वसतीवर्यादित्वेन । “गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ० सं० ८, ६, २,
४)”—इति निगमः ॥

(६३) ईर्मा । अव्ययमिदम् । “वि यदञ्जां अजयनावर्द्धं यथा
(ऋ० सं० ४, ३, १४, ४)”—इति निगमः । वज्रषु पाठेषु “कम्भः”—
इति दृश्यते, तस्मिन्निभ्रमतः । * * * अत ईमित्येव पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम्† । ‘अन प्राणने (अदा० प०) । ‘कृत्तृजृषिद्रुप-
न्यभिस्त्रपिभ्यो नित् (उ० ३, ६)’—इति न-प्रत्ययः । अन्यते प्राण्यते
प्रजाभिः ; न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति प्राणिनः ‘अस्य

* पु० ११ । † प० ४, २ । निब० १, ६, ४, १६, ४, २८ ।

‡ प० २, ६ । निब० १, ६ ; १४. ४, १८. ६, २५ ।

§ निब० २, ६ ।

ब्रोषादयो दोषा भवन्ति यदलाभतः । न हि तोषाद् विना ह्यग्निः
स्वस्वस्याप्यातुरस्व च” —इति वायमटः । अन्तेर्वा निडातकारः ; अचाञ्च
इति निर्देशात् जग्धादेशाभावः, अद्यते स्म । अन्नहेतुत्वाद्वा अन्न
मित्युच्यते । “द्विरष्ट्यदा ददुत्यजमसौ (ऋ० सं० २, ७, २ ३, ५)” —
इति निगमः ॥

(६५) हविः । ‘ऊ दानादानयोः (जु० प०)’ । ‘अर्चिर्ऋचि-
ऊस्रभिष्कदिष्कदिभ्य हविः (उ० २, १० १)’ —इति हवि-प्रत्ययः ।
दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय । अथवा ह्ययते
देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमीत्यादि मन्त्रैः ।
“द्विविषाज्जरो अपां पिपन्ति (ऋ० सं० १, ३, ३ ३, ४)” —“विश्वक-
र्मन् द्विविषा वावृध्मानः (ऋ० सं० ८, ३, १ ६, ६)” —इति च निगमः ॥

(६६) सप्त* । (६७) सदनम्† । ‘षट् विभ्रणगत्यवसादनेषु
(भृ० तु० प०)’ । पूर्वच, ‘मनिन् (उ० ४, १ ४०)’ —इति मनिन्
प्रत्ययः । उत्तरच, ‘युच् वज्जलम् (उ० २, ७ ४)’ —इति युच् । विञ्जी-
र्यते शिलादिषु पातात्, विञ्जीर्यन्तेऽनेन कुद्यादय इति वा ; गच्छति
वागच्छति जिह्वां, गम्यते वा प्राणिभिः ; अवसादयति पिपासायुक्तं
वा । ‘द्विद्विषो मद्दि सप्त दैव्यम् (ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)”
—इति निगमः ॥

(६८) षटम्‡ ॥

* प० २, १७ ७, ४ ; २० ।

† निघ० ४, १७ ७, २४. १२, ४२ ।

‡ प० २, १० ; २५. ३, ४. ४, १८. ५, ४. ६, २२. ८, ६ ; १८ । निघ० १०, ४० ।

(६६) धोनिः* । 'यु मिअण्डे (अदा० प०)' । 'वह्निश्रियुद्गु-
 ष्वाहात्वरिभ्यो निः (उ० ४, ५१)'—इति मि-प्रत्ययः । युतं मितं
 सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः । यदा ; वेतेर्वकारस्य उकारः, स च ईकारा-
 त्यरः यथादेशः, स एव प्रत्ययः । परिवीतं हि जलं वायुना
 तीरेण वा । यदा ; धोनिः कारणमस्य । 'दृष्टेरञ्च ततः प्रजाः
 (मनुः ३, ७६)'—इति हि स्थितिः । "अरत् प्रियस्य धोनिषु प्रियः
 सन् (अ० सं० ८, ७, ७, ५)"—"त्वर्षं पृञ्चुन्युपरस्य धोनौ (अ० सं०
 १, ५, २७, २)"—इति च निगमौ ॥

(७०) अतस्य धोनिः । यज्ञस्य धोनिः ; नद्युदकेन विना कश्चि-
 दपि यज्ञः कर्तुं शक्यते, अतस्य आगामिनो वर्षजलस्य धोनिर्वा,—
 आदित्यो भौमं रसं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति ; तथा—'सह-
 स्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्युक्तम् । 'अस्य धोनिर्भवति'—
 इति माधवः । "अतस्य धोनि मा संदः (अ० सं० ४, १, १ ३, ४)"
 —"अतस्य धोनागर्भे सुजातम् (अ० सं० १, ५, ६, २)"—इति
 निगमौ ॥

(७१) सत्यम् । सत्सु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४, ४, ११०)'—
 इति यत् । यदा ; सत्सु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ६८)'—इति
 यत् । सतोऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः ।
 "विद्युदधिविद्यामयाद्धानभृतास्त्यमुपैति (?)"—"अतात् सत्य
 सुपागात् (?)"—इति च निगमौ ॥

* प० २, ४ । निब० १, ८ ; १६ ।

† प० २, १० । निब० १, १२. २, १२ ।

(७२) नीरम्* । 'षीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'स्त्रायितञ्चिञ्चि-
ञ्चिकि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययः । नयति प्रापयति श्ङिञ्
नीयते वा पुङ्क्षेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७३) रयिः† । 'रौङ् गतौ (‡)' । 'अस इः (उ० ४, १२४)'
—इति इ-प्रत्ययः, गुणः । रीयते गच्छति रयिः । यदा ; रातेः
(अदा० प०) इ-प्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्द्वन्द्वश्च । दीयते
पिपासितेभ्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७४) सत्‍? । 'अस भुवि (अदा० प०)' । सट्‍: अतरि 'अषो-
रत्तोपः (६, ४, १११)', सत् । सर्वदा विद्यमानं प्रकृत्येऽपि नाम्ना-
भावात् 'सदसि भूयाः (?)'—इति निगमः ॥

(७५) पूर्णम् । 'पृ पाखनपूरणयोः (जु० क्र्या० प०)' । निष्ठा-
तकारः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७, १, १०२)', 'हसि च (८, २, ७७)',
'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रसाभ्यां नो षः (८, ४,
१)'—इति णत्वम्; पूर्णम् । रक्षितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः पूरितं
वा कटाहादिषु । यदा ; 'पूरी आप्यायने' दिवादिसुरादिषु । 'वा
दान्तभ्रान्तपूर्वदस्त (७, २, २७)'—इत्यादिना निपातितम् उपभोग-
क्षीणं आप्यायितम् । "पूर्वं पूर्वेन सिध्यते (अथ० सं० १०, ८, २८)"
—इति निगमः ॥

(७६) सर्वम्॥ । 'स्र गतौ (भू० प०)' । 'सर्वनिघृम्बरिष्वलस्यञ्चि-
ञ्चिकि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययः । नयति प्रापयति श्ङिञ्
नीयते वा पुङ्क्षेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* प० १, ४ । † प० १, १० । निघ० ४, १७ ।

‡ 'रौङ् नक्के' दिवादिः, 'री नतिरेवणयोः' क्र्यादिषु इच्छेदे ; न तु 'रीङ्
गतौ ह्यपि ।

§ प० २, २८ । निघ० १, २० । ॥ निघ० २, २४ ।

पट्वप्रज्ञेध्वो अतन्ने (उ० १, १ ५१) —इति निपातितम् । अतन्ने
अकर्त्तरीत्यर्थः । सृतमनेन । यदा ; बाहुल्यकात् कर्त्तरि भवति ;
सर्वम् । उभयत्रापि पचाद्यच् (३, १, १ ३४) । हिनास्ति पिपासासुष्णं
वा । 'सर्वमसि सर्वं मे भूयाः (?)' —इति निगमः ॥

(७०) अक्षितम्* । 'क्षि क्षये (भू० प०)' । भावे निष्ठातकारः ।
क्षितं क्षयः, स यस्मिन् न विद्यते, तदक्षितम् । सर्वदा सर्वे रूपभुज्यमान-
मपि स्वमहत्तया उपर्युपरि वर्षणादा क्षयरहितमित्यर्थः । क्षियः
'निष्ठायामण्यदर्थे । वाक्रोश्चदैन्ययोः (६, ४, ६०-६१)' —इति
विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ण्यदर्थः, तस्मात् स न भवति ; दीर्घा-
भावात् 'क्षियोदीर्घात् (८, २, ४ ६)' —इति निष्ठानत्वमपि न भवति ।
'उत्सृजितं व्यचिन्ति (अथ० सं० ४, २ ७, २)' — "समानमर्थमक्षितम्
(सं० सं० २, १, १ ८, ५)" — "अक्षितमथै जुष्टेहि स्वाहा (?)" —
इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हिः† । निगमोऽन्वेष्यः । वृद्धेर्नलोपस्य (उ० २, १० २)
—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नामा‡ । नमतेः (भू० प०), 'मनिन् (उ० ४, १ ४०)' —
इति मनिन्-प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते१ । नम्यते
पुरुषैर्देवतात्वात् । षिञ्जन्ने वा निपातनम् । नमयति नदीतीरनिकट-

* निब० ५, ११, ११, ११ ।

† पु० २, प० ५, २ । निब० ८, ८ ।

‡ निब० २, १२, ४, २५ ।

१ 'नामन्-सीमन् (उ० ४, १ ४१)' —इत्यादिनेति यावत् ।

वर्त्तिनो वेतसादीन् । अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भूवादिः 'अम रोगे'
चुरादिः, गञ्-पूर्वः ; अस्मान्निपापनं पूर्ववत् । न अमन्ति गच्छन्त्यनेन ।
न हि स्नानपानोपयोगिजले विद्यमाने प्राप्तिनाऽन्यत्र गच्छन्ति ।
तथाहि—ओषधिसज्जलनदीप्रवृत्तिषु विद्यमानेष्वेव वासो विधत्ते
स्थितिः । न आमत्यनेन रोगी न भवत्यनेनेत्यर्थः । 'आपो अमी-
वृषातनीः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)'—इति श्रुतिः । "नामानि यद्भो
अधि येषु वद्धते (ऋ० सं० ७, २, २३, १)"—"दधाना नाम यन्नि
यम् (ऋ० सं० १, १, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(८०) सर्पिः । 'सृष्ट गतौ (भू० प०)' । 'अर्चिश्चिञ्चपिह-
दिच्छर्दिभ्य इषिः (उ० २, १० १)'—इति इषि-प्रत्ययः । सर्पन्ति
द्रवद्रव्यत्वात् । * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८१) अपः* । 'आसु व्याप्तौ (स्वा० उ०)' । आपः कर्माख्यायां
ह्रस्वो गुट् च वा (उ० ४, २० २)'—इत्यसुन् प्रत्ययो बाहुलकात्
जलेऽपि भवति ; अपः । आप इत्यनेन समानार्थम् । "बङ्गीनां
गर्भो अपसासुपस्थात् (ऋ० सं० १, ७, १, ४)"—"जामीनामग्नि-
पसि खसृषाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, २)"—इति च निगमौ ॥

(८२) पवित्रम् । 'पूञ् पवने (ऋ० उ०)' । 'पुवः सञ्ज्ञायाम्
(३, २, १८५)'—इति करणे इज-प्रत्ययः । पुनात्यनेनात्मानं स्नातः ।
अथवा 'कर्त्तरि षर्षिदेवतयोः (३, २, १८६)'—इत्यपां देवतात्वात्
कर्त्तरि इज-प्रत्ययः । पुनाति पापहृतः । तथाच मनुः—'ज्ञानं

* प० २, १ । निघ० ७, २७ ।

† प० ४, १ । निघ० ५, ६ ।

तपोऽग्निराहारोमृन्मनोवार्थुपाञ्चनम् । वायुः कर्षार्ककासौ च शुद्धेः
कर्तृणि देहिनाम् (५ अ० १० ५ सू०)”—इति । “उतपविचाः स्वध-
या मदन्तीः (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)”—इति निगमः ॥

(८३) अमृतम्* । नञ्-पूर्वात् द्वियतेर्धातोः ‘तनिमृत्-भ्यां
किञ् (उ० ३, ८ ५)”—इति तन् प्रत्ययः । न द्वियन्ते हि प्राणिनो-
ऽनेन पीतेन । अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते ; तथा
‘अमृतोऽस्मापः’—इति श्रुतिः । “यच्चा सुपर्णा अमृतस्य भागम्
(ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

(८४) इन्दुः† । ‘जि इन्वी दीप्तौ (ह० आ०)’ । अस्मात्
‘उन्देरिचादेः (उ० १, १२)’—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो वाञ्छ-
काद् भवति, धकारस्य दकारस्य । इन्धे दीप्यते खेन तेजसा
देवतात्वात् । यद्वा ; ‘उन्दी क्लेदने (ह० प०)’ । ‘उन्देरिचादेः
(उ० १, १२)’—इत्यु-प्रत्यय आदेरिदादेशश्च उनन्ति भूमिमिन्दुः ।
यद्वा ; ‘इदि परमैश्वर्ये (भृ० प०)’ । अस्मादु-प्रत्ययः । परमैश्वरं
हि जसं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणस्य जीवनस्य च तदायत्तत्वात् ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८५) हेम‡ । हिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२) । हिनेति गच्छति
निष्कं प्रदेष्ट, गम्यते वा तदर्थिभिः, वर्द्धते वा वर्षासु । निगमो
ऽन्वेषणीयः ॥

(८६) स्वः॥ । सुपूर्वादर्चैरन्तर्भावित्पथ्यात् ‘अन्येभ्योऽपि वृश्चन्त

* पु० २ । † प० १, १०. ५, ४ । निघ० १०, ४१ । ‡ पु० १ ।

§ पा० ख० चा० १, ४, ४ इत्ययः । ॥ पु० ४ ।

(३, १, ७५)”—इति विष्, गुणः, 'स्वरादिनिपातमध्यमम् (१, १, ३७), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः । अनादृश्यादिजनितं क्लृप्तं सुष्ठु शोभनं गमयति नाह्वयति; स्वः । यद्वा; केवलादेव स्वार्थे णिप्, 'अपिबन्धः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः'—इत्युक्तेरिष्टार्थेऽङ्घ्रिः । अरण्यं यमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निबन्धं प्रदेवमिति वा, सुष्ठु प्राप्तिभिर्गम्यते इति वा ; स्वः । अकारान्तमप्यस्ति । सुपूर्वाद्गमतेषु बाङ्गस्यकाद् भवति । * * * । “आविः स्वः छण्डते गूहते वुसं (ऋ० सं० ७, ७, १२, ४)”—“स्व१ः सिषास्यचधियो मविस्त्रिषु (ऋ० सं० ७, ३, १, २)”—इति च रेफान्तस्य निगमौ । “आसु स्वासु वंसंगः (ऋ० सं० ८, ८, २, ३)”—इत्यकारान्तस्य । समा-
न्नासपाठः उभयत्र समानः ॥

(८७) सर्गाः । 'सृञ् विसर्गे (तु० प०) । कर्मणि घञ् । सृज्यते मेघैर्विसृज्यते इति सर्गः; अघि सर्गाः । यद्वा; सर्गा वेगः; 'अर्द्ध-
आदित्वादप् (५, २, १२७) । वेगवन्नि हि अस्मानि । “सर्गाघो
वृतांश्च (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)”—इति चित्तमः ॥

(८८) शम्बरम्* । सम्पूर्वाद् टृणोते: 'घट्टटृणिषिमसश्च (३, ३, ५८)”—इत्यप् । संश्रियते मेघैः । यद्वा; पचाद्यप् (२, १, १३४), टृणोति हि भृभिं संवरम् । पृषोदरादिभ्यात् (६, ३, १०६) शम्बरम् यद्वा; शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु(१०) । तद्वानपीङ्गः शम्बः, अन्वर्थीयस्य लुक् । 'रा दाने (अद्वा० प०)'; शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः । 'सज्ये क-विधानम् (३, ३, ५८वा०)”—इत्यस्योपलक्षणार्थ-

त्वान् कः । यद्वा ; ब्रह्म तद्वरश्च ब्रह्मरः । ब्रह्मनं च रोगाणामुत्कृष्टं
सर्वपदाथेषु इत्यर्थः । 'ब्रह्मरं सन्वरं जलम्'—इति माधवः । "अति-
धिम्बाय ब्रह्मरं गिरेदुयो अवाभरत् (अ० सं० २, १, १६, २)"—
इति निगमः ॥

(८८) अभ्वम्* । आङ्-पूर्वात् भवतेः क इत्येष वाङ्मलकाद् भवति,
उपसर्गद्वयलक्ष्णम् । 'ब्रह्मस्युभयथा (६, ४, ८६)'—इति सुपि भूस्-
धियो विधीयमानो यथादेशो व्यत्ययेन क-प्रत्ययेऽपि भवति ।
आ समन्ताद् भवति विद्यते अभ्वम् । 'अभ्वमा भवति'—इति
माधवः । "समेत्यम् मरुतो लुनमि (अ० सं० २, ४, ८, ३)"—
इति निगमः ॥

(८९) वपुः† । 'टु ऋष वीजतनुसन्ताने (भू० उ०)' । 'अर्ति-
श्रवपियजितनिधमितपिभ्यो नित् (उ० २, ११०)'—इत्युक्ति-प्रत्ययः ।
उपनेजेन वीजम् ; वीजवपने हि जलं साधकतमं भवति । "चरिण-
१र्विषपुषामिदिकम् (अ० सं० ३, ५, ७, ४)"—इति निगमः ॥

(९०) अन्वु‡ । अन्तरिक्षनाम्नोऽन्वरब्रह्मस्य निर्वचने विस्तरेणा-
नाम् (३) । निगमोऽन्वेवधीयः ॥

(९१) तोयम्§ । तवतेर्दृष्टिकर्मणः (निद० ६, २५) 'अप्राद-
यश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः ।
वर्द्धते वर्षासु । 'तुदति तोयम्'—इति चीरस्वामी । तुदतेः
पूर्ववत् यत्-प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः । यद्वा ; तुदिः

* पु० १० । † प० २, ७ ।

‡ निद० २, १० । § प० २, १५ ।

सौत्र आवरणार्थः । “तोद्येन जीवद्भ्यः ससर्जं भूष्याम् (?)”—
इति निगमः ॥

(८३) तूद्यम्* । पूर्ववन्निपातनाद्रूपसिद्धिः । उकारस्य दीर्घः
(६, ३, १ ३ ३) । निगमोऽम्बेषणीयः† ॥

(८४) कूपीटम् । ‘कूपू सामर्थ्यं (भू० आ०)’ । ‘कृत्कृपिभ्यः
कौटन् (उ० ४, १ ८०)’—इति कौटन् प्रत्ययः । ‘कूपो रो लः (८,
२, १ ८)’—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः—‘कृपण-कूपीट-कर्पूरादयोऽपि
कूपेरेव द्रष्टव्यः’ । ‘उणादयो बज्जलम् (३, ३, १)’—इति च कूपेरेव
बाज्जलकाल्पत्वाभावः । भाष्ये तु—‘कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८,
२, १ ८भा०)’—इति काल्पत्वाभावः । कल्पते तापनिवारणाय । “यच्चा
कूपीटमनु तदहनि (अ० सं० ७, ७, २ १, २)”—इति निगमः ॥

(८५) शुकम्‡ । ‘शुच दीप्तौ (निघ० १, १ ७)’ । अस्मात्
‘अञ्जेन्नायवञ्जविप्र (उ० २, २ ७)’—इत्यादिना ककाराम्नादेशो
र-प्रत्ययो गुणाभावस्य निपात्यते । शोचते शुकः । यद्वा ; शोचते
ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १ ७) सम्यदादित्वात् (३, ३, ८ ५ वा०)
क्षिप् । शुचि, तद्यस्य ; रो मत्वर्थीयः । दीप्तमित्यर्थः । शुकं तेजः
शब्दो वा, रेतः-पर्यायत्वात् ‘देवानां वै रेतो वर्षम्’—इति श्रुतेः
उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम् । “शुकासु ते शुकमायुनाम् (?)”—
इति निगमः ॥

* प० २, १५ । निघ० ८, १२ ।

† अ० सं० ७, ७, २०, २ ३ ३ ३ ।

‡ निघ० ८, ११, १२, १० ।

(८६) तेजः* । 'तेजृ पालने' भूवादिः परस्मैपदी । असुन् (उ० ४, १८४) । तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात् । यदा ; 'तिज निम्नाने (भू० आ०)' असुन् । अग्निजत्वादपां कार्य-कारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८७) स्वधा† । स्व-ब्रह्म उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । स्वमात्मानं सर्व-मर्थामिषं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं‡ तेन नारायणः स्यतः (मनुः १ अ० १० श्लो०)'—इति । स्वं धनं ददातीति वा ; ब्रह्मो-त्पत्तिहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८८) वारि । ऊर्षोतेः इष् प्रत्ययः । वार्यते तत् सेत्वादिभिः पुरुषैः । वाजसनेये सौचामणी-प्रैषे—“देवं बर्हिर्वारितीनाम् (ष० वा० सं० २१, ५७)”—इति निगमः । अस्य भाष्यकदुवटः—‘वारिती-नामुदकवतीनां वारिप्रभवानां वा ओषधीनां सम्बन्धिनि अध्वरे स्तोत्रम्’—इत्यादि ॥

(८९) जलम् । 'जल घातने (भू० प०)', 'घातनं तैस्तृणम्'—इति वृत्तिः । जलति शीतं भवति । यदा ; जायत इति जः । 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति ऊो निरूपपदादपि जनेर्भवति । जैः जातैः प्राणिभिः सायते आदीयते इति जलम् । 'सा आदाने (अदा० प०)' । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* प० १७ ।

† प० १, ७, १, २० । निरु० ७, २५ ।

‡ 'नायदस्त्रायत्रं पूर्वम्'—इति मत्पुस्तक-पाठः ।

(१००) जलाषम्* । जैः जातैः ख्यते वाञ्छ्यते (भू० उ०) इति जलाषम् । ज-ञ्च् उपपदे लघेः कर्मणि घञ् । 'जलाषं ज-ख्यितं जातैः'—इति माधवः । यद्वा ; जलाषमिति सुखनाम, सुखहेतुत्वादर्पां तद्धेतौ ताच्छब्दम् । “दुद्रं जलाषभेषजम् (ऋ० सं० १, २, २६, ४)”—इति निगमः । 'जलाषमुदकनाम वा'—इति माधवो ऽभाषयत् ॥

(१०१) इदम् । 'इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)', इतित्वाणम् । 'इन्देः कमिर्नलोपश्च (उ० ४, १५२)'—इति कमि-प्रत्ययः । देवत्वादर्पां परमैश्वर्यं विद्यते । 'इणो दमुग्'—इति श्रीभोजदेवः ; इयते निष्प्रदेशं गम्यते वा । यद्वा ; इन्देः कमिन् बाज्रलकाश्लोपो धकारश्च इकारश्च । इन्दे दीप्यते इदम् । “स्वमारो या इदं ययुः (ऋ० सं० १, ५, २६, ५)”—“ता जिह्वया सदमेदं सुमेधाः (ऋ० सं० ५, १, १०, ३)”—“रूपामिमानो अकृणोद्विदन्तः (ऋ० सं० ४, २, १८, ३)”—इति च निगमाः ॥

॥ इत्येकत्रतमुदकनामानि (१०१) ॥ १२ ॥

अवनयः^(१) । य्वह्यः^(२) । खाः^(३) । सीराः^(४) । स्तोत्याः^(५) । युन्यः^(६) । धुनयः^(७) । रुजानाः^(८) । वृक्ष्याः^(९) । खादौ-अर्थाः^(१०) । रोधचक्राः^(११) । हरितः^(१२) । स्रितः^(१३) । अग्रुवः^(१४) । नभ्वः^(१५) । वृध्वः^(१६) । हिरण्यवर्णाः^(१७) ।

* प० १, १ ।

(१) कातिरिक्त्वर्थेण युक्तकेषु “यथाः”—इति, डीकाश्लस्यतस्य ।

(१५) “नभ्वः” च । । “नभ्याः” C. D. F ।

रोहितः^(१८) । ससुतः^(१९) । अर्षीः^(२०) । सिन्धवः^(२१) ।
 कुल्याः^(२२) । वर्यः^(२३) । उर्यः^(२४) । इरावत्यः^(२५) । पार्व-
 त्यः^(२६) । स्वन्त्यः^(२७) । जर्जस्वत्यः^(२८) । पयस्वत्यः^(२९) ।
 सरस्वत्यः^(३०) । तरस्वत्यः^(३१) । हरस्वत्यः^(३२) । रोधस्व-
 त्यः^(३३) । भास्वत्यः^(३४) । अजिराः^(३५) । मातरः^(३६) ।
 नद्यः^(३७) । इति सप्तचिंशत्तदीनामानि* ॥ १३ ॥

(१) अवनयः† । पृथ्वीनामसु व्याख्यातः (१) । अवन्ति जगत्
 खोदकेन, अव्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन । “आसिद्धन्तीरवयः
 समुद्रम् (अ० सं० ४, ४, ३१, १)” — “गा न प्राणा अवनीरसुषत्
 (अ० सं० १, ४, २८, ५)” — इति च निगमौ । निगमेषु ब्रह्मवचना-
 न्तत्वेन प्रायशः अवष्णात् सर्वत्र ब्रह्मवचनान्तत्वम्‡ ॥

(२) यद्भयः‡ । ‘या प्रापणे (अदा० प०)’ । ‘शेवयङ्गिष्वापीवा-
 धामीवा (उ० १, १ ५२)’ — इति निपातनात् अ-प्रत्ययो धातोर्द्ध्रस्वत्वं
 उगागमश्च । बाहुलकादापः स्थाने ङीप् पीप्यत्वादित्वाद् द्रष्टव्यम् ।
 याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः । यद्वा ; ‘यद्भयः’ —
 इति महत्त्वाम (निघ० ३, ३), पूर्ववत् ङीप् । यद्भयः महत्यो नद्यः ।

(१९) “ससुतवयः” — इति ताधवः । (२४) “उर्यः” ०, ३ ।

(२६) “पार्वत्यः” म. C. D. E । (३०) “रेवत्यः” — इति च टीकासम्मतः ।

* “इति नदीनाम्” न । † पु० १ ।

‡ एकवचनान्तापाठा अपि दृश्यन्ते परं ते प्रथिवीवाचकाः प्रायः । तथाचि ऋक्-
 संहितायाम् — १, १, ४, ५ अवनि = भूमिम्, ततः १, ४, १५, १ अवनि = भूमिः,
 इतः ३, १, १, १ अवनि = भूमिम् इति ; एकत्र तु अवनि = रक्षकः इति व्याख्या-
 तवांच सायकः १, १, ८, ५ ।

§ प० १, १ । निघ० ८, ८ ।

द्विधातुजं वा इदं नाम,—यातेर्ज्ञेजः, पृषोदरादिः (६, ३, १०८) ।
याताश्च प्राणिभिः कृताश्च यज्ञेष्वित्यर्थः । “खयमक्कैः परिदौयन्ति
यङ्गीः (ऋ० सं० २, ७, २४, ४)” —“अवर्द्धयन्त्सुभगं सप्त यङ्गीः
(ऋ० सं० २, ८, १३, ४)” —इति च निगमौ ॥

केषु चित् कोशेषु “यव्याः” —इतीदं नाम दृष्टम् । ‘यु मिश्रणे
(अदा० प०)’ पृथग्भावोऽयस्यार्थः—इति नैगमकाण्डे ‘विद्युते (निरु०
४, २५)’ इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः । ‘यु मिश्रणे’—
इति अयं पद्यते, प्रयुज्यते च—‘जनयत्यै त्वा संयौमि’—इति, तथापि
पृथग्भावेऽपि वर्त्तते । न चायं वेरूपसर्गस्यार्थः, केवलस्यापि दर्शनात्
—‘युतं धनमस्य’, ‘युतं भोजनमस्य’, ‘युतोऽयम्’—इति पृथग्भूत
इति गम्यते—इति । अस्मात् ‘आसुयुवपिरपिलपिचपिचमश्च (३, १,
१२६)’—इति ष्यति प्राप्ते ‘छत्य्युटो बङ्गलम् (३, ३, ११२)’—
इति ‘असो यत् (३, १, ८७)’, गुण, ‘वान्तो यि प्रत्यये (६, १, ७८)’
वर्षासु मेघैरुदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्यरश्मिभिराच्छष्टेन पृथग्-
भवन्तीति वा । अथवा ‘युञ् बन्धने (ऋ० ७०)’ अस्मात् ‘अग्रा-
दित्वात् (७०४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । बध्यते आसु सेतुरिति,
यव्याः । यद्वा ; यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो हिताः ‘खल्यवमाषतिस-
वृषभ्रह्मणश्च (५, १, ७)’—इति यत् । नदीजवेनापि वर्द्धन्ते यव्याः ।
“वार्क्षं त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६, ७, २, २)” —इति निगमः । ‘वृद्ध-
मिव कुल्याभिः’—इति माधवभाष्यम् । अनयोर्युक्तं गृह्यन्तु सूरयः ॥

(३) खाः* । ‘खल अवदारणे (भू० ७०)’, ‘अन्येष्वपि दृश्यते

* निरु० २, ११. १०, ८ ।

(३, २, १०१)”—इत्यत्र ‘अपिब्रह्मः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३, २, १०१ भा०)”—इत्युक्ते निरूपपदादपि अनिव्यतिरिक्तादपि खने ऊः प्रत्ययः, टाप् । वृचहननादिश्रेण खाताः । तथा च श्रुतिः—‘अपां बिल मपिहितं यदासीद् वृचं जघन्वां अप तद्वार (ऋ० सं० १, २, ३८, १)”—इति, ‘इन्द्रो अस्मां अददद् वज्रवाजः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)”—इति च नदीवाक्यम्* । यद्वा ; खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः । अथ वा । ‘खै दाने (?)’ । ‘घञर्थे क-विधानम् ३, ३, ५८)”—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप् । ‘खै खैर्ये हिंसायाश्च (भू० प०)”—इति वा । खायन्ति खिरा भवन्ति वृत्रेण रुद्धाः, हिंखन्ते वा तेन, खाः । “सरायस्त्वामुप सृजा गृणानः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ४)”—“खध्याम ते वरुण खामृतस्य (ऋ० सं० २, ७, ८, ५)”—इति च निगमौ ॥

(४) सीराः† । ‘षिञ् बन्धने’ भौवादिकः क्रौयादिकश्च । ‘शुषि-चिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)”—इति र-प्रत्ययः । सीयन्ते बध्यन्ते आसु खेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा । ‘सरेणात् सीरः’—इति सर्नेर्धातोः ‘कृपृष्कृटिपटिभ्रौटिभ्य ईरन् (उ० ४, २८)”—इति वाज-सकाद् भवति टि-लोपश्च । ‘सीरा शब्दो नदी-वचनान्तोदात्मः, हल-वचन आसुदान्तः’—इति माधवः । “द्रवित्त्वः पृथिव्यां सीरा अधि (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)”—“सीरा इन्द्रः सवितवे पृथिव्या

* तथाचेय मनुक्रमशिका—‘तत्र नदीवाक्यं चतुर्षीपठारहमीदृशस्यः’—इति तत्र चेयं पठौ ।

† निर० ८, ४० ।

(अ० सं० ३, ६, २, ३)”—इति च निगमः ॥ “सोरा^१ युञ्जन्ति कवथः
(अ० सं० ८, ५, १ ८, ४)”—इति हस-वचनः ॥

(५) स्रोत्याः । स्रोतसि भवाः । ‘स्रोतसो विभाषाश्च^२ स्यौ
(४, ४, १ १ ३)’—इति च-प्रत्ययः । स्रोतोऽनुसरणाद्धि नद्यो भवन्ति ।
“नवति स्रोत्या नव सुवन्तौ (अ० सं० ८, ५, २ ५, ३)”—इति
निगमः ॥

(६) एन्यः । ‘इण गतौ (अदा० प०)’ । ‘वीज्याज्वरिभ्यो निः
(उ० ४, ४ ८)’—इति बाहुलकान्ति-प्रत्ययः । ‘छदिकारात्(४, १, ४ ५
वा०)’—इति ङीप् । यन्ति एभ्यः गमन-समावा हि नद्यः गम्यन्ते
वा प्राणिभिः । “वि यद् वर्त्तन्त एन्यः (अ० सं० ४, ३, १ २, २)”
—इति निगमः । एनी-ब्रह्मे नदी-वचनो ऽन्योदात्तः अन्यषाद्यु-
दात्तः इति माधवः । “एनी^१ त एते हृ^२ती अभि^३त्रिया (अ० सं०
२, २, १ ३, ६)”—इति अस्योदाहरणम् ॥

(७) धुनयः* । ‘धूञ् कम्पने’ भौवादिः । बज्रलानुवृत्तेः ‘धृषिष्टन्नि-
पार्षिषूर्णभृषिं (उ० ४, ५ २)’—इत्युक्ते नि-प्रत्ययः किञ्च । धुन्वन्ति
कम्पयन्ति तीरवृक्षादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं गमनशीलत्वात् । “द्वि-
द्वि^१ धुन^२धो यन्मथम् (अ० सं० २, ७, १ २, २)”—इति निगमः ॥

(८) हजानाः† । ‘हजौ भङ्गे’ तुदादिः परस्मैपदौ । व्यत्ययेन
ज्ञानश्च, अथ च प्रथमा-समानाधिकरणे ज्ञानश्च भवति, सुनागमस्तु न
क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा । हजन्ति कूलानि । “सं हजानाः
षिपिष हन्त्र^३ (अ० सं० १, २, ३ ७, १)”—इति निगमः ॥

* निघ० ५, २ ।

† प० ४, २ । निघ० ६, ४ ।

(८) । वचणाः* । 'वच रोषे (भू० प०)' । 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (?)'—इति युच् । वचन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन मच्छन्वः । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः । यद्वा ; 'वच प्रापणे (भू० उ०)' । अस्माद् 'युच् बड्डलम् (उ० २, ७४)'—इति युचि घुगागमो बाड्डलकाद् भवति । स्वयं प्रवहन्ति हि ताः । 'वचतिः प्राप्तिकर्मणः स्वात्'—इति माधवः । युच् । प्राप्यन्ते हि ताः प्राप्तिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निबं वा । "प्र वचणा अभिनत् पवतानाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, २)"—"महि व्योतिर्नि हितं वचणासु (ऋ० सं० ३, २, ३४)"—इति निगमौ ॥

(१०) स्वादोअर्षाः । 'स्वाद भक्षणे (भू० आ०)' । कर्त्तव्य-सुन् (उ० ४, १८४) अर्षग्रन्थोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु (१२) । स्वादः, भक्ष्यमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्षो जलं यासामिति स्वादोअर्षः, वेगवज्जला इत्यर्थः । 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६, १, ११५)' । तथा च माधवः—"धन्व-र्षसो नञ् १ः स्वादोअर्षाः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)"—इत्यत्र 'धन्वर्षसोऽस्वदवज्जलाः । स्वादोअर्षा अस्त्वान्विताः । स्वादो वेगवज्जलं आर्षा तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः'—इति । "धन्वर्षसः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)"—इत्ययं निगमः । अर्षार्थज्ञ-ग्रन्थो विशेषणम्, अर्थो वा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) रोधककाः । 'इधिर आवरणे (इ० प०)', 'भावे (इ १ ८)' घञ् । 'डु कञ् करणे (तना० उ०)', 'घञ्चै क-विधान्

* वि० १, १६ ।

(३, ३, ५, ८ वा०)—इति कः । ‘ह्रजादीनां के द्वे भवतः’—इति द्वित्वम् । चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं ह्रतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः । मद्यो वृष्ट्या प्राणिनां खैर-
सञ्चरणनिरोधकारिणः । यदा ; रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माण-
मासां विद्यते तीरवत्यो हि मद्यः । सकारलोपच्छान्दसः । यदा ;
रुधेः करणे घञि (३, ३, १८) रुध्यतेऽनेन जलप्रवाह इति रोधः
घञ्ः करणं निर्माणमासां विद्यते । “समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः
(ऋ० सं० २, ५, १३, २)”—इति निगमः ॥

(१२) हरितः* । ‘ह्रञ् हरणे’ भ्रवादिः (उ०), ‘ह्र प्रसङ्गकरणे’
जुष्टेत्यादिः (?) । ‘ह्रस्वरुद्ध्युषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’ । हरन्ति
वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रसङ्ग हरन्ति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) सरितः । ‘स्र गतौ (भ्र० प०)’ । पूर्वेषु सूत्रेषु (उ० १,
८४) इति-प्रत्ययः । अन्य इत्यनेन समानार्थः । “स्रस्यक् स्रवन्ति
सरितो न धेनाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, १)” —“द्यो वां समुद्रान्त-
सरितः पिपत्तिं (ऋ० सं० ५, ५, १७, २)” —इति च निगमौ ॥

(१४) अयुवः† । ‘अहि गतौ (भ्र० आ०)’ । ‘अनूादयस्य (उ०
४, १००)’—इति ह्र-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं ऋञ्ः,
निपातनास्र-लोपः, ‘तत्त्वादीनां छन्दसि वल्लसम् (६, ४, ८६ वा०)’
—इत्युवङ् । गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान् । ‘अयुवो गमनात् मद्यः’—
इति माधवः । “समयुवो न समनेवञ्चन् (ऋ० सं० ५, २, १, ५)” —
इति निगमः ॥

(१५) नभस्यः । 'णभ तुभ हिंसायाम्' भूवादिरात्मनेपदी, दिवादिः ऋादिश्च परस्मैपदी । 'दाभाभ्यां नुः (उ० ३, ३१)'—इति बाङ्गलकात् नु-प्रत्यये नकार उपजनः । नभन्ते, नभन्ति, नभन्ति इति नभस्यः । 'जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् षौचक्षुपधायाः'—इति विकल्पितत्वात् 'जसि च (७, ३, १०८)'—इति गुष्ठाभावः । नद्यो हि बाधिकाः कूलादीनाम् । "प्रागुवो नभस्यो ह नवक्ताः (ऋ० सं० ३, ६, २, २)"—इति स्त्रीलिङ्गो निगमः । "प्र पवतस्य नभसूरचुच्युः (ऋ० सं० ४, ३, २४, ७)"—इति पुंलिङ्गे । अत्र 'सिन्धवः स्युर्नभस्यः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी* ॥

(१६) वह्वः† । 'वह्व प्रापणे (भ्र० उ०) । 'वह्वो धस्य (उ० १, ८०)'—इति ऊ-प्रत्ययः । वहन्ति उच्चन्ते वा भूम्याम् । यद्वा ; समुद्रस्य भार्यात्वात् वह्व इत्युच्यते । सरित्पतिर्हि समुद्रः । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१७) हिरण्यवर्षाः । हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१।२।१) 'हर्यतेः कन्यन् हिरस्य'—इत्यादिना । 'वृञ् वरणे (खा० उ०)' । 'ऋञ्जेन्द्राय-वञ्ज (उ० १, २७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपातितः । वृणोति म्रियते वाऽसाविति वर्षः श्वेतादिः । हिरण्यः कान्त इष्टो वर्षा यासां ताः । यद्वा ; हिता घर्मादौ रमणीया मनः-प्रसहादजनयिभ्यः, वारिकाश्च तापादेर्भूम्या वा इति । "हिरण्यवर्षाः परिचयन्ति यज्ञीः (ऋ० सं० २, ७, २ ३, ४)"—इति निगमः ॥

* 'भनतेः शब्दकर्मसो नभाङ्कितिवत् नभस्यः उदकाणि'—इति च तत्रैव सायणीयथाख्यानम् ।

† निघ० १, २ । ‡ ऋ० सं० ४, १, १, १ इत्यन्तः ।

(१८) रोहितः* । 'रुह बीजजम्बानि (भू० प०)' । 'रुहरुहि-
युषिभ्य इति: (उ० १, ८४)' । रोहण्याभिर्वीजानि, तच्छ्लेन हि
बीजानि प्ररोहन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) सस्रुतः । सस्रुवात् 'स्रु गतौ (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'क्रिप्
च (३, २, ७६)'—इति क्रिप् प्रत्ययः । सस्रुताः संस्रुतः । समोऽन्त-
लोपश्चान्दसः । सुद्रगद्यो महानद्यश्च परस्परं सस्रुता भवन्ति ततः
सस्रुत इत्युच्यन्ते । सस्रुत सस्रुता इति माधवः । यदा ; स्रुवतेः सस्रु-
दादित्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्रिप् । स्रुवणं स्रुतजलप्रवाहः स्रोत
इत्यर्थः, तथा स्रु वर्तन्ते इति सस्रुतः । 'स्रुवण सः स्रुवायाम् (३,
६, ७८)'—इति सः, सस्रुतः । 'सस्रुतः स्रोतसा युक्ताः'—इति च
माधवः । "स्रुतस्य धेना अयनन्त सस्रुतः (अ० सं० २, २, ८, १)"—
इति निममः ॥

(२०) अर्षाः† । 'अरण गतौ' तनादिः (प०) । 'पचाद्यच् (३,
१, १ ३४)' । अर्षन्ति मच्छन्त्यर्षाः । यदा ; अर्ष इत्यकारान्तमणुदक-
नामेत्युक्तम् (१ ३ ५ ४०) । अर्ष आदित्वादच् (५, २, १ २७) । अस्त्र-
वत्यो हि नद्यः । 'अर्षेर्षास्युपगाः'—इति माधवः । तत्र पठे
'धापृवस्त्व्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः । यदा ;
पचाद्यचि (३, १, १ ३४), अर्षेः 'उदक्ते नुट् च (उ० ४, १ ८२)'
—इत्यसुनि विहितो नुडागमो वाङ्मलाद् भवति । "अर्षोरपो
अनवृष्टार्षाः (अ० सं० २, ४, १ ६, २)"—इति निममः ॥

* प० १५. २, ५ ।

† नि० ११, २७ ।

(२१) सिन्धवः* । 'स्यन्दू प्रसवणे (भू० आ०)' । 'स्यन्देः सम्प्र-
सारणं धस्य (उ० १, ११)'—इत्यु-प्रत्ययः । स्यन्दन्ते इत्यर्थः ।
'अधो अत्राः सिन्धवः स्त्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३, २, १३, ४)"—
"यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)"—इति च निगमौ ॥

(२२) कुल्याः । 'कुल संस्थाने (भू० प०)' । षोडशति संख्याय-
न्वसिन् प्रिलादय इति कुलं पर्वतः । कुले प्रधान भूते पर्वते भवाः
कुल्याः । 'भवे कन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । कुलिन्ननिर्वचने
'कुलघातनः (नि० ६, १७)' । मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः
प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च घातनः इत्युक्तेः । मेघस्य पर्वतस्य वा समु-
च्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः । चीरस्वामी तु 'कुलानि
पर्वतानि श्यति पक्ष्मदेनेन तनूकरोति, कुलिन्नः'—इत्युक्तवान् ।
यदा ; 'कुल्याऽऽत्पा छचिमा सरित् (अम० १, १०, ३४)'—इत्यत्र
चीरस्वामिनो व्याख्या—'छचिमा अत्पा च छेचसेकार्था कुल्या' ।
कुले साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति यत् । यदाऽऽ—
'कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः । दाम्पत्यं कुल-
मित्यन्ये हलां वा कुलमुच्यते'—इति । "स्यन्दन्तां कुल्या विर्घताः
परस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, १८, ३)"—"द्वृद्रं कुल्या इवाऽऽगत
(ऋ० सं० ३, ३, ८, ३)"—इति च निगमौ ॥

* निघ० ४, २०, ८, २१, १०, ४ ।

† "अद्याजवं धर्मचलं बहजवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं मृचस्थानां द्विजवं
प्रक्षयतिनाम् ॥"—इति चारीतः । 'बहजवं मध्यमं चकमिति तथाविधं चकमदेनेन
यावती भूमिर्वाऽद्ये तत्कमिति वदति'—इति कुल्लूकः (सन्, ७, ११८) ।

(२३) वर्यः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)', 'वृङ् सम्भ्रौ (क्रा० आ०)' । 'अच द्वः (उ० ४, १३४)'—इति द्व-प्रत्ययः, 'छादिकारात् (४, १, ४ पूत्रा०)'—इति छीष् । वरणीयाः सम्भ्रजनीया वा वर्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः "च्छतावर्यः"—इत्यपठत् । 'च्छतमित्युदकनाम (निरु० २, ५२), 'छन्दषी वनिषौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मल-र्थीयो वनिष्, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति छीष्प्रैफौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति दीर्घः ; च्छतावर्यः । "च्छतावरीरूपं मुङ्गसंभ्रैः (छ० सं० ३, २, १२, ५)"—इति निगमः ॥ अत्र स्कन्द-स्वामिना 'नदीनाम'—इति नोक्तम्, युक्तं गृह्यन्तु स्वरयः ॥

(२४) उर्व्यः* । 'जर्षुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—इत्यस्माद् वृष्णोतेश्च । उर्व्य इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१, १, १०) । महत्यो नद्यः, छादयिष्यो वा भूमेः खेगोदकेन ॥

— एतदादीनामुत्तरेषां नाष्वां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण ॥

(२५) इरावत्याः† । 'इण गतौ (अदा० प०)' । 'च्छजेन्द्रायवञ्ज-विप्र (उ० २, २७)'—इत्यादिना र-प्रत्ययो गुणाभावो निपात्यते । इरा बलं, तदासामसि मतुप्, वलं, छीष् ॥

(२६) पार्वत्यः । पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामत्वेन (१, १०, ८) । 'तस्यापत्यम् (४, १, ८२)'—इत्यण्, छीष् (४, १, १५) ॥

(२७) स्रवण्यः । 'स्रु गतौ (भू० प०)', । स्रट्, श्रद्धतो छीष् ।

* पु० १ । † छ० सं० ४, ४, ७, १ निगमोऽस्य ग्रहणः ।

सर्वदा गमनस्वभावः । “नवृत्तिं खोत्या नव च खवन्तीः
(ख० सं० ८, ५, २५, ३)”—इति निगमः । अत्र खोत्या इति
विशेषणम् ॥

अस्य स्थाने “रेवत्यः”—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा ;
‘रयिः’—इत्युदकनाम (१२, ७३) । रयिरासामस्तीति महुप, ‘रये-
र्मता बज्जलम् (६, १, ३४ वा०)’—इति सम्प्रसारणम् । “पतिः
सिन्धुनामसि रेवतीनाम् (ख० सं० ८, ८, ३८, १)”—इति निगमः ।
सिन्धुशब्दे विशेषणम् ॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः* । ‘ऊर्ज बलप्राणनयोः’ सुरादिः (प०) ।
असुन् (उ० ४, १८४) । ऊर्जयतीत्यूर्जा बलं तेन तद्वत्यः । ‘अस्मा-
यामेधास्तजो विनिः (५, २, १२१)’—‘बज्जलञ्छन्दसि (५, २,
१२२)’—इत्युक्तेर्महोप, ‘तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)’—इति भ-सञ्ज्ञा ।
बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति ।
‘ओजसा वा एता वहन्ती रिवोहती रिव आकूलन्ती रिव धावन्ती
रिव (?)’—इति श्रुतिः ॥

(२९) पयस्वत्यः† । ‘पा पाने (भू० प०)’ । पिबतेरी चासुन्
(६, ४, ६६ । उ० ४, १८४) । पीयत इति पयः । प्यायतेर्षा (भू०
आ०) असुनि बाज्जलकात् ; ‘प्यायः पी (६, १, २८)’—इति
निष्ठायां विहितः पी-भावो भवति । वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति
पयः । उदकं तद्वत्यः‡ ॥

* निर० ८, २२ । † पु० ७ ।

‡ निगमस्वस्य ख० सं० ५, १, १४, १ इत्यत्रः ।

(३०) सरस्वत्यः* । सर इत्युदकनाञ्चि निरुक्तम् (१२, ३८) ; तद्वत्यः सरस्वत्यः† ॥

(३१) तरस्वत्यः । 'तृ ङवनतरणयोः (भृ० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्यः ॥

(३२) हरस्वत्यः । 'हञ् हरणे (भृ० उ०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । 'उदकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४, १८) ; तद्धि महवो हरन्ति, सर्वं ह्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्यः‡ ॥

(३३) रोधस्वत्यः । रोधसा तीरेण, तद्वत्यः । "चिन्वा रोधस्वती रनु" (ऋ० सं० १, ३, १७, १)"—इति निगमः ॥

(३४) भास्वत्यःॠ । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । भा दीप्तिः, तद्वत्यः ; दीप्तिमत्यो हि नद्यः ॥

(३५) अजिराःॡ । 'अज गतिक्षेपणयोः (भृ० प०)' । 'अजिर-अग्निर-अग्नि-स्त्रिर-स्त्रिर-स्त्रिविर-खदिराः (उ० १, ५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो वी-भावाभावश्च निपात्यते । अजन्ति गच्छन्ति चिप्यन्ते प्रेर्यन्ते आसु नाव इति । यद्वा ; 'अजिरम्'—इति चिप्रनाम (निघ० २, १५), अजिराः शीघ्रगाः ॥

(३६) मातरःॢ । 'माङ् माने (अदा० आ०)' । ढन्-ढचौ, 'अंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां ढन्-ढचौ** (उ० २, ८७)'—इति वच-

* पु० ११ । † निगमस्वस्य ऋ० सं० ४, ८, २०, २ इत्ययः ।

‡ निगमस्वस्य ऋ० सं० १, १, २०, १ इत्ययः ।

§ पु० ८ ।

॥ पु० १, १५ ।

१॥ निघ० १, ८, ४, १५, ८, १८, १२, ० ।

** 'ढन्-ढचौ अंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चाजिडौ'—इति कौ० पाठः ।

नात् । 'न षट्खस्त्रादिभ्यः (४.१,१०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः । निर्मायते प्रजापतिना, मान्ति आसु आप इति वा, माटनस्योक्तस्य रक्षिका इति वा ; नदीमाटक इति हि देवस्य व्यपदेशः* । "जज्ञानं सप्तमातरः (ऋ० सं० ७, ५, ४, ४)"—"द्वितीयमा सप्तशिवासु माटषु (ऋ० सं० २, २, ८, २)"—इति च निगमौ ॥

(३७) नद्यः† । 'एद अव्यक्ते शब्दे (भृ० प०)' । पचाद्यप् (३, १, १ ३४) । तत्र च 'नदट्'—इति टिडयं पद्यते (४, १, १ ५भा०), ततो ङीप् । नदन्ति नद्यः । * * * । "सो अर्षवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १, ४, १९, २)"—"प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)"—इति च निगमौ ॥

॥ इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः^(१) । हयः^(२) । अवी^(३) । वाजी^(४) । सप्तिः^(५) । वह्निः^(६) । दृधिक्राः^(७) । दृधिक्रावा^(८) । एतग्वा^(९) । एतशः^(१०) । पैदः^(११) । दौर्गाहः^(१२) । औचैः^(१३) । अरुषः^(१४) । आशुः^(१५) । ब्रभ्रः^(१६) । अरुषः^(१७) । मांश्चत्वः^(१८) । अव्यथयः^(१९) । श्येनासः^(२०) । सुपर्णाः^(२१) ।

* "देशो नद्यम्-एद्याम्-सप्तत्रिंशत्पिपलितः । स्यान्नदीमाटवो देवमाटकस्य यथा-क्रामम्"—इति अम० को० १, १, ११ ।

† प० ५, २ । निब० २, २४. ९, २५. ११, ५९ ।

(९) "एतम्" क ग-व्यतिरिक्तम् । ऋ० सं० १, ८, ७, २—इति च तत्र निगमः

(१३) कतिरिक्तेषु सर्वत्र "औचैः" इति ।

(१८) "मांश्चत्वः" ग । "मांश्चत्वः" उ, अत्येवमपि निगमः ऋ० सं० ७, ४, ११, २ । ऋ० सं० ५, ४, ११, २ इत्यस्यावपद्ये—"मांश्चत्वो"—इति पदकार-सम्पत्तः, "मद्यतुः"—इति मांश्चत्वस्य च ।

(१९) "अव्यथयः" C. D. F । (२०) "श्येनासः" च ।

षतक्राः^(१२) । नरः^(१३) । चार्याणाम्^(१४) । हंसासः^(१५) ।
अश्याः^(१६) । इति षड्विंशतिरश्वनामानि* ॥ १४ ॥

(१) अत्यः† । ‘अत सातत्यगमने (भू० प०)’ । ‘कृत्यल्युटो बङ्ग-
लम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तरि यत् । अथ वा ‘अग्रादयश्च
(उ० ४, १०८)’—इति यत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अतति सततं गच्छति,
गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा । “वामत्या अपि कषं वहन्तु (ऋ०
सं० ४, १, ३०, ४)”—इति निगमः ॥

(२) हयः । ‘हय गतिविक्रान्ते (भू० प०)’ । पचाद्यच् (३, १,
१३४) । हयति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा । ‘अश्यादीनां गति-
विशेषो विक्रमणम्’—इति वृत्तिः । “हयो न विद्वां अयुजि स्वयं,
धुरि (ऋ० सं० ४, २, २८, १)” —“हयोसि (ता० ब्रा० १, १, ७)”
—इति च निगमौ ॥

(३) अर्वा‡ । ‘ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)’ । ‘स्वामदिपद्यर्त्ति-
पृश्किभ्यो वनिप् (उ० ४, १०९)’—इति वनिप् प्रत्ययः । गच्छत्यध्वानं
प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा । ‘अर्वैररणवान् (निघ० १०, ३१)’
—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । भाष्ये तु अर्वैररणवान् इत्यर्थप्राप्तवचनं
द्रष्टव्यम् । अर्त्तैरन्तर्णीतण्यर्थाद्वा ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—
इति वनिनि रूपम् । प्रेष्यते कसादिना प्रतिक्षणं पार्श्यादिनेति वा ।
यद्वा ; * * * अन्यमाश्रितः अस्वतन्त्र इत्यर्थः अश्वो श्वारोहि-

(१४) “चार्याणाम्” ग. iid ।

* “इत्यश्वानाम्” ग ।

† निघ० ४, १९ ।

‡ निघ० १०, ३१ ।

परतन्मः । “द्वौ^१स्रो वृषन् क्रत्वा नावा (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)”—
इति निगमः ॥

(४) वाजी* । ‘वज गतौ (भू० प०)’ । घञ् । वाजो वेगः ।
‘रंहसरणिः प्रसभो वेगो रपो जवो वाजः’—इति निघण्टुः(?) । ‘अजि-
ब्रज्योश्च (७, ३, ६०)’—इत्यत्र न्यासः—‘चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वाद् वजेरपि क्तुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्’—इति । वाजो
ऽस्वास्ति ‘अत इनिठनौ (५, २, ११५)’ वाजी । वेगवान् श्वभ्यः ।
यदा ; वाजोऽहं, देवतात्वे हविर्लक्षणम्, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचि-
तमुद्गाद्यन्नेन तदान् । ‘वाजाः पचाः अभूवन्नखेति वाजी’—इति
चौरस्वामौ । वेजनवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता
वा परेषा मित्यर्थः । अत्र ‘ओ विजी भयचलनयोः (ह० प०)’—
इत्यस्माद् वाजशब्दः षोडशरादित्वात् सिद्धः । “विमोचनं वाजिनो
रासभस्य (ऋ० सं० ३, ३, १८, ५)”—इति निगमः ॥

(५) सर्पिः† । ‘सप समवाये (भू० प०)’ । ‘सपिनसिवसिपदिभ्यस्तिप्’
—इति श्रीभोजदेवः । सपति सर्पगमेषु सहसामेवेति । गति-कर्मणो
वा सर्पिः । ‘सपतेः स्पर्धार्थात्’—इति माधवः । ‘सृष्ट गतौ (भू० प०)’
—अस्माद्वा ति-प्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुलकात्, सर्पति सर्पिः ।
“जुषाण इन्द्र सर्पिभिर्न आ गहि (ऋ० सं० ६, १, ८, ३)”—इति
निगमः ॥

(६) वक्रिः‡ । ‘वह प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘वह्निश्चिन्नुयुद्रुस्वाहा-

* पृ० ८ ।

† निघ० ८, २ ।

‡ निघ० १, ४ ; १. ८, १ ।

त्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)”—इति नि-प्रत्ययः । “ये त्वा वहन्ति
वक्तयः (ऋ० सं० १, १, २६, ६)”—इति निगमः ॥

(७) दधिक्राः* । ‘तच्च दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत्
क्रन्दतीति वा दधदाकारौ भवतीति वा (निरु० २, २७)”—इत्यत्र
स्कन्दस्वामी—‘दधिक्राः; दधत् धारयत् स्वारोहिणं क्रामति;
दधत् क्रन्दति हर्षार्थं ह्येषारवं करोति; दधदित्याकारौ भवति अधि-
धितम्; ईषदवनत-मध्यभागः, उद्धत-कन्धरः, कुञ्चितघोणः, स्तिमित-
चक्षुः, कर्षणशुक्रिकाकारो भवति’—इति । सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं
तस्य पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) तकारलोप इकारान्तादेशश्च ।
क्रामतेः क्रन्दते राड्पूर्वात् करोतेर्वाक्तरपदं, तच्च, क्रामतेः ‘जनसन-
खनक्रमगमो विट् (३२, ६७)”—इति विट्, ‘विङ्गनोरनुनासिकस्यात्
(६, ४, ४१)”—इत्यात्वम् । क्रन्देः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’
—इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्वं, दकारलोपश्च पृषोदरादित्वेन
करोतेः क्विप् युक् चानुवर्त्तते । आड् च धातोः परो यणादेशश्च;
दधिक्राः । “क्रतु^१ दधिक्रा अनु^१ सन्तवी^१त्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४,
४)”—इति निगमः ॥

(८) दधिक्रावा । अत्र ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—
इति वनिप् । अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च । “दधिक्रावेषमूर्जं
स्वर्जनत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, २)”—इति निगमः ॥

(९) एतम्वा । ‘इण् गतौ (अदा० प०)’ । ‘हसिमृगुरावामिद-
मिलूपधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)’—इति तन् प्रत्ययः कर्मणि ।

* प० ४, ४ । निरु० २, २७; १८. १०, २० ।

‘भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)’—इत्युक्तेः भूतेऽपि भवन्ति । एतं प्राप्तम् । ‘गञ् गतौ (भू० प०)’; ‘इण्श्रीभ्यां वन् (उ० १,१५०)’—इति बाहुलकाद् वन् प्रत्ययः टि-लोपश्च । गम्यत इति म्वः गन्त्वो देशः । एतः प्राप्तो गन्त्वो येन स एतम्वः । अश्वस्तु शैघ्रातिशयेन गमनारम्भ एवाविलम्बितं गन्त्वदेशं प्राप्नोतीति एत उच्यते । ‘एतम्वः प्राप्तगन्त्व्याः’—इति माधवः । यदा ; एतम्वः शुक्लपर्यायः, गमेः क्तिप्, ‘गमः कौ (६,४,४०)’—इत्यनुनासिकलोपः, ‘ऊञ् च गमादीनाम् (६,४,४० वा०)’—इत्युकारोऽन्तादेशः । आगमनमागूः । धातूपसर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः । एतस्य शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । एतम्वः शुक्लवर्णा अश्वः । यदा ; एतः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति ‘केशादोऽन्यतरस्याम् (५,२,१०६)’—‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५,२,१०६ वा०)’—इति व-प्रत्ययः, गकारउपजनः । ‘एतस्य श्वेतवर्णस्य म्वो मत्वर्थीयो भवति’—इति माधवः । सर्वेषामश्वानां यत्र कापि शैक्लमस्ति रूपेण वा । एतम्व-शब्दोऽश्वे वर्त्तते । तथाच ‘विशाखाषाढौ मन्यदण्डयोः (?)’—इत्यत्र पदमञ्जरी—‘विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्त्तते, तेन यथाकथञ्चिच्छाधुत्वानुशासनार्थं श्रुत्यन्तिः क्रियते’—इति । तेनामत्वर्थेऽपि न दोषः । ‘एतम्व’—इत्याकारान्तपाठो यथादृष्टम् । “एतम्व चिन्न स्युजा युजानः (ऋ० सं० ५,५,१७,२)”—“एतम्व चिद्य एतशा युयोजते (ऋ० सं० ६,५,६,२)”—इति च निगमादौ ‘सुपां सुलुग् (७,१,३६)’—इति विभक्तेराकारः ॥

(१०) एतम्वः । ‘इण् गतौ (अदा० प०)’ । ‘इणस्तन्नन्तम्वसुनौ

(उ० ३, १४ ५) —इति तत्रन्-प्रत्ययः । एतन्नः गमनकुञ्जलः । यदा ; एत-शब्दात् लोमादित्वात् (५, २, १०) ञ्श्* । एतदा एतच्छरीर एतन्नः ; षोदरादित्वात् (६, ३, १० ८) सर्वसिद्धिः । “एतन्नो वहति धूर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५, ५, २)” — “यदेतन्नेभिः पतरै रथर्यसि (ऋ० सं० ७, ८, १२, ३)” —इति च निगमौ ॥

(११) पैदः । ‘पद गतौ (दि० आ०) । ‘कृष्टप्रदृग्भ्यो वः (उ० १, १५ ३)’ इति व-प्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यैकारः षोदरादित्वात् (६, ३, १० ८) । पद्यते गच्छति पद्यतेऽनेनेति वा । ‘पदेः पैदो गतिक्रियायाम्’ —इति माधवः । “पैदो न हि त्व मर्षि नाखां हुन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)” —इति निगमः ॥

(१२) दौर्गहः । दुर्-शब्दे उपपदे गृह्णातेः (क्र्या० उ०) गाहेर्वा (भू० आ०) ‘ईषद्ःसुषु कृच्छार्थेषु खल् (३, ३, १२ ६), षोदरादित्वात् (६, ३, १० ८) गृह्णातेः रेफलोपः, गाहेर्ईखलम् । अश्वहृदयानमिच्छैर्गृहीतु मग्नक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते । दुर्गह एव दौर्गहः, प्रज्ञादित्वादण् (५, ४, ३८)* । यदा ; ‘दुःखेन गहितव्यत्वात् दुर्गाहं जलमुच्यते’ —इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, ‘तत्र भवः (४, ३, ५ ३)’ —इत्यण् ; ‘अप्पु योनिर्वा अश्वः (अत० ब्रा० ५, ४, ४, ४)’ —इति श्रुतिः । “सप्तच्छषथो दौर्गहे बध्यमाने (ऋ० सं० ३, ७, १८, ३)” —इति निगमः ॥

(१३) औषैःश्रवसः । अमृतमन्यने जातोऽस्य उषैःश्रवाः । उषैर्महच्छ्रवः कीर्त्तिरस्येति, ‘तस्यापत्यम् (४, १, ८ २)’ —इत्यण् । तन्कुलीना ह्यश्याः सर्वे । निगमोऽश्वेषणीयः† ॥

* अश्वपाठे तु नवात्मके सिःमादिगणे न ह्यस्यते इत्यशब्दः ।

† “प्रहिं धावन्तं श्यो रौषैःश्रवसमनुवन्” —इति अश्व० सं० २०, १२८, १४ इत्यणः ।

(१४) तार्क्ष्यः* । तृषमञ्जते गन्तव्यं, तीर्षे अन्तरिक्षे क्षियतीति तार्क्ष्यः । तूर्ण-ब्रह्मात् तीर्ष-ब्रह्मादा पूर्वपदम्, अत्रोतेः क्षीयते वीत्तरपदम्; पृषोदरादिः (६, ३, १०६) । अश्वो हि वेगवशादाकाञ्चे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः । यद्वा ; वेगेन तार्क्ष्यसादृश्यात् तार्क्ष्य इत्युच्यते । 'तुरङ्गगर्हो तार्क्ष्यो (अम०को०३, ३, १४५)'—इत्यत्र दृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्—इति चीरस्वामी । निगमोऽश्वेषणीयः † ॥

(१५) आशुः‡ । 'अशु व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'हवापाजिम्बिखदिसाध्यशुभ्य उण् (उ० १, १)' । अश्रुतेऽध्वानम् । अत्रातेर्वा वाङ्मलादुण् (३, ३, १) । अत्राति महाश्रुनो भवति । आशुरिति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), शीघ्रो वा । "द्वचक्षेत्राशुषु" (ऋ० सं० ६, ३, १३, ८)—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः॥ । अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिवृढम्, अरुषमारोचनम्'—इति व्याख्यातम् । वाजसनेये तु,—'युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषश्चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)'—इत्यत्र, उवटः—'अश्वं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति, अश्वोऽत्रादिवत् स्त्रयत् इति वा' ॥

(१७) अरुषः॥ । 'ऋ गतिप्रापणयोः (क्र्या० प०)' । ऋणाति अभ्यामुखं गच्छति, अर्थते वा तदर्थिभिः । यद्वा ; अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), मत्वर्थायोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः । "हरिः मृजन्धरुषो न युज्यते (ऋ० सं० ७, २, २७, १)"—इति निगमः ॥

* प० ५, ४ । निघ० १०, २० । † तार्क्ष्यो वायुः (निघ० १०, १८) ।

‡ 'त्वम् उ ऋ, ८, २१, १'—इत्यत्र ऋणापि निगमो भवितुमर्हति ।

§ प० १, १५ । निघ० १, १, ६, ६ ।

॥ प० ३, २ । ॥ पु० ८ ।

(१८) मांसलः । 'मन ज्ञाने (दि० आ०)' । पदस्य न-सोपा-
भावः षष्ठोदरादिलात् (६, ३, १०८) । "महीमे अस्य वृषनाम
शूषे मांसले वा पृश्ने वा वधने (ऋ० सं० ७, ४, २१, ४)"—
इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाव्यम्—'मही महती, इमे, अस्य सोमस्य,
शूषे सुखकरे भवतः । ये च कर्मणी मांसले । अश्वनामैतत् । मधु
चरतीति । अश्वैः क्रियमाणे युद्धे बाहुयुद्धे, वधने ब्रह्मणां हिंसन-
शीले भवतः । सोऽयं अस्वापयच्छन्नन्धेदयश्च । स्नेहनं प्रद्रावणम् ।
अथ प्रत्यचकृतः—इत्यादि । अत्र मांसलस्य * * * । समाश्वाय-
पाठेषु* मांसल इति दृश्यते । 'ब्रध्नं मांसतोर्वरुणस्य बभ्रुम् (ऋ०
सं० ५, ४, ११, ३)'—इत्यत्र माधवः—'मांसतु रित्यश्वनाम * * * ।
इह तु वरुणविशेषणम्' मांसतोर्वरुणस्य महान्तं बभ्रुम्—इत्यभा-
षयतां ; निरूपणीयम् ॥

(१९) अव्यययः † । एषामष्टावुत्तराणि बह्वदित्युक्तम् (निघ०
१, २४७), असन्देहार्थमेतदादीनि बह्वचनान्तानि नामानि । 'व्यथ
भयचलनयोः (भू० आ०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—
इतीन् प्रत्ययः, नञ्-समासः । न व्यथन्त्यभि सङ्गामेषु अव्यययः
दृष्टे भयेऽप्यव्ययः स्यादिति भावः । यद्वा ; व्यथिरिति क्रोधनाम
(निघ० २, १३), आरोग्य-ताडन-बन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः ।
"पतचिभिरश्मैरव्यथिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७)"—इति निगमः॥

* निबन्धसमाश्वायपाठेषु चत्याश्वनामसु इत्यर्थः ।

† संक्षिप्तापाठे 'मांसतोः'—इत्यत्र, पदपाठे तु 'मांसतोः'—इति, बाष्पाकाशे-
ऽपीच 'मांसतोः'—इत्येव प्रतीकसवसम्बन्धितमिति ध्येयम् ।

‡ न एवमेव परङ्क्तिर्यास्तस्य ।

(२०) श्येनासः* । 'श्येनः शसनीयं गच्छति (निह० ४, २४)'—
इति भाष्ये । जसि 'आञ्जसेरसुक् (७, १, ५०)' । "श्येनासो न
दुवसनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ५)"—इति निगमः ॥

(२१) सुपर्णाः† । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'धापृवस्त्र-
च्यतिभ्यो नः (उ० ३, ६)'—इति न-प्रत्ययः । सुपात्यन्ते यवसादि-
प्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः ह्येषारवादिना सङ्ग्रामसाधनत्वात् ।
पतते वा बाङ्गलकात् न-प्रत्ययस्त्रकारस्य रेफ, शोभनगमना इत्यर्थः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । 'पतल् गतौ (भू० प०)' । 'पतेरङ्गच् (उ० १,
११७)' । यद्वा ; * * * खच्-प्रकरणे 'गमेस्तु खच्युपसङ्ख्यानम् ‡
(३, २, ६ ऽवा०)'—इति खच्, खच्च डिद्वा वक्तव्यः (३, २, ६ ऽवा०),
'खित्यनव्ययस्य (६, ३, ६ ६)'—इति सुम् पतङ्गा इति । 'अश्याः
पूर्वं पक्षिणो भूवन्'—इति श्रूयते । "रथे युक्तास आश्रवः पतङ्गाः
(ऋ० सं० १, ८, १८, ४)"—इति निगमः । आश्रुशब्दो विशेषणम् ॥

(२३) नरः‡ । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'नयते डिच्च (उ०
३, ८ ३)'—इति ञच् प्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति आरोहिणम्,
कर्मणां नेतारो वा नरः । "त्वं सुरो हरितो रामयो नृन् (ऋ०
सं० १, ८, २ ६, ३)"—इति निगमः । 'नृन् अश्वान्'—इति साधनः ॥

(२४) झार्याणाम् । 'ङ् कौटिल्ये (भू० प०)' । 'ऋह्लोर्णत् (३,
१, १२ ४)' । खलीनाद्याकर्षणे मुखादिष्वङ्गेषु कुटिलीक्रियन्ते ह्यश्याः ।

* प० ५, ५ । निह० ४, २४. ११, १ । † पु० ५ ।

‡ वार्तिकस्वरूपम् 'गमेः सुपि वाच्यः'—इति ।

§ प० १, २ । निह० ५, १ ।

यदा ; हरतिरनिकर्मा (निघ० २, ८), 'हृत्यस्तुटो वज्रसम् (३, ३, ११३)'—इति षत् । हरत्यर्थम् अन्थाः हार्याः । 'हरि मत्तौ'—इति माधवः । "ह्यार्याणाम्"—इति यथादृष्टपाठः । "पचो न ह्यार्याणाम् (ऋ० सं० ४, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२५) हंसासः* । 'हन हिंसामयोः (अदा० प०)' । 'हृतवदि-
हृत्निकमिकषि-(युध्यवि)-भ्यः सः (उ० ३, ५८)'—इति स-प्रत्ययः ।
घ्नन्ति गच्छन्धध्वानं, गच्छन्तः पद्मिन्ध्वानं हिंसन्ति वा (हि० ब्रा० ५,
१, १) । "हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्त्रिधः (ऋ० सं० ३, ७, २१,
४)"—इति निगमः ॥

(२६) अन्थाः† । 'अश्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'अश्रुप्रसिद्धि-
कसिद्धिद्विभ्रिभ्यः कुन् (उ० १, १४८)'—इति कुन् प्रत्ययः । अन्था-
तेर्वा वाडसकात् । अश्रुवतेऽध्वानं महाश्रवा भवन्तीति च । * * * ।
"यदाक्षिषुर्दिव्यमज्जमन्थाः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"—इति निगमः ॥

॥ इति षड्विंशतिरन्धनामानि ॥ १४ ॥

'दशोत्तराद्यादिष्टोपबोजनानीत्याचक्षते साहचर्यंशानाच (निघ०
२, २८)'—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपचायरपचावहोराचे वा ॥

हरी इन्द्रस्य^(१) । रोहितोम्नेः^(२) । हरित आदित्य-
स्य^(३) । रासंभावश्चिनोः^(४) । अजाः पूषणः^(५) । पृषत्यो
मस्ताम्^(६) । अरुण्यो गाव उषसः^(७) । श्यावाः सवितुः^(८) ।

* निघ० ४, १२ ।

† प० ५, २ । निघ० १, १२. २, २०. ८, १ ।

(७) "अरुण्यो गाव उषसाम्"—इति कातिरिक्तेषु सर्वेषु, परं स्वस्वामिहता-
वाक्कापिदवः ।

विश्वरूपा बृहस्पतेः^(९) । नियुतो वायोः^(१०) । इति दशा-
ऽऽदिष्टोपयोजनानि* ॥ १५ ॥

“(१) हरौ इन्द्रस्य । सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

(२) रोहितोऽग्नेः । नित्यपक्षे ज्वाला अश्वा व्याप्तिमत्यः ॥

(३) हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ॥

(४) रासभावश्विनोः । अश्विभोगकाले रासभवर्णा, तत्कालो-
चितेन श्यामलेन वर्णेनायं व्यपदेशः ॥

(५) अजाः पूषाः । अजा अजनात् । पूषाः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

(६) पृषत्यो मरुताम् । प्रावृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघ-
माला मरुताम् ॥

(७) अरुष्यो गाव उषसः । उषसः काले तमोऽभिभवे अरुषि-
माया मागन्त्यः ॥

(८) श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति ॥

(९) विश्वरूपा बृहस्पतेः । ‘कन्दांसि वै विश्वरूपाणि (अत० ब्रा०
८, ४)’—इति श्रुतेः ॥

(१०) नियुतो वायोः । अप्-प्रवृत्तौ ढण्णपर्णानामभादेः सञ्च-
रणान्निष्प्रणान्नियुतः ॥”—इति स्कन्दस्वामियन्याः ॥

शब्दव्युत्पत्तिस्सावत् प्रदर्शयते—

(१) हरौ । ‘इञ् हरणे (भू० उ०)’ । ‘इपिषिरुहिवृतिविदि-
ह्दिदिकीर्त्तिभ्यश्च (उ० ४, ११५)’—इतीन्-प्रत्ययः । हरतो रथम् ।

* “इत्यादिष्टोपयोजनानि” न ।

† प० ९, ९ । निब० ४, १८. ७, १४ ।

अत्र ताण्ड्यकम्*—‘पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इद्रस्य हरौ, ताभ्यां हीर्द सर्वं हरति (६, १, १)’—इति; अस्मिन् पक्षे करणे इन् । ‘अक्षामे वा इन्द्रस्य हरौ’—इत्यैतरेयब्राह्मणम् (२, ३, ६) । ‘अक्षामे वै हरौ’—इति यजुर्ब्राह्मणम् (४, ४, ३६) । “इन्द्रो हरौ^१ युयुजे अश्विना रथम् (अ० सं० २, ३, ५, १)”—इति निगमः ॥

(२) रोहितः† । ‘इष्टरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’—इति इति-प्रत्ययः । रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति रोहितः । “रोहिदश्च शुचिर्व्रत (अ० सं० ६, ३, ३२, १)”—इति निगमः ॥

(३) हरितः‡ । पूर्ववत् इतिः (उ० १, ८४) । हरन्ति रथं तमो वा स्वभासा । यद्वा; हरिच्छब्दः पीतवर्णवचनो हरिदर्पो वा । “यदेतदयुक्ताहरितः सधस्यत् (अ० सं० १, ८, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(४) रासभौ । ‘रासु शब्दे (भू० आ०)’ । ‘रासिवस्त्रिभ्याञ्च (उ० ३, १२१)’—इत्यभच्-प्रत्ययः । रासते शब्दं करोतीति रासभः, तौ रासभौ । ‘गर्दभरथेनाश्विना उदजयताम्’—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४, २, २) । “युञ्जाथां रासभं रथे (अ० सं० ६, ६, ८, २)”—“तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा (अ० सं० १, ८, ८, २)”—इति च निगमौ ॥

(५) अजाः॥ । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)’ । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वीभावाभावो व्यत्ययेन । अजन्ति गच्छन्ति सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः । “अहेऋमानो ररिवां अजाश्च अवस्यतामजाश्च (अ० सं० २, २, २, ४)”—इति निगमः ॥

* सामवेदाद्यब्राह्मणानामादिभ्यम् । † अतपचाभिधानमिति यावत् ।

‡ पु० १२ । § पु० ६ । ॥ निघ० ४, २५. ६, ४ ।

(६) पृषत्यः । ‘पृषु वृषु सेचने (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने पृषन्महत् (६, ४, ३० वा०)’—इत्यादिना सिद्धम् । ‘पृषत्यः सह सङ्गताः’—इति माधवः । तदा ‘पुंयोगादाख्यायाम् (४, १, ४८)’—इति ङीष् । “उपो रथेषु पृषतीरयुग्धम् (ऋ० सं० १, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

(७) गावः* । व्याख्याता रश्मिनामसु (१, ५, ३) । गन्त्रयः । “युक्ते गवा मरुणानामनीकम् (ऋ० सं० २, १, ८, १)”—इति निगमः ॥

(८) श्यावाः† । ‘शैङ् गतौ (भू० आ०)’ । ‘कृगृगृदृभ्यो वः (उ० १, १५३)’—इति बाङ्गलकाद् व-प्रत्ययः । श्यावो धूसरारुणो वर्णः, तदन्तोऽपि श्यावाः ; ‘गुणवचनेभ्यो मतुपो लुभ्रक्यः (१, ४, १८ वा०)’ । “वि जनाञ्छ्यावाः श्रितिपादौ अस्थ्यन् (ऋ० सं० १, ३, ६, ५)”—इति निगमः ॥

(९) विश्वरूपाः‡ । नानावर्णाश्वाः । “बृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम् (?)”—“बृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत (ऋ० सं० २, ३, ५, १)”—इति च निगमौ ॥

(१०) नियतः§ । नि-पूर्वात् ‘यु मिश्रणे (अदा० प०)’—इत्यस्मात् क्विप् । नि युवन्ति मिश्रयन्ति त्वणपर्षादीनि, आत्मानं रथेन वा । यदा ; नि-पूर्वात् ‘यमु उपरमे (भू० प०)’—इत्यस्मात् ‘मृथो रतिः (उ० १, ८१)’—इति बाङ्गलकात् उति-प्रत्ययष्टिलोपश्च । नियम्यन्ते सारथिना नियतः । “नियुक्त्वा यविष्ट्ये दुरोणे (ऋ० सं० ५, ६, १४, ३)”—इति निगमः ॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

* निब० १२, ७ । † पु० ७ ।

‡ निब० १०, १४. ११, १८. १२, ८; २८ । § निब० ५, १५ ।

भ्राजते^(१) । भ्राशते^(२) । भ्राश्यति^(३) । दीदयति^(४) ।
शोचति^(५) । मन्दते^(६) । भन्दते^(७) । रोचते^(८) । द्योत-
ते^(९) । ज्योतते^(१०) । द्युमत्^(११) । इत्येकादश ज्वलति-
कर्माणः* ॥ १६ ॥

(१) भ्राजते । 'टु भ्राजृ दीप्तौ' भ्रवादिरात्मनेपदी । "भ्राजते
श्रेणिदन् (ऋ० सं० ७, ७, १, ३)"—इति निगमः ॥

(२), (३) भ्राशते । भ्राश्यति । 'टु भ्राशृ भ्राशृ दीप्तौ' भ्रवादी
आत्मनेपदिनौ । 'वा भ्राशृभ्राशृभ्रमुक्रमुक्तमुचषित्नुटिलषः (३,
१, ७०)'—इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं छान्दसम् । "नि तिग्मानि
भ्राशयन् भ्राश्यानि (ऋ० सं० ८, ६, २०, ५)"—इति निगमः ।
'भ्राश्यति शिलाजितादीनि'—इति माधवः । श्राश्यतीति पाठान्त-
रम् । भ्राश्यतीतिवत् प्रक्रिया ॥

(४) दीदयति । नैरुक्तो धातुः (निरु० १०, १९) । यदा ;
'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'—इत्यस्य धकारस्य दकारो
व्यत्ययेन, 'बङ्गुलं कन्दसि (२, ४, ७३)'—इति श्रपो लुगभावः ;
परस्मैपदित्वं छान्दसम् । "यो अनिभो दीदयदुपखन्त १' : (ऋ०
सं० ७, ७, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(५) शोचति ‡ । 'शुच शोके' भ्रवादिः परस्मैपदी, दीर्घार्थम्

(१) "भ्राश्यति"—इत्यपि टीकासम्मतं परं न क्वापि दृश्यते । "भ्राशते" न ।

"भ्राशते" C. D । "श्राश्यते" F नूनमयं लिपिप्रसादः ।

(९), (१०) "ज्योतते । द्योतते"—इति व्यत्ययपाठः क ।

* "इति ज्वलतिकर्माणः" न । "इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः" क ।

‡ निघ० १०, १९ ।

‡ निघ० ५, १. १०, ४१ ।

त्वनेकार्थत्वाद्वाहनात् । “अञ्खेण शोचिषा शोशुषानः (ऋ० सं० ५, २, ७, ४)” — इति निगमः ॥

(६) मन्दते* । ‘भदि क्षुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ अत्र दौ-
प्यर्थः । भूवादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) भन्दते† । ‘भदि कल्याणे सुखे च’ भूवादिरात्मनेपदी,
दौप्यर्थत्वं पूर्ववत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रोचते‡ । ‘रुच दीप्तौ’ चुरादिरात्मनेपदी कथादिश्च
“वि यत् सूर्या न रोचते वृहस्पः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)” —
इति निगमः ॥

(९) द्योततेॣ । ‘द्युत दीप्तौ’ भूवादिरात्मनेपदी । “अदिद्युतत्
(ऋ० सं० ४, ५, १३, ४)” — इति निगमः ॥

(१०) ज्योतते॥ । ‘द्युत्तजुष्ट दीप्तौ’ भूवादिरात्मनेपदी । थकार-
म्हान्दसः । यदा ; द्युतेर्विगृहीतः । ‘द्युतेरिसिन्नादेशे जः (उ० २,
१० ३)’ — इति इसिन्-प्रत्यये विहितो जो बाहुलकादत्रापि भवति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

केचिदस्य स्थाने “हृन्दते” — इति पठन्ति॥ । ‘हृदि संवरणे’ — इति
चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः ; ‘हृन्दस्युभयथा (३,

* प० २, १४ । निब० २, ५, ४, २४, ९, ५, ११, ९ ।

† प० २, १४ । निब० ५, २ ।

‡ निब० २, २०, २, ११, ११, २९ ।

ॣ निब० ११, २६ ।

॥ निब० २, १ ।

॥ प० २, ६, २, १४ । निब० ९, ८ ।

४, ११७)”—इत्याद्ध्रुधातुकत्वाद्वा टिलोपः । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(११) द्युमत्* । द्योतते द्युत्, सम्प्रदादित्वात् (३, ३, ९४ वा०) क्तिप् । द्युरस्तीति मतुप्, षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०९) तकार-
लोपः । यद्वा; ‘दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्निग-
तिषु (दि० प०)’—इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दिवेर्दीव्यतीति- विधि
प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि ‘दिव उत् (६, १, १३१)’—
इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः । समाह्वये यस्य पदार्थस्य यद् वाचक
माख्यातं नाम च तत्सहैवान्यत्रापि पद्यते । तथाहि—कान्तिकर्मसु
(निघ० २, ६) उग्निगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ० २, १८) आग्नुवान
इत्यादि, महन्नामसु (निघ० ३, ३) ववन्निथ विवचसे, पश्यतिकर्मसु
निघ० ३, ११) विचर्षणरित्यादि; एव मिहापि द्युमदिति नाम-
पदस्य धातुमध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विद्वत्त्वाद्दिवेस्त्वानेकार्थत्वात्
ज्वलनार्थत्वख्यापनार्थम् । “द्युमदमौवचातनं रज्जोहा (च० सं० ५,
२, १२, ६)”—इति निगमः ॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः ॥ १६ ॥

ज॒मत्^(१) । क॒ल्म॒ली॒किनम्^(२) । ज॒ञ्ज॒णा॒भ॒वन्^(३) ।
म॒ल्म॒ला॒भ॒वन्^(४) । अ॒र्चिः^(५) । शो॒चिः^(६) । तपः^(७) ।
तेजः^(८) । ह॒रः^(९) । घृ॒शिः^(१०) । ऋ॒ङ्गा॒णिः^(११) । ऋ॒ङ्गा॒णिः^(१२) ।

* निघ० ६, १९

(८) “पयः” च ।

(१०) “हृषिः” क-ग-व्यतिरिक्तेषु । “हृषिः” ग ।

(११) “अङ्गाणि” च

इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि* ॥ १७ ॥

गौ ह्येमा ऽम्बरं स्वा१ः खेदय आना श्यावी विभा-
वरी वस्तो रद्रिः श्लोको ऽर्णी ऽवनयो ऽत्यो हरीन्द्रस्य
भ्राजते जमदिति सप्तदश† ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः‡ ॥ १ ॥

(१) जमत्? । अत्र स्कन्दस्वामी—‘तावन्धेवोत्तराणि जमदि-
त्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि * * *’—इति ।
‘जमु अदने (भू० प०)’ । “गृणाना जमदग्निना (३, ४, ११, १८)”
—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ॥

(२) कल्ललीकिनम् । * * * कल्ललीकं भवेत्—इति
माधवः । षष्ठोदरादिः, उत्तरे च । “नमस्या कल्ललीकिन”
ममोभिः (च० सं० २, ७, १७, ३)—इति निगमः ॥

(३) जञ्जणाभवन् । “अर्चिषा जञ्जणाभवन् (च० सं० ६, ३,
३०, ४)”—इति निगमः ॥

(४) मल्ललाभवन् । “मल्ललाभवन्तीत्यासादयामि (? १)”
—इति निगमः ॥

* “इत्यादिषु इत्यादीनि ज्वलतो नामधेयानि” च ।

† अ-च-पुस्तकान्तिरिक्तेष्विदं अष्टप्रतीकसङ्ग्रहवाक्यं न दृश्यते, परमस्यैषा त्रैलोक्य सर्वा-
चैव वैदिकग्रन्थेषु ।

‡ “इति निघण्टुके प्रथमोऽध्यायः” इ । “इति चतुर्थोऽध्यायः” ग; अत्र नये शि-
क्षायाः प्रथमाध्यायत्वम्, इन्दीया द्वितीयत्वम्, ततो ज्योतिष सूत्रियाध्यायत्वम्,
ततोऽसौ निघण्टोः प्रथमाध्यायः सुतरां ततुर्थः ।

§ प० १, १४ । निघ० २, ६, ७, २४ ।

॥ ‘कल्लयत्यपमयति मल्लमिति कल्ललीकं तेजः, तद्वनम्’—इति सायणः ।

¶ आपस्तम्बशाखायामयमन्वेष्टा ।

(५) अर्चिः* । ‘अर्च पूजायाम् (भू० प०)’ । ‘अर्चिश्चिह्नस्यपि-
हृदिहृदिभ्य इसिः (उ० २, १०१)’—इतीसि-प्रत्ययः । अर्च्यन्ते
देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिष्वालादिः । “अथोद्भो अर्चिषा
यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ५, २)”—इति निगमः ॥

(६) शोचिः । शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २, १६) । पूर्व-
सूत्रेण इसिः (उ० २, १०१) । शोचति शोचिः । “यदस्य वातो
अनुयाति शोचिः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ५)”—इति निगमः ॥

(७) तपः । ‘तप सन्तापे (भू० प०)’ । ‘तप दाहे (भू० प०)’
वा । असुन् (उ० ४, १८४) । तपतीति शरीरादि । “परा शृणीहि
तपसा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)”—“अग्ने यत्ते तपस्तेन
तं प्रति तपा (अथ० सं० २, १९, १)”—इति च निगमौ ॥

(८) तेजः† । ‘तिज निग्नाने (भू० आ०)’ । असुन् (उ० ४,
१८४) । निग्नति तनूकरोति तमः पापं वा । यद्वा ; ‘तेज पालने
(भू० प०)’ । असुन् । तेजति पालयति प्राणिनां प्रकाशदानेन ।
“अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २, १९, ५)”—इति निगमः ॥

(९) हरः‡ । ‘हृञ् हरणे (भू० उ०)’ । असुन् । हरति तमः ।
“अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ० सं० २, १९, २)”—“रक्षो हरसा
शृणीहि (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)”—इति च निगमौ ॥

* इकारान्ताऽर्चिर्भवेऽपि दृश्यते प्रकाशवचनः । तथाहि—ऋ० सं० १, ४, ५,
२. ‘अर्चयः प्रकाशाः’—इति सायणः ।

† पु० १२ ।

‡ प० २, १९, ४, १ । निघ० ४, १९ ।

(१०) घृणिः* । 'घृणिपृन्निपाणिर्णुर्षिभूर्षि'—इति । 'घृ ऋण-
दीप्तोः (भू० प०)'—इत्यस्माच्चि-प्रत्यये गुणाभावो निपात्यते ।
जिघर्त्ति दीप्यते । यद्वा ; 'घृणु दीप्तौ (तमा० उ०)' । 'इगुपधात्
कित् (उ० ४, ११६)'—इति इ-प्रत्ययः । दीप्यते घृणिः । "उप
ह्यामिव घृणेः (ऋ० सं० ४, ५, २८, ३)"—इति निगमः । आ घृणे
सं संचावहै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)"—इति च ॥

"इणिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम् ; नैगमकाण्डे
"आ घृणिः (नि० ५, ८)"—इत्यत्र, 'ज्वलनामसु क्रोधनामसु
(निघ० २, १३) च पाठादनेकार्थत्वम्"—इति स्कन्दस्वामिवचनात् ॥

(११) श्टङ्गाणि† 'श्टङ्गि शब्दे (?)', अत्र श्टङ्गस्थानीय-
त्वाद् दीप्तय उच्यन्ते । 'अिञ् सेवायां (भू० उ०)'—'श्टु हिंसायाम्
(ऋ० प०)' । 'श्टणातेर्द्ध्रस्वश्च (उ० १, १२५)' गन् (१२१),
कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, अियतेर्बाहुलकात्
सम्प्रसारणादि च भवति । अितं हि तदाश्रितं मण्डले हिनस्ति
तत् यीशेण प्राणिनः । 'श्टङ्गं अियतेः (नि० २, ७)'—इत्यत्र
'घ्रातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः ।
'ब्रमु हिंसायाम्' ऋादिः (?) । अस्मात् गः, अकारस्य चकारः ।
पूर्ववद्ध्यः । यद्वा; द्विधातुजं, श्ररणाय हिंसायै गतं मस्रकादेरुद्गतम्
ऊर्द्धगत मित्यर्थः । 'श्टणातेर्द्ध्रस्वश्च (उ० १, १२५)'—इति गन्-

* प० ८ । प० २, ११, ४, २ । नि० ५, ८ ।

† नि० २, ७ ।

प्रत्यये नुमि च रूपम् । अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थं मुद्गतं
 रक्षति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्पत्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा
 शिरः-शब्दान्निर्गमेषु श्टङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः; 'असा-
 वादित्यः शिरः प्रजानाम्'—इति अवणात् (अत० ब्रा० ७, ४, १, २०)
 शिर उपपदे गमेर्डे शिरसः श्ट-भावे मकारे चोपजने रूपम् ।
 पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) सर्वत्र रूपसिद्धिः; श्टङ्गम् । तेजांसि
 श्टङ्गाणि । “यत्र गावो भृरिश्टङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४,
 ६)” — “वि श्टङ्गिणा मभिनच्छुष्मिन्द्रः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)” —
 इति च निगमौ ॥

‘अध्यायपरिसमाप्तिस्त्वचनं द्विर्वचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्’—
 इति अत्र स्कन्दस्वामी । अन्यत्रापि स एव सर्वत्र । यदा; द्विरुक्त-
 पदस्य शब्दशास्त्रे ‘तस्य परमाद्येऽङितम् (८, १, २)’—इति महा-
 सञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् ‘अन्वर्थसञ्ज्ञानम्, आद्येऽद्यते अधिक
 सुच्यते (८, १, २ भा०)’—इति; तेनैवञ्जातौयकद्विर्वचना जायन्ते
 इति शब्दविदो विदाञ्जुः । यथा—‘आद्येऽदर्शनीयाद्येऽदर्शनीय’
 (भहा० भा०)’—इति ॥

इति अत्रिगोत्रस्य देवराजयज्वनः ह्यते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि (निर० ३, १)”—इति भाष्ये स्कन्धखामौ
 ‘व्यसनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्विंशतिः अपः
 अप्रः’ इत्यादीनि । क्रियते इति कर्म । अनाश्रितविशेषाणां कर्मणां
 नामधेयानि, सति साधारण्येऽसाधारणानि च निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थ-
 वशात्—इति ॥

अपः^(१) । अप्रः^(२) । दंसः^(३) । वेघः^(४) । वेपः^(५) ।
 विष्टी^(६) । व्रतम्^(७) । कर्वरम्^(८) । शुकम्^(९) । क्रतुः^(१०) ।
 करुणम्^(११) । करणानि^(१२) । करांसि^(१३) । करन्ती^(१४) ।
 करिक्रत्^(१५) । चक्रत्^(१६) । कर्त्वम्^(१७) । कर्त्तोः^(१८) ।
 कर्त्तवै^(१९) । कृत्वी^(२०) । धीः^(२१) । शची^(२२) । शमी^(२३) ।
 शिमी^(२४) । शक्तिः^(२५) । शिल्पम्^(२६) । इति षड्विंशतिः
 कर्मनामानि* ॥ १ ॥

(१) अपःः । (२) अप्रःः । ‘आञ्जु व्याप्तौ (स्वा० प०)’ । ‘आपः

(४) “वेघः” न. च. C. D. F ।

(६) “विष्टी” च । (९) “शुकम्” न. C. D. F । “शुकम्” ङ । “शकम्” च ।

(१४) “करन्ति” न. iid ।

(१६) “चक्रतुः”—इत्यपि टीकासम्मतम् ।

(१७) “कर्त्तुः” न. C. D. F । (२५) “शक्तिः” F ।

* “इति कर्मणः” न ।

† निर० ७, २७ ।

‡ प० २, २, ७ । निर० १, ११ ।

कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४, २०, २)”—इत्यसुन् विकल्पेन नुडागमश्च । आप्प्रवन्ति हि तत्कर्त्तारम् आप्नोति वा तान् फलरूपेण । “इन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु (ऋ० सं० २, ६, १४, ५)” —“ते सौभगं वीरवद्गोमदघ्नः (ऋ० सं० ७, ८, ११, ३)” —इति च निगमौ ॥

(३) दंसः । ‘दसि दंसनदर्शनयोः’ चुरादिरात्मनेपदी ; असुन् (उ० ४, १८४) । दर्शयति हि तत्तत्कारणेन, दृश्यते दृष्टिभिरिति वा । अथ वा ; ‘दसि मोक्षणे’ चुरादिः परस्मैपदी ; असुन् (उ० ४, १८४) । दंसयति मोक्षयति पाप्मनः पुरुषं संसारादापदो वा । यद्वा ; ‘तसु उपक्षये दसु च (दि० प०)’ । अचान्तर्णीतस्थर्यः । कर्मण्यसुनि बाहुलकान्मुम् । उपक्षिपयितव्यं हि तदन्तर्नेतव्यमित्यर्थः । “दक्षस्य चारुतममस्ति दंसः (ऋ० सं० १, ५, २, २)” —इति निगमः ॥

(४) वेषः । ‘विष्वक् व्याप्तौ (जु० उ०)’ । पचाद्यच् (३, १, १३४) । वेवेष्टि व्याप्नोति कर्त्तुं, व्याप्तं विस्तृतं वा । यद्वा ; ‘वेवेष्टि’—इत्यन्तिकर्मसु (निघ० २, ८) पच्यते । परिषेवेष्टि भोजयति स्वफलं कर्त्तुं । “कर्मणे वा^{१०} वेषाय (य० वा० सं० १, ६)” —इति निगमः ॥

(५) वेपः । ‘विपिः प्रेरणार्थः’—इति माधवः । असुन् (उ० ४, १८४) । प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः । यद्वा ; ‘वेष्ट कल्पने (भू० आ०)’ ; असुन् (उ० ४, १८४) ; वेपः । “स्त्रं वेपसा तुविजात् स्तवानः (ऋ० सं० ३, ५, ११, २)” —इति निगमः ॥

(६) विष्टी* । ‘विष्वक् व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘जुष्टुस्तुजागृभ्यः क्तिन्

* निघ० ११, १६।

(उ० ४, ५४)”—इति बाङ्गलकात् किन् तुङ्गागमस्य । वेदसमानार्थम् । यथादृष्टं पाठः । “विष्टी शमीभिः सुकृतः सुहृत्या (ऋ० सं० ३, ४, ७, ३)”—“विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)”—इति च निगमौ । उभयत्रापि शमीति विशेषणम् । * * * ॥

(७) व्रतम्* । अत्र भाष्यम् (निर० २, १३)—‘व्रतमिति कर्मनाम—वृणोतीति सतः’—इत्यादि । अत्र स्कन्दस्वामी—‘व्रतमिति कर्मनामेति । कर्त्तरि सतइति ह्यतव्याख्यानम् । तद् द्विविधम् । शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति कर्त्तारम् तथा च श्रुतिः—‘ते विद्याकर्मणी सम त्वारभते पूर्वप्रज्ञा च’—इति । ‘इदमपीतरद् व्रतम्’ गुड-खवण-स्थ्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म । ‘एतस्मादेव’ रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते ‘वारयतीति सतः’ । निवृत्तिरूपो हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति’—इति । पाठोऽर्थश्च—‘व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः (निर० २, १३)’—इति । व्रतं कर्मोच्यते । कस्मात् ? वारयते तद्धि सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निष्टेाचदिकर्मप्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानस्य व्रतेनाभिसम्बन्धस्तेनाव्रतेन निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते । भोजनमपि व्रतं बुधादिनिवारणात् । वृणोतेर्धातोः (स्वा० ७०) ‘पृषिरञ्चिभ्यां कित् (उ० ३, १० ङ)’—इति विधीयमानोऽतश्च-प्रत्ययो बाङ्गलकाद् भवति

* निर० २, १२, १३, १४, १५, १६, १७; ४५ ।

किन्त्वाद् गुणाभावः, यष्वादेशः । 'वारयतेवां तत्'—इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात् । 'व्रतेः'—इति श्रीभोजदेवः—इति चौरस्वामी । व्रत्यते वर्ज्यते सर्वभोगोऽत्रेति सुबोधिनीकारः । व्रतेर्धातोः 'पुंसि सञ्चार्यां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः । व्रतिश्च वर्जनार्थः । "अथा वयमादित्यव्रते तव (ऋ० सं० १, २, १५, ५)"— "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)"—इति च निगमौ । "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य० वा० सं० १, ५)"—इत्यादौ व्रतव्रद्धे निवृत्तिकर्मता ॥

(८) कर्वरम् । कर्वतेर्धातोः (भृ० प०) 'पुंसि सञ्चार्यां घः प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः; कर्वरम् । 'कृ विशेपे (तुदा० प०)', 'छञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)' । 'कृगृहृष्टसतिभ्यः खरश्च (उ० २, ११४)' । किरति फलं, कौर्यतेऽस्मिन् पाचादीति वा; हिनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं पुण्यम् । "अतदनेषि कवरा पुरुषि (ऋ० सं० ८, ७, २, २)"—इति निगमः ॥

(९) ब्रक्य । 'ब्रह्म ब्रह्मौ (दि० उ०)' । 'अग्निशक्तिभ्यां ह्रन्द्धि (उ० ४, १४२)'—इति मनिन्-प्रत्ययः । ब्रक्यते अनेनाभिमतं प्राप्तुं, ब्रह्मोतीष्टं साधयितुं वा, ब्रक्यते कर्तुमिति वा । "मध्याकर्त्तान्यै- ध्याच्छक्य धीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) क्रतुः* । करोतेः (भृ० उ०) 'छञः कतुः (उ० १, ७४)'—इति कतु-प्रत्ययः । क्रियते द्विजातिभिः । "क्रतुं दधिका अन्"

* प० १, ९ । निब० २, २८, १०, १० ।

सम्बोलीत् (ऋ० सं० २, ७, १४, ४)”—“अतःकृतो मादयस्मा मुतेषु
(ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)”—इति च निगमौ ॥

(११) करणम् । ‘कृ बिचेपे (तुदा० प०)’, ‘हञ् हिंसायाम्
(स्त्रा० उ०)’ । ‘कृवृदारिभ्य उमन् (उ० २, ५०)’ । कर्तरेण समा-
नार्थम् । “स विच्यस्य कृष्णस्येय एकः (ऋ० सं० १, ७, ८, २)”—
इति निगमः ॥

(१२) करणानि । करोते: ‘युच् बडसम् (उ० २, ७४)”—
इति युच् क्रियते स्युट् वा । करणं साधनमिति प्राप्ते जसि
पाठो यथादृष्टम् । ‘कर्मवाचि करण माद्युदानम्’—इति माधवः ।
“प्र ते पूर्वाणि करणानि बोचम् (ऋ० सं० ४, १, ३०, १)”—
“प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० २, ६, २, ५)”—इति च
निगमौ ॥

(१३) करांसि । करोतेरसुन् (उ० ४, १८४) । ‘भूतेऽपि
कृष्णन्ते (२, ३, २)’—इति भूते वा भविष्यति वा । अर्थः पूर्ववत् ।
‘करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केषुन’—इति माधवः ।
“आविदाः आह विदुषे करांसि (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)”—इति
निगमः ॥

(१४) करन्ती* । ‘हञ् करणे’ भूवादिः (उ०) । अतरि ङीप् ।
करणमभिमतं कर्तुः । यथादृष्टं पाठः । निगमोऽश्वेषणीयः† ॥

(१५) करिकृत् । ‘दाधर्त्ति दधर्त्ति दर्हृषि (७, ४, ६५)”—

* ‘करन्ति’ निघ० ३, १० ।

† ऋ० सं० ५, १, १, २, इत्ययः “करन्ति” ।

इत्यादि सूत्रेण छन्दोविषयेण करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि नुमत्वाभावो ऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते । अत्र न्यासः—‘यणादेशे छते अनृ-कारान्तत्वादङ्गस्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति । पुनः पुनः करोतीष्टप्राप्तिमनिवारञ्च । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१६) चक्रत् । ‘छञ् करणे’ भूवादिः (उ०) । शब्द । ‘जुहो-त्यादिभ्यः झुः (२, ४, ७५)’—‘बज्जलञ्छन्दसि (२, ४, ७६)’—इति श्रपः झुर्द्विवचनादिः यणादेशः । करोत्यभीष्टम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ केषुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्, निगमदर्शनान्निर्णयः । अस्य स्थाने चर्कृत्यमिति माधवीये दृष्टम् । “चर्कृत्यानि कृण्वतः (३२० सं० ६, ७, १३)”—इत्यत्र ‘कर्माणि चर्कृत्यानि’—इति भाष्यञ्च ॥

(१७) कर्त्वम् । करोतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति वन्-प्रत्ययः क्लियते । यद्वा; ‘छत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३, ४, १४)’—इति त्वन् प्रत्ययः, छत्यार्थत्वं भावकर्म । “तद्देवानां देवतमाय कर्त्वम् (२० सं० २, ७, १, ३)”—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—‘कर्त्वमिति कर्मनाम’—इति ॥

(१८) कर्त्तौ । करोतेः ‘सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुश्रिभ्यस्तुन् (उ० १, ६७)’—इति बाङ्गलकात् तुन्-प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । षष्ठेःकवचनस्य पाठो यथादृष्टम् । “मृध्याकर्त्तौर्वित्तं सञ्चभार (२० सं० १, ८, ७, ४)”—“मृध्याकर्त्तौर्न्यैधाच्छकधोरः (२० सं० २, ८, २, ४)”—इति च निगमौ ॥

* २० सं० २, १, १०० ४. द्रष्टव्यः ।

† जेतन् सायणीयम । तत्र तु ‘चर्कृत्यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि’—इत्येवमसि ।

(१८) कर्त्तव्ये । करोते: 'हृद्यार्थे तवैकेकेन्यत्वमः (३, ४, १४)'—इति तवै-प्रत्ययः । 'हृन्मेजन्तः (१, १, ३८)'—इत्यय्यत्वम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) हृत्वी । करोते: 'पः क्विच्च (७० १, ६८)'—इति विधीयमानसु-प्रत्ययो वाङ्मलकाद् भवति । क्रियते ह्रतु । 'श्रित्त्वावन्वे ह्रतुर्यकम् (?)'—इत्यच माधवेनापि कर्मनामसु पठितः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इत्यच 'इयाडियाजीकाराणामुपसञ्ज्ञानम् (७, १, ३८ वा०)'—इति विभक्ते रीकारादेशः । "लं रथ्य मेतृषं हृत्व्ये धने (ऋ० सं० १, ४, १८, १)"—इति निगमः । अच स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'हृत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मैत्यर्थः । कर्माच संश्रीमः सङ्ग्रामार्थमाजिः स्यात्'—इति । 'कृत्वी सर्वेषामददर्विस्वते (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)'—इत्यच तु त्वान्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ॥

(२१) धीः ‡ । 'धृञ् आधारे' दिवादिः (७०) । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेन । यद्वा ; दधातेः क्विपि 'घुमास्त्रागापाजहातिषां ह्रि (६, ४, ६६)'—इतीत्वे रूपम् । ईत्वञ्च क्विपोऽपि * * * । धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म । 'दधाते-निहितं द्रव्येषु तत्'—इति माधवः । यद्वा ; ध्यायतेः सम्प्रसारणत्वे क्विपि रूपम् । ध्यायते चिन्त्यते कर्त्तृभिरेवं कर्त्तव्यमिति । "धियं धियं षीषधाति प्र पषा (ऋ० सं० ४, ८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

* "कर्त्तव्ये" ऋ० सं० १, ६, १०, २. इत्यादिः ।

† निघ० १९, १० ।

‡ प० २, ८ । निघ० ११, २७. १९, १८; २० । † पु० ११ ।

(२२) ऋचीः । 'अच व्यक्तायां वाचि' भूवादिरात्मनेपदी । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)' । 'ह्रिकारान् (४, १, ४ वा०)'—इति ङीष् । अचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति ऋची । चौरस्वामी तु— 'अचति ऋची; अच अच गतौ'—इति व्याख्यात् । गत्यर्थः अचिर्धातुपाठे न दृष्टः । "यद् देवयन्तु मर्वयः ऋचीभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(२३) ऋमी* । 'अम उपपन्ने (दि० प०)'; अस्मात् इन्, ङीष् च पूर्ववत् । अम्यत्यनयाऽनिष्टानि । षिञ्जन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-ङीष्ौ । अम्यत्यनिष्टवाच्यादीनि । "ऋमीमर्मुर्मुखस्य वा (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) ऋमी† । अमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽर्थस्य । बाहुलकादकार-स्येकारः । अङ्गोतेर्वा ककारस्य मकारः, अकारस्येकारश्च । अम्येत्य-नेन समानार्थः । "धुनिः ऋमीवाङ्कहमाः ऋङीष्ौ (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)"—इति निगमः ॥

(२५) ऋन्नि‡ । अङ्गोतेः 'स्त्रियां ऋन् (३, ३, ८४)' । अङ्गते कर्त्तुं अङ्गते वानया परलोकं जेतुम् । "अङ्गीजनङ्कृन्निमीरोद्-मिप्राम् (ऋ० सं० ८, ४, ११, ५)"—इति निगमः ॥

(२६) ऋचपम्‡ । 'ञील उपधारणे'॥ चुरादिः (प०), 'ञील

* निब० ११, १६ ।

† निब० ५, १२ ।

‡ निब० ७, २८ ।

§ प० २, ७ ।

॥ 'उपधारणसंज्ञाः'—इति कौ० ।

धमाधौ' भूवादिः (प०) । अनयोः 'खप्यञ्जिन्पञ्जप्यवाप्यरूपसर्प-
तल्याः (उ० ३, २६)'—इति प-प्रत्यये णि-लोपे (६, ४, ५१) च
उपधाया ङ्रस्त्वं निपात्यते । ङ्रीलयति ङ्रीलयतीति वा ङ्रिन्त्यम् ।
'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादिष्टुतिः । ङ्रीलयन्ति पुनः पुन-
रभ्यस्यन्ति तदिति ङ्रिन्त्यम् । यद्वा ; ङ्रिनोति कर्त्तारं तनूकरोति
दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति निपातनाद्रूपसिद्धिः । 'ङ्रिञ् निञ्जाने
(स्वा० उ०)' 'निञ्जानं तनूकरणम्'—इति सुबोधिनोकारः । "यन्ते
ङ्रिन्त्यं* कश्चप रोचनावत्(अथ० सं० १३, ३, १०.)"—"दिवः ङ्रिन्त्य
मवन्तम् (?)"—इति च निगमौ ॥

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक्^(१) । तोकम्^(२) । तनयः^(३) । तोकम्^(४) । तक्त्^(५) ।
शेषः^(६) । अङ्गः^(७) । गयः^(८) । जाः^(९) । अपत्यम्^(१०) ।
यद्दुः^(११) । स्रुनुः^(१२) । नपात्^(१३) । प्रजा^(१४) । बीजम्^(१५) ।
इति पञ्चदशपत्यनामानि † ॥ २ ॥

(१) तुक् । 'तुज हिंसायाम् (भू० प०)', क्तिप् । तोजति
हिनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना । तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेष
मातरं पितरं पुत्रः (?)'—इत्यादिः । 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेर-
णार्थश्च'—इति माधवः । क्तिप् । गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता,

* "चुन्त्रं"—इति रोचमुद्रितशाब्दापाठः ।

(१) "तनयम्" न. O. D. F. ।

(१५) "बीजम्" च. iid ।

† इत्यपत्यस्य न ।

गच्छत्यनेनानृषं पिबभ्य इति वा, प्रेर्यते प्रसवकाले वासुनापि वा । यद्वा; 'द्युच प्रसादे (भ्रू० आ०)'; क्विप्, षष्ठीदरादित्वात् सकार-लोपः । प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा । "तुचे तु नो भवन्तु वरिवो-विदः (ऋ० सं० ६, २, ३ ३, ४)"—"तुचे तनाय तसु नो (ऋ० सं० ६, १, २ ८, ३)"—इति च निगमौ । उभयत्र चतुर्थी ॥

(२) तोकम्* । 'तुद व्यथने (तुदा० प०)'; 'पुंसि सञ्ज्ञार्था घः (३, ३, १ १ ८)', 'षष्ठीदरादित्वात् दकारस्य ककारः । तुदते ऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याध्यादिभिरिति वा । यद्वा; 'द्युच स्तुतौ (भ्रू० आ०)'; 'द्विधाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३, ३ ८)'—इति बाङ्गलकात् क-प्रत्ययः, स-लोपश्च स्त्रयते तोकम् । तथाच हरिसुन्द्रोपाख्याने "ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ० ब्रा० ७, ३, १)"—इत्यादिभिर्गाथाभिः प्रशस्यते पुत्रः । यद्वा; 'तु'—इति सौचो धातु वृद्धार्थः; क-प्रत्ययः पूर्ववत् । वद्धते हि तत्, वद्धते वा मातापिबभ्याम् । यद्वा; सर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम्; अर्थश्च स एव । तुदेस्तु ककारो बाङ्गलकात् द्युचेः सकारलोपश्च । "मा नस्तो-केषु तनयेषु रौरिषः (ऋ० सं० ५, ४, १ ३, ३)"—इति निगमः ॥

(३) तनयः† । 'तनु विस्तारे (तना० प०)'; 'वलिमलितनिभ्यः कयन् (उ० ४, ६ ७)'—इति कयन्-प्रत्ययः । कुलं तनोति विस्तारयति । "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ० सं० १, ८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

* निघ० १०, ७. १२, ६ ।

† निघ० १०, ७. १२, ६ ।

(४) तोक्त्वा । तुञेः, स्तुचेः, तनतेः, तुद्यते वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः षष्ठोदरादित्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(५) तक्त्रा । तक्तेर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) मनिन् (उ० ४, १४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४, १४०), अत्वमुकारस्य (६, ३, १०८) । पूर्वेण तुचा समानार्थः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(६) श्लेषः‡ । 'श्लेष सर्वोपभोगे' चुरादिर्भूवादिस्य (प०); असुन् (उ० ४, १८४) । क्षियमाणे पितरि कुलसन्तानार्थं परिश्लेषयति, परिश्लिष्यते वा पित्रादिभिः सह न क्षियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः । यद्वा; 'श्लिष्य विश्लेषणे' रुधादिः परस्मैपदौ; असुन् (उ० ४, १८४) । विश्लिष्यते पित्राद्यात्मनोऽतिश्रयितं करोति हि विद्यादिभिः । 'पुनातु पित्रा प्रजा मे पतच्छ्रेयसी मात्मनः कुरुते'—इति ब्राह्मणम् । तथा 'पुत्रमेवैकमिच्छन्त्यात्मनोगुणवत्तरम्'—इति महाभारतम् । यद्वा; 'श्लिष हिंसार्थः' भूवादः परस्मैपदौ, श्लेषति हिनस्ति मातापितरौ । 'यदा पिपेष'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः (१७१ पृ०) । "न श्लेषे अग्ने अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"— "मा श्लेषसा मा तनसा (ऋ० सं० ४, ४, ८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(७) अप्नः॥ । कर्मनामसु व्याख्यातम् (२.१) बाहुलकादपत्येऽपि भवति । 'आप्नोते ईस्वश्च नुट् वा'—इति भोजराजेन कर्माख्यायणं

* अथमेवास्य निगमो भवितुमर्हति—ऋ० सं० ८, २, १, २ ।

† निघ० ११, २५ ।

‡ ऋष० सं० ५, ४, १; ८, निगमो इहत्यौ ।

§ निघ० २, २ । ॥ पु० २, १ ।

न कृतम्* । आभ्रोत्यनेन सर्वान्, कामान् पिता, आयते वा महता
पुष्टेन । “यच्चि च मग्न उषसो वर्धन्ति (ऋ० सं० १, ८, ४, ५)” ।
‘आयम् धनम्’—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति ॥

(८) गयः† । गमेः ‘अग्नयादयस्य (उ० ४, १० ८)’—इति यक्-
प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनात्मकारलोपः । ‘गाङ् गतौ (भृ०
आ०)’; अस्माद्वा यक्-प्रत्यये ह्रस्वलम् । गतावर्थः पूर्वमुक्तः । गीयते
स्त्वयते देव-भट्टारकेत्येवमादिभिः । “इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो
गयम् (ऋ० सं० ८, २, १२, ३)”—इति निगमः ॥ “गयस्फानः
प्रतरणासु वीरः (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)”—इति च । ‘गृहापत्य-
योर्नाम’—इति हरदत्तः, ‘गृहम्’—इति तु माधवः ॥

(९) जाः‡ । ‘जनौ प्रादुर्भावे (दि० आ०)’; ‘अन्येष्वपि दृश्यते
(३, २, १० १)’—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्
केवखाञ्जने ईः, टाप्, जस् । जायते मातापितृभ्यां सकाशात् ।
“सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः (ऋ० सं० ७, २, २६, ४)”—“अ-
नमीवो इन्द्र जासु नो भव (ऋ० सं० ५, ४, १३, २)”—इति च
निगमौ ॥

(१०) अपत्यम्? । अपपूर्वात् तनोतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा ‘अग्नया-
दयस्य (उ० ४, १० ८)’—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, तनोते
ष्टिलोपः । * * * । “कवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६, ७, ३५,
३)”—इति निगमः ॥

* कौमुद्यान् कर्माख्यापचमसि (उ० ४, १०२) ।

† प० १०. २, ४ ।

‡ निघ० ३, ६ । § निघ० ३, १ ।

(११) यञ्जः । यातेर्ङ्यतेसौरादिके ष्टगञ्वादिवात् (उ० १, ३६) कु-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः । यातः प्राप्तः पुण्यवन्नेन खनाका इयते च । ‘यञ्ज्यातस्याञ्जतस्य’—इति माधवः । “ईमानः सहसो यहो (ऋ० सं० १, ५, २७, ४)”—इति निगमः ।

(१२) सूनुः* । ‘षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)’—‘सुवः कित् (उ० ३, ३४)’—इति नु-प्रत्ययः । सूयते माचा । “अग्निं सूनुं मनस्रुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(१३) नपात् । नञ्-पूर्वात् पतेर्णन्तात् ‘बञ्जलमन्यचापि सञ्ज्ञा-हन्देशोः (६, ४, ५१ वा०)’—इति णि-लोपः । ‘न भ्रातृपात् (६, ३, ७५)’—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः । न पातयति इ तेन पततीत्युक्तम् । “एहि वां विसुचो नपात् (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” —इति निगमः ॥

(१४) प्रजा । प्रपूर्वाञ्जनेः ‘उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३, २, ८८)’—इति ङः, टाप् । “प्रजां देवि दिदिङ्ङि नः (ऋ० सं० २, ७, १५, ६ ; ८, १०, २)”—इति निगमः ॥

(१५) वीजम् । ‘वीज प्रजननकान्यसनखादनेषु (?)’; इत्य-स्मादश्-प्रत्ययः (३, १, १ ३४) । तथाच भोजराजीये ‘वियो जक्’—इति श्रुत्यादितम् । बवयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनानृष्यं पितेति वा । अत्र क्षीरखामी—‘वीज्यते वेति वा वीजं वाजिसौकिकः’—इति । ‘वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया’—इति माधवः । * * * प्रेर्यते

* निघ० २, २५. ४, २५. ११, १० ।

† निघ० ८, ५ ।

हि कार्यकारणाय वा बीजम् । यथा धान्यादिवीजमुत्तरोत्तरं स्वा-
भिवृद्धये भवति एव मपत्यमपि पित्राणामभिवृद्धिहेतुरिति बीज-
मित्युच्यते । “यस्यां बीजं मनुष्या इवपन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७,
२)”—इति । बीजमपत्यार्थमिति दृष्टम् ॥

इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः^(१) । नरः^(२) । धवाः^(३) । जन्तवः^(४) । विशः^(५) ।
क्षितयः^(६) । कृष्टयः^(७) । चर्षणयः^(८) । नहुषः^(९) । हरयः^(१०) ।
मर्याः^(११) । मर्त्याः^(१२) । मर्ताः^(१३) । व्राताः^(१४) । तुर्वशाः^(१५) ।
द्रुह्यवः^(१६) । आयवः^(१७) । यदवः^(१८) । अनवः^(१९) ।
पूरवः^(२०) । जगतः^(२१) । तस्युषः^(२२) । पञ्चजनाः^(२३) ।
विवस्वन्तः^(२४) । पृतनाः^(२५) । इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यना-
मानि* ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः । ‘मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति (निरु० ३, ७)’—इति
भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—‘मत्वेत्यादिना मनेः सीवेश्च द्विधातुजत्वं
प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि सीव्यन्ति
सन्तन्वन्ति, यथा पश्चादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टाः ।
मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे ? इत्याह—प्रशस्तीभावे, प्रशंसार्थां मत्वर्थीयः,

(१), (२) “नराः । धवाः । नरः” ग । “नराः । नरः” C. D. F.

(९) “नहुषाः” ग. iid ।

(१७) “अयवः” ग ।

* “इति मनुष्यःशाम्” ग ।

† निरु० १, ६ ।

प्रश्नसं मनः प्रसन्नं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः ।
 तथा च श्रुतिः—‘स पितृन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यान्सृजत’—
 इति । नित्यपक्षेऽप्यसति सृष्टरि कार्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणा-
 नुविधायित्वात् कार्यस्य वा । ‘मनोर्जातावञ्ज्यतौ पुक् च (४, १, १६१)’
 —इति वैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं
 जातिश्चेत्येतौ । अपत्यमात्रविवक्षाया मन्तरेण च जातिं भवति मानव
 इति । मनुषो वा अकारान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात्
 क्युत्पादयति ; अञ्ज्यत्-प्रत्ययसन्निधोगेन पुर्गिति स्मरणान्तरं विनापि
 प्रत्ययेन षकारान्तप्रयोगदर्शनात्—‘समिद्धो अथ मनुषो दुरोषे
 (ऋ० सं० ८, ६, ८, १)’—इति पृषोदरादित्वात् सर्वं सिद्धम् । अत्र
 श्रीनिवासः—‘मनेर्मनुः * * * मनेरुषि मनुषीति । यत् ।
 सा चास्या मनुष्यगीः’—इति । “स्यार्हा वसु मनुष्या देदीमहि (ऋ०
 सं० २, ६, ३०, ४)”—‘दैव्याः शमितार आरभध्व सुत मनुष्याः
 (ऐ० ब्रा० २, १, ६)’—इति च निगमौ ॥

(२) नरः * । ‘णीञ् प्रापणे (भू० ७०)’ ; ‘नयतेर्ङिश्च (उ० २,
 ८३)’—इति षट्-प्रत्ययः ; जम् । नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थ-
 त्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन । यदा ‘नृती गात्र-
 विक्षेपे (दि० प०)’ ; बाहुल्यकाटुम् ङिश्च । नृत्यन्ति गात्रविक्षेपं
 कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विचिथ्यन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः ।
 “तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४, ४, ३५, २)”—“त्वां
 वृचेस्विन्द्र सत्यतिं नरः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)”—इति च निगमौ ॥

* नि० ४, १ ।

(३) धवाः* । ‘धुञ् कम्पने (खा० उ०)’, ‘धुञ् वा (क्रा० उ०) । पचाद्यच् । धूनयति * * * । धुनोति स्वावयवान् धवः; जम् धवाः । यद्वा ; मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते । यद्वा ; ‘धावु गतिशुद्धोः (भू० उ०)’; अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १ ३४) षष्ठोदरादित्वात् (६, ३, १० ८) ह्रस्वः । इतस्येतः शरणार्थिनो धवन्ति धवाः । “को वां शयुत्रा विधेव देवरम् (ऋ० सं० ७, ८, १ ८, २)”-इति निगमः ॥

(४) जन्तवः† । ‘जनौ प्रादुर्भावे (दि० आ०) ; ‘कमिमनिज-निगाभायाहिभ्यश्च (उ० १, ७०)’-इति तु-प्रत्ययः । जायन्ते जन्तवः । “इरज्जन्त्रे प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं० ८, ७, २ ८, ४)”-इति निगमः ॥

(५) विश्वः‡ । ‘विश्व प्रवेशने (तु० प०)’; क्विप् । विश्वन्ति अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन । यद्वा ; अनुप्रविष्टाः आत्मीयभू-राजादेः श्रिता इत्यर्थः । “विश्वो राजान् सुप तस्य च्छिग्यम् (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)”-इति निगमः ॥

(६) क्षितयः§ । ‘क्षि निवासगत्योः (तु० प०)’; ‘क्लिप्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १ ७४)’-इति क्तिच् । क्षियन्ति निवसन्ति भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम् । “अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३, ७, १ १, ५)”-इति निगमः ॥

* निघ० १, १५ ।

† निघ० ४, १८ ।

‡ प० ८ । निघ० १०, ८ ।

§ प० १, १ ।

(७) कृष्टयः* । 'कृष विलेखने (भृ० प०)'; भावे ऋः । कर्षणं कृष्टम् । कर्षेण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते; कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति 'लुगकारेकाररेफास्य वक्तव्याः (४,४,१२ ऋ०)'—इति इकार-प्रत्ययः । तथाच भाष्यकारः—'कृष्टय इति मन्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ० सं० सा० भा० ३,४,५,१)'—इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म० भा० भौ० प० २६ अ० ५ श्लो०)'—इति । यदा; ऋद्धोऽपि कृषि विपूर्वस्वार्थे वर्तते । कर्मणि ऋः । विविधं कृष्टो विचित्रपरिकल्पयनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थः कः ? इत्यपेक्षार्यां विद्वष्टदेहत्वं कृष्ट-सामर्थ्याद्देहम्, स एषामस्तीति पूर्ववन्मत्वर्थीयः । तथाच भाष्यम्—'विद्वष्टदेहा वा (ऋ० सं० सा० भा० ३,४,५,१)'—इति । 'कृषन्ति प्राक्तं पदाभ्याम्'—इति माधवः । 'कर्षन्ति वञ्चीकुर्वन्ति'—इति भट्ट-भास्करमिश्रः । "मिचः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे (ऋ० सं० ३,४,५, १)"—सद्यस्त्रियः ऋषा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ८,८,२६,२)"—इति च निगमौ ॥

(८) कर्षण्यः† । चरतेर्धातोः (भृ० प०) 'अर्चिष्टधन्वम्भ-वितृभ्योऽनिः (उ० २,८५)'—इति ब्रह्मवचनादनि-प्रत्यये षुगाग-मस्य चरणवन्तः चरणशीलाः । यदा; 'कृषेरादेश्च चः (उ० २,८७)'—इति अनि-प्रत्यये कृषेरेतद्रूपम् । 'आकर्षन्ति वञ्चीकुर्वन्ति इत्यर्थः'—इति भट्टभास्करमिश्रः । यदा; कर्षण्यः चायितारो द्रष्टारः

* निच० १०, २६; २१ ।

† निच० ५, २४; १९, २१ ।

सर्वेषां पदाधानाम् । यद्यपि पश्यतिकर्मसु (निघ० २, २) विश्व-
णिरिति पठितम्, तथापि 'पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १, ३,
३ ३, ४)'—इत्यत्र 'चाययिता द्रष्टा'—इति स्कन्दखामिना व्याख्या-
तम् । "प्र चर्षणिभ्यः घृतनाह्वेषु (ऋ० सं० १, ७, २ ८, १)"—
"महाऽऽह्वेषो नृषदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)"—इति
च निगमौ ॥

(८) नञ्जः । 'णह बन्धने (दि० उ०)' । 'जनेहसिः (उ०
२, १० ८)'—इति बाङ्गलकात् उस्-प्रत्ययः, जस्, नञ्जः । नञ्जन्ते
कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नञ्जन्ति वा नहनीयम् । "सचा सनेम
नञ्जः सुवीराः (ऋ० सं० २, १, २, ३)"—"आ यातं नञ्जुष्यरि
(ऋ० सं० ५, ८, २ ५, ३)"—इत्यादयो निगमाः ॥

अकारान्तमिदं नाम केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा 'अन-
हिभ्यामुषन् (? *)'—इति उषन्-प्रत्ययः । पूर्ववदर्थः । "प्रस-
न्नाणस्य नञ्जस्य शोषः (ऋ० सं० ४, १, ४, ६)"—इति निगमः ॥

(१०) हरयः† । 'हञ् हरणे' भूवादिः, 'ह प्रसङ्गकरणे' जुहो-
त्यादिः । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १ १ ४)'—इतीन्-प्रत्ययः ।
हरन्ति पदार्थान्, प्रसङ्गीक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा । तथाच मृत्यु-
वाक्यम्—'अहं प्रजासाक्रुशतीर्हरामि'—इति निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) मर्याः‡, (१२) मर्याः । 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०);

* कौमुद्यान् 'अहिभ्यामुषन् (उ० ४, ७२)', 'परः कुषन् (७४)', 'पुनधि-
कहिभ्यउषप् (७५)' एवं दृश्यन्ते ।

† पु० १, १५ ।

‡ निघ० १, १५, ४, १ ।

अप्लादयस्य (उ० ४, १०८) —इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुङागमस्तु विकल्पेन । गुणः । स्रियन्ते मर्याः । 'ह्रन्दसि निष्टर्क्य-देवह्यप्रणीयोन्नीयोच्छ्वित्यमर्य (३, १, १२३)' —इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम् । “को नु मर्या अमिमितः (ऋ० सं० ६, ३, ४८, ३७)” —“मर्यायेव कन्या शशुचै त (ऋ० सं० ३, २, १२, ५)” —“मर्यन्न घोषा कृणुते सधस्य आ (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)” —इति निगमाः । यदा ; 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)'; इति सृष्टिरावामिदमिलूपधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३) —इति तन्-प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । मर्त्तशब्दात् 'वस्वमर्त्त * * * यविष्टेभ्यश्चन्दसि' —इति स्वार्थिकस्तद्धितो यत् । “यो मर्त्यैश्चमृता ष्टावा (ऋ० सं० ३, ४, १६, १)” —इति निगमः ॥

(१३) मर्ताः । व्याख्याताः । “मा नो मर्त्ता अभिद्रुहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)” —“तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २५, १)” —इति च निगमौ ॥

(१४) व्राताः । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'; 'तातव्रातलात-सुपित्त' —इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन हृत्प्रत्यये आङागमो निपात्यते । वृषन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रप्रियन्ते वा यज्ञादौ । यदा ; व्रातो धान्यादिसञ्चयः । तदन्तो व्राताः । मत्वर्थीयोऽकारः । यदा ; व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २, १) अन्नं वा । अन्नमपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः 'तस्येदम् (४, ३, १२०)' —इत्यण् । 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते' —इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम् । 'अथो

अन्नाद् भूतानि जायन्ते जाताम्यजेन वर्द्धन्ते (तै० उ० १, २)”—इति,
 ‘अन्नात् रेतो रेतवः पुरुषः (तै० उ० १, २)”—इति च श्रुतेः मनु-
 व्याख्यानमन्वसन्निवन्तम् । “पञ्च ज्ञाता अपत्यवः (ऋ० सं० ६, ८,
 ३, २)”—इति निगमः ॥

(१५) तुर्वशाः* । ‘तुर्वी हिंसायाम् (भू० प०) । ‘कलेरत्रच्’
 —इति बाहुल्यकात् अत्रच्-प्रत्ययः । भोजराजीयमिदं सूत्रम् ।
 हिंसन्ति प्राणिनः, हिंसन्ते व्याधादिभिर्वा । यद्वा ; ‘द्वर स्वरण-
 हिंसणयोः (दि० अ०)’, अस्मात् क्षिपि द्वर ; अत्रोतेः पचाद्यच् ;
 तूर्णमश्रुवते षषोदरादिमात् (६, ३, १० ८) पूर्वपदस्य इत्स्वत्वं वका-
 रस्योपजनः । त्वस्वर्णमश्रुते । ‘प्राप्यम्’—इति बाधवः । यद्वा ; तूर्वञः
 काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्ववत्पूर्वपदस्य इत्स्वत्वम् । ‘वञ् कान्तै
 (अदा० प०)”—इत्यस्मात् ‘वञ्शिरण्योरुपसञ्ज्ञानम् (३, ३, ५ ऽका०)’
 —इत्यपि । यद्वा ; चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वञ् एषामिति चतुर्वशाः
 सन्तः चकारलोपेन तुर्वशाः । “तुर्वशैश्चमवमहि (ऋ० सं० ५, ७, ३ ३,
 ५)”—इति निगमः ॥

(१६) द्रुञ्जकः । ‘द्रुह जिघांसायाम् (दि० प०) ; औणादिकः
 क्षिप ; द्रोहः । द्रोहं परेषामिच्छन्ति ‘हृन्दसि परेषावावामपि
 (३, १, ८ का०)”—इति क्यप्, ‘क्याच्छन्दसि (३, २, १७०)”—इत्यु-
 प्रस्ययः । परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः । “अष्टिं चकु र्भुगको
 द्रुञ्जवश्च (ऋ० सं० ५, २, २ ५, १)”—इति निगमः ॥

(१७) आयवः† । ‘इष् गतौ (अदा० प०) ; ‘हृन्दशीण (उ०

* ५० १६ । † निघ० ८, १. १०, ४१. ११, ४८ ।

१,२)”—इत्युष्-प्रत्ययः । गच्छन्ति यामात् यामिम्, गमनव्रीणाः ।
 “बाहुभ्याम्प्रिमायवेऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २, ५)”—“आयोर्ह
 स्काभ उ०प०स्य नीळे (ऋ० सं० ७, ५, ३ २, ६)”—इति च निगमौ ।
 ‘अन्तोदात्त आयुश्चर्दी मनुष्यवचनः’—इति माधवः ॥

(१८) यदवः । ‘यसु उपरमे (भू० प०)’; ‘यमेर्दुक्’—इति
 श्रीभोजदेवः । ‘अनुदात्तोपदेश्वनतितनोत्थादीनाम् (६, ४, ३ ७)’—
 इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यम्यते नियम्यते आचार्येण अपथ-
 प्रवृत्ताः, राज्ञा वा । “यो अस्ति याद्वः पशुः (ऋ० सं० ५, ७,
 १ ६, १)”—इति निगमः । अच माधवः—‘यदुषु भवो यादो
 चदुरिति मनुष्यनाम’—इति ॥

(१९) अन्वः । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’; ‘अणश्च (उ०
 १, ८)’—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । अन-
 ष्वनवः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणस्य फलवत्त्वात्
 अमन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पश्चादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्कलप्राणमाः ।
 तथाचोपनिषदि—‘तस्य च आत्मानं विस्तरं वेद’—इत्यत्र प्रकरणे
 ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । “रोधाय विद्वदन्वस्य
 (?)”—इति निगमः । अच माधवः—‘अनुरिति मनुष्यनाम’—
 इति । “अन्वसो रथमन्वाय तन्वन् (ऋ० सं० ४, १, २ ९, ४)”—
 इति च । अच ‘अन्वः ष्वन्वः ते च मनुष्याः’ । ‘मर्त्तस्युः
 सन्तो अमृतत्वमानशुः (ऋ० सं० १, ७, २ ०, ४)’—इति श्रुतिः ।
 तथा ब्राह्मणमपि—‘आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेषु तस्य सोम-
 पीथमभ्यजयन् (ऐ० ब्रा० २, २, ५.)’—इत्यादि, ‘तेभ्यो वै देवा

अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, २, ५)”—इति च ॥

(२०) पूरवः* । ‘पूरी आप्यायने (दि० आ०)’ । ‘भृन्तुञ्जीट-
चरित्सरि (उ० १, ७)’—इत्यादिना बाहुलकात् उ-प्रत्ययः । पूर-
यितव्याः कामानां ‘रूपूभ्यां कुः’—इति श्रीभोजदेवः । पूताः शुद्धाः
ज्ञानार्थिभिरित्यर्थः । “यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते (च० सं० १, ४,
२ ५, ६)”—इति निगमः ॥

(२१) जगतः† । ‘गञ्चृ गतौ (भृ० प०)’ । ‘वर्त्तमाने पृषद्दृष्ट-
न्महञ्जगच्छत्वच्च (उ० २, ७८.)’—इति क्षिप्-प्रत्ययान्तो निपात्यते ।
प्रत्ययस्यादादेशः, द्विवचनं, नञि लोपश्च निपात्यते । गच्छति यामात्
यामान्तरम् । “यदैषामग्रं जगता मिरज्यमि (च० सं० ८, २, ६,
२)”—इति निगमः ॥

(२२) तस्थुषः‡ । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भृ० प०)’ । ‘कन्दसि लुङ्-
खङ्खलिटः (३, ४, ६)’ । ‘कासुः (३, २, १०७)’ । ‘वखेकाजाद्घसाम्
(७, २, ६७)’—इति इडागमः । ‘आतो लोपः (६, ४, ६४)’ ।
‘खलिटि धातोः (६, १, ८)’—इति द्वित्वम् । ‘श्रुपूर्वाः खयः (७, ४,
६१)’—इति यकारस्य शेषः । ‘अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)’—इति
तकारः । तस्थिवस् इति स्थिते जसः स्थाने व्यत्ययेन शस् (३, १,
८५) । ‘वसोः सम्प्रसारणम् (६, ४, १३२१)’ । ‘शासिवसिघसीनाच्च
(८, २, ६०)’—इति षत्वम् । तिष्ठन्ति खस्मिन् धर्मे । “चरन्तं परि

* निघ० ७, १२ ।

† प० ११; १४ । निघ० ५, २, ७, १३, ८, १२, १२, १६ ।

‡ निघ० १२, १६ ।

तस्युषः (ऋ० सं० १, १, ११, १)”—इति निगमः । अत्र वाजसनेय-
भाष्यकृदुवटः ‘तस्युषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः’—इति ॥

(१३) पञ्चजनाः* । अत्र भाष्यम्—‘तत्र पञ्चजना इत्येतस्य
निगमा भवन्ति । “तदद्य वाचः प्रथमं मंषीय०—० जुषध्वम् (ऋ०
सं० ८, १, १३, ४)” । तदद्यवाचः परमं मंषीय ‘येनासुरानभिभवेम
देवाः’ । असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेष्व इति वापि वासुरिति
प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तदन्नः । सोर्देवानसृजत तत्सुरा-
णां सुरत्वमेषोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते ।
‘ऊर्जाद् उत यज्ञियासः’ । अन्नादाश्च यज्ञियासोर्गित्यन्ननामोर्जाय-
तीति सतः पक्षं सु प्रवृत्तमिति वा ॥ ‘पञ्चजना मम हेतुं जुष-
ध्वम्’ । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसौत्येके, चतारो वर्णाः
निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः । निषादः कस्मात् ? निषादो
भवति निषल्लमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । “यत्पाञ्चजन्यया विश्वा
(ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)” । पञ्चजनीनया विश्वा, पञ्च पृक्ता सञ्ज्ञा
स्त्रिङ्गचययोगेष्वविशिष्टा (निरु० ३, ७-८)”—इति । अस्य स्कन्द-
स्वामी—‘पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति
सन्देहस्य मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरणः । तत्र
यदि देवदत्तादि पञ्चक-विषयः स्यात् गन्धर्वादपञ्चकविषयो वा, न
मनुष्यमात्रनामविषयतात्र स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमता-
न्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदम्मानुष्यपदार्थं वर्तते इति वैशिष्ट्यप्रदर्शनार्थं

* निरु० ३, ७, ८, ४, १३ ।

† ‘पञ्च पृक्ता सञ्ज्ञा स्त्रिङ्गचययोगेष्वविशिष्टा’—इति निरुक्तपञ्चक-पाठः ।

उपन्यासः । न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । एकीयमतेन चाष्टौ देव-
 ताया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामेसुरेषु, पिशा-
 चानां रक्षस्यन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात् । तदद्य वाचः । सौचीकस्याये
 विश्वेषां देवानां संवादो षोडशजपस्यायम् । तत् अद्य अस्मिन् कर्मणि
 वाचो माध्यमिकायाः प्रथमसुक्तं स्वरसौष्टवार्थसदनत्वदेवताविभिष्टं
 मंसीय जानीय । येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे
 देवाः! अद्य तानभिभवेम । हे ऊर्जादः! उत अपि यज्ञियासः
 यज्ञस्य सम्पादयितारः पञ्चजनाः आचार्यमतेन षड्विंशनुष्याः ।
 एमव्यवस्यपतीष्टौ निषादानां यज्ञसम्पादित्वमस्ति, षूद्रस्यापोदन-
 सवे; 'आयुरसीति षूद्राय प्रयच्छति, तप्ते प्रयच्छामीति षूद्रः
 प्रतिगृह्णाति'—इत्येवमादिना । तथा 'दासी पिनष्टि पत्नी केयच
 दास्यादेर्यापारादप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन । पञ्च यज्ञाङ्गभूता
 देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः । अत उच्यते—'मम होचं
 जुषध्वम्' । होह-कर्म जुषध्वम् सम्पादयतेत्यर्थः । अन्ये मन्यन्ते—
 यदेकीयमतं यज्ञोपमन्यवस्य तद्भयमप्याचार्यस्येति । तथा च
 मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजातयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः
 सर्वेऽपि होत्रुः सञ्ज्ञेन व्यापारेण सेव्यध्वमिति सम्प्रत्ययासाधारणं
 मनुष्यभाचनामत्वेनैव निगमं दर्शयति 'यत्पाञ्चजन्यया विज्ञा' ।
 प्रमाथस्वार्थम् । यत् ब्रह्मा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवत्य
 विश्वेभ्यस्ति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः—इत्यादि । षड्भेति निर्वा-
 च्यम् षुक्तेति निर्वाचनम् । सञ्ज्ञेति विषयकथनं सम्बन्धवत् सर्वलिङ्गैरि-
 त्याह—'लिङ्गत्रययोगेप्यवशिष्टा'—इति । ननु षडादौन्यप्यवशिष्टानि ?

उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूपसम्बन्धस्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम् । अपिच या ष्टका सा पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा ष्टकेति तदन्यत्र एकपदनिहकव्याख्यावत्, यत्पञ्चजन्यथेत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं चास्माकमचानुपयुक्तत्वात् लिखितम् । ‘पृषी सम्पर्के (६०५०)’ । ‘कनिन् युट्पि (७०१, १५४)’—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशस्याधिकत्रिधर्थत्वात् कनिनि वाङ्मलात् षकारस्याकारो नकार उपजनस्य । भोजराजस्तु—‘दृषित्तराजिषसिपिप्रतिहिविभ्यः कन्’—इत्याह, तदा ‘पिचि विस्तारे (७०५०)’—इति धातुः । एकादिभ्यो विस्तीर्णा पञ्चसङ्ख्या । जायन्ते वनाः । पचायच् (३, १, १३४) । ‘पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः’—इति चौरस्वामी ॥

(२४) विवस्वन्तः* । ‘वस निवासे (४०५०)’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)’—इति विष्, दृग्निघण्टात् भावे भवति । विविधं वसन् विवः, तदन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति । ‘विवस्वच्छब्द आदित्यवाच्याद्युदान्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितौचाक्षरमुदान्तम्’—इति माधवः । “आविर्भव सूक्तरूपा विवस्वते (ऋ० सं० १, २, ३२, ३)” —“शिवो दूतो विवस्वतः (ऋ० सं० ६, ३, २२, ३)” —इति च निगमौ । अत्र विवस्वान् यजमानः—इति माधवभाष्यम् । ‘महो जावा विवस्वतोव नाम्न (ऋ० सं० ७, ६, २३, १)’—इत्यादित्यवसनस्योदाहरणम् ॥

(२५) ष्टनाः† । ‘ष्ट् व्यायामे (तु० आ०)’ । “त्वयाध्वेण ष्टना जयेयम् (ऋ० सं० ८, ७, १५, १)” —इति निगमः ॥

* निघ० ७, ११ । † निघ० ८, २४ ।

मनव्याणां बह्वलं, ततो बह्ववचनान्तत्वम्, तथा निघण्टुष्वपि ।
 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा मराः । स्युः पुमांसः पञ्च-
 जनाः पुरुषाः पूरुषा विश्वः (अम० को० २, ६, १)'—इत्यादिषु च
 बह्ववचनान्तता दृश्यते ॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ २५ ॥

आयती^(१) । चवाना^(२) । अभीशु^(३) । अप्रवाना^(४) ।
 विनङ्गसौ^(५) । गभस्ती^(६) । करसौ^(७) । बाहू^(८) ।
 भुरिजौ^(९) । क्षिपस्ती^(१०) । शक्वरी^(११) । भरिचे^(१२) । इति
 द्वादश बाहुनामानि* ॥ ४ ॥

(१) आयती । 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)', गतिकर्मा वा (निघ०
 २, १४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४, ११४७०)'—इतीन्-प्रत्ययः ।
 आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्तौ वा साधनत्वम् । बाहोर्द्विवात्
 सर्वत्र द्विवचनान्तता । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(२) चवाना । 'च्युङ् गतौ (भू० आ०)' । 'सम्यानच् स्तुवः
 (७० २, ८३)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविधर्थ इत्युक्तेरानच्
 प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्यादिना द्विवचनस्वाकारः ।
 गच्छतः कर्मणामन्तः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) "क्षिपन्ती"—इत्यपि टीकासम्मतम् ।

* "इति बाह्वीः" न ।

† बह्वचैवास्यायतीपदं परं सर्वचैवान्त्वन्तीत्वेवार्थस्वाकार सायणः ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Chaitanya-chandrodaya, Nátaka, 3 fasci.....	Rs. 1 14
Srauta Sútra, As'valáyana, 11 fasci.	6 14
Látyáyana, 9 fasci.....	5 10
Sankara Vijaya, 3 fasci.	1 14
Dasa-rúpa, 3 fasci.....	1 14
Kaushitaki Bráhmānopanishad, 2 fasci.	1 4
Sánkhya-sára, 1 fasci.	0 10
Lalita-vistara, 6 fasci.	3 12
Taittiríya Bráhmāna, 24 fasci.	15 0
Taittiríya Sañhitá, 31 fasci.	19 6
Taittiríya Aranyaka, 11 fasci.	6 14
Maitri Upanishad, 3 fasci.	1 14
As'valáyana Grihya Sútra, 4 fasci.....	2 3
Mimáñsá Darsana, 14 fasci.....	8 12
Táñdya Bráhmāna, 19 fasci.	11 14
Gopatha Bráhmāna, 2 fasci.	1 10
Atharvana Upanishads, 5 fasci.	3 2
Agni Purána, 14 fasci.	8 12
Sáma Veda Sañhitá, 37 fasci.	23 12
Gopála Tápaní, 1 fasci.	0 10
Nrisiñha Tápaní, 3 fasci.	1 14
Chaturvarga Chintámani, 36 fasci.....	22 8
Gobhiliya Grihya Sútra, 10 fasci.	6 4
Piñgala Chhandah Sútra, 3 fasci.	1 14
Taittiríya Prátiśákhyi, 3 fasci.	1 14
Prithiráj Ránu, by Chand Bardai, 4 fasci.....	2 8
Rájatarangini,	4 0
Mahábhárata, vols. III. and IV.,	40 0
Purána Sangraha,	1 0
Páli Grammar, 2 fasci.	1 4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3 2
Chhándogya Upanishad, English, 2 fasci.....	1 4
Sánkhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sákhya Darpana, English, 4 fasci.....	2 8
Brahma Sútra, English,	1 0
Kátantra, 6 fasci.	6 0
Kámandakiya Nitissára, 4 fasci. (Fasci. 1, out of stock.)	2 8
Bhámati, 8 fasci.	5 0
Aphorisms of Sandalya, English, Fasci. 1.,	0 10
Vayu Purána, 6 fasci.	3 12
Kathá Sarit Ságara, English Translation, 6 Fasci.....	6 0
Prakrit Lakshanam, fasci. 1.,	1 8

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs. 25 0
Risálah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),	1 4
Fihrist Tási, 4 fasci.	3 0
Nukhbat-ul-Fikr,	0 10
Futúh-ul-Shám, Wáqidí, 9 fasci.	5 10
Futúh-ul-Shám, Azadí, 4 fasci.	2 3
Magházi of Wáqidí, 5 fasci.	3 2
Isábah, 28 fasci., with supplement,	20 14
Tárikh-i-Firúz Sháhi, 7 fasci.	4 6
Tárikh-i-Baihaqi, complete in 9 fasci.	5 10
Muntakhab-ut-Tawárikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	9 6
Wis o Rámin, 5 fasci.	2 3
Iqbálnámah-i-Jahángiri, complete in 3 fasci.	1 14
'Alamgirnámah, 13 fasci., with index,	8 2
Pádsháhnámah, 19 fasci., with index,	11 14
Muntakhab-ul-Lubáb, by Kháfí Khán, 19 fasci., with index,	12 12
Áin-i-Akbarí, Persian text, 4to., 22 fasci.	27 8
Áin-i-Akbarí, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I,	12 4
Farhang-i-Rashídí, 14 fasci., complete,	17 8
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, 2 fasci. complete,	2 0
Akbarnámah, 17 fasci. with Index,	20 0
Maásir-i-'Alamgiri, by Muhammad Sáqi, complete, 6 fasci., with index,	3 12
Haft Asmá, history of the Persian Masnawi,	1 4
Tabaqát-i-Náçiri, English translation, by Raverty, 10 fasci.	10 0
Tabaqát-i-Náçiri, Persian text, 5 fasci.	3 2
History of the Caliphs, (English Translation,) 5 fasci.	5 0

MISCELLANEOUS.

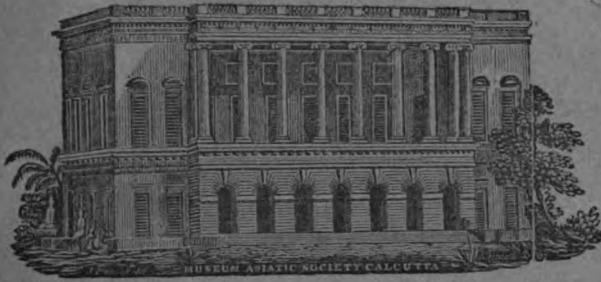
Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48, vols. XIX to XX, 1850-51, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXXIII to XLVIII, 1864-79, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII. to XI. and vols. XVII. to XX. each,	Rs. 10 0
Do. Do. Index,	5 0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	2 0
— of Arabic and Persian Manuscripts,	1 0
Tibetan Dictionary,	10 0
— Grammar,	8 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	14 0
Istilahát-i-Súfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1 0
Jawámi' ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to.	2 0
Aberigines of India, by B. H. Hodgson,	3 0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	1 8
'Ináyah, a Commentary on the Hidáyah, Vols. II. IV.,	16 0
Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Körös,	1 0
Khazánat-ul-'ilm,	4 0
Sharáyat-ul-Islám,	4 0
Anis-ul-Musharrihin,	3 0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,	2 0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 Coloured Plates,	6 0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 460.

सभाध्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SĀMAS'RAMĪ.

VOL. I.

FASCICULUS III.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1881.

(३) अभीष्ट* । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३४ प्र०) । अभ्यञ्जुवाते कर्माणि अभिनयन्तो वा कर्माण्यतः अभीज्ञाते कर्माणि कर्तुमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) अप्रवाणा । ‘आञ्जु व्याप्तौ (स्त्रा० प०)’; ‘ताच्छील्यवयो-
वचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२६)’, अथ सार्वधातुकत्वात् ऋः,
‘ह्रन्द्स्युभयथा (३,४,११७)’—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः, धातोर्द्ध-
स्वत्वं षुषोदरादित्वात् (६,३,१०६) । आञ्जुतः कर्माणि । यदा ; अप्र
इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६ ३ प्र०); तदस्यास्ति ‘ह्रन्द्सीवनिपौ
(५,२,१२२ वा०)’—इति वनिपि विभक्तौ राकारः पूर्ववत्, सकार-
लोपश्चान्दसः । कर्मवन्तौ हि बाह्व् । नकारान्तो वेति सन्देहः ।
निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(५) विनङ्गुषौ । षाञ्जनाम । विनम्य पश्यतोऽसादिकमिति
माधवः । षुषोदरादित्वात् (६,३,१०६) पूर्वपदे म्य-लोपो नुक्; ‘यस
अदने (भू० आ०)’—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३,१,१३४), सम्प्रसार-
णञ्च । “अर्धस्त्री जोषमभरदिनङ्गुषः (ऋ० सं० ७,२,२७३)”—
इति निगमः ॥

(६) गभस्ती । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३४ प्र०) । पुरुषाः
अदन्त्याभ्या मन्त्रादीन् । ‘ग्रहेर्गभस्ती बाह्व्, गृह्णाति पदार्थानाभ्यां
पुरुषः’—इति माधवः । “अर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्वो; (ऋ०
सं० ७,५,२२,५)”—इति निगमः ॥

* पृ० १, ५ ।

† पृ० १, ४, प० ५ ।

(७) करस्त्री* । करासीति कर्मनामसु करशब्दो व्याख्यानः (१६७७) । तस्मिन् कर्मण्युपपदे 'ष्ठी वेष्टने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', 'आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)' । 'कर्मणां प्रन्नातारौ (निघ० ६, १७)' वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः । 'सुप्रकरस्त्रमूतये (च० सं० ६, २, २, ५)'—इति निगमः ॥

(८) बाह्या । 'बाह्य लोडने (भू० आ०)' । 'अर्जिदृशिकस्य-मिपसिबाधा मृजिपशितुकधुक्दीर्घहकारस्य (उ० १, २६)'—इत्यु-प्रत्ययो षोऽन्तादेशश्च । गमयत्याभ्यां कर्माणि, बाधते परानाभ्या मिति वा । "अध्वान्तदन्त्र स्वविरस्य बाह्य (च० सं० ४, ७, ३१, २)" —इति निगमः ॥

(९) भुरिजौ । 'हञ् हरणे (भू० उ०)', 'डु भञ् धारण-पोषणयोः (जु० उ०)'; 'भञ् उच (उ० २, ७१)'—इति इजि-प्रत्ययः । हरतो विभ्रतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा । "तमद्भन् भुरिजौ धिया (च० सं० ६, ८, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) क्षिपस्त्री । 'क्षिप प्रेरणे' तुदादिः (प०); 'वसवित-सेक्षिः (? †)'—इति बाह्यलकात् ति-प्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च । प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः ॥ 'क्षिपती'—इति पाठान्तरम् । तदा अतरि ङीपि 'आष्ठीनद्योर्नुम् (७, १, ८०)', 'वा छन्दसि (६, २, २०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्षः । क्षिपतः पदार्थान्

* निघ० ६, १७ ।

† निघ० २, ८ ।

‡ कौमुद्यान् 'वसेक्षिः (उ० ४, १७५)'—इत्येकं रूपम् 'नी तसेः (उ० ४, १७०)'—इति चापरम् ।

इतस्येतस्य कर्मसु । यदा; चिपे: 'इक्षिगन्दिजीविप्राणिभ्यः
भिदात्रिषि (उ० ३, १२३)'—इति बाङ्गलकात् झच्-प्रत्ययः झोऽ
न्तादेशः । चिपतः पदार्थात् । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(११) ब्रह्मरी* । 'ब्रह्मृ ब्रह्मौ (स्वा० प०)'; 'स्वामदिपद्यर्त्तिपू-
ब्रकिभ्यो वनिप् (उ० ४, १०६)'—इति वनिप्-प्रत्ययः, 'वनो र च
(४, १, ७)'—इति ङीम्रौ च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः । ब्रह्मृतः कर्माणि
कर्तुम् । "अङ्गुख्यः ब्रह्मरथो दिग्भ्य मे युञ्जे कल्पन्ताम् (थ०
वा० सं० १८, २२)"—इति निगमः ॥

(१२) भरिचे । विभर्त्ति रश्मीनादित्य इव । 'अत्रिचा-
दिभ्य इचोचौ (उ० ४, १६८)'—इति इच-प्रत्ययः । भरिवदर्थः ।
"अंशुं दुहन्ति इक्षिनेना भरिचैः (ऋ० सं० ३, २, २०, २)"—इति
निगमः ॥

इति द्वादश बाङ्गनामानि ॥ ४ ॥

अग्रुवः^(१) । अख्यः^(२) । त्रिशः^(३) । क्षिपः^(४) । शर्याः^(५) ।
रशनाः^(६) । धीतयः^(७) । अथर्यः^(८) । विपः^(९) । कक्ष्याः^(१०) ।
अवनयः^(११) । हरितः^(१२) । स्वसारः^(१३) । जामयः^(१४) ।
सनाभयः^(१५) । योज्जाणि^(१६) । योजनानि^(१७) । धुरः^(१८) ।

* प० ११ । निब० १, ८ ।

(१) इतोऽनकारं "विधाः"—इत्यधिकं न पृथक् ।

(२) "हमः" च ।

(८) "अथर्यः"—इत्यपि ङीका-सम्मतम् । "अथर्याः" न. C. D. F. ।

(१२) इतोऽनकारं "दिक्षितः"—इति न. iid ।

शाखाः^(१६) । अभीश्वः^(१७) । दीधितयः^(१८) । गर्भस्तयः^(१९) ।
इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि* ॥ ५ ॥

(१) अयुवः† । 'जच्चादयश्च (उ० ४, १००)'—इति ह-प्रत्यया-
न्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः । 'अग्नि गतौ (भू० प०)'—इति धातुः ;
निपातनान्न-लोपः, तच्चादित्वादुवङ् । गच्छति कर्माणि प्रति । यद्वा ;
अय-शब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्निपातनात् ह-प्रत्यये पूर्वपद-घ-लोपः
गमेष्टिलोपश्च । अये गच्छन्ति ताः । "तमी' हिन्वन्त्ययुवः (च० सं०
६, ७, १७, २)"—इति निगमः । अङ्गुलीनां बङ्गत्वात् सर्वत्र बङ्ग-
वचनान्ता ॥

(२) अण्वरः‡ । अणतिः शब्दार्थः (भू० प०) ; 'अणश्च (उ०
१, ८)'—इति उ-प्रत्ययः । 'वेतो गुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति
ङीप् । अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं कुर्वन्त्या-
भिरिति वा । यद्वा ; अण्वरः हस्तपरिमाणापेक्षयात्पपरिमाणाः ।
"तमीमण्वीः समर्य' आ (च० सं० ५, ७, १७, २)"—इति निगमः ॥

(३) त्रिशः । 'विश प्रवेशने (तु० प०)' । 'क्विप् वचि (३, २,
१७ ऋवा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्द्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्तेः क्विपि
रेफ उपजनः विशन्ति साधनभावं कार्येषु । "तमी' हिन्वन्ति
धीतयो दश त्रिशः (च० सं० २, २, १३, ५)"—इति निगमः ।
'कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः'—इति माधवभाष्यम् ॥

(१९) नाख्येतत् पदम् ग. O. D. F पुस्तकेषु । टीकाकृता तु एतच्छेषं खाने केषचित्
"सुचक्ष्यः"—इ त, केषुचित् "ससुतः"—इति च दृष्टम् ।

* "इत्यङ्गुलीनः" ग ।

† पु० १, १९ ।

‡ निघ० ६, २९ ।

(४) क्षिपः । 'क्षिप प्रेरणे (दि० प०)'; औष्णादिकः क्षिप । क्षिपयन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेषु कर्मसु निक्षिपयन्त्यास्त्रजुलीयकादीन् इति वा । "मज्जन्ति त्वा दश क्षिपः (ऋ० सं० ६, ७, ३०, ४)"—इति निगमः ॥

(५) श्र्याः* । 'श्रु द्विषायाम् (क्र्या० ष्वा० प०) । 'अग्न्यादेशाद्-
तिगणत्वात् यत् (उ० ४, १०८) । प्रवृणोति पापात् । "आ यः श्र-
याभिस्तुविनुष्णो अस्त्य (ऋ० सं० ८, १, २६, ३)"—इति निगमः ॥

(६) रश्मनाः† । रश्मिबन्धनार्थो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने (३ ४ ४) ।
'युच् बद्धलम् (उ० २, ७४)"—इति युच् । बध्नन्ति बन्धनीयं, बध्यते
आभिरिति वा । युच्-प्रकरणे 'अग्नेरन्न च'—इति श्रीभोजदेवः ।
अनुवृते कर्माणि । "रश्मनाभिर्दृश्रभिर्भूधोताम् (ऋ० सं० ७, ५,
३२, ६)"—"अच्छा बर्हीरश्मनाभिर्नयन्ति (ऋ० सं० ७, ३, २२, १)"
—इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः‡ । 'धी (दि० आ०)-धातोः 'क्लिच्क्लो च सञ्ज्ञायाम्
(३, ३, १७४)"—इति क्लिच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, 'घुमास्या-
गापाजहाति (६, ४, ६६)"—इतीत्वम् । धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः
कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा । अत्रान्तर्णीतच्छर्थो दधातिः ।
"स सप्तधीतिभिर्हितः (ऋ० सं० ६, ७, ३२, ४)"—इति निगमः ॥

(८) अथर्थः । 'अत घातत्यगमने (भू० प०)'; 'इन् सर्वधातुभ्यः
(उ० ४, ११४)"—इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकात्, धातोत्तरादेशः ;

* प० ५, २ । निब० ४, ४. १०, २२ ।

† निब० २, १४ ।

‡ निब० २, १४. १०, ४१. ११, ११ ।

‘छादिकारादग्निः (४, १, ४ पूवा०)’—इति ङीप्; जस् । ‘उवर्बुध-
मथर्यो ह न दन्तम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ३)’—इत्यत्र ‘अथर्यो न स्त्रियः
इव’—इति माधवः । अथर्यइति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु ॥

“अथर्यवः”—इति पाठो बज्रषु दृष्टः । तद्वाङ्मनामकरणं
स्पष्टम् । निगमदर्शनास्त्रिर्षेयः ॥

(८) विपः* । ‘विप प्रेरणे (सु० प०)’, क्षिपि, प्रेर्यन्ते पुरुषैः
कार्येषु । “विपो न द्युष्या नियुषे जगानाम् (ऋ० सं० ६, १, ३ ५,
३)”—इति निगमः ॥

(१०) कक्ष्याः† । “दग्नावग्निभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)”—
इत्यत्र ‘कक्ष्याः प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ३, ८)’—इति भाष्यम् ।
कक्ष्याः प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि । ‘ख्यातेः कक्ष्य-
शब्दनिर्वचनम्’—इति स्कन्दस्वामी । ‘गाहते क्यः इति नामकरणः
ख्यातेर्वा (निरु० २, २)’—कक्ष्यशब्दनिर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामि-
यन्त्रः—‘ख्या प्रकथने (अदा० प०)’—इत्यस्मात् स-प्रत्यये निरर्थको
निर्निमित्तकोऽसौ सः यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यासविकारस्य द्रष्टव्यः—
इति । अथमभिप्रायः—प्रायेण ‘वृत्तुवदिह्निकमिकषिभ्यः सः (उ०
३, ५ ८)’—इति ख्यातेर्वाङ्मनात् स-प्रत्यये वाङ्मनादेव दिर्वचने
इत्यादिश्रेषे इत्यन्ते ‘कुहोसुः (७, ४, ६ २)’ न भवति वाङ्मनादेव,
‘अभ्यासे चर्ष (८, ४, ५ ४)’—इति चर्षम्, उत्तरस्य ख्या-इत्यस्य यका-
राकारयोर्लोपः, ‘खरि च (८, ४, ५ ५)’—इति चर्षम्, ‘आदेशप्रत्यययोः

* सु० १, ११. प० २, १४ ।

† निरु० २, १. २, ८. ६, २८ ।

(८, ३, ५८)”—इति षत्वम् । प्रकथनेन प्रकाश्र्णं लक्ष्यते । अंसेन नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाश्र्णते पुरुषेण । कस्यो वाङ्मत्तत्वम् । ‘तत्र भवः (४, ३, ५३)’—इत्यर्थे ‘अरीरावयवाच्च (४, ३, ५५)’—इति यत्प्रत्ययः । अङ्गुल्योऽपि परम्परया कले भवा इति वक्तुं ब्रह्मते, अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाश्र्णो हि सर्वदा कक्ष्यः, तत्र भवा अङ्गुल्यस्यदन्तः प्रकाश्र्णाः किन्तु प्रकाश्र्णयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथासाधारस्थिते अरणी अग्निना प्रकाश्र्णे तत्र भवोऽग्निः प्रकाश्र्णको भवति तदत् । यदा; कक्ष्या रज्जुः तदन्धनसाधनत्वात् कक्ष्या-ब्रह्मेनोच्यन्ते । “परि^१ स्वजध्वं दग्धं कक्ष्याभिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)” — “दग्धावनिभ्यो दग्धकक्ष्येभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)” —इति च निगमौ ॥

(११) अवनयः* । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (११ प्र०) । अवनन्ति कर्माणि, अवनन्ते वा । “सुनात् सनीळा अ्वनी^१ रवाताः (ऋ० सं० १, ५, २, ५)” — “दग्धावनिभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)” —इति च निगमौ ॥

(१२) हरितः† । व्याख्यातं नदीनामसु (१२ प्र०) । हरन्त्याभिः पदार्थान् “एतं त्वं हरितो दग्धं (ऋ० सं० ६, ८, २८, ३)” —इति निगमः ॥

(१३) खसारः‡ । ख-ब्रह्मे उपपदे ‘असु सेपणे (दि० प०)’—इत्यस्मात् ‘सावसे खन् (उ० २, ८८)’—इति खन्-प्रत्ययः सुष्ठु अस्थते

* प० १, १ ।

† पृ० १, १ ।

‡ नि० ११, १२ ।

क्षिप्यते पदार्थ आभिः, कार्येषु चेष्वप्या वा । यदा ; ख-ब्रह्मे उपपदे
 'षट्ख विभ्रारणे (भ्र० प०)'—इत्यस्माद् बाङ्गलकादर बाङ्गलकात्
 टि-लोपश्च । खं खं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, खस्मिन् खस्मिन्
 हस्ते सौदन्तीति वा । यदा ; परस्परं भगिनीव दृश्यन्ते, हकहस-
 प्रभवत्वात् खसार उच्यन्ते 'न षट्खखादिभ्यः (४, १, १०)'—इति
 स्त्रीप्रत्ययनिषेधः । "दुवृखन्ति खसारो अर्घ्रयाणम् (ख० सं० १, ५,
 १, ५)"—इति निगमः ॥

(१४) जामयः*, सनाभयः । अनयो— —मर्थोऽनुबन्धेयः ।
 जमतेर्गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० ४,
 १२६)'—इति बाङ्गलकादिष्-प्रत्ययः । 'अलिगलिपलिचसिजम्यणि-
 पणिभ्य इण्'—इति श्रीभोजदेवः । जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति
 षट्कथाभिरस्मादीनि वा । जनेरेव वा बाङ्गलकास्त्रकारस्य मकारः,
 जाताः ख-कारणात् । "खं खान्वावधि जामयः (ख० सं० ६, ८,
 १६, ५)"—इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः† । 'णह बन्धने (दि० उ०)'; 'नहो भस्य (उ०
 ४, १२९)'—इति इञ्-प्रत्ययः भोऽन्तादेशः । नह्यतेऽनया गर्भ इति
 नाभिः, समाना नाभिरासामिति सनाभयः । ज्योतिर्जनपदेन्वस्मात्
 सहस्रस्य स-भावः । समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः
 मूलमासामिति वा । "सनाभयो वाजिनं मूर्जयन्ति (ख० सं० ७,
 ३, २५, ४)"—इति निगमः ॥

* पु० १, १२ ।

† निघ० ४, ११ ।

(१६) योत्राणि* । (१७) योजनानि । 'युजिर् योगे (इ० उ०)' । 'दाक्षीणसयुजस्तुदक्षि (३, २, १८२)'—इति इन्-प्रत्ययः पूर्वच । 'युष् बङ्गलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् । युञ्चन्ति पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन, संयम्यते आभिः क्लेशादय इति वा । शब्दस्वाभाव्यात् नपुंसकलिङ्गता । "दशयोक्तेभ्यो दशयोजनेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१८) धुरः† । धूर्वतेर्बधकर्मणः (निघ० २, १९) कर्त्तरि क्विपि (३, २, १७७), राक्षोपः (६, ४, १९) इति व-लोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जसि धुरः । धूर्वन्ति घ्नन्पुपचयन्ति कर्माणीत्यर्थः । हिंसन्ति परानाभिरिति वा । धारयतेर्वा औणादिके क्विपि बाङ्गलकात् आकारस्य उकारः । अङ्गुल्या हि धार्थं सुवर्णादि धारयति । "दश धुरो दश युक्ता वद्वः (ऋ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(१९) शाखाः‡ । 'अग्रू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; अस्मात् ख-प्रत्यये विहृते 'अश्रोतेर्भित्'—इति औभोजदेवेन ख-प्रत्यये शाख-शब्दो व्युत्पादितः । व्याप्तं हि सर्वम् । ख-शब्दाधिकरणे उपपदे श्रुतेः 'अधिकरणे श्रुतेः (३, २, १५)'—इति अच्-प्रत्ययः । अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे श्रुते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्यावकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तच्च शयनम् । खग्रयाः सत्याः पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०९) यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्षदीर्घत्वे खग्र इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमयः, टाप्; शाखा । शक्रो-तेर्वा पचाद्यचि (३, १, १३४) उपधादीर्घः, ककारस्य खकारस्य ।

* निघ० २, ९ । † निघ० २, ९ । ‡ निघ० २, ९ । § निघ० १, ४, ९, २२ ।

अनुवन्ति हि ता अनुसृत्यः पुस्तकादि धारयितुं कार्याणि कर्तुं वा ।
 यदा ; 'आख् व्याप्तौ (भू० प०)', पचाद्यप् (२, १, २३४) । आखन्ति
 व्याप्नुवन्ति कर्माणि । यदा ; 'व्रीड् स्वप्ने (अदा० आ०); अस्मात्
 'वृद्धावयवाच्च'—इति ख-प्रत्ययो बाहुल्यकात् ह्रस्वावयवेऽपि भवति ।
 श्वेतेऽवतिष्ठन्ते आसु नखादयः इति आखाः । 'श्वते रिष वा'—
 इति श्रीभोजदेवः ; ख-प्रत्ययोऽधिष्ठतः, इकारादेश्च विकल्पित-
 त्वात् पक्षे आखानिष्यन्त्या— —आखाखानीयत्वाद्वा आखा इत्यन्ते
 तथाचामरसिंहः—'अनुसृत्यः करआखाः स्युः (२, ६, ८२)'—इति ।
 'हस्ताभ्यां दशआखाभ्याम् (अ० सं० ८, ७, २५, ७)'—इति निगमः ॥

(२०) अभीभवः* । व्याख्याता रश्मिनामसु (३४ पृ०) । अभ-
 नुवते कर्माणि, अभीभवते वा कर्माणि कर्तुम् । "इद्वाभीभुभो
 अर्चता जरैभ्युः (अ० सं० ८, ४, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(२१) दीधितयः† । व्याख्याता रश्मिनामसु (३५ पृ०) । अनु-
 रीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते । दीप्यन्ति क्रीडन्त्याभिरिति वा
 दधातेर्व्युत्पन्नो दीधिति ब्रह्मः । "अग्निं नरो दीधितिभिररुष्योः
 (अ० सं० ५, १, २३, १)"—इति निगमः ॥

(२२) गभस्तयः‡ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३५ पृ०) । गृह्णन्ति
 पदार्थानाभिः पुरुषाः इति गभस्तयः । "दीप्यते मधो रंभुषु
 गभस्तिभिः (?)"—इति निगमः ॥

"सुहस्ताः"—इति केचित् ।

* पृ० १, ५ । † पृ० १, ५ । ‡ पृ० १, ५ ।

एतस्य स्थाने “ससृतः”—इति च केचित् पठन्ति । तास्य
 व्याख्याता नदीनामसु (१ ३८ पृ०) । संसरन्ति सह नश्यन्ति कर्माणि
 प्रति सङ्गता वा । स्यष्ट-निगमदर्शनानिर्घयः ॥

इति द्वाविंशतिरङ्गलिनामानि ॥ ५ ॥

वृश्मि^(१) । उश्मसि^(२) । वेति^(३) । वेनति^(४) । वेसति^(५) ।
 वाञ्छति^(६) । वष्टि^(७) । वनोति^(८) । जुघते^(९) । हर्यति^(१०) ।
 आचके^(११) । उश्मिक्^(१२) । मन्यते^(१३) । छन्त्सत्^(१४) ।
 चाकनत्^(१५) । चकमानः^(१६) । कनति^(१७) । कानिषद्^(१८) ।
 इत्यष्टादश कान्तिकर्माणिः* ॥ ६ ॥

‘कान्तिकर्माणः (निह० ३, ६)’=इच्छार्था धातवः—

(१) वृश्मि । ‘वञ्ज कान्तौ’ अदादिः परस्मैपदी । लडुत्तमैक-
 वचनम् । “तदुहं वृश्मि पत्रमान सोम (स्य० सं० ७, ४, ६, ४)”—इति
 निगमः ॥

(१) इतोऽनकारम् “सववेति”—इत्यधिकं न. C. D. F पुस्तकेषु ।

(५) “विसति” च । “वेसति” च । ङीकाकृतापि पाठान्तरतया लीकृतम् ।

(७) “वेष्टि” च ।

(१०) इतोऽनकारम् “हर्यति”—इत्यधिकम् च पुस्तके ।

(११) “आचके” च । न. C. D. F पुस्तकेषु नास्येवेदम् पदम् ।

(१४) “छन्त्सत्” C. D. F ।

* “इति कान्तिकर्माणः” न ।

† निह० १९, ५ ।

(२) उष्मसि* । वज्रोर्लङ्घुत्तमपुरुषबहुवचने मसि 'सर्वधातुकम-
पित् (१,२,४)'—इति छिद्वद्भावात् 'यद्दिज्या (६,१,१६)'—
इत्यादिना सम्प्रसारणम् 'इदन्तो मसिः (७,१,४६)'—इति इकारः ।
“ता वां वास्त्र॑न्युष्मसि॒ गम॑ध्वै (ऋ० सं० २,२,२४,६)”—इति
निगमः ॥

(३) वेति† । 'वी गतिप्रजनकान्यन्नखादनेषु' अदादिः परस्मै-
पदी । “वेषि॑ ह्योच॒ सुत॒ प॒ोचं॑ यज॒त्रा (ऋ० सं० १,५,२४,४)”—
इति निगमः ॥

(४) वेनति‡ । नैरुक्तो धातुः । “पुरा॑णाः अनु॑ वेनति (ऋ०
सं० ८,७,२३,१)”—“नास॑त्यामा वि वे॒नतम् (ऋ० सं० ४,४,१६,
२)”—इति च निगमौ ॥

(५) वेसति । अयमपि नैरुक्तो धातुः । 'वेसति'—इति पाठा-
न्तरम् । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(६) वाञ्छति । 'वाञ्छि इच्छायां' भौवादिकः (प०) । “त्रि॑श्र
स्त्रा सु॒र्वी वाञ्छ॑न्तु (ऋ० सं० ८,८,३१,१)”—इति निगमः ॥

(७) वष्टि‡ । वज्रोः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । “सम॑र्यो गा
अ॒जति॑ यस्य॒ वष्टि॑ (ऋ० सं० १,३,१,३)”—इति निगमः ॥

* निघ० १, १८, २, ७, ३, ५, ५, १८, ६, १३, ८, २८, १२, ३;—४३ ।

† निघ० १, ७, २, ६;—८;—१४, ४, १;—१८, ८, ४२;—४३, १०, १,
१२, ४६ ।

‡ प० १४, ३, १४;—१५;—१७, ५, ४, १०, ३८, १२, २८ । निघ० १,
७, १०, ३८ ।

§ प० चतुर्व १ ।

(८) वनोति । 'वन् धावने' तनादिः (प०), अनेकार्थत्वाद्वाङ्-
नामच कान्यर्थः । एव मन्यचापि । "स्याहँ यद्रेक्ण परमं वनोषि
तत् (ऋ० सं० १, २, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(९) जुषते* । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' तुदादिरात्मनेपदी, अत्र
कान्तिकर्मा । "स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् (ऋ० सं० १,
५, २५, ५)"—इति निगमः । 'जुषते ह्यर्थति इति पाठात् जोषः
कामः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१०) ह्यर्थे† । 'ह्यर्थ गतिकान्योः' भूवादिः परस्मैपदी ।
"ता जुषाणे ह्यर्थति ज्ञातवेदाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)"—इति
निगमः ॥

(११) आचके । 'चक दप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी ; लडुत्तमपुरु-
षैकवचनम् । "अनाम्योज आ चके (ऋ० सं० ३, ४, ८, ५)"—इत्यत्र
'कमेर्लिटि उत्तमे इटि मलोपश्चान्दसः'—इति भामदत्तः । "त्वा
मवस्थुराचके (ऋ० सं० १, २, १८, ४)"—इति निगमः । "यस्ते
अचुत्वमाचके (ऋ० सं० ६, ३, ४२, ५)"—इति तु 'लोपस्त आत्मने-
पदेषु (७, १, ४१)' । यथादृष्टं पाठः ॥

(१२) उञ्चिक्‍। वष्टेः 'वश्नः कित् (उ० २, ६८)"—इति चिक्-
प्रत्ययः, कित्वात् सम्प्रसारणम् । "उञ्चिक् पावको अरतिः सुमेधाः
(ऋ० सं० ७, ८, २८, १)"—इति निगमः ॥

* निघ० ६, १९. १२, ४२ ।

† प० १४ । निघ० २, १०. ७, १७. ११, १५ ।

‡ प० २, १५ । निघ० ६, १० ।

(१३) मन्यते* । 'मन ज्ञाने' दिवाहिरात्मनेपदी । "आध्रसिच
मन्त्रमानकार्षित् (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)" — "यदि मन्येतोपमुख-
मित्योदनैः (?)" — इति च निगमौ ॥

(१४) क्वत्सता । 'क्वदि संवरणे' पुरादिः । पञ्चमसकारः, तिप्,
'खेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)', 'सिन्धुज्जलं खेटि (३, १, ३४)', 'इतस्य
खोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)' । 'वृष्ट्वा क्वद्भवति ह्येतः (ऋ०
सं० १, ४, १८, ४)' — इत्यत्र 'मन्यते क्वत्सत् चाकनत् इति कान्ति-
कर्मसु पाठात्, 'तद्विन्ने क्वत्सद् वपुषः (ऋ० सं० ७, ७, २८, ३)' —
इति प्रयोगदर्शनाच्च क्वदिः कान्त्यर्थः' — इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
'दूरेचताय क्वत्सत् (ऋ० सं० २, १, २१, ६)' — इति, "अष्कान्तसु
पञ्चकृष्टयः (ऋ० सं० ८, ६, २६, ६)" — इति च निगमौ ॥

(१५) चाकनत्† । 'कनी दीप्तिकान्तिगतिसु (भू० प०) ; घञ्-
लुगन्तः । 'जुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यात्ययेन पञ्चमसकारः,
'खेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)', 'इतस्य खोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)' ।
'अक्षोदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ० सं० ६, २, ३८, १)" — "अे निः अचिड
चाकनत् (?)" — इति च निगमौ ॥

(१६) चकनामः । 'चक्र लप्ता' भूवाहिरात्मनेपदी । 'ताश्ची-
स्यवधोवचनशक्तिषु चानश् (३, २, १२८)' । "चकमानः पिबतु
दग्धमशुम् (ऋ० सं० ४, १, ७, १)" — इति निगमः ।

* प० २, १४; — १८ । निघ० २, २, २, ८, ४, २५, ६, २५, ८, १२, ८,
२५, ११, २०, ११, ४२ ।

† प० २, १४ । निघ० ८, ८ ।

‡ प० २, ११, ४, १; — २ । निघ० ४, १४; — १५, ४, १५ ।

(१७) कनति* । ‘कनी द्वीप्तिकान्तिगतिषु (भ्र० प०)’ भ्रूवादिः परस्मैपदौ । “भानत् कनति गुदतम् (?)”—“इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ४, २८, ४)”—इति च निगमौ ।

(१८) कानिषता । कनतेर्लोटि परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचने चिञ्चल्लं लोटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्वाञ्चल्लकात् इकारलोपः पूर्ववत् । “अग्ने हृतीये सवने हि कानिषः (ऋ० सं० ३, १, ३१, ५)”—इति निगमः ॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः ॥ ६ ॥

अन्धः^(१) । वाजः^(२) । पयः^(३) । प्रयः^(४) । पृश्नः^(५) ।
पितुः^(६) । वयः^(७) । सिनम्^(८) । अरवः^(९) । द्युः^(१०) । धासिः^(११) ।
इरा^(१२) । इठा^(१३) । इषम्^(१४) । जर्क्^(१५) । रसः^(१६) ।
स्वधा^(१७) । अर्कः^(१८) । क्षन्न^(१९) । नेमः^(२०) । ससम्^(२१) ।
नमः^(२२) । आयुः^(२३) । स्रन्दता^(२४) । ब्रह्म^(२५) । वधिः^(२६) ।
कीलालम्^(२७) । यशः^(२८) । इत्यष्टाविंशतिरक्षनामानि ॥७॥

* पु० चनैव १५ । † पु० चनैव १५ ।

- (१) इवोऽनकारं “पाजः”—इत्यधिकम् ग. C. D. F पृष्ठकेषु ।
(४) “प्रयः”—इत्येतन्नास्ति क-पुस्तकान्तिरिक्तेषु, देवराजिन तु “अरवः”—इत्यनेनास्य विकल्पः स्वीकृतः ।
(७) “वयः” नास्त्येतत् ख. ङ. च पृष्ठकेषु । तेषु पुनरस्यैव स्थाने “द्युतः”—इति दृश्यते, टीकाकृतापि केचिदित्याद्युक्त्वाऽनसताकारवोक्ताः । ग. C. D. F पृष्ठकेषु तु “द्युतम्” इति ।
(९) “सिनम्” ग ।
(११) “सुसम्” ग. “सुत्” C. D. F ।
(१८) नैतद् दृश्यते क-पुस्तके ।
(१९) “क्षन्नः” ख ।
(२८) नास्त्येतत् पदं ग. C. D. F पृष्ठकेषु । ‡ ‘इत्यत्रस्य’ ग ।

(१) अन्धः*। 'अन्धइत्यन्ननाम । आध्यानीयं भवति (निघ० ५, १)'—इति भाष्यम् । 'आभिसुख्येत हि ध्यातव्यं सर्वेषामन्नं प्रीतेः शरीर-स्थितेस्य तदायत्तत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी । आङ्-पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् चकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य द्रुस्त्वत्वं नुडागमस्य धातोः । यदा ; 'अद भक्षणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अदेर्नुम् धस्य (उ० ४, २००)'—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धका-रस्यान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः, तान् वा खयमन्ति । तथाच श्रुतिः—'अद्यतेऽन्ति च भूतानि (तै० उ० २, २)'—इति । 'अनित्यनेनान्धः'—इति चौरस्वामी । अनितेरसुनि बाहुलकात् धुगागमः । अनित्यत्वं हि प्राणनम् । "आमन्त्रेभिः सिञ्चता मद्य मन्धः (ऋ० सं० २, ६, १३, १)"—"इन्द्रेहि मत्यन्धसः (ऋ० सं० १, १, १७, १)"—इति च निगमौ ॥

(२) वाजः† । 'वज गतौ (भृ० प०)' । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—इति घञ् । 'अजिप्रज्योश्च (७, ३, ६०)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः । तथाच तच्च न्यासकारः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्देरपि कुत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः'—इति । निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः । गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि, भुक्तेन दक्षिं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्वशुद्धिं भोक्ता । यदाहुः—'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति । यदा ; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः ; जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम् । 'दन्न धर्मान् विजानन्ति

* प० ४, २ । निघ० ५, १, ८, २६, ११, ८ ।

† प० १७ । निघ० १०, २२, ११, १६;—१६ ।

धृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः आन्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः
—इति श्रीमहाभारतम् । सर्वनाम्नामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितेष्वेव
मर्थो बोद्धव्यः । “सुतानां वाजिनीवस्र (ऋ० सं० १, १, ३, ५)”—
अन्यत्र “वाजं हवनस्रद् रथम् (ऋ० सं० १, ४, १२, १)”—इति
च निगमौ ॥

(३) पयः* । व्याख्यातं राक्षिनामसु पयदत्यत्र (निह० २, ५) ।
यदा ; ‘अय पय गतौ (भू० आ०)’—इत्यस्मादसुन् । पीयते स्रक्षं ।
तद्धि चतुर्विधम् पेय-शोष-शेष्ण-वर्षभेदेन । वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन ।
‘जातान्यक्षेण वर्द्धन्ते (तै० उ० २, २)’—इति श्रुतिः । “पयस्वान्म
आगच्छि (ऋ० सं० १, २, १२, ३)”—“यद्गौ मृतस्य पयसा पिधानः
(ऋ० सं० १, ५, २७, ३)”—इति च निगमः ॥

(४) प्रयः† । व्याख्यातसुदकनामसु (१११४०) । “उपप्रयो-
भिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)”—“तुराय प्रयोन इमि सोमं
माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, १७, १)”—“प्रयस्वन्तः प्रति हर्षामधि
त्वा (ऋ० सं० ८, ६, २१, ३)”—इति च निगमाः ॥

(५) अवः । ‘अु अवणे (भू० प०)’ । कर्मण्यसुन् । श्रूयते स्रक्षं
वर्षमाणं अवो यत्रः । तद्धर्मान्ताच्छब्दं वा । “सत्यसिञ्ज अवस्तमाः
(?)”—“मत्तं दधासि अवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १, २,
३३, २)”—“अभिअव स्रक्षन्तः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ३)”—इति च
निगमाः । “उप प्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)”—इत्यादिषु

* प० १२. २, ७ । निष० २, ५ ।

† प० १० । निष० ४, २४. ८, १०. १०, १. ११, ८ ।

निरुक्त-टीकार्या स्कन्दस्वामिना प्रथमद्वयज्ञानामेत्युच्यते । तथाच
 'अचि०ति० अ०वः (च० सं० १, २, २०, ४)'—इत्यादि-निगमेषु वेदभाष्ये,
 'अथ इत्यज्ञानम्'—इति स्पष्टं मुच्यते । निरुक्त-टीकायान्मूढमयथा
 (निर० १०, ३) । अतः 'प्रयः'- 'अवः'- 'अद्भ्योः' उभयोरप्यज्ञानामत्वं
 स्पष्टम् । तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृच्छः* । 'पृच्छो स्यर्कं (इ० प०)' । औणादिके क्विपि धातोः
 लुगागमः । स्यर्कं हि तज्ज्ञाद्वभिः । पृच्छतिर्दानार्थं इति वा
 (अदा० आ०) । "वायो तव प्र पृच्छती (च० सं० १, १, ३, ३)"—
 इत्यादौ माधवेनोक्तम् । तत्र क्विपि बाहुल्यकान्न-लोपः । दौषते
 ह्यज्ञमर्थिभ्यः । "क्विः पृच्छो अ०चो अ०चरेव पिप्वतम् (च० सं० १, ३,
 ४, ४)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् 'पृच्छा अज्ञानमित् पठन्ति ।
 "पृच्छो भरक्त वाम् (च० सं० ४, ४, १२, ३)"—इत्यादिषु बहुवच-
 नान्तस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्—इति ।
 "अग्निं विद्या अ०भिः पृच्छः सचन्ते (च० सं० १, ५, १६, १)"—"पृच्छो
 वदतमग्निना (च० सं० १, ४, २, ६)"—इति च निगमौ । "त्वं
 अद्भ्यो मादतं पृच्छ द्भिर्विषे (च० सं० १, ५, १८, १)"—इत्यादौ तु
 षष्ठ्येकवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पितुः† । 'पा रचणे (अदा० प०)' । 'कमिमनिजनिभाया-
 गापाद्विधस्य (च० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययो बाहुल्यकादिकारः ।
 रचित्वं ह्यज्ञम् । प्यायतेर्बाहुल्यकात् तु-प्रत्ययो धातोः पि-भावश्च ।

* प० १७ ।

† निघ० ५, २ । निर० ८, २४ ।

“पितुं नु सोपम् (ख० सं० २, ५, ६, १)”—“प्रमन्दिने पितुमर्द-
चेन वचः (ख० सं० १, ७, १२, १)”—इति विगमौ ॥

(७) वयः* । ‘वी गतिप्रजनकान्धजनस्यादनेषु (अदा० प०)’ ।
असुन् । गत्यादिर्षर्वाऽप्यर्थोऽचानुगुणः कारकभेदेन । ‘वय मतेऱ
(भू० आ०)’—इत्याद्यादसुन् वा । “इष्टदस्त्रे वय इष्टेऱ दधाति (ख०
सं० २, १, १०, २)”—“परिं वृंसमोमनं वं वयोगातव (ख० सं०
५, ५, १६, ४)”—इति च निगमौ ॥

केचिदस्य आने “सुतः”†—इति पठन्ति । तच्च ‘वृष् प्रोषिप्रसवे
(अदा० आ०)’ । ‘ततमातसातसुत’—इत्यादिना ऋ-प्रत्ययः, वृष्मो
वृषत्वस्य विपात्यते । सुथते वृष्म । “आदित्याज्जायते वृष्टि वृष्टे-
रञ्चं ततः प्रजाः”—इति हि स्मृतिः (मनुः ३, ७६) । अदा; ‘सु वु
वतौ (भू० प०)’—इत्येतद्-विषयं निपातनम् । निगमोऽप्येष्वधीचः ॥

(८) सिनम्‡ । ‘विष् वन्धने (सा० ब्रा० उ०)’ । ‘इष्विष्-
द्वौक्यविम्बो गक् (उ० ३, २)’ । ‘सिनाति भृतानि’—इति भाष्यम् ।
‘सिनाति वध्नाति जुधा विगम्यन्ति भृतानि धारयति’—इति, स्कन्द-
खामी । सीयते अनेनेति वा । अन्नेन हि भृत्यादयो वध्यन्ते ।
“धेनं स्नासिन् भरयः सखिस्थः (ख० सं० ३, ४, ८, १)”—इति
निगमः ॥

(९) अवः‡ । ‘अव रक्षणगतिप्रोतिरूप्यवगमप्रवेत्तवत्साम्बसाम-

* निघ० १, ४ ।

† निघ० ५, १८;—१२ ।

‡ प० ४, २ । निघ० ५, ५ ।

§ निघ० १०, २२ ।

अथ्याचनक्रियेष्वादीप्यवाप्यालिङ्गनद्विसादानभागवृद्धिषु (भू० प०) ।
असुन् । धात्वर्थेषु योगः सर्वाङ्गीकर्त्तव्यः । “अवत् ब्रह्मण्यवसा-
गमत् (?)”—“अग्निगिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ० सं०
१, ५, २५, ४)”—इति निगमौ ॥

(१०) लु । ‘टु चु ब्रह्मे (अदा० प०)’—‘क्षि निवासगत्योः (तु०
प०)’ । ‘खनिश्टभ्यां छिच (उ० १, ३२)’—इति विधीयमानो छित्-
कु-प्रत्ययो बाहुल्यकादाभ्यामपि भवति । जूयते ब्रह्मते खोदभिः
सूयते देवतात्वादस्य स्त्रजादिभिः गुणवक्तव्या वा खोकैः, निवसत्यनेन
वा । “त्वं वाजस्य जुमतो रायदग्निषे (ऋ० सं० २, ५, १८, ५)”—“आ
द न इन्द्र जुमताम् (ऋ० सं० १, ५, ३७, १)”—इति च निगमौ ॥

(११) धासि । ‘सुचिश्टषिकुषिभ्यः क्तिः (उ० ३, १५१)’—
इतिर्बाहुल्यकात् धाञोऽपि भवति, बाहुल्यकादेव ईत्वं न भवति ।
दीयते ऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा । “विदस्त्र मा तनघाय
धासिम् (ऋ० सं० १, ५, १, ३)”—अत्र ‘धासिरञ्जगाम, इह तु पयस
आसन्नकारणत्वात् गोषु प्रयुक्तः’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) इरा । व्याख्यातं नदीनामसु (१४० प्र०) ॥

(१३) इका* । ईद्यते दीयते भुक्ते जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे,
खपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति । “तस्मा इकां सुवीरा
मा यजामहे (ऋ० सं० १, ३, २०, ४)”—इति निगमः ॥

(१४) इवर्मा । ‘इषु इष्वायाम् (तु० प०)’ । औणादिकः क्तिप् ।

* पु० १, १ ।

† निघ० ६, ११. १०, ११. ११, १४; -१८ ।

इक्षत इति । यद्वा; 'इषु गतौ (दि० प०)' क्तिप् । वेदे प्राचुर्येष
दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम् । "इषं खोदभ्य आभर (ऋ० सं० ३,
८, २२, १)"—"अग्निना यज्वरीरिवः (ऋ० सं० १, १, ५, १,)"—
इति च निगमौ ॥

(१५) जर्क्* । 'जर्गित्यन्ननाम । जर्जयतीति सतः, पक्षं सुप्र-
वृत्तमिति वा (निद० ३, ८)'—इति भाष्यम् । 'जर्जयति' प्रबलति
प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । 'पक्षमिति वा'
पक्षशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क्ष-शब्दं व्यत्यस्य वकारस्योरि कृते
रुगागमे चोर्गिति भवति । 'सुप्रवृत्तमिति वा' शब्दे र-शब्दलोपे कृते,
संयोगादिलोपे कृते, अकारस्योपरि रुकि जन्ने च कृते जर्गिति भवति ।
सुष्टिदं हि तद्भवति मृदुत्वात्—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थः । * * * ।
'जर्जयते प्राण्यते जीव्यतेऽगया'—इति भट्टभास्करमिश्रः । अथ 'जर्ज'
बलप्राणनयोः (सु० प०)' इत्यस्मादेव करणे क्तिप् । "यंसि तममूर्जं
न विश्वध चरधै (ऋ० सं० १, ५, ५, ३)"—इति निगमः ॥

(१६) रसः† । व्याख्यातमुदकनामसु । "महे यत् पिच ईं रसः
दिवे कः (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)"—इति निगमः ॥

(१७) खधा‡ । ख-शब्दे उपपदे दधातेः (जु० उ०) 'गेहे कः
(३, १, १४४)'—इति क-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । खेभ्यो दीयते
खस्मिन् धीयते वा, खेन धनेन धीयते वा । "विन्ना हि म्नाया

* निद० ३, ८, २०, -४२, ११, २६ ।

† पु० १, ११ । निद० ११, २५ ।

‡ पु० १, ११ ।

अवसि स्वधा वः (अ० सं० ४, ८, २४, १)”—“आदृष्टं स्वधामनु
(अ० सं० १, १, ११, ४)”—इति च निगमौ ॥

(१८) अर्कः* ।

(१९) चन्द्रा । व्याख्यातमुदकनामसु (८९ प्र०) । बुधवर्त्तना-
दिके स्वकार्यं स्खिरं भवति, स्खिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति वा,
२१७ २१९ २१९
द्विंश्यतेऽनेनातिभुक्तेनेति वा “अहमन्नमन्नमदन्तमग्नि (सा० सं०
आ० १, ९)”—इति श्रुतिः । माधवपत्ने चदिरश्चनार्थः (सौ०),
अश्रते बुभुक्षितः । “स्वादु चन्द्रापौ वसतो स्थोनकृत् (?)”—इति
निगमः ॥

(२०) नेमः† । ‘षीञ् प्रापणे (भू० उ०) । ‘अर्त्तिसुसुडसुष्ट-
क्षिभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १ ३७) । नमयति सुगतिं
दातारं, नीयते देहयाचा अनेनेति वा ॥

“नेमा”—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा बाङ्गलका
दभिधानलक्षणाद्वा नकारस्येत्सञ्ज्ञाया अभावः । एवमेवास्मिन् सूत्रे
दृष्टिकारेणोक्तम् । यदा; मनिनि रूपसिद्धिः । निगमदर्शनास्त्रिर्णयः ॥

(२१) ससम्‍भृ । ‘सस स्वप्ने (अदा० प०) । ‘पुंसि सञ्ज्ञार्या घः
प्रायेण (उ० ४, ११ ८) । स्वपन्थनेन भुक्तेन, न हि चुधितस्यातिनि-

* प० १०. ४, २ । निघ० ५, ४. १, २२ । अन्वयीदं पदं टीकापुस्तके व्याख्यानं
न दृश्यते, परमहाविंशतिचन्द्रापुराणायामन्वयत्या सर्वपुस्तकैकमत्याचाचोरती-
कर्त्तव्यमेवेति ।

† पु० १, १५ ।

‡ प० २, १९ । निघ० २, २० ।

§ प० ४, २ । निघ० ५, २ ।

द्रास्ति । “सुधेन चिदिमदायावहो वसु (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)”—
इति निगमः ॥

(२२) गमः । ‘सुसु प्रकृते (भू० प०)’ । असुन् । उपगतं
जातमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजस्यस्तकर्त्तव्यत्वात्, नम्यते देवतात्वात्,
नमन्यनेन हेतुना तदन्त प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा । “प्र वो
महे महि नमो भरध्वम (ऋ० सं० १, ५, १, २)” — “एना वो अग्निं
नमसा (ऋ० सं० ५, २, २१, १)” — इति च निगमौ ॥

(२३) आयुः* । अननं प्राणनमस्ति । “पाहि सद्मिद् विश्वायुः
(ऋ० सं० १, २, २२, ३)” — इति निगमः ॥

(२४) स्रुताः† । व्याख्यातसुदकनामसु (५ ३४०) । सुषु नयन्ति
क्षुप्रयुक्तान् अर्थते वा तदर्थाभिः । यद्वा ; शोभना नरः सुनरः ‘अन्येषा
मपि वृश्नते (६, ३, १ ३७)’ — इति दीर्घः, स्रुषु तायते विसीर्यते
पुष्टेन, ‘अन्येषामपि वृश्नते (६, ३, १ ३७)’ — इति दीर्घः । वा
टाप् । “पुष्णीये जरते स्रुतावान् (ऋ० सं० १, ४, २५, ७)” —
“अग्निना स्रुतावती (ऋ० सं० १, २, ४, ३)” — इति च निगमौ ॥

(२५) वृद्धः‡ । ‘दृहि दृहि दृद्धौ (भू० प०)’ । ‘दृहेर्मलोपस्य
(उ० ४, १४१)’ — इति मनिन् । परिदृढं भवति सर्वप्राणिभिः । सर्वदा
भुज्यमानमप्यनुपचीयमाणत्वात्, स्वभावतो वा परिदृढं सर्वस्य जगतो
भरणात्, वर्द्धन्नेनेन भूतानीति वा ‘जातान्यस्त्रेण वर्द्धन्ने (तै० उ०

* पु० २, १ ।

† पु० १, ८ ।

‡ प० १० । निब० १, ८, १२, २५ ।

२, २)”—इति मुतिः । “उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ० सं० १, १, ५, ५)”—इति च निगमः ॥

(२६) वर्षः । ‘वर्ष दीप्तौ (भू० आ०)’ । असुन् । दीप्तिकरं द्यम् ब्ररीरादेः । “तमा संखज्ज वर्षसा (ऋ० सं० १, २, १२, ३)” —“सं माग्ने वर्षसा खज्ज (ऋ० सं० १, २, १२, ४)” —“आयुषा सह वर्षसा (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)” —इति निगमाः ॥

(२७) कीलालम् । ‘कल गतौ (प०)’ चौरादिकः, ‘कील बन्धने (भू० प०)’, ‘कील खण्डने (?)’ । कील बन्धने इति व्युत्पत्तौ सिनवदर्थः । कील खण्डने इति तु सुच्छेदमित्यर्थः । अपिवा कीला जाठराग्नेर्जाला, तां लाति ‘कर्षण्य (३, २, १)’ । “कीलालपे सोमपृष्ठाच वेधसे (ऋ० सं० ८, ४, २२, ४)” —इति निगमः ॥

(२८) यज्ञः* । व्याख्यातमुदकनामसु(११७४०) । यज्ञो यज्ञे-दीर्घ्यथात् । कीर्त्तिकरं वेति माधवः । तदा वर्षखदर्थः । “यज्ञो न पृष्ठा मधुगोव्यन्तरा (ऋ० सं० ८, ६, २, ५)” —“तुविद्युत्त यज्ञस्तता (ऋ० सं० ३, १, १६, ६)” —इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरक्षनामानि ॥ ७ ॥

आवयति^(१) । भवति^(२) । बभस्ति^(३) । वेति^(४) । वेवेष्टि^(५) ।
अविध्यन्^(६) । बप्सति^(७) । भसयः^(८) । बभ्याम्^(९) । चरति^(१०)
इति दशान्तिकर्माणाः † ॥ ८ ॥

* पु० १, १२ ।

(१०) “उचति” न. C. D. F ।

† “इत्यन्तिकर्माणाः” न ।

(१) आवयति* । आङ्पूर्वात् वेतेः (अदा० प०) 'बहुलं हृन्दसि (२, ४, ७३)'—इति प्रपो लुगभावः । यदा; 'वेङ् तन्तुसन्ताने (उ०)' भूषादिः; अनेकार्थत्वात् धातूनामभान्तिकर्मत्वम् । एवमन्ये-
ष्वपि द्रष्टव्यम् । “आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यम् (ऋ० सं० ६, २, २, १०)”—इति निगमः ॥

(२) भवति† । 'भवं हिंसायाम्' भूवादिः परस्मैपदी । “पृथून्यग्नि रनु याति भवेन (ऋ० सं० ४, ५, ८, २)”—“तेन स्रभवं अतवत् सहस्रम् (ऋ० सं० ८, ५, २०, ५)”—इति निगमौ ॥

(३) बभस्ति‡ । 'भस भर्त्सनदीप्तोः' जुहोत्यादिः परस्मैपदी । “इरी इवान्भामि बभस्ता (ऋ० सं० १, २, २६, २)”—इति निगमः ॥

(४) वेवेष्टि§ । 'विष्णु व्याप्तौ (जु० उ०)' । 'जुहोत्यादिभ्यः ङुः (२, ४, ७५)' । “स्वतैदयोयथातिथि ज्योतिष्कृत्या परिवेवेष्टि- (?)”—“यदा ता अतिथयः परिवेष्टि (?)”—
“मरुतः परिवेष्टारः (?)”—इति च निगमाः । प्रयोजकव्या-
पारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणीयम् ॥

(५) वेति॥ । वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदी । “वीतं पातं पर्यस उस्त्रियायाः (ऋ० सं० २, २, २३, ४)”—इति निगमः ॥

(६) अविष्यन्¶ । अवतेर्वर्त्तमाने व्यत्ययेन षट्; षट्: सदा ।

* प० १४ । निब० १, १४. १०, २०. ११, १८ ।

† निब० ८, २२ ।

‡ निब० ५, १२; १२. ८, २१ ।

§ पु० १, ६ ।

॥ पु० २, ६ । ¶ पु० चर्चव १ ।

“ह्रस्वविध्यन्नतसेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २३, २)” — इति निगमः ।
 अथ च ‘अविध्यन्नत्तिकर्षा भक्षयन्नित्यर्थः’ — इति स्कन्दस्वामी ।
 तस्माद्विष्ठादिति पाठो न युक्तः ॥

(७) वसति* । भस्वेः प्रथमपुरुषे वज्रवचने ‘घसिभसोर्हलि च (६, ४, १००)’ — इत्युपधालोपे रूपम् । “द्विर्वर्णानि वसति (ऋ० सं० ६, ३, २८, ३)” — इति निगमः ॥

(८) भसथः† । भसेर्लटि थसि ‘बज्रलं छन्दसि (२, ४, ७६)’ — इति श्रपः स्रुर्न भवति । “न देवा भसथस्रुन (ऋ० सं० ४, ८, २५, ४)” — इति निगमः ॥

(९) वन्धाम्‍। भसेर्लटि तसस्वामि स्त्रौ द्विर्वचनम्, द्विर्वचना-
 न्तत्वानित्यत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वात्, ‘घसिभसोर्हलि
 च (६, ४, १००)’ — इत्युपधालोपः । ‘धि च (८, २, २५)’ — इत्यादि-
 सूत्रेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्छान्दसः सकारमात्रलोप
 इति पक्षे ‘स्रलोपल्लि (८, १, १६)’ — इति सलोपः, भस्वजगत्वे ।
 वन्धामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं नृग्यम् । * * * । “वन्धां ते
 हरीधाना (?)” — इति निगमः ॥

(१०) ङरति । ‘ङ्र कौटिल्यै’ भूवादिः परस्मैपदौ । “अपा-
 र्भतिष्ठद्भ्रुणङ्गर्त्तमः (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)” — “उपङ्गरे यदु-
 परा अर्धन्वन् (ऋ० सं० १, ५, २, १)” — इति निगमौ ॥

इति दशान्तिकर्माणः ॥ ८ ॥

* पु० अथैव २ ।

† पु० अथैव २ ।

‡ पु० अथैव २ ।

ओजः^(१) । वाजः^(२) पाजः^(२) । शवः^(३) । तरः^(४) ।
 नवः^(५) । त्वष्टः^(६) । शर्वः^(७) । बाधः^(८) । वृष्णम्^(९) । तर्वि-
 षी^(१०) । शुष्मम्^(११) । शुष्णम्^(१२) । शूषम्^(१३) । दक्षः^(१४) ।
 वीक्षु^(१५) । श्वौत्रम्^(१६) । सहः^(१७) । यहः^(१८) । बधः^(१९) ।
 बर्गः^(२०) । वृजनम्^(२१) । वृक्^(२२) । मज्जना^(२३) । पौस्थानि^(२४) ।
 धर्षसिः^(२५) । द्रविणम्^(२६) । स्यन्द्रासः^(२७) । शम्बरम्^(२८) ।
 इत्यष्टाविंशतिर्वक्षनामानि* ॥ ६ ॥

(१) ओजः। व्याख्यातमुदकनामसु (११ ३५०) । उज्ज्वलनेन,
 वसवसन्निधौ हि ऋजवो भवन्ति भौत्या, न्यग्भावद्वयनेन वा व्रतून् ।
 बर्द्धतेऽनेन ऐश्वर्यादि, बर्द्धते व्यायामादिना । एमावर्थाभतरावधि
 वृक्षार्थेषु बोद्धव्यौ । 'सर्वधिकम्'—इति माधवः । हिंस्यन्तेऽमेन
 ऋजवो वा । 'उषेर्जुट् च'—इति श्रीभोजदेवः । असुनि गुणः ।
 ओषति दहति शत्रून् । "ओजो जातमृतमन्यएनम् (ऋ० सं० ८,
 ३, ४, ३)"—"वसुनि जाते जनमान् ओजसा (ऋ० सं० ६, ७, ३,
 ३)"—इति निगमौ ॥

(२) वाजः। व्याख्यातमन्त्रनामसु (२० ४५०) । गच्छन्त्यनेन

(५) "नवः" ख ।

(६) "त्वष्टः" ग. C. D. F ।

(१५) "वीक्षु" C. D. E ।

(२२) "विट्" ग ।

(२५) "धर्षसि" क.-च-पुस्तकयोरन्यत्र ।

* "इति वक्षस्य" ग ।

† पु० १, ११ ।

‡ पु० ७ ।

ञ्चून् प्रति जिगीषवः । गम्यतेऽधिगम्यते व्याचामादिना यत्नेन ।
इमावर्थावृत्तरचापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ । 'वाजोबलं, वाजयतेः प्रेर-
णार्थात्'—इति माधवः । अनेन ञ्चून् प्रेरयति विद्रावयतीति ।
“परिवाजेषु भ्रूषथः (ऋ० सं० ३, १, १२, ४)”—इति निगमः ॥

पाजः* । 'पा रच्णेषु (अदा० प०)' । 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन्
बलेन हिंस्यते सर्वम् । “कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् (ऋ०
सं० ३, ४, २३, १)”—इति निगमः । 'समिद्धस्य रुद्रददञ्चि पाजः
(ऋ० सं० ३, ८, १२, २)”—इत्यच स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—
इत्येतावदेवोक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिवाजेषु भ्रूषथः
(ऋ० सं० ३, १, १२, ३)’—इत्यच बलनामैतदित्युक्तं, 'अत्यं न मिहे
वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १, ५, ७, १)’—इत्यच, 'अत्यं न
वाजं ह्वनस्यद् रथम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)’—इत्यादौ च
ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते । अतो वाज-
पाजशब्दयोर्बभूवोरपि बलनामत्वं स्पष्टम्; तत्रैकतमस्य पाठो विद्व-
ङ्गिरधीयताम् ॥

(३) श्रवः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११२४०) । “मा भेम
श्रवसस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)”—इति निगमः ॥

(४) तरः । 'तृ श्रवन्तरणयोः (भ्रू० प०)'; असुन् । तरत्यनेन
आपदम् । “यावृत्तरो मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)”—
इति निगमः ॥

(५) तवः । तवतिर्बोधार्थः; असुन् । “अपादमिन्द्र तवसा जघन्य

(ख० सं० ३, २, २, ३)”—“योगेयोगे त्वक्षरम् (ख० सं० १, २, २८, २)”—इति च निगमौ ॥

(६) लक्षः । ‘तच्च तनूकरणे (भृ० प०)’; असुन् । तनूक्रियन्ते तेन श्रवः । “स प्र रिक्तो लक्षसा क्षो दिवस्य (ख० सं० १, ७, १०, ५)”—इति निगमः ॥

(७) शर्द्धः । ‘शर्द्धतिरुत्साहार्थः’—इति स्कन्दस्वामी; असुन् । श्रुजयादावनेन उत्साहितत्वात् । “अभ्राजिशर्द्धो महतोयदर्पणम् (ख० सं० ४, ३, १५, ६)”—इति निगमः ॥

(८) बाधः* । ‘बाध विलोडने (भृ० आ०)’; ‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)’—इति घञ् । बाध्यतेऽनेन श्रवः । निगमो ऽन्वेषणीयः ॥

(९) नृम्णम्† । ‘नृम्णं * * * नृन् नतम् (निह० ११, ८)’—इति भाष्यम् । ‘नृन् श्रुभृतान् प्रति नमति; ष्यर्थो वा नमिः, नमयति प्रक्रीकरोति’—इति स्कन्दस्वामी । ‘इन्द्रं नृम्णं ह्येते श्रवः (ख० सं० १, ५, २८, ३)’—इत्यत्र ष्टकभाष्यम्—‘यस्माच्छ्रुभृतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्’—इति । स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृ-नमन-शब्दस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम् । “श्रवो नृम्णं च रोदसी सपर्यतः (ख० सं० ८, १, ८, १)”—“महिश्रवस्तु-विनृम्णम् (ख० सं० १, ३, २७, १)”—इति च निगमौ ॥

(१०) तविषी‡ । तविः सौचो धातुर्वृद्ध्यर्थः । तवेष्टिषन् प्रत्ययः ।

* निह० ८, ११. १०, ८ ।

† प० १० । निह० १०, १०. ११, ८ ।

‡ निह० ८, १५ ।

टिन्वात् ङोप् । “छण्णा रजांसि तविषीं दधानः (च० सं० १, ३, ६, ४)” — “युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी (च० सं० १, ३, १८, २)” — इति निगमौ ॥

(११) शूष्मम्* । ‘शूष्म शोषणे (दि० प०)’ । ‘अविषिविषि-
शूष्मिभ्यः कित् (उ० १, १४ १)’ — इति मन्-प्रत्ययः । शूष्मत्यनेना-
रिः । ‘शूष्मिः प्रीषणार्थः’ — इति माधवः । प्रियं हि बलम् । ‘शूष्म-
मिति बलनाम, शोषयतीति सतः (निर० २, २४)’ — इति भाष्यम् ।
‘परस्परसांयोगिकमपि बलं विशेषयति उपमेयतीत्यर्थः’ — इति
स्कन्दस्वामी । तच्च शोषयतेर्मनिन् ‘बल्लमन्यवापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः’
— इति लुक् । “शूष्मा इन्द्रमवाता अर्हुतपवः (च० सं० १, ४,
१२, ४)” — “यस्य शूष्माद्रोदसी अभ्येताम् (च० सं० २, ६, ७,
१)” — इति निगमौ ॥

(१२) शूष्णम्† ।

(१३) शूष्मम्‡ । ‘शूष्म शोषणे (दि० प०)’ । पूषमुषकलुषका-
रुषञ्जैलूषादयः — इत्यादिग्रहणात् ‘उषः प्रत्यूषादयोऽपि भवन्ति’ —
इति द्रष्टव्यनाथ-वृत्तिः । उषप्रत्ययष्टिलोपस्य निपात्यते शूष्मवदर्थः ।
“इन्द्राय शूष्म मर्षति (च० सं० १, १, १८, ५)” — इति नतमः सत्त्वभि-
र्वाह शूष्मैः (च० सं० ३, ३, १३, २)” — इति निगमौ ॥

(१४) दक्षः§ । ‘दक्ष श्रेष्ठे च (भू० आ०)’ चकाराद् वृद्धौ ।

* निब० २, २४. २, २९. १०, १० ।

† निब० २, २९. ४, २९. ६, २९ ।

‡ प० २, ६ ।

§ निब० ११९, २. १९, २६ ।

‘दक्ष गतिहिंसनयोः (सु० घ० प०)’ । ‘दक्षतिरुत्साद्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामी । असुन् । ब्रह्मविजये क्षिप्रो भवत्यनेन, हिंसन्ते वा ऽनेन ब्रह्मवः, प्रोत्साहितो वा भवति ब्रह्मविजये । “मि॒त्रं ऊ॒वे पू॒तद॑क्षम् (ऋ० सं० १, १, ४, २)’—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—‘दक्ष इति सकारान्तं बलनाम’ । अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम् । “ज॒ज्ञाना पू॒तद॑क्षसा (ऋ० सं० १, २, ८, ४)”—इति निगमः ।

(१५) वी॒रु । वी॒रय॑ति संस्तम्भकर्षा । ‘भृष्टश्रीदृषरित्सरित-निधनिमिमस्त्रिभ्य उः (उ० १, ७)’—इति उ-प्रत्ययो बाहुलका-दस्मादपि भवति । संस्तम्भो दृढो भवति अनेन, संस्तम्भस्ते ऽनेन ब्रह्म इति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) श्यौ॒क्षम् । ‘शु॒क् गतौ (भू० आ०) । * * * । अन्तर्णीतश्चर्यो वा । श्यवन्ति श्यावयन्ति ब्रह्मनेन राश्यात् । “प्र श्यौ॒क्षेन॑ म॒घवा॑ स॒त्यरा॑धाः (ऋ० सं० ८, १, ८, ६)”—इति निगमः ॥

(१७) सहः* । ‘सह॑ मर्गने (भू० आ०), ह्यन्दस्यभिभवार्थः । असुन् । सहत्यनेन ब्रह्मन् । “ये स॒र्हांसि॑ स॒र्हसा॑ स॒र्हन्ते॑ (ऋ० सं० ५, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(१८) य॒हः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११ ३ प०) । प्राप्यते आकृष्यते वानेन ब्रह्मः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) व॒धः‡ । ‘हन॑ हिंसागत्योः (भू० प०) । ‘हन॑स्य वधः (३, ३, ७६)’—इत्यप् । ह्यन्यतेऽनेन ब्रह्मः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* पु० १, ११ ।

† पु० १, ११ ।

‡ प० १० ।

(२०) वर्गः । (२१) वृजन* । (२२) वृक् । 'वृजी वर्जने (६०५०)' । घञ् । 'कृपुवृजिमन्निधाञ्भ्यः क्युः (७०२, ७६), 'क्लिप् च (३, २, ७६)' । वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणैः । "ज्रयन्ती वृजनं यददीयते (२० सं० १, ४, ३, ५)"—प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिरा (२० सं० ४, २, २३, १)"—इति च निगमौ ॥ माधवस्तु—'मध्योदान्तु वृजनं वर्त्तते बलयुद्धयोः । "वृजनेन वृजिनान्तस्मिपेष (२० सं० ३, २, १६, १)"—"लं शुष्णं वृजने वृत्त आणौ (२० सं० १, ५, ४, ३)"—"ज्रयन्ती वृजनं (२० सं० १, ४, ३, ५)" तु वर्त्तते उपद्रवे—इति । तदाश्वेषणीयौ निगमौ ॥

(२३) मञ्जना । 'टु मञ्जी शुद्धौ (तु०५०) । चोणादिको मनिन् (७०४, १४०) । 'स्रलां स्रञ् स्रञ्चि (८, ४, ५३)', चुलम्, हतीयैकवचनम् । मञ्जयति शत्रून् । "नाभा पृथिव्याभुवनस्य मञ्जना (२० सं० २, २, १२, ४)"—"स इत्सहानि समिधानि मञ्जना (२० सं० १, ४, १८, ५)"—"वि रोदसी मञ्जना बाधते शत्रुः (२० सं० १, ४, १०, ५)"—इति निगमाः । निगमेषु हतीयैकवचनान्तस्य प्रायशोदर्शनात् तदन्तः पठितः ॥

(२४) पौंस्थानि । 'पुंसि अभिवर्द्धने (प०) सुरादिः । 'अग्नया इयस्य (७०४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः । "पौंस्थानि नियुतः सस्युरिन्द्रम् (२० सं० ४, ७, ८, ३)"—"यस्मिन् विश्वानि पौंस्था (२० सं० १, १, १०, ४)"—"महत्तदस्य पौंस्थम् (२० सं० १, ५, ३०, ५)"—इति निगमः ॥

* प० ६, २१ । निघ० ५, १८ ।

† प० १० ।

(१५) धर्षसि । 'धृञ् धारणे (भू० ङ०)' । "सानसिवर्षसि-
पर्षसि (ङ० ४, १० ४)"—इत्यसि-प्रत्ययानुमागमोऽपि निपात्यते
गुणः । प्रियतेऽनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) द्रविणम्* । 'द्रु गतौ (भू० प०)' । 'द्रुद्विभ्यामिनिन्
(ङ० २, ५२)' । "सनो ददातु द्रविणम् (?)"—इति निगमः ॥

(१७) स्यन्द्रासः । 'स्यदि किञ्चिच्चलने (भू० आ०)' । 'अम्भ-
रम्भसिस्त्रिभ्रपुंड्रतीप्रभीप्रगोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः'—इति रज्-
प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्मात् असेरसुक् (७, १, ५०) । स्यन्दतेऽनेन
ब्रह्मन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१८) ब्रम्बरमां । व्याख्यातमुदकनामसु (१२ ६५०) । संप्रियते
ऽनेन ब्रह्मः, संवृणोति वा तत्त्वत आपदम् । ब्रमनमुपद्रवाणामुत्कृष्टं
च युद्धादौ, ब्रम्बेनेन्द्रेणादीयते वा । बलाधिदेवताहीनः । 'था च
का च बल्लहतिरिन्द्रकर्मव तन् (निद० ७, १०)'—इति भाष्यम्
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टाविंशतिर्वचनामग्नि ॥ ८ ॥

मघम्^(१) । रेक्यः^(२) । रिक्थम्^(३) । वेदः^(४) । वरिवः^(५) ।
श्वाचम्^(६) । रज्जम्^(७) । रुयिः^(८) । श्वचम्^(९) । भगः^(१०) ।
मीळहुम्^(११) । गयः^(१२) । युज्जम्^(१३) । इन्द्रियम्^(१४) ।

* ष० १० । निद० ८, १ ।

† पु० १, १० ।

(११) "मीळम्" क ।

(१२) "जयः । च्चयम् । युज्जम्"—इति, "तना । वन्तुः -इति च न C. D. F ।

वसु^(१५) । रायः^(१६) । राधः^(१७) । भोजनम्^(१८) । तना^(१९) ।
 नृम्णम्^(२०) । बन्धुः^(२१) । मेधा^(२२) । यशः^(२३) । ब्रह्म^(२४) ।
 द्रविणम्^(२५) । अरवः^(२६) । वृषम्^(२७) । वृतम्^(२८) । इत्यष्टा-
 विंशतिरेव धननामानि* ॥ १० ॥

(१) मघमा । मंहतिर्दानकर्मा (प० ३, २०, १०) । 'घञर्थे
 क-विधानम् (३, ३, ५८वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात्
 क-प्रत्यये षष्ठोदरादित्वात् लोपो हकारस्य घकारस्य । दीयतेऽर्थिभ्यः ।
 "तेभिरिन्द्रं चोदय दातवे मघम् (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)"—
 "यदिन्द्रं दक्षिणा मघोनी" (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)"—इति निगमौ ॥

(२) रेक्णः ‡ । 'रिचिर् विरेचने (ऋ० उ०)' । 'रिचे धने चिष
 (उ० ४, १८४)'—इत्यसुन्, नुडागमो गुणश्च, घित्वात् 'चोः कुचि-
 ष्यतोः (७, ३, ५२)'—इति कुलम् । 'रेक्ण इति धननाम, रिच्यते
 प्रयतः (निह० ३, २)'—इति भाष्यम् । रिच्यते अवतिष्ठते प्रयतः
 क्षियमाणस्य धनं धनिना सह न क्षियत इत्यर्थः । 'रेक्णोधनं रिचेः
 प्रेरणार्थात्'—इति माधवः । प्रेर्यतेऽनेन दत्तेन भृत्यादिः कर्मसु ।
 "स्याहं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् (ऋ० सं० १, २, ३४, ४)"—
 "परिषद्यं ह्यारणस्य रेक्णः (ऋ० सं० ५, २, ६, २)"—इति च निगमौ ॥

(३) रिक्थम् † । रिचेः (ऋ० उ०) 'पाठतुदिवचिरिचिसिचिभ्य-

(१५) इतोऽनकारं "वसुः"—इत्यधिकं न ।

(१६) "रायम्"—इति न. iid । "वितम्"—इति च डीकारात्ता इहमत्र केषुचित्,
 परं न सप्तम्यात्तम् ।

* "इत्यष्टाविंशतिर्धननामानि" च० । "इति धनस्य" न० ।

† निघ० १, ७, ४, १७, ५, ११ ।

‡ निघ० १, १ । § निघ० १, १ ।

खक् (उ० २, ६) —इति घक् । पूर्ववदर्थः । “न जामये ताम्बोरि-
क्यमरैक् (ऋ० सं० ३, २, ५, २)” —इति निगमः ॥

(४) वेदः । ‘विदृष्ट खाभे (अदा० प०)’ । असुन् । विदग्ध्येतत्,
सम्भते वाऽनेन धर्मादिः । “होतारं विश्वेदेसम् (ऋ० सं० १, १,
२२, १)” —इति निगमः ॥

(५) वरिवः । ‘वृष् वरणे (स्वा० उ०),’ अस्माद् यङ्लुगन्तात्
असुनि वाऽऽसकादिलोपः । श्रुयं त्रियते, वरिवसो हेतुत्वाद्वा वरिवः
‘वित्तं बन्धु र्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्नानानि
मरीयोयद्यदुत्तरम् (२, १ ३ ६)” —इति मनुः । “युधा देवेभ्यो वरि-
वस्यकर्थ (ऋ० सं० १, ४, २ ५, ५)” —“अंहोराजन् वरिवः पूरवे कः
(ऋ० सं० १, ५, ५, २)” —इति निगमौ ॥

(६) आचम्* । आशुऽश्च उपपदे ‘अत सातत्यगमने (भृ० प०)’
—इत्यस्मात् ‘आदित्यश्चिदसि’ —इति क्तप्रत्ययः ; पृषोदरादित्वेन
आशुऽश्चस्य क्युत्पत्स्यते ; यणादेश-सवर्णदीर्घा । आशुऽ अतति आशुऽ
मच्छति ; चञ्चलं हि धनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) रत्नम् । ‘रसु क्रीडायाम् (भृ० आ०),’ ‘रमेस्त च (उ० ३,
१२)” —इति न-प्रत्ययस्तकारस्नानादेशः । रमणीयं हि तत् ।
‘रमतेऽस्मिन्’ —इति खीरस्वामी । ‘वित्ते रमस्व वञ्च मन्यमानः’
—इति श्रुतिः । “धा रत्नं महि स्यूरं वृहन्ताम् (ऋ० सं० ४, ६,
८, ५)” —“होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १, १, १, १)” —इति
निगमौ ॥

* प० २, १०. ४, २ । निव० ५, २ ।

† निव० ०, १५ ।

(८) रयिः* । व्याख्यातमुदकनामसु (१२२४०) । गन्धते प्राप्यते पुष्टेन गच्छत्यनेन दन्तिं भोगसाधनत्वाद्, यत्रो वाऽऽदत्ते, दीयते ऽर्थिभ्य इति वा । “अग्निना रयिमन्वत् (ऋ० सं० १, १, १, ३)”—इति निगमः ॥

(९) क्षत्रम् । व्याख्यातमुदकनामसु (११४४०) । पूर्वजन्म-सुष्ठतवशेन तदति स्थिरं भवति, यद्वाते उपभोगसाधनत्वात्, हिनस्ति दारिद्र्यम् । गतावपि ऋद्वदर्थः । क्षतात् पापात् चायते । क्षत्र-शब्दात् चायतेश्च षडोदरादित्वात् क्षत्रम् । धनैरेव पापं नरा निस्तरन्तीत्युच्यते । “न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्वुम् (ऋ० सं० १, १, १, १)”—“सुक्षत्रसो रित्रादसः (ऋ० सं० १, १, ३६, ५)”—इति च निगमौ ॥

(१०) भगः† । ‘भज सेवायाम् (भृ० उ०)’ । ‘पुंसि सञ्ज्ञार्थां च प्रायेण (३, ३, ११८)’, ‘चत्रोः कुचिष्यतोः (७, ३, ५२)’ । भव्यते सेव्यते भोगार्थिभिः । यदा सेव्यतेऽनेन हेतुना तदान् । भगशब्दः पुंसिज्ज्ञाधनवचनः । “त्रिहासोदभ्यो मातिधम्भगो नः (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)”—“यद्वित—स्योभगः (?)”—इति निगमौ ॥

(११) मीळुम्‡ । ‘मिह सेवने (भृ० प०)’ । * * * । ङत्व-चर्ल-द्युत्व-ढलोप-दीर्घाः, ळकार-भावश्च । सिच्यतेऽर्थिभ्योदाह-भिः । ‘सहस्रमीळुद्युमत्रिवागमा? इत्यत्र भृहास्करमिभ्रभाष्येऽपि

* पु० १, १२ ।

† पु० १, ११ ।

‡ प० ४, ६ । निब० १, ०, ३, १०, ६, २१, ८, २१, १२, १२ ।

§ प० १० ।

‘मीळ्हु इति धननाम’—इति वृश्चते । ततो निष्कृत्य उकारान्त-
निगमदर्शनाभावात् अकारान्तनिगमदर्शनात् उकारान्ताकारान्त-
इयोरपि स्त्रीकारोऽस्माकम् । “इद्रस्य ये मीळ्हुषुः सन्ति पुत्राः
(ऋ० सं० ५, १, ७, ३)” —“तां आ इद्रस्य मीळ्हुषुः (ऋ० सं० ५,
४, २८, ५)” —इत्यादौ निर्वाहकत्वात् “मीळ्हुम्”—इति पठित-
व्यमिति केचिदाहुः । अन्ये तु “मीळ्हः” इति सकरान्तमपि *
* । तेषां मीळ्हांसमिति निर्वाहः । उभयेषामपि “सृष्टम्
मीळ्हे (ऋ० सं० १, ७, ३४, ५)” —इत्यकारान्तस्य पाठोऽप्येव लघुः ।
वज्रभ्यस्तु निर्वाहः ॥

(१२) गयः* । व्याख्यातमपत्यनामसु (१७४४०) । इहापि
तदर्थः । गीयते स्रयते हेतुभिः । “अपसदाप्रुषगयम् (ऋ० सं०
१, ५, २१, २)” —इति निगमः ॥

(१३) द्युषम् । ‘द्युषसुषनिष्’—इत्यादिना ‘द्युत दीप्तौ (भू०
आ०)’—इत्यस्मात् न-प्रत्ययो मकारस्यान्तादेशो निपात्यते । तेन
तदान् । दीप्यते द्युषम् । ‘द्यु अभिगमने (अदा० प०)’—इति
चौरस्वामी । अत्र धातोर्मगगमो निपात्यते । “द्युषं सृष्ट्वात-
मम् (ऋ० सं० १, १, २८, ३)” —“द्युषा वाचेभिरागतम् (?)”
—इति च निगमौ ॥

(१४) इन्द्रियम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रिषिन्द्रिमिन्द्रिष्टमिन्द्रिष्टमिन्द्रि-
जुष्टमिन्द्रिष्टमिति वा (५, ३, ८३)’—इति च-प्रत्ययान्तमन्तोदात्तं

* पु० १ ।

† प० ४, १ । निच० ५, ४ ।

निपात्यते । इन्द्रः—‘इदि परमैश्वर्ये (भू० प०)’, परमैश्वर्ययुक्त
 उच्यते । इन्द्रस्य लिङ्गम् । धनेन हि ऐश्वर्ययुक्त इति व्यच्यते । अत्र
 षष्ठी, समर्थात्; लिङ्गार्थे घञ् । यदा; इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम् ।
 यदा; इन्द्र आत्मा, तत्कालेन शुभाशुभेन कर्मणा सृष्टम् । इन्द्र-
 जुष्टं वा; आत्मना सेवितम्, तद्द्वारेण भोगोत्पत्तेः । इन्द्रदत्तं वा;
 इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अस्तुपदत्तम् । सृष्ट-जुष्ट-दत्तार्थेषु तृतीया
 समर्थात् । “दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन्नाङ्ग इन्द्रियं दधामि (ऐ०
 ब्रा० ८, ५, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) वसुः* । राचिनामसु “वस्वी”—इत्यत्र व्याख्यातम् ।
 वस्ते आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम् । * * * । “अर्हं
 भुवं वसुनः पूर्यस्यतिः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)”—इति निगमः ॥

(१६) रायः† । ‘रा दाने (अदा० प०)’ । ‘रातेर्डेः (उ० १,
 ६२)’ । जस् । दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकालेन पूरणेन ।
 “अनामसुः कुविदादस्य रायः (ऋ० सं० १, १, १, १)”—इति
 निगमः ॥

(१७) राधः‡ । ‘राध साध संसिद्धौ (स्वा० प०)’ । असुन् ।
 ‘राधुवन्ति साधुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्’—इति स्कन्दस्वामी ।
 राध्यतेऽनेन धर्मादिरिति वा । राधिर्हिंसा र्थोऽपि । हिनस्ति दारि-
 द्र्यम् । “राधं इन्द्र वरेण्यम् (ऋ० सं० १, १, १७, ५)”—“राधस्यैवो
 विददसो (ऋ० सं० ४, २, १०, १)”—इति निगमौ ॥

* पु० १, ७ ।

† निघ० १, २, ४, ७ ।

‡ निघ० ४, ४, ११, २४ ।

(१८) भोजनम्* । 'भुज पासनाभ्यवहारयोः (इ०प०)' । खुट्ट
 'कृत्यख्युटो बडखम् (३, ३, ११३)'—इति । यदा; अभिमतार्थे
 भवति भुज्यते तद्वदिः, भुज्यन्तेऽनेन विषयाः इति वा, पास्यतेऽनेन
 वा । "अचूयतामा भंरा भोजनानि (ख०सं० ३, ८, १८, ५)"—
 "मा नः प्रिचा भोजनानि प्र मौषीः (ख०सं० १, ७, १८, ३)"—
 इति निगमौ ॥

(१९) तना । 'तनु विस्तारे (त०प०)' । पचाद्यच् (३.१,
 १ ३४) । तनेति विस्तारयति चिर्वर्गसाधनं हि धनम् । इतीथैक-
 वचनस्य 'सुपां सुलुक् (७, १, ३९)'—इत्याकारः । "सिद्धयन्ते तना
 निरा (ख०सं० ६, ३, २५, १)"—"आ वो मचू तनाय कम् (ख०
 सं० १, ३, १८, २)"—इति निगमौ ॥

(२०) नृम्णमा । व्याख्यातं बलनामसु (२१ ७४०) । नमति
 प्रक्रीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वस्तु । "इस्ते दधानो नृम्णा विम्वानि
 (ख०सं० १, ५, ११, २)"—इति निगमः ॥

(२१) बन्धुः‡ । 'बन्ध बन्धने (त्रया०प०)' । "इष्टखृत्तिहिचप्य-
 सिवसिद्धनिक्लिदिबन्धिमतिभ्यश्च"—इति उ-प्रत्ययः । बभ्रात्यनेन भृत्या-
 दीन् । यदा ; बन्धुरिव बन्धुः । "अबन्धुना सुअवसोपजग्मुषः (ख०
 सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(२२) मेधा‡ । 'मिष्ट मेष्ट सङ्गमे च (भ्र०उ०)' चकारात्

* निघ० ४, ५ ।

† पु० ८ ।

‡ निघ० ४, १ ।

§ निघ० १, १८ ।

हिंसामेधयोश्च । 'मिधिः सङ्गत्यर्थः'—इति माधवः । घञ् । सङ्गच्छ-
तेऽनेन सर्वं तद्वता, चिंस्वते वा तद्वान् चौरादिभिः 'अग्निं सैवार्थ-
कारण्यात्'—इति महाभारतम् । यदा ; मती धीयते अर्जथितव्यं
रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते । तच्च मति-शब्द
उपपदे धातोः 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८वा०)—इति कः,
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) मतिशब्दस्य मे-भावः । मेधाकारं
विदधस्य प्रसाधनम् (अ० सं० ८, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(२३) यज्ञः* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१२पृ०) । "उत त्या
भे यज्ञसांघेतनायै (अ० सं० २, १, १, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) ब्रह्मा† । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२११पृ०) । वर्द्धन्तेऽनेन
धर्मादयः, वृद्धकं वा भोगानाम् । "अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्वा
(अ० सं० २, २, २२, ७)"—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम्‡ । व्याख्यातं बलनामसु (२२१पृ०) । रयि-
वदर्थः । "त आ यजन्त द्रविणं समस्तै (?)"—इति निगमः ॥

(२६) अघः§ । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२०५पृ०) । "अस्यो पृथु-
अघो वृष्टत् (अ० सं० १, १, १८, २)"—"वृष्टत्वा असुरोवर्षणा-
कृतः (अ० सं० १, ४, १७, ५)"—इति निगमौ ॥

(२७) वृचम्¶ । व्याख्यातं मेघनामसु (७२पृ०) । आच्छाद-
यति हारिद्रम, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभवात् । गत्यर्थे

* पृ० १, १२ ।

† पृ० ७ ।

‡ पृ० ८ ।

§ पृ० ७ ।

¶ पृ० १, १० ।

रथिवदर्थः । वृद्धौ ब्रह्मवदर्थः । “वृचं पुंस्कुत्साय रन्धीः (ऋ० सं० १, ४, १६, २)” —इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिना ‘वृचं धननाम’ —इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमानमपि “विन्नम्” —इति न पठनीयम् ॥

(२८) वृत्तम् । ‘वृङ् सम्भ्रौ (ऋ० प०)’ । ‘दुतनिर्भां दीर्घश्च वा (उ० ३, ८७)’ —इति सकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् क्त-प्रत्ययः । सम्भ्रज्यते सर्वैः । “वृत्तञ्चयः सङ्गरिर्विष्कारितः (ऋ० सं० २, ६, २७, ३)” —इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अभ्रगा^(१) । उस्त्रा^(२) । उस्त्रिया^(३) । अही^(४) । मही^(५) ।
अदितिः^(६) । इठा^(७) । जगती^(८) । अक्षरी^(९) । इति नव
गोनामानि* ॥ ११ ॥

(१) अभ्रगा । ‘अहन्तव्या भवतीत्यघञ्नीति वा (निह० ११, ४३)’ —इति भाष्यम् । अघस्त्व दुर्भिक्षादेर्हञ्नी वा अहन्तव्या । अघ इत्ये नञि वा उपपदे हन्तेः ‘अभ्रगादयश्च (उ० ४, १०८)’ —इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते । “नहि मे अस्यभ्रगा (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)” —“अद्वि हणं मघ्नेर विश्दानिं (ऋ० सं० २, ३, २१, ५)” —इति निगमौ ॥

(१) “अदितिः” उ ।

* इति नवाम् ।

† प० ५, ५ । निह० ११, ४३ ।

(२) उखा* । व्याख्यातं रश्मिनामसु (३६पृ०) । वसति
 क्षीरादि हविरस्थाम् । 'उक्षियेति गो-नामोत्खाविषोऽर्था भोगा
 उक्षेति च'—इति (निघ० ४, १८) भाष्यम् । 'उत्खाविषोऽर्था
 भोगास्ते ऊर्द्धं स्रवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनीतक्रमेण'—इति
 स्कन्दस्वामी । "मद्योभू वर्तो अभिवातूखाः (ऋ० सं० ८, ८, २७,
 १)"—"उखः पितेव जार्यायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—
 इति च निगमौ ॥

(३) उक्षिया† । उख-शब्दात् पृषोदरादित्वेन स्वार्ये घः । अर्थः
 पूर्ववत् । "अविद्र उक्षिया अनु (ऋ० सं० १, १, ११, ५)"—
 "समुक्षियाभि वावश्नन् नरः (ऋ० सं० १, ५, १, ३)"—इति च
 निगमौ ॥

(४) अही‡ । अहिशब्दे व्याख्यातो मेघनामसु (६८पृ०) ।
 'हृदिकारात् (४, १, ४ ५वा०)'—इति ङीप् । गम्यतेऽनया क्षीरादि-
 हविः, गम्यते दत्तया पुण्यम्; अंहति ष्टङ्गादिना मनुष्यान्, न
 हन्तव्या वा । निगमोऽन्वेषणीयः । "इक्षेयासो अह्योऽनवा-
 रवः (ऋ० सं० ७, ३, २, ३)"—इति भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) महीॴ, (६) अदितिः॥, (७) इळा । व्याख्यातानि पृथिवी-
 नामसु (१२-१३-१४पृ०) । तच्च द्यतेः क्तिनि, 'द्यतिस्यति (४, ७,

* पु० १, ५ ।

† निघ० ४, १८ ।

‡ पु० २, २० ।

ॴ पु० १, १ ।

॥ पु० १, १ ।

॥ पु० १, १ ।

४०)”—इतीत्वे दितिः ; मञ्-समासः । इत्यदिति-ब्रह्मस्य व्युत्पत्तिः । मञ्जते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगसाधनत्वाद्वा । मञ्जन्तेऽनया देवाः पथ आदीनां हविषां तदायन्तत्त्वात् । “देवाश्च याभिर्यजते ददाति च (?)”—इति श्रुतिः । पुनः पुनः दुह्यमानापि न क्षीयते । न क्षति, अखण्डनीया वा । ईक्ष्यते क्षयते देवतात्वात् दीप्यते वा चारुतया । गम्यते तदर्थिभिरिति वा । “महीनां पयोषि (य० वा० सं० ४, ३)”—इति, “अदित् एहि सरस्वत्येहि (य० वा० सं० ३८, २)”—इति, “मिमिष्वा समिष्वाभिरा (ऋ० सं० १, ४, ५, ६)”—“इडे रन्ते ह्ये काम्ये (य० वा० सं० ८, ४ ३)”—इति च निगमाः ॥

(८) जगती* । मनुष्यनामसु “जगतः”—इत्यत्र व्याख्यातम् (१८४४) । ब्रह्म । “उगितश्च (४, १, ६)”—इति छीप् । गम्यते तदर्थिभिः । जगत्या छन्दसा आहार्यत्वाद् अचाहार्याहरण्योरभेदेन वा जगती । “जागता हि पञ्चवो जगती हि तामनाहरत् (?)”—इति हि ब्राह्मणम् । “जागताः पञ्चवः (शे० ब्रा० ४, १, ३)”—इति च । “समोषधयोरशेन स रेवतीर्जगतीभिः (?)”—इति निगमः† ॥

(९) ब्रह्मरौ‡ । व्याख्यातं बाहुनामसु (१८११) । ब्रह्मैति क्षीरादिप्रदानेन तदन्नं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुम् । ब्रह्मरौ-

* पु० १ ।

† ऋ० सं० १, १, १०, ५. ब्रह्मरौऽपरनिगमः ।

‡ पु० ४ ।

शब्दसम्बन्धादभेदेन वा शकरी । “पञ्चषो वै शक्यः पशून्नेवाव-
हन्वते (?)”—इति श्रुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इति नव गोनामानि ॥ ११ ॥

रे॒ळते^(१) । हे॒ळते^(२) । भा॒मते^(३) । हृ॒णी॒यते^(४) । भ्री-
णा॒ति^(५) । भ्रेष॑ति^(६) । दो॒धति^(७) । व॒नु॒ष्यति^(८) । क॒म्प-
ते^(९) । भोज॑तः^(१०) । इति दश क्रुध्यतिकर्माणः* ॥ १२ ॥

(१) रे॒ळते । अयं नैरुक्तो धातुः । “अरे॒ळता रु॒नषा दे॒वानां
प॒तेत् (?)”—इति निगमः ॥

(२) हे॒ळते । ‘हे॒ळ अ॒नादरे क्रोधे च’ भृ॒वादिरा॒त्मने॒पदी ।
“अ॒हे॒ळमा॒नोर॒रिवां अ॒जास्य (ऋ० सं० २, २, २, ४)”—“अ॒हे॒ळमा॒नो
वरु॒णो ह॒ बोधि (ऋ० सं० १, २, २५, १)”—इति निगमौ ॥

(३) भा॒मते । ‘भा॒म क्रोधे’ भृ॒वादिरा॒त्मने॒पदी । “द्वे॒व जुष्टो-
च्यते भा॒मिने॒ गौः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)”—“स्व॒यम्भूर्भा॒र्मो अ॒भि-
मा॒तिषा॒हः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)”—इति निगमौ ॥

(४) हृ॒णी॒यते । ‘हृ॒णी॒ः रोषे वैम॒नस्ये च’ क॒ण्डादिः । “पु॒नः
प्राय॑च्छृ॒दहृ॒णी॒यमा॒नः (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)”—“हृ॒णी॒यमा॒नो अ॒प
हि॒मदै॒यैः (ऋ० सं० ३, ८, १५, २)”—इति निगमौ ॥

(५) भ्री॒णाति । ‘भ्री॒ भये’ ऋ॒यादिः परस्मै॒पदी । अ॒नेका॒र्थ-

(४) “हृणीयते” कान्तिरिक्तेषु सर्वत्रैव ।

* “इति क्रोधस्य” अ ।

भात् क्रुध्यतिकर्मा । एवमुत्तरत्रापि । “एनः कृष्णन्मसुर भ्रीणन्ति
(अ० सं० २, ७, १०, २)” — इति निगमः ॥

(६) भेषति । ‘भेषु बखने’ भूवादिः खरितेत् । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

(७) दोधति । नैरुक्रोधातुः । “इन्द्रो वृषस्य दोधतः (अ०
सं० १, ५, २८, ५)” — इति निगमः ॥

(८) वनुष्यति* । ‘वनुष्यतिर्ष्णिकर्मा (निर० ५, २)’ — इत्यत्र
स्कन्दस्वामी — ‘वनेतेः कण्डादिप्रशेषात् यक्-प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन
च वनुभावो द्रष्टव्यः’ — इति । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(९) कम्पते । ‘कपि बखने’ भूवादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्वेष-
णीयः ॥

(१०) भोजते । ‘भुञ्ज कौटिल्ये’ तुदादिः परस्मैपदी । ‘इन्द्र-
सुभयथा (३, ४, ११७)’ — इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः । व्यत्ययेना-
त्मनेपदम् । निगमोऽन्वेषणीयः ‡ ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेठः^(१) । हरः^(२) । घृणिः^(३) । त्यजः^(४) । भामः^(५) ।
राहः^(६) । चरः^(७) । तपुषी^(८) । जूणिः^(९) । मन्नुः^(१०) ।
व्यधिः^(११) । इत्येकादश क्रोधनामानि § ॥ १३ ॥

* प० ४, २ । निर० ५, २ ।

† “दीर्घप्रयच्छुमन्ति यो वनुष्यति (अ० सं० ५, ६, १, १)” — इति निगमं गृह्यात् ।

‡ अ० सं० १, ५, १८, ३ । द्रष्टव्यः ।

(१) “हृक्” सर्वत्र कान्तिरिच्छेत् ।

(७) “चरः” C. D. F ।

§ “इति क्रोधनामा” ग ।

(१) हेळः । हेळतेः भावे असुन् । “देवस्व हेळोऽव यासि
शीघ्राः (ऋ० सं० ३, ४, १२, ४)” — इति निगमः ॥

(२) हरः* । ‘हञ् हरणे (भू० उ०)’ असुन् । हरति कृत्या-
कृत्यविवेकं, द्वियते वाऽनेन पुरुषः स्ववशम्; दुर्जयोऽन्तरः शत्रुः
क्रोधः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३) घृणिः‡ । ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१६०५०) । हरत्यनेन
खेदादिः, दीप्यतेऽनेन वा; क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि प्रसिद्धः ।
“आघृणो संसंचावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” — इति निगमः ।
‘मा हृणानस्य (ऋ० सं० १, २, १६, २)’ — इत्यत्र भाष्ये ‘हृणिरिति
क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते’ — इति स्कन्दस्वामी,
तत् कथमिति विचिन्त्यम् ॥

(४) त्यजः । ‘त्यज हानौ (भू० प०)’ । असुन् । त्यज्यते
सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणाः इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः । “क्रुद्धः
पापं किञ्च कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरुनपि । क्रुद्धः पुरुषया वाचा
गरः साधूनपि क्षिपेत्” — इति हि महाभारतम् । “मृहसिदसि
त्यजसो बहूता (ऋ० सं० २, ४, ८, १)” — “किं देवेषु त्यज एमस्य
कर्यं (ऋ० सं० ८, ३, १४, ६)” — इति निगमौ ॥

(५) भामः । भामतेर्भावे घञ् । यद्वा ‘भा दीप्तौ (अदा०
प०)’ । ‘अर्निस्तुसुहृष्टधृच्चिभुभायावापदियच्छिनीभ्यो मन् (उ०

* पु० १, १० ।

† ऋ० सं० ८, ४, ९, ५. — ऋ० सं० ८, ८, ११, १. — इमे ऋषौ विचार्ये ।

‡ पु० १, ९ ।

१, १३७)”—इति मन् । दीप्यते तेन तद्वान् । “देवजुष्टोच्यते
भामिने गौः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)”—“खल्वभूर्भामो अभि-
मातिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ४)”—इति निगमौ ॥

(६) एहः । ‘हन हिंसागत्योः (अदा० प०)’ असुन् । ‘नञि
हन एह च (उ० ४, २१८)’—इति नञ्प्रपपदे विधीयमान एहा-
देशो बाहुलकात् नञ्-विनापि भवति । “अनेहसंस्ते हरिवो अभिष्टौ
(ऋ० सं० ८, १, ३०, २)”—इति निगमः ॥

(७) ङरः । ‘ङृ कौटिल्ये (भू० प०)’ अत्तिकर्मा च । असुन् ।
ङरति कुटिलो भवत्यनेन अत्ति वा । * * * ॥

(८) तपुषी* । * * * ॥

(९) जूर्णिः† । ‘जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा‡’—इति भा-
ष्यम् (नि० ६, ४) । * * * । गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्ही
वा, हिंसस्ति परान् वा । निगमोऽन्वेषणीयः१ ॥

(१०) मन्युः॥ । ‘मन ज्ञाने (तना० आ०)’ । ‘यजिमनि-
शुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३, १८)’—इति युच् । बाहुलकादना-
देशाभावः । ज्ञायते त्याज्यत्वेन । यद्वा ; मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो युष् ।
दीप्यतेऽनेन तद्वान् । “न हि ते च्चं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं०

* नि० ६, १ “तपुषि” ।

† प० १४ ; ४, ३ । नि० ६, ४ ।

‡ मन्त्रिब्रह्मपुत्रके तु ‘जीर्यते वा’ -इत्येतस्य स्थाने ‘दूनेःतेर्वा’ -इति दृश्यते ।

१ “चिन्ता जूर्णिर्न गच्छति (ऋ० सं० १, १, १७, १)”—इत्यसौ निगम
इति लीकत एव याच्यते ।

॥ प० ५, ४ नि० १०, २९ ।

१, २, १४, २)”—“आ हृणानस्य मन्वर्व (ऋ० सं० १, २, १६, २)”—इति निगमौ ॥

(११) व्यधिः । ‘व्यथ भयचलनयोः (भृ० आ०)’ । ‘इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४, ११४)’—इति इन् । विभेत्यस्मात् सञ्जनः, चलति
वानेन स्वधर्मात् । “पतत्रिभिरश्रमैरव्यधिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६,
७)”—“अग्रे माकिष्टे व्यथिरा दधर्षति (ऋ० सं० ३, ४, २३,
३)”—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वक्तते^(१) । अयते^(२) । लोटते^(३) । लोठते^(४) । स्यन्द-
ते^(५) । कसति^(६) । सर्पति^(७) । स्यमति^(८) । स्रवति^(९) ।
स्रंसति^(१०) । अरवति^(११) । श्रोतति^(१२) । ध्वंसति^(१३) ।
वेनति^(१४) । माष्टि^(१५) । भुरुयति^(१६) । श्रवति^(१७) । का-
लयति^(१८) । पुलयति^(१९) । कण्टति^(२०) । पिस्यति^(२१) ।
बिस्यति^(२२) । मिस्यति^(२३) । प्रवते^(२४) । स्रवते^(२५) । चव-
ते^(२६) । कवते^(२७) । गवते^(२८) । नवते^(२९) । श्लोदति^(३०) ।
नक्षति^(३१) । सक्षति^(३२) । म्यक्षति^(३३) । सचति^(३४) ।

(१) “स्यन्दति” ग. C. D. F ।

(११) “अरवति” इह नास्ति, परस्मात् (२९) पाठभेदेन दृश्यते ग. C. D. F

(२९) “अवते” ग. C. D. F ।

(३२) इतोऽनकारमेव “इयक्षति (४०)” ग. C. D. F ।

(३३) “सियक्षति” ग. C. D. F ।

(३४) इतोऽनकारम् “अचति”—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

ऋच्छति^(१५) । तुरीयति^(१६) । चतति^(१७) । अतति^(१८) ।
 गाति^(१९) । इयच्छति^(२०) । सञ्चति^(२१) । त्सरति^(२२) । रंङ्-
 ति^(२३) । यतते^(२४) । भ्रमति^(२५) । भ्रजति^(२६) । रजति^(२७) ।
 लजति^(२८) । श्रियति^(२९) । धमति^(३०) । मिनाति^(३१) ।
 ऋष्यति^(३२) । ऋष्योति^(३३) । स्वरति^(३४) । सिसर्ति^(३५) ।
 विषिष्टि^(३६) । योषिष्टि^(३७) । रिषाति^(३८) । रीयते^(३९) ।
 रेजति^(४०) । दध्यति^(४१) । दृक्षोति^(४२) । युध्यति^(४३) ।

(१७) "चतति (४०)" खाने "त्सरति (४२)" न. C. D. F ।

(१९) "गाति (११२)" खाने "पतति (११४)" न. C. D. F ।

(२०) "इयच्छति" इति मत्तं पुरस्तात् (१२), दृष्यत्य खाने "चतति(१७)" न. D ।

(२१) मत्तमिदं पुरस्तात् (१७) न. C. D. F ।

(२४) नाश्वेवैतत् न. C. D. F ।

(२६) इतोऽनकारमेव "भ्रमति (५०)" न. C. D. F ।

(३०) मत्तमिदं पुरस्तात् (४६) न. D. C. F ।

(३१) "मिनाति"—इत्यपि ङीष्कात्प्रत्ययान्तम् । एतस्मैव खाने "चिष्योति"—इति न. C. D. E ।

(३२) "रिष्यति" F ।

(३२),(३४) इष्य न ख इष्य इमे न. C. D. F ।

(३६) "विषिष्टि" ख. न. च. C. D. F । "नेषिष्टि" ख ।

(३७) "योषिष्टि" ख ।

(३८) "रिषाति" D. F । इतोऽनकारमिदं "ऋष्यति" न. D. F "ऋष्यति" C. इष्येव "इष्यति (७७)"—इत्यपि न. C. D. F ।

(३९) "रीयते" न. C. D. F ।

(४१) "दध्यति" न. F । इतोऽनकारं "नष्यति"—इत्यधिकम् ।

(४२) "दृक्षोति" न. C. D. F ।

(४३) "युध्यते" न. C. D. F ।

धन्वति^(१७) । अरुषति^(१५) । आयति^(१६) । सीर्यते^(१०) ।
 तक्ति^(१८) । दीर्यति^(१९) । ईर्यति^(२०) । फर्यति^(२१) । हन-
 ति^(२२) । अर्दति^(२३) । मर्दति^(२४) । ससृते^(२५) । नसते^(२६) ।
 ह्यति^(२७) । ह्यति^(२८) । ईत्ते^(२९) । ईहते^(३०) । ज्वयति^(३१) ।
 श्वाचति^(३२) । गन्ति^(३३) । आगमीगन्ति^(३४) । जङ्गन्ति^(३५) ।
 जिन्वति^(३६) । जसति^(३७) । गमति^(३८) । भ्रति^(३९) । भ्राति^(४०) ।
 भ्रयति^(४१) । वहते^(४२) । रुय्यति^(४३) । जेहते^(४४) । षः-

- १५) "अरुषति" ष. च. डीकादिसप्तमपि । "अरुषति" न. C. D. F ।
 (१६) "आयति" न. D. F । "आयति" C. ।
 (१७) "सीर्यते" कातिरिक्तवर्षपुस्तकेषु ।
 (१८) "तक्ति" न. C. D. F ।
 (१९) "दीर्यते" न. C. D. F ।
 (२०) "ईर्यति" C. D. F ।
 (२१) "फर्यति" न. C. D. F ।
 (२२) "हनति" न. C. D. F ।
 (२३) "अर्दति" न. C. D. F ।
 (२४) "मर्दति" न. C. D. F ।
 (२५) "ससृति" न. C. D. F ।
 (२६) "नसति" न. C. D. F ।
 (२७) "ह्यति" न. C. D. F ।
 (२८) "ह्यति" न. C. D. F ।
 (२९) "ईत्ते" न. C. D. F ।
 (३०) "ईहते" न. C. D. F ।
 (३१) "ज्वयति" न. C. D. F ।
 (३२) "श्वाचति" न. C. D. F ।
 (३३) "गन्ति" न. C. D. F ।
 (३४) "आगमीगन्ति" न. C. D. F । "आगमीगन्ति"—इत्यपि परादादि (११२)
 न. C. D. F ।
 (३५) "जङ्गन्ति" न. C. D. F ।
 (३६) "जिन्वति" न. C. D. F ।
 (३७) "जसति" न. C. D. F ।
 (३८) "गमति" न. C. D. F ।
 (३९) "भ्रति" न. C. D. F ।
 (४०) "भ्राति" न. C. D. F ।
 (४१) "भ्रयति" न. C. D. F ।
 (४२) "वहते" न. C. D. F ।
 (४३) "रुय्यति" न. C. D. F ।
 (४४) "जेहति" न. C. । इतोऽजकारम्—"नदति" । "रति (१२०)" ।
 "दृष्टति" । "रजति (१०१)" । "वहति (१०५)" ।

कति^(९५) । क्षुम्पति^(९६) । क्षाति^(९७) । वाति^(९८) । याति^(९९) ।
 इषति^(१००) । द्राति^(१०१) । द्रूळति^(१०२) । एजति^(१०३) ।
 जमति^(१०४) । जवति^(१०५) । वञ्चति^(१०६) । अमिति^(१०७) ।
 पवते^(१०८) । इन्ति^(१०९) । सेधति^(११०) । अगन्^(१११) । अज-
 गन्^(११२) । जिगति^(११३) । पतति^(११४) । इन्वति^(११५) ।
 द्रमति^(११६) । द्रवति^(११७) । वेति^(११८) । इन्तात्^(११९) ।
 रति^(१२०) । जगायात्^(१२१) । अययुः^(१२२) । इति द्वाविंश-
 शतं गतिकर्माणः* ॥ १४ ॥

अत्र वर्तन्ते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्कन्दस्वामिना
 प्रतिपादितम् । अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम् । एष्वप्रदर्शितनिगमानां

- (९५) “कति” न. D. F । “क्षुम्पति” C. ।
 (९६) “क्षिम्पति” ख. च ।
 (१००) “आयति” न. C. D. F ।
 (१०१) “पतयति” न. C. D. F ।
 (१०२), (१०३), (१०४), (१०५), (१०६), (१०७).—इसानीच न सन्ति न. C. D. F ।
 (१०८) “पवति” D ।
 (१११) इतोऽजगरम्—“आगनीगन्ति (८४)” । “जाति (१६)” न. C. D. F ।
 (११५) जतमिद् पुरस्तात् पाठभेदेन (१६) न. C. D. F ।
 (११६) “वञ्चति” न. C. D. F ।
 (११७) “द्ववति” C. D. F । इतोऽजगरम्—“द्रुवति (१०९)” न. C. D. F ।
 (११९) “इयन्तात्”—इति सर्वेषु, परं ङीकायामप्राधान्येन स्वीकृतम् ।
 (१२०) जतमिद् पुरस्तात् (९५) न. C. D. F ।
 (१२२) “अययुः” ख. ऊ. च । “अयुयुः” न. C. D. F ।
 * “इति गतिकर्माणः” न ।

निगमा अन्वेषणीयाः । अनुक्राविकरणानां भूवादित्वं ज्ञेयम्, अनुक्रौ
परस्मैपदित्वञ्च ॥

(१) वर्त्तते* । 'वृत्तु वर्त्तने (भू०)' आत्मनेपदी ॥

(२) अयते† । (३) लोटते । (४) लोटते ॥

(५) स्यन्दते । 'स्यन्दु प्रस्त्रवणे (भू०)' । आत्मनेपदी ।
“स्यन्दन्तां कुस्था विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)”—
इति निगमः ॥

(६) कसति । 'कस गतौ (अदा० प०)' ।

(७) सर्पति‡ । 'सृष्ट गतौ (भू० प०)' । “नमो अस्तु सर्पेभ्यः
(?)”—“अहिर्न जूर्णामति सर्पति लघुम् (ऋ० सं० ७, ३,
२०, ४)”—इति निगमौ ॥

(८) स्यमति ।

(९) स्रवति । 'स्रु गतौ (भू० प०)' । “अवस्रवेद्घञ् सो वत-
रम् (ऋ० सं० २, १, १७, १)”—इति निगमः ॥

(१०) संसते । 'संसु अवसंसने (भू०)' आत्मनेपदी । “जातेन
जातमति स प्र संसृते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)”—इति निगमः ।
‘ससतिरन्तर्णीतिष्यर्थः’—इति हरदत्तः ॥

(११) अवतिट् । 'अव रचणगत्यादौ (भू० प०)' । “प्रावन् वाष्णीः

* निघ० ८, ८; १०, २२ ।

† निघ० ४, २१; ७, २१; ८, २; ८, १४; ८, २२; ११, १८; १२, ११;
१२, २० ।

‡ निघ० १, १० ।

§ १० = १ ।

पुरङ्गतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३, २, २, ५) — “तं घेद्भिर्घृधावति
(ऋ० सं० ६, ५, २ ६, ४)” — इति निगमौ ॥

(१२) स्रोतति* । ‘स्रुतिर् चरणे (भृ० प०)’ । “स्रोतन्ति ते
वयो स्त्रोकाः (ऋ० सं० ३, १, २१, ५)” — इति निगमः ॥

(१३) ध्वंसति† ।

(१४) वेनति‡ । नैरुक्तधातुः । “आ प्र द्रव हरिवो मा वि
वेनः (ऋ० सं० ४, १, २८, २)” — “नासत्या मा वि वेनतम् (ऋ०
सं० ४, ४, १ ६, २)” — इति निगमौ ॥

(१५) माष्टि३ । ‘मृज शृद्धौ’ अदादिः । “मृगो न भीमः
(ऋ० सं० २, २, २४, २)” — “पुरावन्तरिचे मर्जयन्त (ऋ० सं० ५,
४, ६, ३)” — इति निगमौ ॥

(१६) भुरण्यति॥ । ‘भुरण धारणपोषणयोः’ कण्ठादिः । “भुर-
ण्यन्तं जनां अणु (ऋ० सं० १, ४, ८, १)” — “शृचिर्वीं स्तोमो भुर-
णावजीगः (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)” — इति च निगमौ ॥

(१७) ब्रवति॥ । ‘ब्रव गतौ’ । ‘शु गतौ’ — इति स्कन्दस्वामी ।
“मा भेम ब्रवसस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)” — इति निगमः ॥

(१८) काखयति** । ‘काख ज्ञेये’ चुरादिरदन्तः । व्यत्ययेन

* निघ० ५, ११ ।

† निघ० ४, ३ ।

‡ प० ६ ।

§ निघ० १, २०; १२, ४२ ।

॥ निघ० १२, २२ ।

॥ प० २, ३ । निघ० २, २; २, ८; ४, १२ ।

** निघ० २, २५ ।

स्वानिवह्नावाद्दृष्टिः । “तं काले कालान्नामते यते (? *)”—
इति निगमः । ‘कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (नि० २, २५)’—इति
शास्त्रः ॥

(१८) पेलयति । ‘पेल पेल ब्रेल गतौ (भू० प०)’ ।
“वयांसि पक्वा गन्धेन पिपीलिकाः प्रजाद (? †)”—
इति निगमः । ‘पिपीलिका पेललेर्गतिकर्मणः (नि० ७, १३)’—
इति शास्त्रः ॥

(२०) कष्टति । ‘कटि गतौ (भू० प०)’ । “चातुधानेभ्यः
कष्टकीकारीम् (घ० वा० सं० ३०, ८)”—इति निगमः । ‘कष्टकः
कृन्तपोवा कृन्ततेर्वा कष्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः इति नि० कृ०
(८, ३२) । ‘कष्टति पश्यति परान्’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२१) पिष्यति । ‘पिष्य पेद्य गतौ (भू० प०)’ । व्यत्ययेन
पिष्यन् ॥

(२२) विष्यति ॥ । (२३) मिष्यति । ‘विष प्रेरणे’, ‘मयी
परिमाणे’ दिवादिः । मिष्यतीतौकारश्चान्दसः । “इचं इष्येभिर्बि-
सखा इवाहत् (च० सं० ४, ८, २०, २)”—इति निगमः । अप
‘विष्यतिर्गतिकर्मसु पद्यते’—इति स्कन्दस्वामी । च्छम्भाये—विष्यति
मिष्यति इमौ मैहृत्कधात् ॥

* अथ० सं० १८, ५२-५४. स्कन्तदयं दृष्टव्यम् । अ० सं० ७, ८, ४. अथ च ।

† नि० ७, १३ ।

‡ अ० सं० ७, ९, २१, २. विचार्यः । अथ० सं० ७, ५९, ७. इष्टव्यम् ।

§ नि० ८, ३२ ।

॥ नि० २, २५ ।

(२४) प्रवते* । (२५) स्रवते । (२६) च्यवते । ‘च्युङ् क्युङ् प्रुङ् मुङ् क्युङ् क्युङ् गतौ (भ्र० आ०)’ । “अभि प्रवन्त समनेव योषाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)” — “त्सिः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवः (ऋ० सं० १, ३, ५, २)” — इति निगमौ ॥

(२७) कवते† । ‘कुङ् गतिश्लेषणयोः (भ्र० आ०)’ । “नीचीन-वारं वरुणः कबन्धम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)” — इति निगमः । ‘कवतेर्गतिकर्मणः कबन्धमुदकम्’ — इति स्कन्दखामी ॥

(२८) गवते ।

(२९) नवते । ‘णु स्तौ’ अदादिः (प०) । ‘बङ्गलं वन्दसि (२, ४, ७३)” — इति श्रयो लुगभावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन । ‘प्र धेनव उदप्रुतो नवन्त (ऋ० सं० ५, ४, ८, १)” — इति निगमः ॥

(३०) षोदति । ‘कुदिर सम्प्रेषणे’ इधादिः, खरितेत् । व्यत्ययेन षप् । “षोदन्त आपो रिण्ते वनानि (ऋ० सं० ४, ३, २३, ६)” — इति निगमः ॥

(३१) नक्षति‡ । ‘नक्ष गतौ (भ्र० प०)’ । “अफच्युतोर्णुनेक्षत घाम् (ऋ० सं० १, ३, ३, ४)” — इति निगमः ॥

(३२) सक्षति९ । ‘षष समवाये’ खरितेत् (भ्र०) । ‘सिप् बङ्गलं खेटि (३, १, ३४)’, ‘खेटोऽजाटौ (३, ४, ८४)’ । नैरुक्तधातुर्वा ।

* निब० ७, १० ।

† निब० ५, २१ ।

‡ प० १८ । निब० ३, २० ; १०, २१ ।

९ प० अथैव १४ ; ३, २८ । निब० ३, २१ ; ५, ८ ; ७, २२ ; ८, २८ ; ९, २२ ; ११, ४८ ।

“सच्छादेव प्र णस्युरः (ऋ० सं० १, ३, २४, १)”—इति निगमः ।

‘सच्चतेः सचते वा गतिकर्मणो रूपम्’—इति स्कन्दखामी ॥

(३३) स्यच्चति* । स्य च्चेर्गतिकर्मणो रूपम्’—इति स्कन्दखामी ॥

(३४) सचति । सच समवाये (भू० उ०) । “अच्छिञ्जपचाः सचन्ताम् (ऋ० सं० १, २, ६, १)” — “अग्निं विश्वा अभि पृच्छः सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)” —इति निगमौ । सचत्यृच्छतीति गतिकर्मसु पाठात्’—इति स्कन्दखामी ॥

(३५) षच्छति । ‘षच्छ गतिप्रापणयोः (भू० प०) । ‘पाघाभा (७, ३, ७८)’—इत्यादिसूत्रेण षच्छादेशः । वाचा खेनं शरव षच्छन्तु (ऋ० सं० ८, ४, ७, ५)” —इति निगमः ॥

(३६) तुरीयति । नैरुक्धातुः ॥

(३७) चतति† । ‘चते याचने’ स्वरितेत् । “दूदाहूरमचौचतम् (?)” —इति निगमः । ‘चततिर्गत्यर्थे च’—इति भट्टभास्कर-मिश्रः ॥

(३८) अतति । ‘अत सातत्यगमने’ । “अथमु ते समतसि (ऋ० सं० १, २, २८, ४)” —इति निगमः ॥

(३९) गाति‡ । ‘गाङ् गतौ (अदा० आ०) । व्यत्ययेन परस्मै-पदौ । “निर्यत्—पूतेव खधितिः अचिर्गात् (ऋ० सं० ५, २, ४, ४)” —इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निघ० ६, १५ ।

† निघ० ६, २० ।

‡ निघ० २, १९; ६, २२; १०, २६; २०; २२, २६ ।

(४०) इत्यक्षति* । 'यज पूजायाम्' तुदादिरात्मनेपदी । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'हृन्दस्युभयथा (३,४,१ १७)'—इति हि आर्द्धधातु-कत्वात् षि-लोपः । अजेः सनि वा रूपम्, अभ्यासस्य सम्प्रसारणं व्यत्ययेन । "क्विमिब्यक्षि प्रयज्यो (ऋ० सं० ४, ८, ५, ४)"—इति निगमः । 'गतिकर्मा'—इति हरदत्तः ॥

(४१) सस्यति† । सचतेरेव ह्यन्वयः प्रकारश्चपजनः । "असस्यन्ती भृरिधारे पयस्वती (ऋ० सं० ५, १, १४, २)"—"स्यज्जीषिष्य वृषणं सस्यतः त्रिये (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—इति निगमौ ॥

(४२) त्सरति‡ । 'त्सर ह्यङ्गतौ (भृ० प०)' । "अभि त्सरन्ति धेनुभिः (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)"—"अवत्सरस्युग्रत्यसिकित्वात् (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)"—इति निगमौ ॥

(४३) रंहति४ । 'रंहि गतौ (भृ० प०)' । "सहस्रसाः ब्रतसा अस्य रंहिः (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)"—"पुरोहरिभ्यां वृषभोरथो द्विषः (ऋ० सं० १, ४, १७, ३)"—इति निगमौ । 'रथो रंहतेर्गति-कर्मणः (निह० ८, ११)'—इति भाष्यम् ॥

(४४) यतते॥ । 'यती प्रयत्ने' आत्मनेपदम् (भृ०) । "हंसा इव अणिशो यतन्ते (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)"—"मिषं न यातद्यज्ज नम् (ऋ० सं० ६, ७, ११, २)"—इति निगमौ ॥

* निघ० २, १४ ।

† प० ४, २ । निघ० ५, २ ।

‡ निघ० ५, २ ।

४ निघ० ८, ११ ।

॥ प० १८ । निघ० १०, २१ ।

(४५) भ्रमति । 'भ्रमु चलने (भ्र० प०)' । "भ्रमिरस्पृसिहन्म
र्त्यानाम् (?)"—इति निगमः ॥

(४६) भ्रजति* । 'भ्रज भ्रजि गतौ (भ्र० प०)' । "भ्राजिरेकस्थ
ददृशे न रूपम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ४)"—"अहिर्धुनिर्धात इव
भ्रजौमान् (ऋ० सं० १, ५, २७, १)"—इति निगमौ ॥

(४७) रजति† । (४८) लजति‡ । (४९) चियति९ ॥

(५०) धमति॥ । 'धमिः सौचः'—इति स्कन्दखामी । यदा ;
'भा अन्दाग्निसंयोगयोः (भ्र० प०)' । 'पान्नाभास्या (७, ३, ७८)'—
इत्यादिना धमादेशः । "प्रावन्वाणीः पुरङ्कृतं धमन्तीः (ऋ० सं०
३, २, २, ५)"—"निःषीमद्भ्यो धमयो निःषधस्यात् (ऋ० सं० ४,
१, ३०, ४)"—इति निगमौ ॥

(५१) मिनाति॥ । 'मीञ् हिंसायाम्' । 'मीनातेर्निगमे (७,
३, ८१)'—इति ह्रस्वः । "मिनेति"—इति पाठान्तरम् । तच्च
'डु मिञ् चेषणे' स्वादिः । "सप्तचक्रं रथ मविशमिन्वम् (ऋ० सं०
२, ८, ६, ३)"—इति निगमः । 'मीनातेरेतद्रूपम्, सर्वेषापि लोके
नावगन्तुमशक्यम्'—इति हरदत्तः ॥

(५२) ष्वस्वति । 'ष्वि रवि गतौ (भ्र० प०)' । 'इदितो

* निघ० १२, २० ।

† प० २, १४ ।

‡ निघ० १, ९ ।

§ निघ० २, ६; ४, ३; ९. १०; १०, १२; १०, १४ ।

॥ प० १९; ३, १४ । निघ० ६, २ ।

¶ प० १९ । निघ० ०. २९ ।

जुम् धातोः (७, १, ५८)', 'रयेर्मतौ बज्जलम् (६, १, ३४ वा०)'—
इति बज्जलवचनात् सम्प्रसारणम् । “व्यानुषग् वायिा देव ष्णति
(ऋ० सं० १, ४, २३, ३)”—इति निगमः । “ऋणतिर्गतिकर्मा, अन्त-
र्षीतिर्णर्थः । विविधं गमयति”—इति स्कन्दखामि-भाष्यम् ॥

(५३) षणोति । ‘ऋण गतौ’ तनादिः स्वरितेत् । “सञ्ज्ञापू-
र्वको विधिरनित्यः (प० ब्र० ८३)”—इति लघूपधगुणाभावः “अभि
कृष्णेन रजसा द्याम्बुषोति (ऋ० सं० १, ३, ७, ४)”—“ऋणो रपो
अनवद्यार्थाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)”—इति निगमौ । उभयो-
रपि ‘ऋणोतिर्गतिकर्मा’—इति स्कन्दखामि-भाष्यम् ॥

(५४) स्वरति* । ‘खृ शब्दोपतापयोः’ । “इरी इन्द्रप्रतदसू
अभिस्वर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)”—इति निगमः ॥ ऋष ‘गति-
कर्मा’—इत्युक्तं स्कन्दखामी । “अनिमेषं विदधाभि स्वरन्ति (ऋ०
सं० २, ३, १८, १)”—इत्यादौ ‘गतिकर्मस्वरपठितोऽपि गत्यर्थः’—
इत्युक्तम् ॥

(५५) सिषन्तिं । ‘ऋ स गतौ’ जुहोत्यादिः । ‘अर्चिपिपन्थीञ्च
(७, ४, ७७)', 'बज्जलं हृन्दसि (७, ४, ७८)’—इति अभ्यासखेलम् ।
“प्र बाह्वा सिद्धतं जैवमे न (ऋ० सं० ५, ५, ४, ५)”—इति निगमः ॥

(५६) विषिष्टिं । ‘विष्ण व्याप्तौ’ जुहोत्यादिः (७०) । लेटि
‘सिम्बज्जलं लेटि (३, १, ३४)’ । “अग्ने संवेषिषोरयिम् (ऋ० सं०

* प० ३, १४ । निब० २, १२ ।

† निब० १, १९ ; १०, २ ।

‡ निब० १०, ४६ ।

६, ५, २६, १)”—इति निगमः । ‘समन्तात् प्रापय’—इति भट्ट-
भास्करमिश्रः ॥

(५०) योषिष्टि । ‘युष हिंसायाम् (भू० प०)’ । खेटि सिषि
व्यत्ययेन गुणः ॥

(५८) रिणाति* । ‘री गतिरेषणयोः’ क्र्यादिः खादिश्च । “रि-
घायमाणो निरिणाति शत्रून् (ऋ० सं० १, ४, २८, ३)”—“खोपा-
मुद्रा वृषणं नीरिणाति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)”—इति निगमौ ॥

(५९) रीयते । ‘रीङ् अवणे’ दिवादिः । “एद् र्निष्ं न
रीयते (ऋ० सं० १, २, २८, २)”—इति निगमः । ‘रीयते रेजतीति
गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः’—इति स्कन्दखामि-भाष्यम् ॥

(६०) रेजति† । नैरुक्तधातुः । “द्व्यो नव इषवान् मन् रेजति
(ऋ० सं० २, १, १७, १)”—‘षलति मच्छतीत्यर्थः’—इति स्कन्द-
खामी ॥

(६१) दधति‡ । ‘दध पालने’ खादिः । व्यत्ययेन श्यन् ।
“पसादघा यो अघस् धाता (ऋ० सं० २, ८, ४, ५)”—इति च
निगमः ॥

(६२) दध्नोति§ । ‘दध्नु दध्ने’ खादिः ॥

(६३) युध्यति । ‘युध सम्प्रहारे’ दिवादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन
परस्मैपदी ॥

* निब० ३, ५ ।

† निघ० १०, ४१ ।

‡ निब० १, ०, ८ ।

§ प० १८ । निब० ५, १९ ।

(६४) धन्वति । 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भृ० प०)' । "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)" — "न यस्व घावापृथिवी न धन्व (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)" — इति च निगमौ ॥

(६५) अरुषति* । नैरुधातुः । "वि धूममग्ने अरुषं मियेध (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)" — "स्वमारः श्वावी मरुषीमजुषन् (ऋ० सं० १, ५, १५, १)" — "प्रतीचौरग्नेररुषीरजानन् (ऋ० सं० १, ५, १८, १०)" — इत्यादिषु स्कन्दस्वामिभाष्यम् — 'अरुषतिर्गतिकर्मा' — इति दृष्टम् । "युञ्जन्ति अग्रमरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, १२, १)" — इत्यादौ द्विचवोः प्रदेवयोः 'अरुष्यतिर्गतिकर्मा' — इत्यपि । उभयथा दृष्टमपि, वज्रषु प्रदेवेषु दर्शनात् अरुषतीति पाठोयुक्तः ॥

(६६) आर्यति । "मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वे च (ऋ० सं० ८, १, ५, ३)" — "तमिषुशैलैरायन्ति (ऋ० सं० ६, १, २१, ६)" — इति च निगमौ ॥

(६७) डीयते । 'पिञ्च बन्धने' स्वादिः आदिश्च । व्यत्ययेन ष्यन् । "डीयते" — इति पाठान्तरम् । तदा 'डीङ् विहायसां नतौ' दिवादिः । निगमदर्शनाच्चिर्षयः ॥

(६८) तकति । 'तक हसने (भृ० प०)' । "यः प्रहृषाता परितन्नेय धने (ऋ० सं० १, २, ३३, १)" — "अन्योन्यान्मत्सर्गप्रतले (?)" — इति निगमौ ॥

(६९) दीयति ('दीङ् ष्ये' दिवादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

* प० २, ७ । पु० १, ८ । निर० १२, ७ ।

“अनेनो न दीतन्नर्षेति पार्थः (अ० सं० ५, ५, ५, ५)”—इति निगमः ॥

(७०) ईषति* । “ईष गतिर्हिंसादानेषु’ आत्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । “उतानोगा ईषते वृष्णावतः (अ० सं० ४, ४, २७, २)”—इति निगमः । बह्वुषु ‘ईषतीति गतिकर्मसु पाठान्—इति स्कन्दखामी ॥

(७१) फणति† । ‘फण गतौ’ । “यथामङ्गांस्व न्यापनीफणत् (अ० सं० ३, ७, १४, ४)”—इति निगमः ॥

(७२) हनति‡ । ‘हन हिंसागत्योः’ अदादिः । ‘बहुलं कन्दसि (२, ४, ७३)’—इति ञपोलुग् न भवति । “सं यद्भुज्जन्त मन्त्यभिर्जनासुः (अ० सं० ५, ४, २६, २)”—इति निगमः ॥

(७३) अर्दति§ । ‘अर्द गतौ याचने च’ ॥

(७४) मर्दति॥ । ‘मृद मर्दने’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

(७५) सर्दति¶ । ‘सृ सृ गतौ’ जुष्ठात्यादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । षष्ठीदरादित्वात् (६, ३, १०८) अभ्यासस्य ह्रगागमः । “प्र सर्दाते दीर्घमायुः प्रयत्ने (अ० सं० ३, १, १, १)”—“जातेन जात मति स प्र सर्दन्ते (अ० सं० २, ७, ४, १)”—इति निगमौ ॥

* “ईषते” निघ० ४, २; ८, ८; १०, ११ ।

† निघ० २, २८ ।

‡ निघ० २, १७; ६, २; ७, २२; ८, २० ।

§ “अर्दयति” प० १८ ।

॥ प० १८ । “सृदुः” निघ० २, २ ।

¶ अनेन ५० ५५ ।

(७६) नसते* । 'नस कौटिल्ये' आत्मनेपदी । "अचीर्भ्यां ते नासिकाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ८, २१, १)"—इति निगमः ॥

(७७) ह्यर्चितां । 'ह्यर्च गतिकान्त्योः' ॥

(७८) ह्यर्चितां । 'ह्यर्च गतौ' जुहोत्यादिः । 'अर्चिपिपर्थ्याश्च (७, ४, ७७)' । "कृष्टीरियर्च्यौजसा (ऋ० सं० १, १, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(७९) ईर्त्ते । 'ईर गतौ कम्पने च' अदादिरात्मनेपदी । "मत्सुरासः प्रसुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७, २, २२, १)"—इति निगमः ॥

(८०) ईङ्गते । 'ईखि गतौ' (भू०) आत्मनेपदी । "य ईङ्गयन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १, १, ३७, २)"—इति निगमः । अत्र 'ईङ्गतिर्गतिकर्मा'—इति खन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(८१) अयति । (८२) अचति । एतौ नैरुक्धात् ॥

(८३) गन्ति १ । 'गम्ल गतौ (भू० प०)' । व्यत्ययेन ऋपोलुक् । "अङ्गिरोभि रागहि यञ्चियेभिः (ऋ० सं० ७, ६, १४, ५)"—इति निगमः ॥

(८४) आगनीगन्ति ॥ । 'गम्ल गतौ (भू० प०)' । दाधर्त्ति-

* 'नसतः' प० ४, १ । "नसन्ताः" ७, १० निब० ।

† निब० ७, २० ; ७, १७ ; ११, १५ ।

‡ निब० ८, ४ ।

§ 'गमधौ' निब० १, ७ । "अय्युषः" निब० १२, ४१ ।

"आगच्छान्" निब० ४, ५० । "आगन्" निब० ५, २ ।

"आगत" निब० १२, ४० । "आ गमज" निब० ११, १५ ।

"आअय्युः" निब० १२, ४१ । "आगनीगन्ति" निब० ८, १८ ।

"समय्यत" निब० १२, २४ । "सङ्गम्यातः" निब० ४, १२ ।

॥ इत्ययम् पुरस्तादिद्यैव (८३) ।

दर्धर्त्ति (७, ४, ६५) इत्यादिना आङ्पूर्वस्य गनेर्लटि अध्यासस्य
 चुत्वाभावो नीगागमस्य निपात्यते। यङ्लुगन्ताद्वा लटि निपात-
 नाद्रूपसिद्धिः। “वृक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् (ऋ० सं० ५, १,
 १८, ३)”—इति निगमः ॥

(८५) अङ्गन्ति*। गमेर्थङ्लुकि ‘नुगतोऽनुनाशिकान्तस्य
 (७, ४, ८५)’—इति नुकि च रूपम्। “प्रातर्मन्तू धियावसुर्जगम्वात्
 (ऋ० सं० १, ४, २४, ४)”—इत्यत्र ‘अङ्गन्तेर्गतिकर्मणएतद्रूपम्’—इति
 स्कन्दखामि-भाव्यम्।

(८६) जिन्वन्ति†। ‘इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः (भ्रू० प०)’ ॥

(८७) असति। ‘जसु मोक्षणे’ दिवादिः (प०)। व्यत्ययेन ञप् ॥

(८८) गमति‡। ‘गम्ह गतौ (भ्रू० प०)’। खेट्। ‘खेटो-
 ऽडाटौ (३, ४, ८४)’। बाङ्लकात् ‘सिम्बङ्गलं खेटि (३, १, २४)’
 —इति सिप् न भवति। यद्वा; ‘सर्वे विधयश्चन्दसि विकल्प्यन्ते’—
 इति क्त्वाभावः। “त आ गमन्तु तद्दह श्रुवन्तु (ऋ० सं० ४, ८,
 ५, १)”—इति निगमः ॥

(८९) भ्रति। (९०) भ्राति। (९१) भ्रयति। चयोऽपि नैरुक्ताः ॥

(९२) वहते॑। ‘वह प्रापणे’ (भ्रू० उ०) खरितेत्। “वैश्वानरं

* पु० इहयमिहैव (८२)।

† प० ४, १। निघ० ६. २२। “प्रजि.वोषि” निघ० ११, २७।

‡ पु० इहयमिहैव (८३)।

§ “वक्षि” निघ० ८, १९। “आ वक्षत्” निघ० ९, ४२; ४३।

“वक्षतु” निघ० ११, ८; ११। “वक्षि” निघ० ९, ४; ६; ८, १।

मातरिश्वा परावतः (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)"—इत्यत्र 'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः"—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९३) रथर्यति* । नैरुक्ताधातुः । 'रंहतेर्वा रथो रंहणं गमनम् इच्छतीति क्वचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईडाभावस्य षषो-
दरादित्वात् (६, ३, १०८)'—इति स्कन्दस्वामी । "एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)"—इति निगमः । माधवभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(९४) जेहते । 'वेह जेह वाह प्रपञ्जे' आत्मनेपदौ । "ये ता-
दृषुर्देवञ्चा जेहमाणा (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमः ।
'ओ हाङ् गतावित्यस्य रूपम्"—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९५) च्वःकति । (९६) चुम्पति† । (९७) स्याति ।
(९८) वार्ति‡ । (९९) याति§ ॥

(१००) इषति॥ । 'इष गतौ' दिवादिः(प०) । व्यत्ययेन षः ।
"तचास्रभूमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति
निगमः ॥ 'इषुरिषतेर्गतिकर्मणः (९, १८)'—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति¶ । 'द्रा कुस्वितायां गतौ' अदादिः(प०) । वृक्ष-
यवोमतर्यो दस्र दद्रुः (ऋ० सं० १, ५, ३, १)"—इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निघ० ६, १८ ।

† प० ४, २ । निघ० ५, १६ ।

‡ निघ० ९, २४; ६, ५; ११, २९ ।

§ प० ३, १९ । निघ० ९, १; ३, १९ ।

॥ निघ० ९, १८; "इषिता" ८, ८ ।

¶ निघ० ९, १ ।

(१०२) द्रुऊति । नैदृक्कधातुः ॥

(१०३) एजति* । 'एजृ कम्पने (भू०प०)' । "यूद्येन वृष्णिरजति (ऋ०सं० १, १, १८, २)" — "यथा समुद्र एजति (ऋ० सं० ४, ४, २०, ३)" — इति निगमौ ॥

(१०४) जमति† । 'जमु अदने (भू०प०)' । "न जामयि ताञ्चौरिक्थ मारैक् (ऋ०सं० ३, २, ५, २)" — इति निगमः । 'जामिर्जमतेर्गतिकर्माणः' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(१०५) जवति‡ । 'जु गतौ' — इति चौरस्वामी । "न पातव इन्द्र जुजूर्त्तु नः (?)" — "विपाट इतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)" — इति निगमौ ॥

(१०६) वञ्चति । 'वञ्चु गतौ (भू०प०)' । "वमो वञ्चते परिवञ्चते (य०वा०सं० १६, २१)" — इति निगमः ॥

(१०७) अनिति§ । 'अस प्राणने, अन च (अदा०प०)' । "अच मातर्यात्वमिति (?)" — इति निगमः । 'अनितिर्गतिकर्मा' — इति माधवः ॥

(१०८) पवते॥ । 'पूङ् पवने' । "नेङ्गाकृते पवते धाम किञ्चन (ऋ०सं० ७, २, २२, १)" — "सुकं संश्राप पविभिन्द्र तिग्मम् (?)" — इति निगमौ ॥

* निघ० २, १६ ।

† निघ २, ६ । "जमत्" पु० १, १७ ।

‡ "जवेते" निघ० ८, २८ ।

§ निघ० ११, ४७ ।

॥ "पवञ्च" २, २० ।

(१०८) इति* । 'हन द्विसागतयोः' अदादिः (प०) । "नि येन
सृष्टिहृत्या (ख० सं० १, १, १५, २)" — "आख्य वक्षु मधिसानौ
जघान (ख० सं० १, २, २७, २)" — इति निगमौ ॥

(११०) वेधति । 'विधु मत्याम् (भू० प०)' । "वेधतं द्वेषो
भवेतं सचा भुवा (ख० सं० १, २, ५, ५)" — इति निगमः ॥

(१११) अगर्गा । 'गमृष्ट गतौ (भू० प०)' । लुङि तिपि ज्ञेः
'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)' — इति लुकि, 'इतस्य (३; ४, ८७)' —
'संयोगान्तलोपः (८, २, २३.)', 'भोनोधातोः (८, २, ६४)' — इति
मकारस्य नकारः । यदामागन् प्रथमजा चृतस्य (ख० सं० १, २,
२१, २)" — इति निगमः ॥

(११२) अजगर्गा । गमेर्लुङि 'बज्जलं हृन्दसि (२, ४, ७३)' —
इति ऋपः झुः । पूर्ववञ्जत्वम् (८, २, ६४) । "यन्माहुरजगन्नुषः
(ख० सं० ३, १, ५, २)" — इति निगमः ॥

(११३) जिगाति१ । 'गा स्तौ (अदा० प०)' । हृन्दसि जुष्टो-
त्यादिः । 'अर्त्तिपिपर्थीस्य (७, ४, ७७)' 'बज्जलं हृन्दसि (७, ४, ७८)'
— इति अभ्यासस्यत्वम् । "धेना जिगाति दाशुषे (ख० सं० १, १, ३, ३)"
— इति निगमः । 'जगतीति पाठान्तरम्' — इति स्कन्दखामि-
भाष्यम् ॥

* "अघन्वत्" नि० १, १०; ७, २१; "हनोः" ६, १; "आजङ्गिति",
"अपलिङ्गते" ८, १० ।

†, ‡ इदं पुरस्तात् (८३) ।

§ इदं पुरस्तात् (१८) ।

(११४) पतति* । 'पत्त्वा गतौ (भृ० प०)' । "गोभिः ससङ्का
पतति प्रसृता (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११५) इक्षति† । 'इवि गतौ (भृ० प०)' । "देवीद्वारो
हृष्टीर्विन्धमिन्वा (य० वा० सं० २८, ३०)"—इति निगमः ॥

(११६) द्रमति‡ । 'द्रम इक्ष मीमृ गतौ (भृ० प०)' । "प्र
चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)"—इति निगमः ।
'चन्द्रमासायं द्रमति'—इति भाष्यम् (निघ० ११, ५) । 'द्रमति-
र्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(११७) द्रवति‡ । 'टु द्रु गतौ (भृ० प०)' । "यत्रा नरः
सं च वि च द्रवन्ति (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११८) वेति§ । 'वी गतिप्रजननकान्धमनखादनेषु' अदादिः ।
"अपामीवां बाधते वेति सूच्यम्"—"पदं न वेत्योदती (ऋ० सं०
१, ४, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(११९) हन्तात् । हन्तेर्लोपि तातडि रूपम् । "हयन्तात्"—
इति केचित् पठन्ति । तत्र 'हय गतौ (भृ० प०)'—इत्यस्य तातडि
तकार उपजनः ॥

(१२०) एति॥ । 'इ गतौ' अदादिः (प०) । "विचाकश्चन्द्रमा
नक्तमेति (ऋ० सं० १, २, १४, ५)"—इति निगमः ।

* "आपन्न" निघ० ११, १४ ।

† प० १८ ।

‡ निघ० ४, १५, १९ ।

§ पु० १, १ ।

॥ पु० १४ ।

(१२१) जगायात्* । 'गा स्तौ' जुष्टाद्यादिः (प०) । लिङि 'ह्रन्द्सुभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वेन 'ई ह्रस्वघोः (६,४,११३)'—इतीत्वं न भवति । "स्त्राग्निः पुनरस्त्रं जगायात् (ऋ० सं० ७,७,२०,१)"—इति जिगमः ॥

(१२२) अयथुः । द्वितोऽथुच् (३,३,८८)'—इति बाहुलकादयतेरथुच् भवति ॥

इति द्वाविंशत्तमं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु^(१) । म॒क्षु^(२) । द्र॒वत्^(३) । अ॒घम्^(४) । जी॒राः^(५) ।
जू॒र्णाः^(६) । श्रू॒र्ताः^(७) । श्रू॒घ॒नासः^(८) । शी॒र्भम्^(९) । तृषु^(१०) ।
तू॒यम्^(११) । तू॒र्णिः^(१२) । अ॒जि॒रम्^(१३) । भु॒र॒थुः^(१४) । शु^(१५) ।
आ॒शु^(१६) । प्रा॒शुः^(१७) । तू॒तु॒जिः^(१८) । तू॒तु॒जानः^(१९) ।
तु॒ज्य॒मा॒नासः^(२०) । अ॒ज्जाः^(२१) । सा॒ची॒वित्^(२२) । यु॒गत्^(२३) ।

* इदमेव पुरस्तात् (१८) ।

(५) "जि॒राः" च ।

(८) "श्रू॒घ॒नासः" च । "श्रू॒घ॒नाः" ग. C. D. F । "श्रू॒घ॒नासः" च ।

(१०) "तृषु" C । (११) "तू॒यम्" ग. C. D. F ।

(१२) "तू॒र्णिः" च. न ।

(१३) "अ॒जि॒रम्" च ।

(१५) "शुः" न । (१६) "आ॒शुः" च. न. च. C. D. F ।

(१७) "प्रा॒शु॒वित्" ग. C. F । "प्रा॒शु॒वित्" D ।

(१८) "तू॒तु॒जित्" ग. C. D. F ।

(१९) "तू॒तु॒जानासः" ग. C. D. F ।

(२१) "अ॒ज्जाः" च ।

(२२) "सा॒ची॒वित्" ऊ. च । "सा॒ची॒वत्" न ।

(२३) "यु॒गत्" ग. i. d. ।

ताजत्^(१४) । तरखिः^(१५) । वातरंघा^(१६) । इति षड्विंश-
तिः क्षिप्रनामानि* ॥ १५ ॥

‘क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निब० ३, ८)’—इत्यत्र भाष्ये
‘गुणस्य चैतानीति क्षिप्रस्य तद्वतो वा नामधेयानि । तथाच वक्ष्यति
‘भुरणुः’ ‘शकुनिः’—इति स्कन्दस्वामी । गुणस्य चिरकालविशिष्टा
स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया । तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकालविशिष्टत्वञ्च
तथाविधक्रियाकर्तृत्वाल्पक्रियादारकम् । तत्र ‘मनु’ ‘कृणुषि’ इत्या-
दिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्तदान् । निबन्धगुणनामधेयोदा-
हरणानि पुनरन्वेषणीयानि । केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदक-
मात्रवचनतया ह्यत्र कर्त्तृविशेषणभूतक्रियासंज्ञाया व्यवच्छेदकविशेषे
वर्त्तते निबन्धे गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या ; तथापि सत्त्वशब्दस्य
द्रव्यवचनत्वे खारस्यात् क्रियावासाद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि
नामधेयानि’—इत्याहुः । इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयो-
दाहरणानि ‘जीराः’ ‘अजिरम्’ इत्यादीनि ॥

(१) ना । निपातोयम् । “इन्द्रं नु वीर्याणि प्रवेष्टुम् (ऋ०
सं० १, २, ३६, १)”—इति निगमः ॥

(२) मनु । ‘टु मरुजौ ऋद्धौ (तु० प०)’ । ‘मञ्जीषोषुक्’ इति
भोजसूत्रेण षुक्-प्रत्ययः । संयोगादिलोपः । अन्तर्णीतस्यर्थश्च मरुजौ ।

* “इति क्षिप्रस्य” न ।

† प० ३, १२ निब० १, ४ ; ११, ५० । “नु कर्म” ३, १२ ।

“न च”—“नू चित्” प० ४, १ ; निब० ४, १० ; १०, २ ।

क्रियायाः पापतो वा मज्जयति चिरकालमिति । “मनु ह्येषु हि मोजितौ कः (? *)”—इति निगमः ॥

(३) द्रवत्* । ‘द्रु गतौ (भृ० प०)’ । ‘संसृत्-दम्पद्-वेहत् (उ० २, ७८)’—इति बाहुलकात् अति-प्रत्ययान्तो निपात्यते । द्रवत्यनेन । * * * । “द्रवत्पाणी शुभसती (ऋ० सं० १, १, ५, १)—इति निगमौ ॥

(४) ओषम् । निपातोऽयम् । “ओषमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८, ६, २७, ४)” —“ओषः पाचं न ओषिषा (ऋ० सं० २, ४, १८, ३)” —इति निगमौ । ‘अन्नोदान्तो निपातः स्यादाख्याने चा-द्युदात्तता’—इति हि माधवः ॥

(५) जीराः । जवतिर्गतिकर्मा । ‘जोरी च (उ० २, २५)’—इति ईक्-प्रत्यय ईकारस्यान्तादेशः । जस् । “जीरा अजिरत्रोषिवः (ऋ० सं० ७, २, ११, ५)” —“जीरं दूतममर्त्यम् (ऋ० सं० १, २, २, ३०, ११)” —इति निगमौ ॥

(६) जूर्णिः† । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२ ३ ५ पृ०) । निगमो-ऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्त्नाः । ‘तातघ्रातसुत’—इत्यादि भोजसूत्रे आदिब्रह्मेण शृण्णात्यस्मात् ऋ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । शृण्णाति फललाभम् । “त्वया शूर्त्ना वहमाना अपत्यम् (ऋ० सं० २, ४, १७, १)” —इति

* “या वो मसृत्तमां कम् (ऋ० सं० १, १, १८, २)” —इत्यपि निगमो भवितुमर्हति ।

† पु० १४ (११७) ।

‡ पु० १२ ।

निगमः । 'शृत्ताः क्षिप्रास्वरमाणाः'—इति भट्टभास्करमिश्राः ॥

(८) श्रूचनासः । सु ब्रह्मे उपपदे हन्तेः 'द्युष् बङ्गलम् (उ० २, ७४)"—इति द्युष् बङ्गलकात् कुलं णिलोपस्य निपात्यते दीर्घश्च । श्रूचनासः कृत्यनेन क्रियाफलम् । तस्मात् जषोऽसुक् । "सिन्धोरिव प्राध्वने श्रूचनासः (य० वा० सं० १७, ६५)"—इति निगमः । 'श्रूचनासः क्षिप्रगमनाः'—इत्युवटः ॥

(९) श्रूभम् । 'श्रूभ कृत्यने (भू० आ०)' । घञ् । श्रूभतेऽनेन तद्वान् । "प्रयात श्रूभनाश्रुभिः (ऋ० सं० १, ३, १४, ४)"—"आ वक्षणाः पृषध्वं यात श्रूभम् (ऋ० सं० ३, २, १४, २)"—इति निगमौ ॥

(१०) द्युष् । 'ञि लरा सम्भ्रमे (भू० आ०)' । 'मत्सृषोषुक्'—इति बाङ्गलकात् षुक्-प्रत्ययो धातोस्तृभावश्च । तरत्यनेन फल-लाभमद्य, लरतेऽनेन फलमागन्तुम् । "द्व्यविद्यसत्सेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १, ४, २, २)"—"द्व्यौमनुप्रसितिं द्रुणामः (ऋ० सं० ३, ४, २ ३ १)"—इति निगमौ ॥

(११) द्युष् । व्याख्यातमुदकनामसु (१२ ८४०) । वर्द्धतेऽनेन तद्वन्तः स्नाय्याः । "आपित्वे नः प्रपित्वे द्युष्मा गच्छि (ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३)"—इति निगमः ॥

(१२) द्युष् । 'ञि लरा सम्भ्रमे' । 'वक्षिन्नुद्युद्गुहाहालरिभ्यो

* निघ० ६, १२ ।

† पु० १, १२ ।

‡ निघ० ७, २० ।

नित् (उ० ४, ५२)”—इति नि-प्रत्ययः । त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् ।
 “अपो यत्पूर्णिस्वरति प्रज्ञानम् (ऋ० सं० ८, ४, १२, १)”—“सुतमा
 गन्तुं त्वर्णयः (ऋ० सं० १, १, ६, २)”—इति निगमौ ॥

(१३) अजिरम्* । ‘अज गतिचेपण्योः (भू० प०) । ‘अजिर-
 मित्रिरिन्द्रिषिस्त्रिरस्त्रिरस्त्रिरस्त्रिरस्त्रिराः (उ० १, ५३)”—इति कि-
 रप्-प्रत्ययो जि-भावश्च निपात्यते । चिपति फलोत्पत्तिमाद्यम् ।
 “त्वा मौ॑रुते अजिरं दूत्या॑य (ऋ० सं० ५, २, १४, २)”—इति
 निगमः ॥

(१४) भुरष्णुः† । भुरष्णतिर्गतिकर्मा । ‘भृगव्यादयश्च (उ० १,
 ३६)”—इति क्यु-प्रत्ययः । “येना॑ पावक॒ चर्त्त॑सा (ऋ० सं० १, ४,
 ८, १)”—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना ‘भुरष्णतिः शीघ्रकरणार्थे’—इति
 प्रतिपादितम् । तत्र ‘भुरष्ण-भृद्श्च शीघ्रविभ्रिष्टगमनादिक्रियाकर्त्तरि
 सप्तन्वेव वृत्तिः । “श्रीणा॑न्नुप॒स्याद्वि॑व॒ भुरष्णुः (ऋ० सं० १, ५, १२,
 १)”—इति निगमः । ‘भुरष्णतेर्गतिकर्मण्य इदं, चिप्रनाम वा’—
 इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) श्नुः‡ । निपातः । “शानं॑ व॒सो बौध॑यितार॑ मन्नवीत्
 (ऋ० सं० २, ३, ६, ३)”—इति निगमः । ‘श्नु आशुगामी’—इति
 निरुक्तम् (६, १) ॥

(१६) आशुः§ । ‘अशु व्याप्ता । ‘हवापाजिमिस्त्रिदिसाद्य-

* पु० १, १२ ।

† निब० १९, १९ ।

‡ निब० ६, १ ।

§ पु० १, १४ ।

शुद्ध उण् (उ० १, १) । व्याप्नोत्यनेन नरवैलक्षणेन व्याप्तव्यम् ।
 'आशु इदं चिप्रनाम चिप्रगामी'—इति स्कन्दखामिभाष्यम् । आशु
 इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । तेन आशु इति निपातः,
 आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति । तथा च स्कन्द-
 खामी "समाशुमाश्वत्रे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)"—इत्यत्र ऋभाष्ये
 'आशुमिति चिप्रनामैतत्'—इति । 'आशु इति शु इति च चिप्र-
 नामनी भवतः'—इति भाष्ये (निरु० ६, १) निर्विवक्षयोपन्यास इति
 चेत् ? न ; निपातत्वादिति चोक्तत्वात् । "त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशुशु-
 क्षणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति निगमः ॥

(१७) प्राशुः* । 'सत्ववाच्याशुशब्दवत्'—इति भाष्ये प्रक-
 र्धार्योऽतिरिक्तः । 'इस्रो इन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १, ७)'—इति
 भाष्ये 'प्राशुः चिप्रः'—इति स्कन्दखामी । "सुप्रायाः प्राशुषाक्रेष
 वीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)"—इति निगमः ॥

(१८) त्तुजिः । 'तुज तुजि हिंसायाम् (भू० प०)' । 'किं
 किनोः प्रकरणे'—इत्यर्थे 'हृन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति किन्
 प्रत्ययः । सिङ्क्वावात् द्विवचनम् । "तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासश्च (६,
 १, ७)"—इति दीर्घः । तूर्ध्वदर्थः । 'आयुंक्षाता मृशिनः त्तुजिं
 रथम् (ऋ० सं० ७, ८, ७, १)"—इति निगमः ॥

(१९) त्तुजानः† । तोजतेर्लिटि कानजादेशः । "इन्द्रा याहि
 त्तुजानः (ऋ० सं० १, १, ५, ६)"—इति निगमः । 'चिप्रार्थे खर

* निरु० १, ७ ।

† निरु० ६, १० ।

आदित अन्नोदानः तुमर्थस्तुजानो महे मतः—इति माधवः ॥

(२०) तुज्यमानासः । तोजतेरेव कर्मणि लटि धानच् । “तुज्य-
मानास आविषुः (ऋ० सं० १, १, २१, ५)”—इति निगमः ॥

(२१) अज्जाः । अजतेः ‘स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १२)’—
इत्यादिना रक् । ‘बाङ्गलकादारुद्धातुके विकल्प इत्यते’—इति वैक-
ल्पिकत्वात् वीभावाभावः । अजिरवदर्थः । “द्यौर्न भूमिं गिरयो
माज्जान् (ऋ० सं० ८, १, २२, ३)”—इति निगमः । ‘अज्जान् सत्वरान्
शीघ्रान्’—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीवित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । चयो
निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “अतस्त्वा गीर्भिर्द्यु-
गदिन्द्रकेभिः (ऋ० सं० ६, ६, ३६, ४)”—इति निगमः । अत्र
माधवस्तु—‘द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः’—इति चैतद्भाष्ये
उक्तवान् । ‘द्वतुजानः तरणिः द्युगत्’—इति चिप्रनामसु द्युगच्छब्द
स्तेनाप्यपाठि ॥ “ताजत् — — मार्च्छति (?)”—“ताजत्
प्रमीयते (?)”—इति निगमौ ॥

(२५) तरणिः । तरतेः ‘अर्निसुष्टुधम्यम्यश्चिविद्वभ्योऽनिः (उ० २,
८ ५)’—इत्यनि-प्रत्ययः । दृषुवदर्थः । “विष्टी भमी तरणित्वेन वाघतः
(ऋ० सं० १, ७, ३०, ३)”—“तरणिविन्दर्घतः (ऋ० सं० १, ४, ७,
४)”—इति निगमौ ॥

(२६) वातरंहा । ‘वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)’ । ‘हसि-
न्टपिषामिदमिलूपधूर्विभ्यस्तान् (उ० ३, ८४)’—इति तन् । ‘रसु
क्रीडायाम् (भृ० आ०)’; ‘रमेस्व [वेगे] (उ० ४, २० ८)’—इत्यसुन्

जगामस्य । वातवत् रंघो यस्य सः । “वातरंघो दिव्यासो अर्थाः
(अ० सं० २, ४, २५, २)”—इति निगमः ॥

इति षष्ठिभ्रतिः चिप्रनामानि ॥ १५ ॥

त॒क्रि॒त्^(१) । आ॒सात्^(२) । अ॒म्ब॒रम्^(३) । तु॒र्व॒शे^(४) ।
अ॒स्त॒मी॒के^(५) । आ॒के^(६) । उ॒पा॒के^(७) । अ॒र्वा॒के^(८) । अ॒न्त॒-
मा॒नाम्^(९) । अ॒व॒मे^(१०) । उ॒प॒मे^(११) । इ॒त्ये॒का॒द॒शान्ति॒क॒-
ना॒मानि* ॥ १६ ॥

(१) त॒क्रि॒त् । ‘तड आघाते’ चुरादिः । ‘ताडेषिषुक् च (उ०
१, ८५)’—इतीति-प्रत्ययः । “दूरे चित् सन्तक्रिदिवार्ति रोचसे
(अ० सं० १, ६, ३१, २)”—“द्या नो ददे त॒क्रि॒तो य अ॒रा॒तयः
(अ० सं० २, ६, ३०, ४)”—इति निगमौ ॥

(२) आ॒सात् । ‘आस उपवेशने (अदा० आ०)’ । ‘पुंसि सञ्जायां
घः प्रायेण (३, ३, १९८) । अन्तिके आसते । “आ न इन्द्रो दूरा-
दाने आसात् (अ० सं० ३, ६, ३, १)”—“स नो दूरासासाघा
(अ० सं० १, २, २२, ३)”—इति निगमौ । ‘आसादित्यन्तिकनाम’
—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । ‘आसादायेः’—इति माधवः ॥

(१) “तक्रि॒त्” अ. न. च ।

(२) “आसा” न. O. F ।

(३) “तुर्व॒शः” च ।

(४) “अ॒र्वा॒कः” च ।

* “इत्ये॒का॒द॒श” न ।

† अि० २, १०. “तक्रि॒तः” २, ११ ।

(३) अम्बरम्* 'क्षद्रादयश्च'—इत्यरन्-प्रत्ययो सुगागमस्य निपात्यते । प्राप्यते ह्यासन्नम् । “यज्ञासत्या परावति यद्वा खो अथम्बरे (ऋ० सं० ५, ८, २७, ४)”—इति निगमः । स्कन्दस्वामि-व्यतिरिक्तभाष्यकारमते । स्कन्दस्वामी तु ‘अन्तरिक्षनाम’—इति ॥

(४) तुर्वञो । व्याख्यातं मनुष्यनामसु (१८२५०) ॥ त्रुषं व्याप्यते अन्निकम् । “यज्ञासत्या परावति यद्वा खो अधि तुर्वञे (ऋ० सं० १, ४, २, २)”—इति निगमः ॥

(५) अस्ममीके । अस्मं ऋद्धे उपपदे मातेः ‘अस्मीकादयश्च (उ० सं० ४, २५)”—इति वीकम्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अस्मं प्राप्यते अस्मिन्, अन्निकस्मं हि नाप्यते । “सस्म नः पराक आ सस्मास्तमीक आ (ऋ० सं० २, १, १७, ४)”—इति निगमः ॥

(६) आके‡ । (७) उपाके‡ । (८) अर्वाके । आङ्ङुप्यार्वाङ्ङ-व्येषूपपदेषु क्रामतेः ‘वसाकादयश्च (उ० ४, १४)”—इति आक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अर्वाक् गन्ता । आक्रम्यते उपक्रम्यते गन्तुभिः । क्रम्यते च ह्यासन्नम् । “आक् न्यामो अर्वाभिर्द्विद्युतः (ऋ० सं० ३, ७, २१, ६)”—“सिन्धोरूर्मा उपाक (ऋ० सं० १, २, २३, १)”—“यज्ञासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् (ऋ० सं० ५, ८, ३२५)”—इति च निगमः ॥

(८) अन्तमानाम् । अन्निकशब्दान्तमपि ‘तमीदश्च’—इति

* पु० १, २ ।

† पु० २, २ ।

‡ प० २, २६ ।

§ नि० ८, १२ ।

तादिलोपः । अन्तिकतमकन्तिकम् । “अथात् अन्तमानाम् (ऋ० सं० १, १, ७, ३)” — “त्रिणा वस्त्रो अन्तमस्य (ऋ० सं० १, २, २२, ५)” — इति निगमौ । आद्युदात्तमन्तिकम्, अन्तोदात्तम् द्वितीया-
वज्जवचनम्; “अतो वयमन्तमेभिर्युजाणाः (ऋ० सं० २, ३, २४, ५)” — इति माधवः ॥

(१०) अवमे । ‘अव रक्षणादिषु (भू० प०)’ । ‘अवेस्य वा इति म-प्रत्ययः । गम्यते ह्यासन्नम् । “अस्मै बह्वनामवमाथ सख्ये (ऋ० सं० २, ७, २४, २)” — “मध्यमस्वामवमस्यासुत स्यः (ऋ० सं० १, ७, २७, ५)” — इति निगमौ ॥

(११) उपमे । उपपूर्वात् मिनातेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’ — इति डः । उपच्छिद्यते ह्यन्तिकम् । “उपमे रोचने दिवः (ऋ० सं० ६, ६, २, ४)” — “अस्माद्दुत्यसुपुमं स्वर्धाम् (ऋ० सं० १, ४, २७, ३)” — इति निगमौ ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणः^(१) । विवाक्^(२) । विखादः^(३) । नदनुः^(४) । भरै^(५) ।
आक्रन्दे^(६) । आह्वे^(७) । आजौ^(८) । पृतनाज्यम्^(९) ।
अभीके^(१०) । समीके^(११) । ममसत्यम्^(१२) । नेमधिता^(१३) ।
सङ्काः^(१४) । समितिः^(१५) । समनम्^(१६) । मीळहे^(१७) ।
पृतनाः^(१८) । स्पृधः^(१९) । मृधः^(२०) । पृत्सु^(२१) । समत्सु^(२२) ।

(१३) “नेमधितिः” न. C. D. F ।

(११) “स्पृधः” न. C. D. F ।

(१२) अस्त्यत् ‘संयुने(१९)’ — इत्यस्मान्कारम् न. C. D. F ।

समर्थे^(१९) । समरथे^(२०) । समोहे^(२१) । समिये^(२२) ।
 सङ्घे^(२३) । सङ्गे^(२४) । संयुगे^(२५) । सङ्गथे^(२६) । सङ्गमे^(२७) ।
 वृषतूर्ये^(२८) । पृष्णे^(२९) । आणौ^(३०) । श्रूरसातौ^(३१) ।
 वाजसातौ^(३२) । समनीके^(३३) । खले^(३४) । खजे^(३५) ।
 पौस्ये^(३६) । महाधने^(३७) । वाजे^(३८) । अज्जमे^(३९) । सद्म^(४०) ।
 स्यत्^(४१) । संवतः^(४२) । इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्राम-
 नामानि* ॥ १७ ॥

(१) रणः† । ‘अण रण कण शब्दार्थाः (भू० प०)’ । ‘वशिरष्टो
 रूपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)’—इत्यप् । ‘रणन्ति दुन्दुभयोऽच
 धोधा वा परस्परं शब्दायन्ते । यद्वा; रमतेः ‘रान्नासान्नास्थूणा-
 वीणाः (उ० ३, १ ३)’—इत्यादिना न-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपा-
 त्यते । रमणीयो हि सङ्ग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात् । “मह्वं

(१५) “समोहे” क-ड. अनयोरन्यत्र ।

(१६) अस्येतत् “सङ्घ”-इत्यनकारम् ‘समीचे’-इति न. C. D. F ।

(१७) कार्तिरिक्त-सर्वत्रैव “सङ्घे” इति ।

(१८) न. C. D. F. अस्येतत् “संयुत्”-इत्यस्य पुरस्वात् ।

(१९) नास्येतत् न. C. D. F ।

(२०) इवोऽनकारम् “प्रधने”-इत्यधिकम् न. C. D. F ।

(२१) “अज्जम्” न. C. F ।

(२२) “स्यम्” न. C. F । “स्यम्” D ।

(२३) “संवतः” न. C. F ।

(२४) ‘संवतम्’ न. ।

* “इति सङ्ग्रामस्य” न ।

† निघ० ४, ८; ८, २०; १०, ४० ।

इन्द्र वृषभोरणाय (ऋ० सं० ३, ३, ११, १)”—इति निगमः ॥

(२) विवाक् । विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम् ।
“इवन्ता उ त्वा इव्यं वित्राषि (ऋ० सं० ५, ३, १४, २)”—इति
निगमः ॥

(३) विखादः । ‘खद खैर्यं हिंसायाञ्च (भृ० प०)’ । विभिष्टं
खैर्यमत्र प्रूराणां हिंसनं वा । “तं विखादे सच्चि मृद्य अतं
नरम् । (ऋ० सं० ७, ८, १४, ४)”—इति निगमः ॥

(४) नदनुः । ‘णद अव्यक्ते ऋन्दे (भृ० प०)’ । ‘अनुङ् नदेश
(उ० ३, ४, ८)’—इति चानुङ्-प्रत्ययः । “यदा कृषोषि नदनुं
समुहृषि (ऋ० सं० ६, २, ३, ४)”—इति निगमः ॥

(५) भरे* । ‘डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)’ । ‘नन्दि-
यहिपचादिभ्यः (३, १, १ ३४)’ तत्र गणपाठाः—‘पच-वच-वप-वद-
लप-तज-भराः’—इति । विभर्त्ति पोषयति सुभटानां धैर्यं यत्रो
वा । यदा ; ‘पुंसि सञ्जायां घः (३, ३, १ १८)’ । विभ्रत्यनेन जय
सञ्जीं योधाः । उभयत्रापि पृषोदरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम्
यदा ; ‘भ्र भर्त्सने ऋदादिः खादिश्च । भर्त्सयन्ते हि तत्र ऋचवः ।
हरते वा भः । द्वित्यन्ते हि तत्र योभना मायूंषि धनानि च । ‘इयहे
भंश्चन्दसि (३, १, ८ ४वा०)’ । “अस्मिन् भरे नृतम् वाजसातौ
(ऋ० सं० ३, २, ४, ७)”—“अनु क्रोशन्ति सितयो भरेषु (ऋ०
सं० ३, ७, १ १, ५)”—इति निगमौ ॥

(६) आक्रन्दे । ‘कदि क्रदि क्कदि आक्रान्ते रोदने च (भृ०

* निघ० ४, २४ ।

श्री०) । अन्वयान्तरान्तेऽन्वोन्यमन्त्र, इदन्ति वानेन बन्धुविनाश-
हेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) आहवे* । 'ऋम् स्रद्धायाम् (भू० उ०)' । 'आङि युद्धे
(३, ३, ७३)'—इत्यप् । "बहुलं हृन्दसि (६, १, ३४)"—इति सम्प्र-
सारणञ्च । आङ्गयन्तेऽच परस्परं स्रद्धया बोधाः । "न कश्चन सहत
आह्वेषु (ऋ० सं० ४, ७, ३०, १)"—इति निगमः ॥

(८) आजौ† । 'अज गतिचेपणयोः (भू० प०)' । 'अज्यतिभ्याञ्च
(उ० ४, १२७)'—इति इण्-प्रत्ययः । बाहुलकाद् वी-भावाभावः ।
अजन्ति गच्छन्त्यञ्च विजयमियं वीङ्कारः, कातराः पराभवं वा । एव
मर्थो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः । चिप्यन्ते अस्त्राणि चिपन्त्याचिपन्ति वान्योर्न्व
वीर्यतारतम्यात् । * * * । "तेन वाजं सनिषदस्मिन्वाजौ (ऋ०
सं० ८, ३, ७, ४)"—इति निगमः ॥

(९) घृतनाज्यम्‡ । घृतना-शब्दोपपदादश्चतेषु अन्नमादित्वात्
(उ० ४, १०८) यत्-प्रत्ययः । घृतनानां सेनानामजनं यच्च । "गवां
सुद्वलः घृतताज्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(१०) अभीके§ । अभिपूर्वादेतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४, २५)'
—इतीक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । यद्वा ; न विद्यते
भीर्येषां ते अभीकाः । अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते ।

* निघ० १, १७ । "आहवाः" ५. १६ ।

† निघ० ८, २१ ।

‡ निघ० ८, २४ ।

§ प० ३, १६ । निघ० ३, २० ।

“वाचि वक्षिवो दुरितादभीके (ऋ० सं० १, ८, २६, ४)”—इति निगमः ॥

(११) समीके । सं पूर्वाऽच एतिः । अभीकवत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) ममसत्यम् । मम सत्यं जवः इति योद्धृषां वाक्श्वविषयत्वात्ममसत्यमित्याचक्षते । पृषोदरादिः । “त्वां जगाममसत्येऽन्विञ्च (ऋ० सं० ७, ८, २२, ४)”—इति निगमः ॥

(१३) नेमधिता* । ‘सुधितवसुधितनेमधितधिव्धधिवीथ च (७, ४, ४५)’—इति नेमपूर्वाद्घातेः त-प्रत्यये इत्स्मिङ्गागमो न निपात्यते । नेमब्रह्मो दानपर्षीवः । सप्तम्येकवचनस्याकारादेशः (७, १, ३९) । “इन्द्रसरो नेमधिता इवन्ति (ऋ० सं० ५, ३, ११, १)”—“विद्वन्मो नेमधिता चिकित्वात् (ऋ० सं० १, ५, १७, ४)”—“नेमधिता न पौष्ट्या (ऋ० सं० ८, ४, २८, १३)”—इति निगमाः ॥

(१४) सङ्गाः† । सचतेर्गतिकर्मणः * * * बाहुलकादङ्गप्रत्ययच्छिषोपसृ । यद्वा ; संपूर्वात् किरतेः हस्ततेर्वा ‘अन्येष्वपि वृश्चते (३, २, १०१)’—इति उः । सङ्गीर्त्तानोऽच योद्धारः, सम्यक् प्रथमो द्विचमो त्रायुर्धैर्वा । “इषुधिः सङ्गाः पृतनासु सर्वाः (ऋ० सं० ५, १, १९, ५)”—इति निगमः ॥

* ‘नेमः’ प० ३, २९ । विच० ३. २० ।

† निघ० ९, १४ ।

(१५) समितिः । सम्पूर्वादेतेः क्तिन् । “राजाणः समितित्वात् (ख० सं० ८, ५, ८, १)”—इति निगमः ॥

(१६) समनम्* । ‘सम एव अवैक्ये (भू० प०)’ । समन्ति विज्ञप्त्वा भवन्त्यस्मिन् प्रहाराः । * * * । “व्या इयं समने पारयन्ती (ख० सं० ५, १, १८, ३)”—इति, “वि या सृजति समनं (ख० सं० १, ४, ४, १)”—इति च निगमौ ॥

(१७) मीळहे† । “मीळहम्”—इति धननामसु व्याख्यातञ्च (२२४४०) । मीळहार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मीळहम् । यद्वा ; मीळहमस्मिन्नस्तीति ‘लुगकारेकाररेफासु (४, ४, १२८४० २)’—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । “प्रधने”—इत्यपठितमपि सङ्ग्रामनाम । प्रकीर्णान्यस्मिन्निति अभरणरूपेषु चूडामणिकण्डकविद्येयात् । “समीळहे नरं आजा इवन्ते (ख० सं० १, ५, ५, १)”—इति निगमः । ‘समीळहे । स्वरित्युदकनाम । उदकार्थं सङ्ग्रामे आजौ अन्वस्मिन्नपि सङ्ग्रामे’—इति खन्दखानिभाष्यम् । “ब जामिन्निर्धत्तुमजासिमिमीळहे (ख० सं० १, ७, १०, १)”—इति च ॥

(१८) घृतनाम‡ । ‘घृत् व्यायामे (तु० आ०)’ । ‘घृत्नां कित्’—इति तनन् प्रत्ययः । व्याप्रियन्तेऽप चोद्धारः । “रथाव निग्नन् घृतनासु घृत्नुन् (?)”—इति निगमः ॥

(१९) स्युधः । ‘स्युद्धं सङ्घर्षे (भू० आ०)’ । ‘सिक्त्वचिप्रसिद्ध-

* निघ० ८, १४, १८; ४०, ७, १० ।

† प० १, १० ।

‡ निघ० ८, १४ ।

(३, २, १७८८वा०)—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (३, २, १७८८भा०)—इत्युक्तेः क्विप् । षष्ठीदरादित्वात् रेफस्य षकारोऽसौ-पञ्च । अचिं स्पृधः । स्पृध्क्नोऽच परस्परं योद्धारः । “अयेम संयुधि स्पृधः (ऋ० सं० १, १, १५, ३)”—इति निगमः । 'स्पृध इति सङ्ग्रामनाम, 'तत्करोति (३, १, २५०वा० २)—इति णिजन्तात् क्विप्; सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दखामिभाष्यम् ॥

(२०) मृधः* । 'अमर्द्धन्ता धामपेयाय देवा (ऋ० सं० ३, १, २५, ४)—'मिहे न पातममृधम् (ऋ० सं० ३, १, ४, १)—इत्यादौ 'मृधिसिंशार्थः—इति स्कन्दखामि-भाष्यम् । तत्र पूर्ववत् क्विप् शम् । “अयं सुतः सुमस्रमा मृधस्कः (ऋ० सं० १, ६, २१, ४)—“विन् इन्मृ मृधो अहि (ऋ० सं० ८, ८, १०, ४)—इति निगमौ ॥

(२१) पृत्सु । पृत्नाशब्दस्य सङ्ग्रामनामसु पठितोऽपि 'नासिका-पृत्ना-सापूर्णा गस्-पृत्-स्रवो वाच्याः (६, १, ६३वा०)—इति पृदादेशे विकृतत्वात् पुनःणठः । “यमये पृत्सु मर्यम् (ऋ० सं० १, २, २३, २)—इति निगमः ॥

(२२) समत्सु । समूर्वादन्तेः क्विप् सम्बन्धयन्ति योद्गुणामार्थेषु । समूर्वाद्भदौ इषे इत्यस्मादा क्विपि समो मलोपः । संव्यन्ति तत्र सुभटाः । “समत्सु त्वा हवामहे (ऋ० सं० ५, ८, ३६, ३)—“धन्वना तीम्राः समदो अयेम (ऋ० सं० ५, १, १८, २)—इति निगमौ ॥

* वि० ०, १ ।

† वि० ८, १०; १० ।

(२३) समर्थे । मर्यञ्चन्दो मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१८० पृ०)
मर्थेः मरणधर्मिभिः सह वर्तते; सहञ्चन्दस्य स-भावः । “मास्मै
तादृगपगूहः समर्थे (च० सं० ७, ७, १८, ४)” — “तव खधाव इय-
मासमर्थे (च० सं० १, ५, ७, १)” — इति निगमौ ॥

(२४) समरणे* । सम्पूर्वात् ‘च स्र गतौ (भृ० प०)’ — इत्यस्मान्
स्रुट् । “मां वृताः समरणे हवन्ते (च० सं० ३, ७, १७, ५)” — इति
निगमः ॥

(२५) समोहे । ‘उहिर दुहिर अर्हने (भृ० प०)’ । नञ्-पूर्वा-
दुहे घञ् । सम्यगुच्चान्ते अर्हान्तेऽच मिथो योद्धारः । ‘अग्निगव
ओहम् (च० सं० १, ४, २७, १)’ — इत्यादौ वहेरिदं रूपमिति
स्कन्द्रस्वामी । स च सम्पूर्वाद्दहेर्घञि षष्ठोदरादित्वात् सम्प्रसारणे
स्रधूपधगुणः । समुच्चान्तेऽच रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि ।
“समोहे वा च आग्रत (च० सं० १, १, १६, १)” — इति निगमः ।
‘अक्तोदान्तं सङ्ग्रामनाम, मधोदान्तं शमुलन्तम्’ — इति माधवः ।
“इयन्ति रेणुं मघवा समोहम् (च० सं० ३, ५, २३, ३)” — इति
शमुलन्तम् ॥

(२६) समिथे । सम्पूर्वादेतेः ‘समीणः (उ० २, १०)’ — इति
द्यक् । “घदन्यरूपः समिथे बभूथ (च० सं० ५, ६, २५, ६)” —
“स इन्द्रहानि समिथानि मज्जना (च० सं० १, ४, १८, ५)” —
इति निगमौ ॥

* निघ० ११, ८ ।

† निघ० ५, ८; १, १७ ।

(२७) सङ्गे । सम्पूर्वात् चकिङ्कः 'अन्वेष्यपि वृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, 'बहुञ्च सञ्जाह्वयद्वयोः (२, ४, ५४ वा ०)'—इति आजादेशः; ष्टुषोऽरादित्वाच्चकारलोपः । सम्पूर्वचर्चिर्वर्जनार्थः । सञ्जस्यते कातरैः । यदा; सम्पूर्वात् अत्रोतिः 'डिच'—इति ख-प्रत्ययः, टि-लोपेन धातुलोपः । समभ्रुवतेऽस्मिन्नस्योन्वं योद्धारः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) सङ्गे । सम्पूर्वाद् गमेर्डः 'अन्वेष्यपि वृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, पूर्ववद् वा । "सङ्गे समत्सु वृचहा (ऋ० सं० ८, ७, ११, १)"—इति निगमः ॥

(२९) संयुगे । 'द्युजिर् योगे (३० ७०)', षञ् । उक्त्यादिषु द्युजस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्; 'विशेषेऽसौ निपातनमिच्छते, कासविशेषे रथाद्युपकरणे च'—इति वृत्तिः । सङ्गता रथयुगा यस्मिन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३०) सङ्गथे । सम्पूर्वात् 'गूथ यूथ प्रोथ ष्टादयः'*—इति थ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । "आ ये वामस्य सङ्गथे (ऋ० सं० २, ८, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(३१) सङ्गमे । सम्पूर्वाद् गमेः 'घट्टवृत्तिस्त्रिगमस्य (३, ३, ५, ८)'—इत्यप् । "जैत्रुं यन्ते अनुमदांम सङ्गमे (ऋ० सं० १, ७, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(३२) वृचद्वयैः । वृचस्य मेघनाम, अचासुरः शत्रुवचनः । मेघनामसु व्याख्यातः (७२ प्र०) । 'तुरि गतित्वरसिंस्थोः (दि०

* कैमुदीपाठस्त्वेषम्—'तिचष्टवृत्तयूथप्रोथाः (७० १, ११)' इति ।

† निच० १०, २९ ।

‡ पु० १, १० ।

आ०), अन्नरादित्वाद् (उ० ४, १०८) । वृचत्वर्यतेऽनेनास्मिन्
वा । “इन्द्रोष्टृणीत वृचत्वर्ये (?)”—यूषमिन्द्रमष्टृणीधं
वृचत्वर्ये (?)”—इति निगमौ* ॥

(३३) वृचे । ‘वृची सम्यक्ते (६० प०)’ । ‘स्रुष्टस्त्रिभ्यः
कित् (उ० ३, ६२)’—इति वाङ्मलकात् स-प्रत्ययो भवति । सम्यक्-
न्तोऽस्मिन् परस्परं योद्धारः । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(३४) आसौ ‡ । ‘अण रण कण शब्दार्थाः (भू० प०)’ । ‘अवि-
त्रिविपलिघसिजम्यषिपनिभ्य इण्’ । रणवदर्थः । “त्वं श्रुण्वी वृजने
वृक्ष आसौ (ऋ० सं० १, ५, ४, ३)”—इति निगमः । ‘आसौ इति
सङ्ग्रामनाम’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(३५) शूरसातौ § । ‘शू गतौ (शौचः)’—इत्यस्मात् ‘शुभ्रिचि-
बीर्णा शीर्षश्च (उ० २, २४)’—इति रन्-प्रत्ययः । ‘षणु दाने
(त० उ०)’ । ‘जतिषूमिज्जुतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३, ३, ६७)’—
इति समोक्तेः ‘जन्मसवखनाम् (६, ४, ४२)’—इत्यान्ने कृते खरो
निपात्यते । स्यते वा ‘द्यतिस्थिति (७, ४, ४०)’—इतीत्याभावश्च ।
शूराणां सातिः वेतनादानं मरणं वा येन । “यः शूरसाता परि-
तप्यते (ऋ० सं० १, २, ३३, १)”—इति निगमः ॥

* इमौ तु वङ्गसन्धानेनाप्यस्याभिर्न लभ्येते, परं सन्धेवाख्य वचनो निगमा ऋणे-
वर्षावतायाम् । तथाचि—“इचत्वर्ये” २, २१, २ । ६, १२, २ ; १५, ६ ; २४, ५ ;
६१, ५ । ८, २४ ; १६, २० ; ७४, ६ ; १२ । १०, ६१, ८ ; १०४, ६ । “इचत्वर्य-
यु” १, १०६, २ । ६, २४, ५ । ८, २७, १ ।

† ऋ० सं० १, ५, ४, ३. इत्ययः ।

‡ निघ० ६, २१ ।

§ “शूरः” निघ० ४, १२ ।

(३६) वाजसातौ* । वाजोऽस्रं दीयते येन । “वृधे च नौ भवतु वाजसातौ (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)”-इति निगमः ॥

(३७) समनीके । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’ । ‘अनिहृषिभ्यर्णं किञ्च (उ० ४, १७)’-इति ईकन् प्रत्ययः । अनित्यनीकम् । यदा ; नञ्-पूर्वाच्चयतेः ‘पिपीलिकादयश्च (उ० ४, २५)’-इति निपात्यते । न नीयते न चाल्यते अनीकम् सेनाविघ्नेषः । सङ्गतान्यनीकानि यस्मिन् । “भोजः ब्रून्त्समनीकेषु जेता (ऋ० सं० ८, ६, ४, ५)”-इति निगमः ॥

(३८) खलो । ‘खज मन्थे (भू० प०)’ । ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)’ । व्यत्ययेन जकारस्य लकारः । मन्थ्यते हि योद्धार-स्तत्र । ‘स्वल सञ्ज्ञाने (भू० प०)’-इत्यस्माद् घः । व्यत्ययेन सकारलोपः । स्वलन्ति तत्र कातराः । “खले न पर्धान् प्रति हस्मि भृरि (ऋ० सं० ८, १, ६, २)”-इति निगमः ॥

(३९) खले । ‘खज मन्थे (भू० प०)’ । पूर्ववत् साधोऽर्थश्च । “कर्मन् कर्मञ्छ्रुतमूतिः खजहूरः (ऋ० सं० १, ७, १५, १)”-इति निगमः ॥

(४०) पौखे । बलनामसु व्याख्यातम् (२२० पृ०) । अभि वर्द्धते, नेन * * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४१) महाधने । ‘मह पूजायाम् (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने षष्द्दृहन्महज्जगच्छ्रवश्च (उ० २, ७८)’-इति निपातनम् । धविः

* निघ० १९, ४५ ।

† निघ० २, १० ।

प्रीणनार्थः (भू० प०) । इदित्त्वान्मुम् । पचाद्यच् । वकारलोपः, इकारस्थाकारश्च षष्ठोदरादित्वात् । धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति सङ्ग्रामो यद्द्वारा । महाचासौ धनञ्च महाधनम् । महद्भूतमर्थोऽने-
नेति वा । “इन्द्रं वयं महाधने (ऋ० सं० १, १, १३, ५)”—
“नास्य वृत्ता न तद्भुता महाधने (ऋ० सं० १, ३, २१, ३)”—इति
निगमौ ॥

(४२) वाजे* । वाज-शब्दो व्याख्यातो बलनामसु (२१५४०) ।
“इन्द्रु वाजेषु नो अत्र (ऋ० सं० १, १, १३, ४)”—“तं त्वा वाजेषु
वाजिनम् (ऋ० सं० १, १, ८, ३)”—इति निगमौ ॥

(४३) अज्मा† । ‘अज गतिचेपणयोः (भू० प०)’ । मनिन् ।
“अग्निर्नादीदेष्टित इद्धो अज्मन्ना (ऋ० सं० १, ७, १६, २)”—इति
निगमः । ‘यज्ञगृहे युद्धे वा’—इति माधवः ॥

(४४) सद्मा‡ । सदेर्मनिन् । अवसाद्यन्तेऽच प्राणिनः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(४५) संयत् । सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा औणादिकः क्षिप् । यमे-
रनुनासिकलोपः तुगागमः । संयतन्ते संयच्छन्ति हयादीन् । “इक्रान्नः
संयतं करत् (ऋ० सं० ५, ७, २, २)” । ‘संयत् सङ्ग्रामः’—इति हर-
दत्तः । “आसंयतं मिन्द्रणः स्वस्तिम् (ऋ० सं० ४, ६, १४, ५)”—
इत्यत्र ‘संयतं युद्धम्’—इति माधवः ॥

* पु० १, ७ ।

† पु० १, ४ । नि० ४, १२ ।

‡ पु० १, १२ ।

(४ ६) संवतः । सम्पूर्वाद् वनेः सम्प्रदादित्वात् क्तिप्, अनुनासिक-
लोपे तुगात्मः । संवननीयो हि शूद्रैः सङ्ग्रामः । “परस्यार्थे
संवतः (ऋ० सं० ६, ५, २ ६, ५)” — “स संवतो नवजातसु तुर्यात्
(ऋ० सं० ४, १, ७, ३)” — इति निगमौ ॥

इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति^(१) । नक्षति^(२) । आक्ष्णाणः^(३) । आनट्^(४) ।
आष्ट^(५) । आपानः^(६) । अशत्^(७) । नशत्^(८) । आनशे^(९) ।
अश्रुतः^(१०) । इति दश व्याप्तिकर्माणि* ॥ १८ ॥

(१) इन्वति । अथ बधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिगति-
कर्मादावुक्तमनुसन्धेयम् । ‘इति व्याप्तौ (भू० प०)’ । “सधीनां योग-
मिन्वति (ऋ० सं० १, १, ३ ५, २)” — इति निगमः ॥

(२) नक्षति । ‘नक्ष एक्ष मतौ (भू० प०)’ । “नक्षद्वाभंतहुरिं
पर्वतेष्टाम् (ऋ० सं० ४, ६, १ ३, २)” — “टद्धृष्यं चिद्धृतो धामि-
नक्षतः (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)” — इति निगमौ । ‘इन्वति नक्षतीति
व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमस्थान्दसः’ — इति स्कन्दस्वामि-
भाव्यम् ॥

(१) “नमचे” म. C. D. F ।

(५) “आष्ट” म. “आष्टः” C F । “आष्टः” D ।

* “इति व्याप्तिकर्माणि” म ।

† पु० २, १४ ।

‡ पु० २, १४ ।

§ अथपक्षकारसु ‘इनक्षतः’ — इत्येकपदमात्रम् ।

(३) आसायः* । अत्रोतेर्लिष्टि ज्ञानच् । 'सिम्बुञ्जं खेष्टि (३, २, ३४)'—इति वाञ्जलकान् सिष्, उपाधादीर्घस्य, ज्ञसादिष्वे 'षढोः कः सि (८, २, ४१)', 'आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५६)', षत्वम् "आसायो षूँर वज्जिवः (ख० सं० ७, ७, ८, १)"—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(४) आनट् । 'एष अर्धने (दि० प०)' । लुङि ज्ञेः 'मन्वे ष्वङ्करणम् (२, ४, ८०)'—इति लुक् । संयोगान्तलोपे (८, २, २३), ज्ञसादिष्वे (८, २, ३६), ज्ञत्वम् । 'इन्द्रस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)'—इति आडागमः । "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानट् (ख० सं० ८, ६, ५, १)"—"घर्मस्त्रेदेभिर्द्रविणं ध्यानट् (ख० सं० ८, २, १६, १)"—इति निगमौ ॥ यदा; अत्रोतेर्लिष्टि एष्वे व्यत्ययेन एषोलुक्, ज्ञसादिना षत्वम्, 'स्रुतां जज्ञोऽप्ते (८, २, ३६)', 'वावसाने (६, ४, ५६)' । "उपांशुना समममृतत्वमानट् (ख० सं० ३, ८, १०, १)"—इति निगमाः ॥

(५) आष्ट । अत्रोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । "आष्ट मविदार्यगाधम् (?)" —इति निगमः ॥

(६) आपानः‡ । 'आशू व्याप्तौ (स्वा० प०)' । ज्ञानच् । अश्वते बंधकर्मण 'तद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी । "आपानासौ विवस्यतः (ख० सं० ६, ७, ३४, ५)"—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् (निब० ३, १०) ॥

* निब० २, १० ।

† निब० २, १८; ४, १२; ६, ८; ११, १६; २५; २९, २८ ।

‡ निब० २, १० ।

(७) अग्रत् । अग्रोते व्यत्ययेन छडि ङ्गः पूर्ववत् लुक् ।
‘बहुलं ह्रस्वमाङ्गयोगेऽपि (६, ४, ७५)’—इत्यङ्भावः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(८) नग्रत् । नग्रयतेर्लिटि ‘खेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)’, ‘इतश्च
खोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)’ । “स धीतये ते नग्रत् (?)”
—“न किः प्रवींसि ते नग्रत् (अ० सं० ६, ५, २, ३)”—इति निगमौ ॥

(९) आनग्ने । अग्रोतेर्लिटि रूपम् । “न किं स्वस्य आनग्ने
(अ० सं० १, ६, ६, १)”—इति निगमः ॥

(१०) अग्रुते । “अतप्ततनूनंतदामो अग्रुते (अ० सं० ७, ३,
८, १)”—“व्यङ्गुहि तर्पय्या काममेषाम् (अ० सं० १, ४, १८, ४)”
—इति निगमौ ॥

इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दुम्भोति^(१) । अग्रति^(२) । ध्वरति^(३) । धूर्वति^(४) । वृण-
क्ति^(५) । वृश्चति^(६) । हृण्वति^(७) । हृन्तति^(८) । श्वसिति^(९) ।
नभति^(१०) । अर्हयति^(११) । स्तृणाति^(१२) । स्नेहयति^(१३) ।

(१) इतोत्कारम् “अग्रति”—इत्यधिकम् न ।

(२) “अग्रति” C. D. F ।

(३) “ध्वरति” न । “अध्वरति” iid ।

(४) “धूर्वति” न. iid ।

(५) “वृणक्ति” न. iid ।

(६) “वृश्चति” न. iid. इतोऽनकारम् “मर्हति” इत्यधिकम् ।

(७) “हृण्वति” न. iid ।

(८) “हृन्तति” न. iid ।

(९) “श्वसिति” न. iid ।

(१०) “नभति” न. iid ।

यातयति^(१४) । स्फुरति^(१५) । स्फुलति^(१६) । नि षपन्तु^(१७) ।
 अथ तिरति^(१८) । विर्यातः^(१९) । आ तिरत्^(२०) । तक्कित्^(२१) ।
 आखण्डल^(२२) । द्रूणाति^(२३) । रम्णाति^(२४) । शृणाति^(२५) ।
 शम्नाति^(२६) । तृणेच्छि^(२७) । ताक्छि^(२८) । नि तोशते^(२९) ।
 नि बर्हयति^(३०) । मिनाति^(३१) । मिनोति^(३२) । धमति^(३३) ।
 इति चयस्त्रिंशत् बधकर्माणः* ॥ १६ ॥

व्याप्तिकर्मसु प्राक्पूणेरतिरिक्ता एव “विव्याकः”—“उद्व्यषाः”—
 “क्वि” —इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दभोति । ‘दभु दम्भे’ खादिः (प०) । “न ला केता
 आ दधुवन्ति भुष्यथः (च्छ० सं० १, ४, २०, २)” —इति निगमः ॥

(२) अथति । अथ क्रथ क्रथ हिंसायाम् (भू० प०) । अथद्
 वृच मुत सनोति वाजम् (४, ८, २७, १) —“नव पुरो नवतिं च
 अथिष्टम् (च्छ० सं० ५, ६, २३, ५)” —इति निगमौ ॥

(३) धूर्वति । ‘तुर्व धुर्व दुर्व युर्व हिंसार्थाः (भू० प०) । ‘उप-

(१४) “यापति” न iid । “यावति” C ।

(१५), (१६) इने न ख एव न. C. D. F ।

(१६) इतोऽनकारमिच्चैव “मिनाति (३१)” —इति न. C. D. F ।

(१९) “नितोशयति” न. C. D. F । “नितोषते” च ।

(२०) “बर्हयति” F ।

(३२) “जूर्वति” —इत्यधिकम् न. C. D. F ।

* “इतिबधकर्माणः” न. ।

† निघ० ५, ११ ।

‡ निघ० १, २१; ११, ४७ ।

§ निघ० १, ८ ।

'धायाञ्च (८, २, ७८)'—इति दीर्घः । “धूरन्धि धूर्ध्वं धूर्ध्वं धूर्ध्वं धूर्ध्वं
: (य० वा० सं० १, ८)”—इति निगमः ॥

(५) वृत्तिः । 'वृत्तौ तर्जने' रुधादिः । “वि वृत्तेषु रक्तं
दुष्यद्वा वृत्तक (अ० सं० १, ४, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(६) वृत्तिः* । 'प्रश्न क्षेत्रने' तुदादिः । 'ग्रहिव्या (६, १, १६३)
—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । 'वृत्त्या मध्यं प्रत्ययं वृत्तौहि (अ०
सं० ३, २, ४, २)”—“वि वृत्सु वृत्तेषु वृत्तमिन्द्रः (अ० सं० १, ४,
२८, ५)”—इति निगमौ ॥

(७) छलति† । 'छवि हिंसाकरणयोः (भू० प०)† । 'व्यत्ययेन
'ध्विन्विछण्णोरश्च (३, १, ८०)’—इत्येतन्न भवति ॥

(८) छलति‡ । 'छती क्षेत्रने (प०)† तुदादिः । 'त्रेसुपादीनाम्
(७, १, ५८)’ । “वि दृष्टुर्द्योगावच्छतो वृत्त्याषाट् (अ० सं० १, ५,
४, ४)”—इति निगमः ॥

(९०) नभते‡ । 'णभ तुम हिंसाबाब् (भू०) आत्मनेपदी ।
“नभन्ता नभन्ते संभे (अ० सं० ६, ३, २२, १)”—इति निगमः ॥

(९१) अर्हयति । 'अर्ह हिंसायाम् (भू० प०)† आष्टवीथः ।
“वृत्तं विपर्वमर्हयत् (अ० सं० २, ५, ६, १)”—इति निगमः ॥

(९२) स्तृणाति । 'स्तृञ् आच्छादने' ऋधादिः रुधादिश्च । “कद्
वृत्तौ अस्तृतम् (अ० सं० ६, ४, ४८, ५)”—इति निगमः ॥

* प० १, २० ।

† निघ० ६, २२ ।

‡ निघ० २, २२ ।

§ निघ० १०, ५ ।

(१३) खेहति । 'खिह खेहने' पुरादिः । "यः खीछितीषु
पूर्वः (ख० सं० १, ५, २१, २)"—इति निगमः । खेहकतिर्भक्तर्मा
—इति स्कन्धखामी ॥

(१४) व्यतद्यति* । 'व्यति निकारोपस्कारयोः' पुरादिः ।
अयांतयन्त छितछो गवन्वाः (ख० सं० १, ३, २, १)"—इति निगमः ॥

(१५) स्फुरति । (१६) स्फुलति † 'स्फुर स्फुरणे', 'स्फुल सङ्-
खने' तुदादि, कुटादिः । "पदा कुम्पमिवा स्फुरत् (ख० सं० १, ६,
६, २)"—"आत्मी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ख० सं० ५, १, १८,
४)"—इति निगमः । 'स्फुरतीति बधकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्ध-
खामी ॥

(१७) नि वपन्तु † 'दु वप वीजसक्ताने (भू० उ०)'—इत्यस्मात्
खोद् । "अन्यन्ते अस्मन्नपन्तु येनः (ख० सं० १, ७, १८, १)"
—इति निगमः ॥

(१८) अव तिरति † । तरतेर्खट् 'कण्डखं खन्दसि (७, ४, ७८)'
—इतीलम् "अवातिरख्योतिषाग्निशमीसि (ख० सं० ४, ५, ११,
१)"—"यदिच्छु आरदी र्वातिरः (ख० सं० १, १, २०, ४)"—इति
निगमौ ॥

(१९) विघातः‡ । 'तच्च विघात इत्येनद् विघातचनइति विया-

* निघ० १०, १२ ।

† निघ० ५, १०; ८, ४० ।

‡ निघ० १, ११; ४, ७; १०, १५; ४०; ११, ६; ११, २०; १६;
१२, १८ ।

§ निघ० १, १० ।

तथेति वा (निघ० ३, १०)—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी तस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे—‘वि पूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत् । तस्य सम्बोधनम् वियातयेति । वियातयितरिति वा पाठान्तरम्’—इति । धारय-पारयेति दृष्टान्त-प्रदर्शनेन ‘व्यत्ययोवञ्छम् (३, १, ८५)’—इति अस्मादपि ‘अनुपसर्गा-‘स्त्रिपविन्द (३, १, १३८)’—इति सूत्रेण श-प्रत्यय इति दर्शयति ॥

(२०) आ तिरत्* । आङ् पूर्वान्नरते षङ् पूर्ववत् इत्यम् ।
‘इङ् पूर्विरातिरत् दासमर्कैः (?)’—इति निगमः ॥

(२१) तस्त्रिं । अग्निकनामसु व्याख्यातम् (२६४४०) ॥

(२२) आखण्डलः ‡ । ‘खड खडि कडि भेदे (५०)’ चुरादिः ।
अस्मादाङ्पूर्वात् ‘मङ्गरेखत् (७०५, ७२)’—इति बाङ्गलकादलत् ।
‘आखण्डल प्र ङ्यये (ष० सं० ६, १, २४, २)’—इति निगमः ॥

(२३) द्रूणाति । ‘द्रू हिंसायाम्’ ऋादिः । ‘हृषी मनु प्रसिंतिं द्रूणाः (ष० सं० ३, ४, २३, १)’—इति निगमः ॥

(२४) रम्णाति † । ‘रमु क्रियायाम्’ भूवादिरात्मनेपदी ; व्यत्ययेन आ, परस्यैपदम् ॥

(२५) ष्टृणाति । ‘ष्टृ हिंसायाम्’ ऋादिः ष्वादिश्च । ‘ष्टृणाति वीकुरुजति स्थिराणि (ष० सं० ८, ४, १५, १)’—इति निगमः ॥

(२६) ञ्जाति ॥ । ‘ञ्ज उपञ्जने’ दिवादिः । व्यत्ययेन आ ।

* इत्यैव पुरञ्जात् (१८) ।

† पु० १६ ।

‡ निघ० ३, १० ।

§ निघ० १, १८; १५; १०, ८; १२ ।

॥ ‘अज्ञमानः’ पु० ३, १४; ४, २ । निघ० १, ८ ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Chaitanya-chandrodaya, Nátaka, 3 fasci.	Rs. 1 14
Srauta Sûtra, As'valáyana, 11 fasci.	6 14
Látyáyana, 9 fasci.	5 10
S'ankara Vijaya, 3 fasci.	1 14
Daśa-rúpa, 3 fasci.	1 14
Kaushitaki Bráhmaṇopaniṣad, 2 fasci.	1 4
Sáṅkhya-sára, 1 fasci.	0 10
Lalita-vistara, 6 fasci.	3 12
" " Translation, 1 fasci.	1 0
Taittiríya Bráhmaṇa, 24 fasci.	15 0
Taittiríya Sañhitá, 31 fasci.	19 6
Taittiríya Aranyaka, 11 fasci.	6 14
Maitri Upaniṣad, 3 fasci.	1 14
As'valáyana Gríhya Sûtra, 4 fasci.	2 3
Mimáṅsá Darśana, 15 fasci.	9 6
Táṇḍya Bráhmaṇa, 19 fasci.	11 14
Gopatha Bráhmaṇa, 2 fasci.	1 10
Atharvana Upaniṣads, 5 fasci.	3 2
Agni Purána, 14 fasci.	8 12
Sáma Veda Sañhitá, 37 fasci.	23 12
Gopála Tápani, 1 fasci.	0 10
Nrisiṅha Tápani, 3 fasci.	1 14
Chaturvarga Chintámaṇi, 36 fasci.	22 8
Gobhiliya Gríhya Sûtra, 12 fasci.	7 8
Piṅgala Chhandah Sûtra, 3 fasci.	1 14
Taittiríya Prátisákhya, 3 fasci.	1 14
Prithiráj Rásu, by Chand Bardai, 4 fasci.	2 8
" " Translation, Part II, 1 fasci.	1 0
Rájatarangini,	4 0
Mahábhárata, vols. III. and IV.,	40 0
Purána Sangraha,	1 0
Páli Grammar, 2 fasci.	1 4
Áitareya Aranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3 2
Chháṇḍogya Upaniṣad, English, 2 fasci.	1 4
Sáṅkhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sáhitya Darpaṇa, English, 4 fasci.	2 8
Brahma Sûtra, English,	1 0
Kátantra, 6 fasci.	6 0
Kámandakiya Nitísára, 4 fasci. (Fasci. 1, out of stock.)	2 8
Bhámati, 8 fasci.	5 0
Aphorisms of Sáṅḍalya, English, Fasci. 1.,	0 10
Vayu Purána, 6 fasci.	3 12
Kathá Sarit Ságara, English Translation, 7 Fasci.	7 0

Prakrit Lakshanam, fasci. I.,	Rs.	1	3
Nirukta, 2 fasci		1	4
Vishnumriti, fasci. 1.,		0	10

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs.	25	0
Risâlah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),		1	4
Fihrist Tâsi, 4 fasci.		3	0
Nukhbat-ul-Fikr,		0	10
Futûh-ul-Shâm, Wâqidi, 9 fasci.		5	10
Futûh-ul-Shâm, Azâdi, 4 fasci.		2	3
Maghâzi of Wâqidi, 5 fasci.		3	2
Isâbah, 28 fasci., with supplement,		20	14
Târikh-i-Firûz Shâhi, 7 fasci.		4	6
Târikh-i-Baihaqi, complete in 9 fasci.		5	10
Muntakhab-ut-Tawârikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.		9	6
Wis o Râmin, 5 fasci.		2	3
Iqbâlnâmah-i-Jahângiri, complete in 3 fasci.		1	14
'Âlamgirnâmah, 13 fasci., with index,		8	2
Pâdshâhnâmah, 19 fasci., with index,		11	14
Muntakhab-ul-Lubâb, by Khâfi Khân, 19 fasci., with index,		12	12
Âin-i-Akbari, Persian text, 4to., 22 fasci.		27	8
Âin-i-Akbari, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I.,		12	4
Farhang-i-Rashidi, 14 fasci., complete,		17	8
Nizâmî's Khiradnâmah-i-Iskandari, 2 fasci. complete,		2	0
Akbarnâmah, 17 fasci. with Index,		20	0
Maâsir-i-'Âlamgiri, by Muhammad Sâqi, complete, 6 fasci., with index,		3	12
Haft Asmân, history of the Persian Maşnawî,		1	4
Tabaqât-i-Nâçiri, English translation, by Raverty, 10 fasci.		10	0
Tabaqât-i-Nâçiri, Persian text, 5 fasci.		3	2
History of the Caliphs (English Translation), 6 fasci.		6	0

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XX, 1843-51, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXIV, XXVI, XXVII, 1855, 1857-58, and vols. XXX, XXXIII to XLIX, 1861, 1864-80, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VI. to XI. and vols. XIII. XVII. XIX. and XX. each,	Rs.	10	0
Do. Do. Index,		5	0
Catalogue of Fossil Vertebrata,		2	0
— of Arabic and Persian Manuscripts,		1	0
Tibetan Dictionary,		10	0
— Grammar,		8	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.		14	0
Istilahât-i-Sûfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.		1	0
Jawâmi' ul-'ilm ir-riyâzi, 168 pages with 17 plates, 4to.		2	0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,		3	0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,		2	0
Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,		1	8
'Inâyah, a Commentary on the Hidâyah, Vols. II. IV.,		16	0
Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Kőrös,		1	0
Khazânat-ul-'ilm,		4	0
Sharâyat-ul-Islâm,		4	0
Anis-ul-Musharrihin,		3	0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,		2	0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 Coloured Plates,		6	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
NEW SERIES, No. 471.

सभाध्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PAN̄DIT SATYAVRATA SĀMAS'RAMĪ.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1881.

“श्रिश्चिरं जीवनायकम् (निह० १, १०)”—इति निगमः । ‘श्रिश्चिरं
श्रुणातेः श्रुणातेर्वा’—इति निरुक्तम् (१, १०) । ‘श्रुणातेः द्विषा-
र्थस्य’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२७) ढण्ण्डि । ‘ढहि द्विषायाम्’ इधादिः । ङटि तिपि
* * * एकारभावः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) ताळिह । ‘तड आघाते’ चुरादिः । लण्-मध्यमः ।
पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । “वि श्रुन्ताळिह वि मृधोगुदस्य
(ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)”—इति निगमः ॥

(२९) नितोश्रते । तोश्रते नैरुक्तो धातुः । “मन्दी मदाय
तोश्रते (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)”—“इन्दुरिन्ध्राय तोश्रते नितोश्रते
(ऋ० सं० ७, ५, २१, ११)”—“सुनासीरा इविषा तोश्रमानाः (?)”
—इति निगमाः ॥

(३०) निबर्हयति । ‘बर्हि द्विषायाम्’ चुरादिः, निपूर्वः ।
“बर्हियते नि सृष्टस्त्राणि बर्हयः (ऋ० सं० १, ४, १६, १)”—इति
निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनेति, (३३) धमति* । गतिकर्मसु
व्याख्याताः (२४ ६५०) । “न ता मिनन्ति मायिनो न धीराः
(ऋ० सं० ३, ४, १, १)”—“न मिनन्ति वेधसः (?)”—“उश्रिग्धो
नामिमीत वर्षाम् (ऋ० सं० २, ५, २४, ५)”—इति मिनाते निर्ग-
माः । अत्र, ‘मिनातिर्वधकर्मा’—इति स्कन्दस्वामी । “द्यात्रा वर्षा

चरत आमिगाने (अ० सं० १, ८, १, २)”—“उत द्विवर्ही अमिगः
सर्वाभिः (अ० सं० ४, ६, ७, १)”—इति मिनेतेर्निगमौ । अमयोः,
‘मिनोतिर्वधकर्मा’—इति स एव । “वि स्ररश्मिरधमत्तमाषि (अ०
सं० ३, ७, २, ६, ४)”—इति निगमः ॥

इति चयस्त्रिंशत् वधकर्माणः ॥ १८ ॥

द्विद्युत्^(१) । नेमिः^(२) । हेतिः^(३) । नमः^(४) । पविः^(५) ।
सृक्^(६) । वृक्^(७) । वधः^(८) । वज्रः^(९) । अर्कः^(१०) ।
कुत्सः^(११) । कुलिशः^(१२) । तुजः^(१३) । तिग्मम्^(१४) । मेनिः^(१५) ।
स्वधितिः^(१६) । सायकः^(१७) । परशुः^(१८) । इत्यष्टादश वज्र-
नामानि* ॥ २० ॥

(१) द्विद्युता । ‘द्युत दीप्तौ (भृ० आ०)’ । ‘द्युनिगमिजुहे-
तीनां द्वे च (३, २, १७८ वा० २)’—इति क्षिपि द्वित्वे, ‘द्युति-
स्त्रायोः सम्प्रसारणम् (७, ४, ६७)’—इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।
द्योतते उज्वलत्वात् । द्योतेर्वा क्षिपि षष्ठीदरादित्वात् रूपसिद्धिः ।
द्युति शून्यं । “अस्तुर्न द्विद्युल्लेष प्रतीका (अ० सं० १, ५, १०, ४)”

(४) इतोऽनन्तरमिदं “वज्रः (९)”—इति न ।

(७) नास्तेतत् क पुस्तके ।

(१०) “अर्कः” न. O. D. F ।

(११) इतोऽनन्तरमिदं “नेमिः (१५)”—इति न ।

(१२) “कुलिशः” कान्तिरिक्तेषु सर्वेषु ।

(१४) “तिग्मम्”—इति क ।

* “इति वज्रस्य” न ।

† निब० १०, ७ ।

—“यत्रा वो द्विद्युद्दति (ऋ० सं० २, ४, २, १)” —“या ते द्विद्युद्व
स्य (ऋ० सं० ५, ४, २, ३)” —इति निगमाः ॥

(२) नेमिः । नयतेः ‘नियोमिः (उ० ४, ४ ३)’ —इति मि-
प्रत्ययः । नयति ब्रह्मन् विनाशं, नीयन्तेऽनेन वा ऐश्यात् । यदा ;
‘यमु प्रकृत्वे (भृ० प०)’ । उत्सर्गाच्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात्
(३, २, १७१ भा०)’ —इति कि-प्रत्ययः । लिङ्गङ्गावाद् द्विर्वचने
‘अत्र एकहस्त्वमध्येऽनादेशादेशिनिटि (६, ४, १२०)’ अन्तर्णीतण्यर्थो
नमिः । नमयति ब्रह्मन् । “अरिष्टनेमिं वृत्तनाजं माशुम् (ऋ०
सं० ८, ८, ३६, १)” —इति निगमः ॥

(३) हेतिः* । हन्तेर्हिनेतेर्वा ‘जतिथूतिजूतिषातिहेतिकीर्त्त-
यस्य (३, ३, ९७)’ —इति क्तिनि हन्तेर्नकारस्येत्वम्, हिनेतेर्गुणस्य
निपात्यते । हन्यन्तेऽनेन ब्रह्मवः, गम्यतेऽनेन जयः, वस्यते वैश्वर्यम् ।
“ब्रह्मदिवे तपुषि हेति मस्य (ऋ० सं० ३, २, ४, २)” —इति
निगमः ॥

(४) नमः† । नमतेरसुम् । नेमिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) पविः‡ । पवतिर्गतिकर्मा । ‘अपवः (उ० ४, १३ ४)’ । नम्रा
ब्रह्मन्, गम्यतेऽनेन यत्र इति च । “सृकं सञ्चार्यं पविर्मिन्द्र तिग्मम्
(ऋ० सं० ८, ८, ३८, २)” —इति निगमः । सृकतिग्मशब्दावच
क्रियाशब्दौ ॥

* निघ० ६, २ ; ९, १५ ।

† निघ० ४, १५ ।

‡ पु० १, ११ ।

(६) कृकः । 'कृ गतौ (भू० प०)' । कृवृभ्रसुषिमुषिभ्यः कृक् (उ० ३, ३६)—इति क-प्रत्ययः । दर्शितनिगमः (अ० सं० ८, ८, ३८, २) ॥

(७) कृकः* । 'कृक आदाने (भू० आ०)' इगुपधलक्षणः कः (३, २, १२५) । आदत्ते कृत्तुप्राणान् । कृत्तुकेर्वा के कृषोदरादित्वात् (६, ३, १०६) रूपसिद्धिः । हेतिवदर्थः । निगमोऽप्येषणीयः ॥

(८) वधः† । 'जनिवधोश्च (७, ३, ३५)'—इति वृद्धि-प्रतिषेधः । हेतिवदर्थः । "वृत्तस्य चद् वृष्टिमता वधेन (अ० सं० १, ४, १४, ५)"—"इन्द्रो अस्या अववर्धर्जभार (अ० सं० १, २, ३७, ४)"—इति निगमौ ॥

(९) वधः‡ । 'व्रज गतौ (भू० प०)' । 'अधोश्च (उ०, २, २७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । यद्वा; कृत्तुकेर्हेतुमस्यन्तात् रक्, गुणे, प्राप्तस्य रेफस्य लोपः । वर्जयति प्राप्तेः कृत्तुन् । अन्ये वर्जयतिमेव विनाशार्थमाहुः विनाशयति कृत्तुन् । "त्वष्टास्त्री वधं स्वयन्त-तवः (अ० सं० १, २, ३६, २)"—इति निगमः ॥

(१०) अर्कः§ । 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)' । 'इदाधारादिक्-लिभ्यः कः (उ० ३, ३८)'—इति क-प्रत्ययः । 'चोः कुः (८, २, ३०)' "इन्द्रः पूभिर्दातिरहासमर्कैः (अ० सं० ३, २, १५, १)" — इति निगमः ॥

* प० २, २४. ४, २। निघ० ५, २००. ६, २६. १२, ४४ ।

† प० ८ ।

‡ निघ० २, ११ ।

§ प० ७ ।

(११) कुत्सः* । क्तन्ततेः । 'सुवृषिंस्तृषिभ्यः कित् (उ० ३, ६३)'—इति स-प्रत्ययः । क्तन्तेरकारस्य बाहुल्यकादुत्तम् । क्तन्ति ब्रून् । यद्वा ; 'कुत्स क्षेपणे' चुरादिरात्मनेपदी । घञ् । कुत्सय-त्यनेन ब्रून् । "सद्यो दस्युन् प्र मृण कुत्स्येन (ऋ० सं० ३, ५, १८, २)"—इति निगमः । चकार उपजनः ॥

(१२) कुक्षिन्नः† । 'कुक्षपर्वतान् श्यति पञ्चश्लेदेन तनूकरोति'—इति स्कन्दस्वामी । क्षीरस्वामी—कुक्षश्च उपपदे श्यतेः 'आतोऽनु-पसर्गे कः (३, २, ३)', वृषोदरादित्वात् अकारस्येकारः । यद्वा ; कुक्ष-श्चोपपदादन्तर्णीतस्यार्थात् 'बहु ज्ञातने (भृ० तु० प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि वृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, पूर्ववदिकारः । मेघ-स्थानं पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः कुक्षानीव, तेषां ज्ञातनात् । "स्कन्धाः शीव कुक्षिन्नेनाविदृक्षष्टिः (ऋ० सं० १, २, ३६, ५)"—इति निगमः ॥

(१३) तुजः । तुजेः पचाद्यच् । हेतिवदर्थः । निगमोऽन्वेष-णीयः‡ ॥

(१४) तिग्मम्§ । 'तिज निजाने' चुरादिः । 'युजिद्विचिर्जा' कुञ्ज (उ० १, १४ ३)'—इति मक्-प्रत्ययः कुत्सश्च । तिज्यते तीक्ष्णी-क्रियते । 'तिग्मं तेजतेहसाहकर्मणः तीक्ष्णदहायुधं चोद्धारमुत्साह-

* निब० ३, ११ ।

† प० ४, २ । निब० ६, १० ।

‡ तुजमे ऋ० सं० ४, २, १, ० ।

§ निब० १०, ६ ।

यति तिग्मघातनः—इति माधवः । “वि तिग्मेन वृषभेण पुरोभेत्
(ऋ० सं० १, ३, ३, ३)”—इति निगमः ॥

(१५) मेनिः* । मन्यतेः कान्तिकर्षणः ‘उत्सर्गतम्हृन्दि गमा-
दिभ्यो दर्शनात् (३, २, १७१भा०)’—इति कि-प्रत्ययः । नेमिवत्
प्रक्रिया । कान्यते हि आयुधम् । यदा ; ‘मिञ् हिंसायाम् (ऋ०
उ०), ‘वीज्यात्वरिभ्यः (उ० ४, ४८)’—इति बाडसकात् नि-प्रत्ययः ।
हेतिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१६) खधितिः‡ । ख-शब्दोपपदात् ‘धि धारणे (तु० प०)’—
इत्यस्मात् क्तिन् । खं धनं धीयतेऽनेन । “न खधितिर्वनन्वति (ऋ०
सं० ६, ७, १२, ४)”—इति निगमः ॥

(१७) सायकः । ‘घोऽन्तकर्मणि (दि० प०)’ । एवुल् वृद्धौ
‘आतो युक् विण्कतोः (७, ३, ३३)’ । श्रुणामन्तकरः । ‘विञ्
बन्धने (ऋ० उ०)’—इत्यस्माद्वा एवुल् । वध्नाति स्थिरीकरोति
तद्वत् ऐश्वर्यादि । “पुरीषिणं सायकेना हिरण्यम् (ऋ० सं० ८,
१, ५, ५)”—“न सायकस्य चिकिते जनासः (ऋ० सं० ३, ३, २३,
३)”—इति निगमौ ॥

(१८) परशुः । ‘श्रु हिंसायाम् (ऋ० प०)’ । ‘आङ्परयोः
खनिश्रुभ्यां डिञ् (उ० १, ३२)’—इति कु-प्रत्ययः । डिच्चाट्टिलोपः ।
‘परान् श्रुषातीति परशुः’—इति दण्डनाथवृत्तिः । ‘परान् श्रुतीति

* प० १, ११ ।

† निघ० १, १५ ।

‡ ऋ० सं० १०, २, ११, ११. दण्डवः ।

परशुः—इति चीरस्वामी । तच्च मृगय्यादित्वात् (उ० १, ३६)
 कुः । “जिञ्जीते ननं परशु स्त्रायसम् (अ० सं० ८, १, १४, ३)”—
 “अभीदुष्टकः परशुर्यथावनम् (अ० सं० ५, ७, ८, १, ४)”—इति
 निगमौ ॥

इत्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

इरुज्यति^(१) । पत्यते^(२) । क्षयति^(३) । राजतीति
 चत्वार्येश्वर्यकर्माणाः* ॥ २१ ॥

(१) इरुज्यति† । कण्वादिः । “यएकश्चर्षणीनां वसूना मिरु-
 ज्यति (अ० सं० १, १, १४, ४)”—“मृष्टो नृम्यस्य धर्मणामिरुज्यति
 (अ० सं० १, ४, १८, ३)”—इति निगमौ ॥

(२) पत्यते । नैहन्धातुः । दिवादौ ‘तप ऐश्वर्ये वा’ इत्यस्य
 स्थाने ‘पत ऐश्वर्ये’ इति केचित् पठन्ति । * * * । “उद्यं ब्रवः
 पत्यते धृष्योऽजः (अ० सं० ३, २, १८, ४)”—“द्युतयामानियुतः
 पत्यमानः (अ० सं० ४, ८, ५, ४)”—इति निगमौ ॥

(३) क्षयति‡ । “वेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (अ० सं० १,
 २, ३८, ५)”—इति निगमः ॥

(४) राजतीति§ । ‘राजू दीप्तौ (भृ० उ०)’ स्वरितेत् । “धियोवि-

(१) “इरुज्यति” न । पु० १, १४ ।

* ‘इत्यैश्वर्यकर्माणाः’ न ।

† प० ३, ५ ।

‡ नि०—“क्षयन्तम्” ५, ८. “क्षयः” ८, १८ ।

§ नि० १९, ४६ ।

श्वा वि राजति (ऋ० सं० १, १, ६, ३)" — "राजन्तमध्वराणाम्
(ऋ० सं० १, १, २, ३)" — इति निगमौ ॥

इति चत्वारिंशत्पर्यकर्मणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री^(१) । अर्य्यः^(२) । नियुत्वान्^(३) । इन्द्रन्^(४) इति
चत्वारिंशत्पर्यकर्मणः* ॥ २२ ॥

राष्ट्री । राजतेरैश्वर्यकर्मणः (निघ० २, २१, ४) । 'इन्द्रन्,
सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १५४)' — इति इन्द्रन् प्रत्ययः । प्रश्नादिना
(८, २, ३६) षत्वम् । चित्वात् ङीष् (४, १, ४१) । "राष्ट्री देवानां
निषसाद् मन्त्रा (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)" — इति निगमः ॥

(१) अर्य्यः ‡ । 'ऋ गतौ (भृ० प०)' — इत्यस्मात् षति प्राप्ते 'अर्य्यः
स्वामिवैश्वर्ययोः (३, १, १० ३)' — इति यञिपात्यते । गम्यते हि सर्वै-
रीश्वरः । "समर्य्यो गा राजति यस्तु वष्टि (ऋ० सं० १, ३, १, १)" —
"मंहिष्ठो अर्य्यः सत्यतिः (ऋ० सं० ६, १, २५, ६)" — इति निगमौ ॥

(३) नियुत्वान् † । नियुच्छब्दो व्याख्यातो 'नियुतो वायोः'
इत्यत्र (१५५४) । नियुनोऽश्वाः ताभिस्तदाम् । 'तस्यै मत्वर्थे
१, ४, १८' — इति भ-संज्ञाया विधानाज्जस्यं न भवति । "अतो वो
यज्ञ मवसे नियुत्वान् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)" — इति निगमः ॥

* "इतीश्वरस्य" न ।

† निघ० ११, २८ ।

‡ निघ० ५, ८ ।

§ निघ० ५, २८ । 'नियुत्' पु० १, १५ । "नियुतः" प० २, १०. ष०
वा० सं० १७, २ ।

अस्य स्थाने “पतिः”—इति* केचित् पठन्ति । तत्र ‘पा रक्षणे (अदा० प०)’, ‘पातेर्डतिः (उ० ४, ५७)’ । रक्षिता हीश्वरः । ‘पिता पाता वा पालयिता वा’—इति भाष्ये (निरु० ४, २१) अत्र प्रातेर्षन्ताद् वाञ्छसकात् डतिः रूपसिद्धिश्च स्कन्दस्वामिना उक्तः । “अग्निं वाजानां पते (ऋ० सं० १, २, २७, २)”—इति निगमः ॥

(४) इनः† । एतेः सम्भोजनार्थं वर्त्तमानात् समुपसर्गार्थविशिष्टादा ‘इणसिञ्जिदीडुय्यविभ्यो नक् (उ० ३, २)’—इति नक्प्रत्ययः । अर्घस्तु ‘तत्रेण इत्येतत्समितः (निरु० ३, ११)’—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । “इनेो विश्वस्य भुवंस्य गोपाः (ऋ० सं० १, २, १८, १)”—इति निगमः ॥

इति चत्वारोश्वरनामानि ॥ २२ ॥

इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अपस्तुङ्मनुष्याश्चायत्यग्रुवैवश्यन्ध्वावयत्येजा-
मधमघ्नारेऋतेहेऋवर्त्तते नुतऋद्रखइन्वतिदम्भेतिदि-
द्युदिरज्यनिराङ्गीतिद्वाविंशतिः‡ ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः § ॥ २ ॥

* निघ० १०, २१ ।

† निघ० २, ११; १२ । “इनतमः” निघ० ११, ११ ।

‡ § १५८ श्लोकाः ‘†, ‡’ -एतच्चिह्नद्वययुता टीकापङ्क्तयोः श्लोकाः ।

अथ तृतीयाध्यायः ।

उरु^(१) । तुवि^(२) । पुरु^(३) । भूरि^(४) । शश्वत्^(५) । विश्वम्^(६) ।
परीणसा^(७) । व्यानशिः^(८) । शतम्^(९) । सहस्रम्^(१०) । सखि-
सम्^(११) । कुविदिति^(१२) द्वादश बहुनामानि* ॥ १ ॥

(१) उरुं । उर्विति पृथिवीनामेति उरुग्रहो व्याख्यातः ।
आच्छाद्यते ज्ञानेनाख्यम् । “उरुहृदुदुहणस्रद्धि (ऋ० सं० ६, ५, २६,
१)” — इति निगमः ॥

(२) तुविं । तवतिर्दृश्यः । सौत्रो धातुः । ‘अथ इः (उ० ४,
१ ३ ४)’ । वृद्धिर्हि वज्रः । “तुविजाता उरुचया (ऋ० सं० १, १,
४, ४)” — इति निगमः ॥

(३) पुरुः । पृणातेः ‘पृभिदिव्यधिष्टधिष्टभिः (उ० १, २ ३)’ —
इति कु-प्रत्ययः । ‘उदोऽपूर्यस्य (७, १, १० २)’ — इति उत्तम् ।
पुरुरेव वज्रः । “पुरुभूजा चनस्रतम् (ऋ० सं० १, १, ५, १)” —
इति निगमः ॥

(१२) ‘सरिरम्’ न. C. D. F ।

* “इति वाचोः” न ।

† पु० १, १ ।

‡ नि० “तुविजा” ६, २२ ; “तुविजाना” १२, २६ ।

§ नि० — “पुवपा” ८, २२ ; “पुवधा” १०, २४ ; “सुवरसः” ११, २२ ;
“पुववपः” ११, २१ ; “पुववः” १, २२ ; १, ३ ; ८, २२ ; ‘पुवपाट्’ २, ६ ; “पुरु-
रवम्” १०, ४६ ।

(४) भूरि* । भवतेः 'अदिभ्रदिभ्रुभ्रुभिभ्यः क्तिन् (उ० ४, ६५)'
—इति क्तिन्-प्रत्ययः । भवति तत् सर्वस्थानुसददा । "यच्च गावो
भूरिभ्रुङ्गा अथासः (ऋ० सं० २, २, २४, ५)"—इति निगमः ॥

(५) श्रमत्† । 'टु ओ शि गतिवृद्धोः (भू० प०)' । 'संश्रुत्तृप्य-
देहत् (उ० २, ७८)'—इत्यादिना द्विर्वचनम्, अभ्यासवकारेकारस्था-
कारो ङित्वा माद्युदान्तश्च निपात्यते । परिवर्द्धते गम्यते वा । "अहं
धनानि सञ्चयामि श्रमतः (ऋ० सं० ८, १, ५, १)"—"यष्टिद्वि श्रमता
तमा (ऋ० सं० १, २, २१, १)"—इति निगमौ ॥

(६) विश्रम‡ । (७) परीषसा§ ।

(८) ध्यानञ्चिः । वि-पूर्वाद्भ्रोतेरुत्सर्गतश्चन्द्रसि गमादिभ्यो दर्श-
नात् (३, २, १७१ भा०)—इति किः । द्वित्वम् । अत आदेः अत्रो-
तेश्च । विविधं व्याप्नोति । "ध्यानञ्चिः पवसे सोमधर्मभिः (ऋ० सं०
७, ३, १२, ५)"—इति निगमः ॥

(९) श्रतम्¶ । 'परिक्लृविंशतिक्लिंश्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्ठिषप्तत्यष्टी-
तिनवतिश्रतम् (५, १, ५८)'—इति दशदशांशभावस्त च निपात्यते ।
"दशदशतः" इति निरुक्तम् (३, १०) । निपातनसामर्थ्यात् बहुमान्चेऽपि
वर्तते । "वाजयामः श्रतकतो (ऋ० सं० १, २, ८, ४)"—इति निगमः ॥

* निघ० २, ७; ६, २२; ११, २१; "भूरिदावन्" ६, ८; "भूरिधारा"
५, २; "भूरिभ्रुङ्गा" २, ७ ।

† निघ० १, ५; ४, १६ ।

‡ निघ० ३, २२; ५, २४; ६, २२; २६; ८, १४; ९, १५; १०, ४; ११;
१४; १७; २४; ४२; ४६; ११, २०; २८, ४१; २९, ८; ३१; ३२;
३५; ३७; २६; २७; ३०; ३२; ४०; ४२ ।

§, ऋ० सं० ४, १, २, १ निजमोऽस्यः । ¶ निघ० २, १० ।

(१०) सहस्रम्* । सहा सखनामसु व्याख्यातम् (११२, २१८
४०) । रोमत्वर्थीयः । अल्पापि भाविनी शक्तिरस्मिन्नस्ति । “सह-
साधरा परमे योमम् (ऋ० सं० २, ३, २२, १)”—इति निगमः ॥

(११) सखिसम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१००४०) । गम्यते
हि जलवत् । “अप्रकृतं सखिसं सर्वमा इदम् (ऋ० सं० ८, ७, १७,
३)”—इति निगमः । ‘सखिसमिति वज्रनाम । सखिसं कुविदिति
पाठात्’—इति हरदत्तः ॥

(१२) कुविता । निपातोऽयम् । “कुवित् योमस्यापामिति
(ऋ० सं० ८, ६, २६, २)”—इति निगमः ॥

इति द्वादश वज्रनामानि ॥ १ ॥

ऋहन्^(१) । ह्रस्वः^(२) । निघृष्टः^(३) । मायुकः^(४) ।
प्रतिष्ठा^(५) । कथुकः^(६) । वज्रुकः^(७) । दुभ्रम्^(८) । अभुकः^(९) ।
क्षुल्लुकः^(१०) । अल्प^(११) इत्येकादश ह्रस्वनामानि ‡ ॥२॥

(१) ऋहन् । ‘रुह वीजजन्मनि (ऋ० प०)’—‘रुह त्यागे (ऋ०

* निघ० २, ०१ ।

† निघ० ४, १५ ।

(१) “ऋहन्” न. C. F । “ऋहन्” D । “ऋहन्” च ।

(२) इतोऽनकारस्य “ह्रस्वः” इत्यधिकम् न. D । तथापि “निघण्टुः” इति पाठः C. F ।

(३) “निघृष्टः” न. C. F । “ऋहृष्टः” D ।

(४) “दुभ्रुकः” न. C. F । “दुभ्रुकः” D ।

(५) मायुकेतत् न. C. D. F ।

(६) “अल्पकम्” न, iid ।

‡ “इति श्रवणम्” न ।

प०) । अग्नयोः 'संसृज्यद्देहदित्यादयोः' (उ० २, ७८) — इति रेफस्य सम्प्रसारणम्, इति-प्रत्ययः, श्रद्धवद्भावश्च निपात्यते । तच्च, दण्डनाथवृत्तिः—'आदिपहणाद्दिहदियदित्यादयो भवन्ति'—इति । आ दस्यते हि द्रुस्रो वृत्तादिः, त्यज्यते वा दौर्धार्थिभिः । "दृहन्तः चिदृहते रन्ध्रयानि (ऋ० सं० ७, ७, २१, ३)" — इति निगमः ॥

(२) द्रुस्रः† । 'सर्वनिघृष्वन्नव्वलव्वन्निवपद्मप्रफेव्वोअतन्ने'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । द्रुस्रतिः श्रद्धार्थे पठितः, तथाप्यत्र न्यूनार्थे वर्त्तते । "गमो द्रुस्राय च वाम्नाय च (य० वा० सं० १६, ३०)" — इति निगमः ॥

(३) निघृष्वः । 'घृषु सङ्घर्षे (भू० प०) । अत्र न्यूनार्थः ः इगुपधलक्षणः कः । द्रुस्रवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) मायुकः‡ । 'उ मिङ् प्रस्येपणे (क्रा० उ०) । 'कृवापा (उ० १, १)'—इत्युष् । स्वार्थे कः । प्रक्षिप्यतेऽनाथासेन । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) प्रतिष्ठा । प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेर्न्यूनार्थात् 'घञर्थे कविधानम् (३, ३, ५ ऽवा०)'—इति बाहुल्यकात् कर्त्तरि कः । प्रतितिष्ठति ः निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कृधु॥ । 'कृती ऋदने (ह० प०) । 'पृभिरिद्यधिगृधिधृ-

* कौमुदीपाठसु "संसृज्यद्देहत्"— इत्येव ।

† निब० २, १३ ।

‡ 'प्रमायुकः' निब० २, ५ ।

§ ऋ० सं० ४, २, १, ७ निगमोद्गृह्यः ।

॥ निब० ६, २ ।

षिभ्यः (उ० १, २ ३)'—इत्यादिना बाहुलकात् कु-प्रत्ययस्यकारस्य
धकारस्य । 'नि छन्तमिव हि तद् भवति इस्त्रत्वादेव'—इति
स्कन्दखामी । “यो अरुङ्गधोयुरजरः खर्वान् (ऋ० सं० ४, ६, १ ३,
३)”—इति निगमः ॥

(७) वस्रकः* । ‘टु वम उङ्गीरणे (भ्र० प०)’ न्यूनार्थः । ‘स्फायित-
तच्चिवच्चि (उ० २, १२)’—इत्यादिना बाहुलकाद्द्रक् । ततः स्वार्थे
कः (५, ३, ८७) । “वस्रकः पङ्क्तिरुपसर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ५,
१ ५, ६)”—इति निगमः । “स्त्वानो वस्रो विजघान मुन्द्रिहः (ऋ०
सं० १, ४, १०, ४)”—इत्यत्र ‘वस्रः इस्त्रनामैतत् द्रष्टव्यम् । स्वार्थिक-
क-प्रत्ययान्तो इस्त्रनामसु पठितम्’—इति स्कन्दखामी ॥

(८) दभ्रमा । दभतिन्यूनार्थः । ‘स्फायितच्चिवच्चि (उ० २, १२)
—इति रक् । ‘नेड्वञ्चि छति (७, २, ८)’—इतीत्व-प्रतिषेधः ।
“दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विद्या विचच्छ (ऋ० सं० १, ८, १, ५)”—इति निगमः ॥

(९) अर्भकः† ।

(१०) लुक्कः । लुधं खाति । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’ ।
स्वार्थे कः । ‘लुधं खाति लुक्कः’—इति चौरखामी । “नमो मद्भ्यः
लुक्केभ्यश्च लुक्का शिपिविष्टका (? ?)”—इति निगमः ॥

(११) अल्पः । ‘अलं भूषणपर्याप्तवारणेषु’ । ‘अलितलिङ्गीङ्-

* निघ० ५, २ ।

† प० २९ । निघ० ३, २० ।

‡ प० २९ । निघ० २, २० ; ४, १५ । “मृच्छोऽर्भकं केभ्यश्चो नमः (प० वा० सं०
१६, २६)”—इति निगमः ॥

§ अथ० सं० २, ४, २२, ५ द्रष्टव्यः ।

दृषाम्यः पः*—इति पः । “अल्पा एनं पशवो मूञ्जन्त उपतिष्ठेरन्
(?)”—इति गिगमः ॥

इत्येकादश द्रुखनामानि ॥ २ ॥

म॒हत्^(१) । ब्र॒ध्नः^(२) । ऋ॒षः^(३) । बृ॒हत्^(४) । उ॒क्षितः^(५) ।
त॒वसः^(६) । त॒विषः^(७) । म॒हिषः^(८) । अ॒श्वः^(९) । ऋ॒भुक्षाः^(१०) ।
उ॒क्षाः^(११) । वि॒हायाः^(१२) । य॒द्धः^(१३) । व॒वक्षि॒यः^(१४) ।
वि॒वक्ष॒से^(१५) । अ॒म्भृणः^(१६) । मा॒हि॒नः^(१७) । ग॒भीरः^(१८) ।
क॒कु॒हः^(१९) । र॒भसः^(२०) । ब्रा॒धन्^(२१) । वि॒र॒प॒शी^(२२) ।
अ॒हु॒तम्^(२३) । ब॒र्हि॒ष्ठः^(२४) । ब॒र्हि॒षदि॒ति^(२५) प॒ञ्चविंश॒-
तिर्म॒हन्ना॒मानि† ॥ ३ ॥

(१) महत् । ‘मानेनान्यान् जहातीति प्राकपूषि मँहनीयो
भवतीति वा (जिह० ३, १ ३)’—इति भाष्यम् । ‘मानेन खगुणेन
परिमाणेन अन्यान्, यदपेक्ष्य तस्य महत्त्वं, तान् जहाति अतिक्रामति

* नैतत् कौमुद्यां दृश्यते । तत्र तु ‘पानीविधिभ्यः पः (उ० ३, २१)’—इति ।

(१) “महः” न. O. D. F ।

(४) “तुघः” न. iid ।

(१९) “ककुषखिना” न. iid ।

(२१) “ब्राधत्” न. “ब्राधत्” च. ।

(२२) “ववक्षुतः” न. iid ।

(२४) “बर्हिष्ठः” न. iid ।

(२५) “बर्हिषि” न. iid ।

† “इति महतः” न ।

‡ पु० १, १२ ।

मानप्रभ्दात् जहातेऽथेति ब्राह्मण्यः । निर्वचनसाधवात् मंहतेः पूजा-
कर्मणो वदत्याचार्यः—इति स्कन्दखामी । उभयत्रापि 'वर्त्तमाने
पृषद्दृह्माहत् (उ० २, ७८)'—इत्यति-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः ।
“महत्तदुत्खं स्वविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०, १)”—इति
निगमः ॥

(२) ब्रध्नः । व्याख्यातमन्थनामसु (१४६५०) । बध्नाति खगुणैः
सर्वान् वेतनदानेन हत्यादीन् । “युञ्जन्ति ब्रध्नं मन्थस्यरन्तम्
(ऋ० सं० १, १, ११, १)”—इति निगमः ॥

(३) ऋध्वः* । ‘ऋध गतौ (तु० प०) । ‘सर्वनिघृष्य (उ० १,
१५१)’—इति वद्-प्रत्ययो गुणाभावस्य निपात्यते । गम्यते हि महान्
सर्वैः गतो वा भूमिम् । इमावर्थौ गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ । ‘ऋषिर्दग्न्नान्
(निह० २, ११)’—इति भाष्यादपि दर्शनार्थः । दर्शनीयो हि महान्
“ऋध्वान् इन्द्र स्वविरस्य वाङ् (ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)”—इति
निगमः ॥

(४) वृहत् । ‘वृहि वृद्धौ (भृ० प०) । ‘वर्त्तमाने पृषद्दृहत्
(उ० २, ७८)’—इति निपातनम् । परिवृद्धं भवति हि मवत्त्वं, वर्द्ध-
तेऽस्मिन्नेत्यर्थादि, वर्द्धतेऽनेन समाश्रितः । वृद्धार्थेष्वेवमर्था बोद्धव्यः ।
“वृहद्देम विदथे सुवौराः (ऋ० सं० २, ५, १६, ६)”—“उरो
ऋध्वस्य वृहत् (ऋ० सं० १, २, १७, ४)”—इति निगमौ । उरोऋ-
ध्वस्येत्यत्र ‘ऋध्वस्य महन्नाम, बलवतः, वृहत् एतदपि महन्नामैव ।

* निघ० ७, ६ ।

† प० २० । निघ० १, ७; २, १५; ५, १६; ८, ११, ६, ८; १६; ‘वृहती’
७, १२; ‘वृहदिवः’ ११, ४६ ।

वेगसम्बन्धेन न च पुनरुक्तिः । महतः वेगेन प्रीष्टं चेत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(५) उच्चिनः । 'उच्चनिर्घृष्ट्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी । निष्ठाया मिडागमः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) तवसः* । तवतिर्घृष्ट्यर्थः । 'अत्यविषमिनमिनमिरभिसभिन-
भिनपिपतिपनिपषिमहिभ्योऽसच् (उ० ३, ११३)' । "रजसुर'
तवसं माहृतं गणम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—"तन्वां गृह्णामि तवस
मतव्याम् (ऋ० सं० ५, ६, २ ५, ५)"—इति निगमौ ॥

(७) तविषः† । तवतेरेव । 'तवेषिदा (उ० १, ४८)'—इति
टिषच्-प्रत्ययः । "सानु' गिरौष्णां तविषेभिर्मुमिभिः (ऋ० सं० ४,
८, ३०, २)"—इति निगमः ॥

(८) महिषः‡ । महतेः 'अविमञ्जोष्टिषच् (उ० १, ४५)' । महद-
दर्थः । यदा ; महतेः क्विप्, सप्तम्येकवचनम् ; सदेः 'अन्येष्वपि
दृश्यते (३, २, १०१)'—इति उ-प्रत्ययः ; 'तत्पुरुषे छति वज्रसम्
(६, ३, १४)'—इति अलुकः ; 'सुषामादिषु च (८, ३, ८८)'—इति
षन्वम् । महि महति स्थाने वीदन्नास्ते महिषः । "महिषासौ माधि-
मसिचभानवः (ऋ० सं० १, ५, ७, २)"—इति निगमः ॥

(९) अभः§ । व्याख्यातमुदकनामसु (८८४०) । आ समन्तात्

* निघ० ५, ८ ।

† निघ० १, २४ ।

‡ निघ० ७, २६ ।

§ पु० १, १० ।

भवतीति कौर्त्तिमत्वात् । यद्वा ; भवतेः सत्तार्थान् प्राप्तर्यादा गन्-
पूर्वात् 'नञि भुवोङित्'-इति कन्-प्रत्ययः । न भवत्यनेनोपद्रवो-
ऽस्मिन्निति वा न प्राप्यते खेपैः । “न धे वातस्य प्र मिनग्वभ्वम्
(ख० सं० १, २, १४, १)”-“आ यो नौ अम् ईषते (ख० सं० १, २,
१८, ३)”-इति निगमौ ॥

(१०) ऋभुचाः* । ‘ऋ गतौ (भृ० प०) । ‘अर्त्तेर्भुञ्चिन्क’-
इति भुञ्चिन्क-प्रत्ययः । ‘पथिमघ्यभुञ्चामात् (७, १, ८५)’, ‘इतोऽत्
सर्वनामस्थाने (७, १, ८६)’ । उह विसीर्षं भाति, ऋतेन सत्येन
यज्ञेन वा भाति भवति वा, ऋभुः । मेधावी महत् स्वानं वा ।
उह्रम्यादुपपदाद् भावेर्भवतेर्वा ‘मृगव्यादयश्च (उ० १, ३६)’-
इति कु-प्रत्ययः । पूर्वपदस्य उवर्णटिलोपः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते ।
स्यतेरेभ्यर्थकर्मणः क्षियतेर्वा ‘वृतेऽह्न्दसि (उ० ४, १३६)’-
इति बाङ्लकादिनि टिलोपश्च । ऋभूणां कथति ईष्टे, ऋभौ
महति स्वाने निवसति वा । “लृभुञ्चानयस्व षाट् (ख० सं० १,
५, ४, ३)”-इति निगमः ॥

(११) उषाः । उषतेर्दृष्ट्यर्थात् ‘अनुचनपूषन् (उ० १, १५५)’
-इति कन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) विहायाः‡ । ‘बहिहाधान्भ्यह्न्दसि (उ० ४, २१५)’-
इति अहातेर्जिह्वीते वा बाङ्लकात् षुगभावेऽपि युगागमोनिपात्यते ।

* निघ० ८, २ ।

† निघ० १९, ८ ।

‡ निघ० ४, १५ ; १०, २१ ।

कृष्णादुदखाद्दियां विहायाः (ख० सं० २, १, ४, १)"—इति निगमः ॥

(१३) यङ्* । यजतेः 'भ्रवेयङ्जिङ्गासौवाष्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्-प्रत्ययो जकारस्य ङकारस्य जिपात्यते । यजते देवपूजादिकं करोति । यदा; 'यसु प्रयत्ने (दि० प०)'; 'यसोस्य'—इति कान्-प्रत्ययः—इति भोजदेवः । यस्वति प्रयत्यते ब्रचुलाञ्ज-यादौ । 'यङ् इति महतो नामधेयम्; यातस्य हतस्य भवति'—इति (निह० ८, ८) भाष्ये 'यातसासावाङ्गनस्य वार्थिमिः, ह्नसासौ व्रणार्थिभिः; द्विधातुजत्वं दर्शितम्'—इति स्कन्दस्वामी । ततोऽच चातेर्ङ्यतेसु 'मेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् भूते क-प्रत्ययो ङ्यतेः सम्प्रसारणाभावस्य । "प्रवो युङ् पुङ्शाम् (ख० सं० १, ३, ८, १)—इति निगमः ॥

(१४) ववचिथां । (१५) विवचसे । 'तच्च ववचिथ विवचस इत्येते (निह० ३, १३)'—इत्यादिभाष्ये क्षनयोरस्थ्यातयोर्महत्त्वामसु पठनीयत्वं महदाशकत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना । ववचिथेत्यत्र 'सन्धनः (८, ४, ७८)'—इतीत्वामावः, एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्, चकारात् परस्याकारस्त्वेषु घ्यत्ययेन । "अतिविश्वं ववचिथ (ख० सं० १, ६, १, ५)"—"शीरं पावकत्रोचिषु विवचसे (ख० सं० ७, ७, ४, १)"—इति निगमौ ॥

(१६) अभृणः । अमतेः क्षिप् । विभर्त्तेः 'दणसिञ्जिदि (उ० ३, २)'—इत्यादिना बाङ्गलकात् न-प्रत्ययः । "पिञ्जल्लक्ष्मिभृ-"

* पु० १, १९ ।

†, § निह० १, १९ ।

षम् (ऋ० सं० २, १, २२, ५)”—इत्यत्र ‘अभ्रुणस्य महतः फलस्य हेतुभूता’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(२७) माहिः । महतेः । ‘महेरिणश्च (उ० २, ५३)’—इति इनण-प्रत्ययः । “प्रयो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, २७, २)”—इति निगमः ॥

(२८) गभीरः* । वाङ्नामसु व्याख्यातम् (७८५०) । प्रतिष्ठितो महति स्थाने लिप्यन्ते । “उद्दृष्ट्या वरिमता गभीरम् (ऋ० सं० १, ७, २६, २)”—इति निगमः ॥

(२९) ककुहः । ‘ककु सहने’ । ‘ककेहः’—इति उह-प्रत्ययः । सहते अभि भवति ब्रह्मन्, सहते क्षमतेऽपराधान् वा । “ब्रह्मन्ने वा ककुहासः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ३)”—इति निगमः । ‘ककुहः इति महत्प्राम’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३०) रभसः† । ‘रभ राभस्ये (भृ० आ०)’ । ‘अत्यविचमितमिजमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसश्च (उ० ३, ११३)’ । रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा ब्रह्मणु । “अधै नं टुका रभसार्थे अयुः (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)”—इति निगमः ॥

(३१) ब्राधत् । ब्रन्धातेः ‘ससत्पृष्टेहदित्यादयः (उ० २, ७९)’—इतीति-प्रत्ययः आ आगमस्य निपात्यते । “स ब्राधतो नकुषो दंसु जूनः (ऋ० सं० २, १, २, ४)”—इति निगमः ॥

* पु० १, ११ ।

† “आरभम्” निघ० १२, २१ ।

(२२) विरप्ञी* । 'रप सप व्यक्तायां वाचि (भू० प०)' वि-पूर्वः । 'रपश्चक्रम्यभिकुभ्योश्चग्'—इति बाङ्गलकात् प्रक् । विविधं रपतीति विरप्ञाः स्तोतारः, तेऽस्य सन्ति इति विरप्ञी । यदा; विविधं रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा । महि महः इत्यसुन्नन्तपाठश्च । विर-प्ञी गोमती महि (ऋ० सं० १, १, १६, ३)"—इत्यादौकारान्तो-पादानं सन्देहनिवृत्त्यर्थम् । "क्रत्वे अपिबो विरप्ञीन् (ऋ० सं० ४, ७, १२, २)"—"विरप्ञिनं वञ्चिणे व्रन्तमानि (ऋ० सं० ४, ७, ४, १)"—इति निगमौ ।

(२३) अद्भुतम् । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' । 'अदि भुवो-जुतश् (उ० ५, १)' । 'अदित्यास्यर्थार्थोऽव्ययम्'—इति चौरखामी । तच्च सम्पूर्वाद् विभर्त्सेवां बाङ्गलकात् जुतन्-प्रत्यये समोऽभावश्च । सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् विभर्त्थाश्रितेनेति वा । "सद-मस्पतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १, १, ३५, १)"—"वर्षट्कृतस्याद्भुतस्य दक्षा (ऋ० सं० १, २, २२, ४)"—इत्यत्र 'महश्चामाद्युदान्तः स्याद-चास्यर्थभूतेऽन्तोदान्तः स्वरः'—इति माधवः । "तच्च क्षुरीपमद्भुतम् (ऋ० सं० २, २, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(२४) बंदिष्ठः । 'बहि महि वृद्धौ (भू० आ०)' । लघिबन्धोर्न-लोपश्च (उ० १, २८)"—इति बङ्गपदम्; तत इष्टन्-प्रत्ययः । 'बंहते बंजलं मत्वर्थीयः'—इति चौरखामी । अतिशयेन बङ्गलो बंदिष्ठः । 'प्रियश्चिरस्फिरोद्बङ्गल (६, ४, १५७)"—इत्यादिना बंहादेशः ।

* निघ० ६, २२ ।

† निघ० १, ६; १, २१ ।

यदा ; 'निसुखवञ्जुखवकुलमूलपृथुललूलविसलूल्लादयः'—इति बंहेह-
लक्षप्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते । अन्यत् पूर्ववत् । "यद्दृष्टिं गतिं
विधेसुदानू (अ० सं० ४, ४, ३१, ३)"—इति निगमः ॥

(२५) बर्हिषत्* । 'बृह बृहि बृद्धौ (भू० प०)' । 'बृंहर्मेलोपश्च
(उ० २, १० २)'—इति इषि-प्रत्ययः । बर्हिः-अब्द उपपदे सतः 'सलू-
द्विष (३, २, ६१)'—इत्यादिना क्विप् । षोढरादित्वाद्बर्हिषः सकार-
लोपः । सुषामादित्वात् (ः, ३, ८ ः) षत्वम् । यदा ; 'अनिते (ः, ३,
१८)'—इति । 'सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन् । अन्यत्
पूर्ववत् । परिवृद्धे स्थाने स्यादति हि महान् । निगमोऽन्वेषणौयः ॥

॥ इति पञ्चविंशतिर्महानामानि ॥ ३ ॥

गयः^(१) । कर्दरः^(२) । गर्त्तः^(३) । हर्म्यम्^(४) । अस्तम्^(५) ।
पल्यम्^(६) । दुरोणे^(७) । नीळम्^(८) । दुर्याः^(९) । स्वसरा-
खि^(१०) । अमा^(११) । दर्मे^(१२) । कृत्तिः^(१३) । योनिः^(१४) ।
सद्म^(१५) । शूरणम्^(१६) । वरूथम्^(१७) । छर्दिः^(१८) ।
छदिः^(१९) । छाया^(२०) । शम्भ^(२१) । अजमेति^(२२) द्वाविंश-
तिर्यहनामानि † ॥ ४ ॥

* "बर्हिः" पु० १, ३ ।

(४) इतोऽनकारनिर्देश "नीरम् (ः)"—इति C. D. F ।

(५) "अस्तम्" iid.

(७) "दुरोणे" A ।

(१५) इदमेव "सद्मे"—इति न. C. D. F ।

(२१) "शम्भं"—इति न. iid.

† "इति षष्ठाद्याम्" न ।

(१) गयः* । व्याख्यातमपत्यनामसु (१७४५०) । गन्धते वासाय, गच्छत्यनेन सुखम् । गत्यर्त्येव्वेवमर्थो नोद्बुध्यः । गीयते स्त्रयते स्वाभ्यातिग्रयेन, अवन्त्यस्मिन् स्थिता देवा इति च । “अर-
श्वाप्रुषे गयम् (अ० सं० १, ५, २१, २)”-इति निगमः ॥

(२) छदरः† । ‘छती छेदने (तु० ६०५०)’ । ‘छदरादयश्च (उ० ५, ४४)’-इति अरन्-प्रत्ययोगुणाभावश्च तकारश्च दकारश्च निपात्यते । छत्यते छिद्यतेऽनेन क्लेशः, परिच्छिन्नं वा सुभ्रास्त्रमर्था-
दथा । यदा ; ‘इङ् आदरे (तु० आ०)’ । ‘यष्टिदृष्टिनिश्चिगमश्च (३, ३, ५८)’-इत्यप । छतोदर आदरोऽच छत-दरः । पृषोदरादि-
त्वात् (६, ३, १०८) त-शब्दलोपः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) गर्त्तः‡ । ‘गृ शब्दे (क्रा० ५०)’ स्तुतिकर्मा वा । ‘हसिष्ठपि-
स्वामिदमिलूपधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)’-इति तन्-प्रत्ययः ।
शब्द्यते तस्मिन् स्त्रयते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) हर्यम् । ‘हञ् हरणे (भू० ७०)’ । ‘मध्यविध्यशिक्ष
(?)’-इति क्यन्-प्रत्ययो सुड़ागमो गुणश्च निपात्यते । हरति
अनुद्धियते आद्धियतेऽच धान्यादि । यदा ; ‘अम द्रम हस्य मौमृ
गतौ (भू० ५०)’ । अन्नगादित्वाद् (उ० ४, १०८) यक्-
प्रत्ययः । “मन्योरिथाय हर्म्येषु तस्यौ (अ० सं० ८, ३, ४, ४)”-इति
निगमः ॥

* पु० २, २ ।

† प० ७, १८ निब० १, २० ।

‡ निब० ३, ५ ।

(५) अस्मत्* । ‘अस् भुवि (अदा० प०)’, ‘अस गतिदीप्यादानेषु (भू० उ०)’, ‘असु चेषणे (दि० प०) । ‘इसिष्टयिस्वामि (उ० ३, ८ ३)”—इति बाहुलकात् तन् । द्वितीयैकवचनं भक्त्यङ्गनसुखं दीप्यते हि तत् । आदीयते स्वीक्रियते वा तदर्थिभिः, चियन्तेऽस्मिन् पदार्थाः इति वा । “अस्त्वं न गात्रो न लक्ष्म दृढम् (ऋ० सं० १ ५, १०, ५)”—इति निगमः । “तमग्निमस्त्रे वसवो न्यूँष्वन् (ऋ० सं० ५, १, २ ३, २)”—इति च ॥

(६) पस्वमां । ‘मध्यविध्य (?)’—इत्यादिनौषादिकः क्यच्, नुगागमस्य निपात्यते । पस्यन्त्यस्मिन् । यद्वा; ‘पत्स्व गतौ (भू० प०) । निपातनात् सकार उपजनः । ‘पस्वा पसेः सङ्गत्यर्थे वा’—इति माधवः । “वहणः पस्वा इस्वा (ऋ० सं० १, २, १७, ५)”—“प्रप्र द्वाश्वान् पस्वाभिरस्थित (ऋ० सं० १, ३, २१, २)”—इति निगमौ । ‘पस्वमिति गृहनाम । अजादित्वात् (४, १, ४) टाप्’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(७) दुरोषेः । ‘रात्रासाक्षा’—इत्यादि-भोजस्य च आदियहणात् दुरोषादयः’—इति वृत्तिः । दुःपूर्वात् अवतेर्नकि इटि गुणः । ‘दुरोष इति गृहनाम । दुःखाभवन्ति दुस्तर्पाः (निघ० ४, ५)”—इति भाष्ये दुःशब्द-पूर्वस्वावते रक्षार्थस्य तर्पणार्थस्य वा क्युटि क्कान्दसत्वात् सम्प्रसारणम्, आङ्गणस्य । गृहादयो दुःखाभवन्ति दुस्तर्पा इति पर्यायेणास्वार्थकथनम्—इति स्कन्दस्वामी । “जुष्टोदमूनाश्रतिथिर्दुरोषे (ऋ० सं० ३,

* निघ० १९, ९८ ।

† “पस.” निघ० ५, ९१ ।

‡ निघ० ४, ५ ; ८, ५ ।

८, १८, ५)”—“मध्ने निषन्तोर्णो दुरोणे (सू० सं० १, ५, १३, १)”—इति निगमौ ॥

(८) नीळम् । ‘व्याडक्रोडकुहोडादयः’—इति उडश् प्रत्ययः, प्रत्ययादेशोपोगुणभावश्च निपात्यते । नीयन्तेऽच पदार्थाः, नयति सुखनिःश्वसनमिति वा । “आ यो मूहः शूरः सनादनीळः (सू० सं० ८, १, १७, १)”—इति निगमः ।

(९) दुर्थाः* । ‘दुर्त्रीं हिंसार्थां (भू० प०)’ । ‘अप्रदादिनाद् यत्प्रत्यये वकार-लोपे दीर्घाभावश्च निपात्यते । हिंसन्ति मीनास्मि हि तं दुःखम् । यदा ; दुःखेपूर्वात् यातेः ‘घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८, वा० १)”—इति कः । ‘दुःखेन प्राप्यन्ते, दुरः गृहद्वारादि अर्हन्तीति वा दुर्थां गृह्णा उच्यन्ते’—इत्युक्तः । “अवीरहा प्र चरा सोम दुथान् (सू० सं० १, ६, २२, ४)”—इति निगमः ॥

(१०) खसराणि । व्याख्यातमहर्गमसु (५६५०) । खेन खननेन स्त्रियते प्राप्यते रवेर्गृहवतोष्वातिभिः श्रियते, सुष्ठु अखन्ते वास्मिन् पदार्थाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) अमाः । ‘अम गतिभचञ्चेषु (भू० प०)’ । ‘पुंसि सञ्ज्ञार्यां घः प्रायेण (३, ३, ११८)’ । गम्यन्तेऽस्मिन् भक्षन्ते च्छ्वायन्ते वा । यदा ; निपातोऽयम् । “अमात्यम् (सू० सं० ५, २, २०, १)”—इत्यच, उवटः—‘अमा गृहवचनः वक्ष्यते वा ।

* पु० १ १० ।

† पु० १, ८ ।

‡ नि० ५, १, ११, ४९ ।

अथयात् त्यप् तच् भव इत्यर्थे । गृहे सत्याङ्गा भवति अमात्यः—
इति । “सा नो अमा सो अरणे नि पातु (ऋ० सं० ८, २, ५, ७)”—
“अमा मते वहसि भूरिवामम् (ऋ० सं० २, १, ८, २)”—“अमा-
जूरिव पित्रोः सचासुती (ऋ० सं० २, ६, २०, २)”—इति निगमाः ॥

(१२) दमे* । ‘दम उपशमने (दि० प०) । घञ् । ‘नोदात्तोप-
देशस्य (७, ३, ३४)’—इति वृद्धि-प्रतिषेधः । शास्यतेऽनेन श्रौतादि,
दान्तः क्लेशः । “बद्धमानं स्वे दमे (ऋ० सं० १, १, २, ३)”—“इस्क-
र्णारं दमेदमे (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)”—इति निगमौ ॥

(१३) कृत्तिः† । ‘कृती कृदने (तु० रु० प०) । क्तिन् । कृदर-
वदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) योनिः‡ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२१ पृ०) । मिश्रते
ऽनेन सुखम्, पृथग्भूयन्तेऽनेनानिष्टा इति, परीवीता वा प्राका-
रादिना जायेव । “जायेव योनावरं विश्वसौ (ऋ० सं० १, ५, १०,
३)”—इति निगमः ॥

(१५) सद्य॑ । सदेर्मनिन् । सौदत्यस्मिन् । “सद्यैव धीराः
सस्माय चक्रुः (ऋ० सं० १, ५, ११, ५)”—इति निगमः । ‘सद्य गृह-
नाम’—इति स्कन्दस्वामी ॥

‘वर्म’ इति केचित् पठन्ति । वृणोतेर्मन् । म्रियते तेन, सम्भज्यते
वा गृहिभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निब० ४, ४ ।

† प० ४, २ । निब० ५, २२ ।

‡ प० १, १२ ।

§ प० १, १२ ।

(१६) शरणम् । शृणोति: 'युष् बज्जलम् (उ० २, ७४)'—इति युष् । शृणोति शीतादि-क्लेशम्, रक्षितवान् वा क्लेशेभ्यः 'शरिः प्राप्स्यर्थः'—इति माधवः । प्राप्स्यते हि तत् । "तोदस्यैव शरण आ महस्य (ऋ० सं० २, २, १९, १)"—इति निगमः ॥

(१७) वरुथम् । 'वृज् वरणे (स्वा० उ०)' । 'जृवृज्भ्यामूथन् (उ० २, ५)' । वर्मवदर्थः । "भवा वरुथं शृणोते विभावे (ऋ० सं० १, ४, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(१८) कृदिः । 'कृदं सन्दीपने (चु० प०)' । 'अर्चिश्चि-
ञ्छपिहृदिहृदिभ्यदसिः (उ० २, १०१)' । सन्दीप्यते शालया । "प्रणो यच्छतादवृकं पृथु कृदिः (ऋ० सं० १, ४, ५, ५)"—"वरुथ्यः मस्तियच्छृदिः (ऋ० सं० ६, ४, ५२, १)"—इति निगमौ ॥

(१९) कृदिः । 'कृद अपवारणे (चु० उ०)' । णिच् । पूर्व-
दिस् । 'हादेर्घे झुपसर्गस्य (६, ४, ९६)' । 'इसन्त्वल्किषु च (६, ४, ९७)'—इति ड्रस्वः । णि-लोपः । हाद्यते हि तत् । निगमो-
ऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) हाया । 'हो केदने (दि० प०)' । मास्थामसौस्त्रभ्योयः । वृत्तिवदर्थः । हायाकरत्वाद्वा हाया । "यस्य हायामृतम् (ऋ० सं० ८, ७, ३, २)"—इति निगमः ॥

(२१) शर्मा । शृणोति: शरेः अयतेर्वा मन् । अयतेर्वाज्जल-
काद्रूपसिद्धिः । श्रीयते हि तत् । अन्यत्र शरणवदर्थः । "स्यामे-

* य० वा० सं० ४, १८. "इन्द्रस्य हृदिरसि"—इति निगमः ।

† प० ६ । नि० ६, १९; २२; २९, ४५ ।

दिङ्ङि ङमिङि (अ० सं० १, १, ८, १)"—"ङिधातु ङमिं वहतं
द्रुधस्यती (अ० सं० १, २, ४, ६)"—इति निगमौ ॥

(२२) अज्ज * । अजेः 'अर्त्तिस्तुमुञ्जसृष्टिस्तु (उ० १, १ ३७)'
—इत्यादिना बाहुल्यकात् मन् । असत्त्वदर्थः । "षेषामज्जेषु पृथिवी
(अ० सं० १, २, १ ३, ३)"—इति निगमः ॥

॥ इति द्वाविंशतिर्गर्हनामानि ॥ ४ ॥

इरज्यति^(१) । विधेम^(२) । सपर्यति^(३) । नमस्यति^(४) ।
दुवस्यति^(५) । ऋध्नोति^(६) । ऋषद्वि^(७) । ऋच्छति^(८) ।
सर्पति^(९) । शिवासतीति^(१०) दश परिचरणकर्माणः †
॥ ५ ॥

(१) इरज्यति † । 'इरज् ईर्यायाम्' कण्ठादिः, गतिकर्मसु । अने-
कार्थत्वात् इत्यादि यदुक्तं तस्मिन्नध्याये सर्वत्र धातुषु तद्बोद्धव्यम् ॥

(२) विधेमः । 'विध विधाने' तुदादिः । लिङुत्तमपुरुषवज्ज-
वनम् । "यज्ञैर्विधेम नमसा हविभिः (अ० सं० २, ७, २ ४, २)"—
"हविर्भन्नो विधेम ते (अ० सं० १, २, ८, २)"—"हेतैव सद्य
विधुतो वि तारीत् (अ० सं० १, ५, १', १)"—इति निगमः ॥

* पृ० १, १७ ।

(१) "इरज्यति" न. C. D. F ।

(९) "सर्पति" न. iid ।

† "इति परिचरणकर्माणः" न ।

• १,

सि० १०, २१ ।

(३) सपर्यति* । 'सपर पूजायाम्' कण्वादिः । "दूतं देव सपर्यति (अ० सं० १, १, २, ३, २)"—इति निगमः ॥

(४) नमस्यति । 'नमोवरिवस्यचडः क्यच् (३, १, १, ६)' । नमसः सञ्ज्ञायाम् । नमः करोति । "इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैः (अ० सं० १, ३, १, २)"—"यं नमस्यन्ति कृष्टयः (अ० सं० १, ३, १, १, ४)"—इति निगमौ ॥

(५) दुवस्यति† । 'दुवस् परिस्रणे, परितापे च' कण्वादिः । "दुवस्यन्ति स्वसारो अङ्घ्रियाणम् (अ० सं० १, ५, २, २)"—इति निगमः ॥

(६) अघ्नोति‡ । "अधु वृद्धौ" स्वादिः । अतएव "आ अघ्नोति ह्रविष्कृतिम् (अ० सं० १, १, ३, ५, ३)"—इति निगमः ॥

(७) अण्डिष्टे । व्यत्ययेन अम् ॥

(८) अष्कति¶ । 'अश् गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु' (तु० प०) ॥

(९) सपति॥ । 'सप समवाये (भू० प०)' "अविदांसो त्रिदुष्टं सपेम (अ० सं० ४, ५, १, ८, ५)"—इति निगमः ॥

(१०) विवासति** । नैरुक्तधातुः । 'वि-पूर्वात् वसेर्लिच् । "इन्द्रस्युभयथा (३, ४, १, १७)"—इति अपि आर्द्धधातुकत्वात् णि-

* निब० ११, ९ ।

† निब० १०, २० ।

‡, § निब० २, ६; ८, ६ ।

¶ निब० ९, ४ ।

॥ प० १४ । निब० ५, १६ ।

** निब० २, २४, ११, २२ ।

लोपः—भट्टभास्करमिश्रः । “ह्रविष्ठाः आविर्वासति (ऋ० सं० १, १, २, ३, ३)”—इति निगमः ॥

॥ इति दश परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्बाता^(१) । शतरा^(२) । शानपन्ता^(३) । शर्म^(४) ।
 स्यमकम्^(५) । श्रेष्ठम्^(६) । मयः^(७) । सुगम्यम्^(८) । सुदि-
 नम्^(९) । श्रूषम्^(१०) । शनम्^(११) । शग्मम्^(१२) । भेषजम्^(१३) ।
 जलाशम्^(१४) । स्योनम्^(१५) । सुम्नम्^(१६) । श्रेवम्^(१७) ।
 शिवम्^(१८) । शम्^(१९) । कमिति^(२०) विंशतिः सुखना-
 मानि* ॥ ६ ॥

(१) शिम्बाता । ‘शिङ् निश्चाने (स्वा० उ०)’ । ‘निम्बविम्ब-
 शिम्बहिम्बडिम्बस्तम्बसम्बादयः’—इति शिनीतेर्व-प्रत्ययो मुम् निपा-
 त्यते । अततेर्धञ् । दुःखानि तनूकुर्वत् प्रार्थ्यते† ॥

(४) “शिरुगुः”—इत्येव कातिरिक्तपर्वेषु, पाठान्तरतया देवराजोनापि स्वीकृतम् ।
 इतोऽनन्तरमेव “श्रेष्ठम्(६)” ग. ।

(५) “स्यूम । कम्”—इति द्विपदभिदम् ग. ।

(११) “इतोऽनन्तरमेव “शम्(१९)”—इति ग. O. D. F ।

(१२) इदम् पदमुपान्यम्(१९) ग. “शग्मम्”—इति iib ।

(१६) “नास्त्येवैतत्” ग. ।

(१७) “कत्” ग. iid ।

* “इति सुखल्य” ग. ।

† “वंशमेव पुष्यर्थां शिम्बाता” (“ऋ० सं० ८, १, १, ४”)—इति निगमः ।

(२) शतरा* । शतं बज्र, अनेकमिन्द्रियप्रसादादि राति ददाति
'आतोऽनुपसर्गं कः (३, २, ३)' ॥

(३) श्रातपन्ता । 'श्रो तनूकरणे (दि० प०)' निष्ठा । पततेः
'हसिमृगिणामि० (उ० ३, ८३)'—इति बाङ्गलकात् तन् । श्रातेन
दुःखानां तनूकरणेन पत्यते स्त्रयते । त्रिष्वपि द्विवचनस्थाकारः ।
मिचेव च्छता शतरा श्रातपन्ता (ऋ० सं० ८, ६, १, ५)"—इति
निगमः ॥

(४) शर्मा । व्याख्यातं गृहनामसु (३११४०) "ता नो देवीः
सुहवाः शर्म यच्छत (ऋ० सं० ४, २, २८, ७)"—इति निगमः ॥ अस्य
स्थाने "शिलगुः"—इति केचित् पठन्ति । 'शल गतौ (भू० प०)' ।
'वलिफल्बोर्गुक् च (? †)'—इति कु-प्रत्ययो बाङ्गलकादकारस्थे-
कारः । गम्यते पुण्यवङ्गिः, गच्छत्यनेन दृष्टिम्, गच्छति वान्द्यमनित्य-
त्वात् । एवमर्था गत्यर्थेषु बोद्धव्याः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) स्यूमकम् । 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि० प०)' । 'अत्रिसिवि-
सिषुषिभ्यः कित् (उ० १, १४१)'—इति मन् प्रत्ययः । 'च्छोः शूड-
नुनासिके च (६, ४, १८)', यणादेशः, स्वार्यं कः । स्यूतं पुण्यवति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) श्रेवृधम् । श्रे-शब्दे उपपदे वृधेः इगुपधलक्षणः कः ।
* * * । श्रेवस्य वर्द्धयित श्रेवृधम् । षष्ठादरादित्वादुभयत्र कः—

* अत्रपदमेवादाकारिथमाश्निगमोऽस्यापि भवितुमर्हति ।

† प० ४ ।

‡ कौमुदीपः वृद्धे च्छम्—“कलिपाठिनमिमनिष्यां गक् पाठिनाकिषतश्च (उ० १, १८)"—इति ।

मिद्धिः । “स श्रेष्ठमधि धायुजमसो (ऋ० सं० १, ४, १८, ६)” — इति निगमः ॥

(७) मयः । “मिञ् हिंसायाम् (खा० उ०) । असुन् । हिनसि दुःखम् । “मयः कृणोषि प्रय आ च सुर्ये (ऋ० सं० १, २, ३३, २)” — इति निगमः ॥

(८) सुगम्यम् । सुपूर्वात् गमेः अत्रादित्वात् यन् प्रत्यय उपधा-
लोपश्च । “उषा देदातु सुगम्यम् (ऋ० सं० १, ४, ५, ३)” — “आ
सुगम्याय सुगम्यम् प्राता (ऋ० सं० ६, २, ७, ५)” — इति निगमौ ॥

(९) सुदिनम् । व्याख्यानमहर्णामसु (५७ पृ०); अत्र सुपूर्वम् ।
सुष्ठु घति दुःखम्, खण्ड्यते वा भाग्यविपर्ययेण । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) शूषम्* । व्याख्यातं बन्धनामसु (२१८ पृ०) । शुष्यत्य-
नेन दुःखम्, प्रियावहश्च सुखम् । “सास्माकैर्भिरैतरी न शूषैः
(ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)” — इति निगमः ॥

(११) शूनम्† । ‘शून गतौ (तु० प०) । ‘गेहे कः (३, १,
१४४)’ — इति बाङ्गलकात् कः । “शूनं नः फाला विक्रषन्तु
भूमिम् (ऋ० सं० ३, ८, ८, ८)” — “शूनं ऊक्ते मघवान्मिन्द्रम् (ऋ०
सं० ३, १, ४, ७)” — इति निगमौ ॥

(१२) श्रमम्‡ । श्रं-श्रद्धे उपपदे गमेः ‘गेहे कः (३, १, १४४)’
— इति कः । गमहनेत्युपधालोपः (६, ४, ८८) । षोदरादित्वात्

* प० २, ८ ।

† “शूनः” निब० ८, ४ ।

‡ निब० १, ४ ।

ब्रह्मो म-स्रोपः । सुखं गम्यतेऽनेन दुःखतादिभ्रमनेन वा । यदा ;
ब्रह्मेः 'युजितिजिह्वां कुञ्च' (उ० १, १४ ३)—इति बाहुल्यकात्
मक्-प्रत्ययः, ककारस्य गकारस्य । ब्रह्मोति द्विजि जनयितुम् । "वास्तौष्यते
श्रम्यर्था सुसदा ते (ऋ० सं० ५, ४, २१, ३)"—इति निगमः ॥

(१३) भेषजम् । (१४) जलाभ्रम् । व्याख्याते उदकनामसु
(१११२५०) भिषज्यतिरच सुखनार्थः । "हृद्रं जलाभेषजम् (ऋ०
सं० १, ३, २६, ४)"—इति निगमः ॥ 'जलाभजं सुखादोषधम्'—
इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) स्थानम् । 'षिवु तन्मुषन्ताने (दि० प०)' । 'सिवेष्टेर्युट् च
(उ० ३, ८)'—इति न-प्रत्यये गुणः । स्थूलवदर्थः । स्थान मिति सुख-
नाम, स्थितेरवस्थग्येतत्—इति (निह० ८, ९) भाष्ये 'स्थितेः सेवतेश्च
स्थानम्'—इति व्याख्यातं स्कन्दस्वामिना । तच्च बाहुल्यकान्न-प्रत्यये
टेर्युट् । "देवेभ्यो अदितये स्थानम् (ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)"—"स्थाना
पृथिवि भव (ऋ० सं० १, २, ६, ५)"—इति च निगमौ ॥

(१६) सुखात् । 'राष्ट्रासांस्त्रासुखाद्युन्ननिषेति भोजसूत्रम् ।
शोभनेन कर्मणा मीयते निमीयते, सुष्टु मीयते परिच्छिद्यते भागे-
नेति वा । "क्व वः सुखा नव्यांसि (ऋ० सं० १, ३, १५, ३)"—
"सुखाय वर्त्तयामसि (ऋ० सं० ६, ४, ५५, १)"—इति निगमौ ॥

* "युजित्पचितिजां कुञ्च"—इति कौ० पाठः ।

† पु० १, १२ ।

‡ पु० १, १२ ।

§ निह० ८, ९; ११. ९, २१. ११, ८ ।

॥ "सुखावरी" पु० १, ८ ।

(१७) श्रेवम्* । (१८) श्रिवर्मा । 'श्रीङ् स्त्रप्ते (अदा० आ०)' ।
 'इण्श्रीभ्यां वन् (उ० १, १५०)' । 'सर्वनिघृष्य (उ० १, १५१)'—
 इति श्रीङो ऋस्वल् वन्-प्रत्ययोगुणाभावश्च निपात्यते । 'श्रेवमिति
 सुखनाम (निघ० १०, १७)' इत्यादिभाष्ये । श्रिष्यतेत्युत्पादितावेतौ ।
 तकार्थस्तु—श्रेषति षिनस्ति क्लेशं, श्रेषथति विश्रेषथति वा स्वाश्रयम् ।
 "जने न श्रेव आङ्गर्थः सन् (ऋ० सं० १, ५, १३, २)"—"श्रिवाभि
 नं सार्थमानाभि रागात् (ऋ० सं० १, ५, २७, २)"—इति निगमौ ॥

(१९) श्रमम् । निपातोऽयम् । यदा; श्राम्यतेर्विन्। श्रामथित क्लेशा-
 नाम् । "श्रं तै सक्तु प्रवेतसे (ऋ० सं० १, १, १०, २)"—इति निगमः ॥

(२०) कम् । अयमपि निपातनम् । "श्रियमे कं भानुभिः
 स्रिमिचिरे (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)"—"आ वो म्बु तनाय कम्
 (ऋ० सं० १, ३, १८, २)"—इति निगमौ । "अद्दे कमिन्द्र चरतो
 वितनरम् (ऋ० सं० १, ७, १४, २)"—इत्यत्र 'कमिति सुखनामेद-
 मव्ययम्'—इति हरदत्तः ॥

॥ इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्बिक्^(१) । वत्रिः^(२) । वर्षः^(३) । वपुः^(४) । अमतिः^(५) ।
 असः^(६) । सुः^(७) । अम्रः^(८) । पिष्टम्^(९) । पेशः^(१०) । कृशानम्^(११) ।

* निघ० १०, १७ ।

† निघ० १०, १७ ।

‡ निघ० ४, २१. ११, २० ।

§ पु० १, १२ ।

(४) इतोऽनन्तर 'वपुः' इत्यधिकम् C. D. F ।

(७) "सुः" न. C. D. F ।

सुरः^(१२) । अज्जुनम्^(१३) । ताम्रम्^(१४) । अरुषम्^(१५) ।
शिल्पम्^(१६) इति षोडश रूपनामानि* ॥ ७ ॥

(१) निर्षिक्ता । ‘णिजिर् शौचपोषणयोः (जु० उ०)’, निज्जम्-
पूर्वः क्तिप् । निर्षिक्तं हि तत्, पोषयति वा प्रीतिम् । “वहणे
वस्त निर्णिजम् (ऋ० सं० १, २, १८, ३)” —इति निगमः ॥

(२) वज्रिः† । ‘वृञ् वरणे (स्त्रा० उ०)’ । ‘आद्गमहनजनः
किकिनौ सिट् च (३, २, १७१)’, दिर्वचनम्, कित्वाद् गुणाभावः,
यणादेशः । तद्धि स्वाश्रयमावृणोति, त्रियते वा । “विद्युद् भर्वन्ती
प्रति वज्रि मौरत (ऋ० सं० २, ३, १८, ४)” —इति निगमः ॥

(३) वर्षः‡ । ‘वृङ् सन्नौ (क्र्या० आ०)’ । ‘वृञ्श्रीङ्भ्यां रूप-
स्वाङ्गयोर्युट् च (उ० ४, १८६)’ —इत्यसुम् । भज्यते हि तत् । वृणोते
र्वा बाङ्गलकादसुन् युट् च । वज्रिवदर्थः । “मा वर्षो अस्मदपं गूह
एतत् (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)” —इति निगमः ॥

(४) वपुः§ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२०४) । उच्यते
स्वाश्रयः “वपुर्भि राचरतो अन्यान्धा (ऋ० सं० १, ५, २, ३)” —इति
निगमः ॥

(१२) “सवत्” कातिरित्तेषु सर्वच ।

(१३) अज्जम् न. C. F. I. “शिल्पम्” D ।

* “इति रूपम्” न ।

† निव० ५, १८ ।

‡ निव० १, ८ ।

§ निव० ३, ८ ।

¶ पु० २, १२ ।

(५) अमतिः* ॥

(६) अपसः† । ‘अपसदति रूपनामापसातेः (निघ० ५, १३)’—
इत्यादि भाष्ये स्कन्दस्वामिना अपसशब्दो व्युत्पादितः । तत्रकारेण
निर्वचनं प्रदर्शयते । नञ्पूर्वात् स्यातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः
आप्पोतेर्वा । ‘दृष्टवदिष्टनिकमिकषिभ्यः सः (उ० ३, ५९)’—इति
स-प्रत्ययः । * * * । “उषाहस्तेव नि रिणीते अपसः (ऋ० सं०
२, १, ८, २)” —“अप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः (ऋ० सं० ५, ३, २४,
२)” —“अप्सरसां गन्धर्वाणाम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, ६)” —इति
निगमाः । * * * ॥

(७) स्युः । ‘स्फुर स्फुलने (तु० प०)’ । ‘मृगव्यादयश्च (उ० १,
३६)’—इति डुन्-प्रत्ययः, सकारपकारयोः फकारश्च च व्यत्ययश्च
निपात्यते । स्फुरति हि तत् । “वहन्ते अहुत स्यवः (ऋ० सं० ६,
१, ३७, २)” —“शुष्मा इन्द्र मवाता अहुतस्यवः (ऋ० सं० १, ४,
१२, ४)” —इति निगमौ ॥

(८) अप्नः‡ । अपत्यनामसु व्याख्यातम् (१६ ३४०) । तेन हि
ह्यत्त्रमात्रयं व्याप्नोति । “अभि सन्ति जम्भया ता अनप्नसः (ऋ०
सं० २, ६, ३०, ४)” —इति निगमः ॥

(९) पिष्टमृ१ । ‘पिष्ट अवयवे (तु० प०)’ ‘पिस गतौ (भू० प०)’

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, सेङ्कप्रसादाद्वा नेपसभ्यवे ।

प० ४, २ । निघ० ६, १२ ।

† निघ० २, ५. ५, १२ ।

‡ पु० २, १ ।

§ निघ० ८, २० ।

—इति क्षीरस्वामी । ‘पिञ्जेः क्विञ् (उ० ३, ६२)’—इति ऋः, गुणा-
भावश्च; ‘तितुञ्चय (७, २, ६)’—इतीट्प्रतिषेधः । ‘पिञ्जितम्, अव-
यवञो विभक्तमित्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामी । ‘पिञ्ज आक्षेपणार्थः’—
इति माधवः । आस्त्रिव्यत्याश्रयम् । “पिंष्टं रुक्मभिरञ्चिभिः (ऋ० सं०
४, ३, १६, १)”—इति निगमः ॥

(१०) कृञ्जन्म्* । (११) पेशः† । व्याख्याते हिरण्यनामसु
(२० पृ०) दीप्यते हि तत्; दीप्यतेऽनेन वा तद्वान् । पेशसः
पिष्टवदर्थः । कृञ्जन्स्य निगमोऽन्वेषणीयः । “पेशोमर्या अपेशसे (ऋ०
सं० १, १, ११, ३)”—इति निगमः ॥

(१२) स्फुरः । ‘स्फुर स्फुल्लने (तु० प०)’ । असुम् । पृषोद-
रादित्वात् (६, ३, १०६) सकारपकारयोर्यत्ययः । स्फुरति हि तत् ।
“महि स्फुरो वदणस्य (ऋ० सं० १, ३, २३, २)”—“वचो देव स्फुर-
स्तमम् (ऋ० सं० १, ५, २३, १)”—इति निगमौ ॥

केचिदत्र मरुच्छब्दं‡ पठन्ति । तद्विरण्यनामसु व्याख्यातम्
(२२ पृ०) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) अर्जुनम्§ । व्याख्यातसुषोनामसु (५० पृ०) अर्जुनीत्यत्र ।
“अर्हस्य हृष्यामहर्जुनस्य (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)”—इति निगमः ॥

(१४) ताम्रम् । ‘तसु काङ्गायाम् (दि० प०)’ । ‘अमितम्योर्दी-
र्घस्य (उ० २, १४)’—इति रक् प्रत्ययः । काङ्क्ष्यं हि तत्, तस्मात्

*, † पु० १, १ ।
‡ पु० १, २ ।
§ पु० १, ८ ।

तामम् । “आपो दिवादा तामः (?)”—इति निगमः ।
 “असौ यस्तामो अरुणे (य० वा० सं० १६, ६)”—इति च ॥

(१५) अरुषम्* । व्याख्यातसुषोनामसु अरुषीत्यत्र (५, ३४०) ।
 आ रोचते । निगमोऽश्वेषणौयः ॥

(१६) शिल्पमां । ‘शिल्प विशेषणे (रु० प०)’ । ‘खप्यशिल्पशिल्प्य-
 वाप्यरूपतस्याः (उ० ३, २६)’—इति प-प्रत्ययः । षकारस्य लकारो
 बाहुलकात् गुणाभावस्य निपात्यते । विशेषयति नदन्तम् । “अश्वा-
 मयोः शिल्पे स्थः (य० वा० सं० ४, ८)”—इति निगमः ॥

॥ इति षोडश रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्त्रेमाः^(१) । अनेमाः^(२) । अनेद्यः^(३) । अनवद्यः^(४) ।
 अनभिशस्ताः^(५) । उक्थ्यः^(६) । सुनीयः^(७) । पाकः^(८) ।
 वामः^(९) । वयुन^(१०) मिति प्रशस्यस्य ‡ ॥ ८ ॥

(१) अस्त्रेमाः । ‘स्त्रिबु गतिश्लेषणयोः (प०)’ ; दिवादिर्नञ्पूर्वः ;
 ‘मनिन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, १४०)’—इति मनिनि बाहुलकात्
 आडभावः, ‘लोपोव्योर्वसि (६, १, ६६)’—इति वकारलोपः, मुणः ।
 न गच्छत्यकीर्त्तिम्, अगम्यो सत्पुरुषाणाम्, न गच्छन्वस्माद् गुणाः ।

* पु० १, ८ ।

† पु० १, १ ।

(१) शास्त्रेवैतत् न. C. D. F ।

(२) इतोऽनन्तरम्—“अनिन्द्यः”—इत्यधिकम् न. C. D. F ।

(४), (५) “अनभिशस्तिः (य० वा० सं० ५, ५.) । अनवद्यः” न. iib ।

(९) “वामः” A ।

‡ “इति प्रशस्यस्य” न ।

अस्त्रे^१माणं त^२रणिं वी^३रुज^४न्मम् (ऋ० सं० ३, १, ३४, ३)”—इति निगमः ॥

(२) अनेमाः । नञ्पूर्वाश्रयते र्मनिन् । नेतुमश्रयते दुर्भागम् निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(३) अनेद्यः । ‘षिदि कुत्सायाम् (भ्र० उ०)’, नञ्पूर्वः ; आगमानित्यत्वाश्रम न क्रियते ; ‘अहलोर्णत् (३, १, १२४)’, “मार्धन्दिनस्य सर्वगस्य वृत्रहन्नेद्यु (ऋ० सं० ६, ३, १८, १)”—इति निगमः ॥

(४) अनवद्यः* ।

(५) अत्रभिग्रस्ताः । ‘ग्रस्त हिंसायाम् (अदा० प०)’ । * * * । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(६) उक्थयः† । ‘वच परिभाषणे (अदा० प०)’ । ‘पादुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्यक् (उ० २, ६)’ सम्प्रसारणञ्च । उक्थयश्चः स्तुतिपर्यायः । उक्थमर्हति । ‘हृन्दसि च (५, १, ६७)”—इति चः । स्तुत्यर्ह इत्यर्थः । ‘क्रतुर्भवत्युक्थः (ऋ० सं० १, १, ३२, ५)”—“गायं गायञ्च मुक्थम् (ऋ० सं० १, ३, १७, ४)”—इति निगमौ ॥

(७) सुनीथः‡ । नयते : ‘हनिकुषिनौरमिकाग्निभ्यः कथन् (उ० २, २)’ । नीथा स्तुतिः । शोभना नीथा यस्य सः । हिरण्यहस्ते असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, ३, ७, ५)”—“गभीरर्वेषा असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १, ३, ७, १)”—इति निगमौ ॥

* जैनद्वयव्याख्यातं देवराजान्, देवराजप्रभाक्षेत्रोपलब्धते वा ।

† निच० ११, ११ ।

‡ निच० ४, १८ ।

(८) पाकः* । पाते: 'इण्भीकापाञ्चत्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ० ३ ४ १)'—इति कन् । रक्ष्यते राजादिना गुणवत्त्वात् । "तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितः (ऋ० सं० ८, ६, १ ६, ४)"—इति निगमः । "अपाको विष्णुर्ध्रुवे पुरुषि (?)"—इति च ॥

(९) वामः† । 'वमषण सम्भक्तौ (भू० प०)' । 'इषियुधौन्विदसि-
श्यासुस्रभ्योमक् (उ० १, १ ४ २)'—इति बाङ्गलकाम्प्रक् प्रत्ययः, नका-
रस्याकारश्च । सम्भजनीयो हि प्रशस्यः । "न दूढोश्च अगददासि
वामम् (ऋ० सं० २, ५, १ २, ५)"—इति निगमः ॥

(१०) वयुनम्‡ । अजते: 'अजियमिञ्जीङ्भ्यश्च (उ० ३, ५ ८)'
—इत्युनन् प्रत्ययः, वी-भावः । अस्त्रेणवदर्थः । 'वयुनं वेतेः, कान्निर्वा
प्रज्ञा वा (गिरु० ५, १ ४)'—इति भाष्यम् । तत्र बाङ्गलकादुनम्,
मलर्थायस्य लुक; कान्तिमान् प्रज्ञावान् वा । "विमान् मग्निर्वयुनश्च
वाचताम् (ऋ० सं० २, ८, २०, ४)"—इति निगमः ॥

॥ इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः^(१) । केतुः^(२) । चेतः^(३) । चित्तम्^(४) । क्रतुः^(५) ।
असुः^(६) । धीः^(७) । शचीः^(८) । माया^(९) । वयुनम्^(१०) ।
अभिख्ये^(११) त्येकादश प्रशानामानि § ॥ ९ ॥

* निघ० २. १२ ।

(१), (२) "केतः । क्रतुः" न ।

† निघ० ४, २६. ६, २२; २१. ११, ४६ ।

‡ प० ८. ४, २ । निघ० ५, ८; १४. ८, २०. ८, १५ ।

§ "इति प्रश्नायाः" ।

(१) केतः । 'वायु पूजानिष्णामनयोः (भृ० उ०)' । 'वायः की (उ० १, ७५)'—इति त-प्रत्ययो धातोः कीरादेशो भुष्यत् । पूजते । "पुहुरवोऽनुतेकेतमायम् (ऋ० सं० ८, ५, १, ५)"—इति निगमः ॥

(२) केतुः* ।

(३) केतः । (४) चित्तम् । 'चित्ती सञ्ज्ञाने (भृ० प०)' । 'अञ्चि-
चृषिभ्यः (उ० ३, ८६)'—इति बाहुलकात् क्तः । केतवदर्थः । "ऋता-
वानं विसेतसम् (ऋ० सं० ३, ५, ६, ३)"—"सक्याचित्तं चित्तेन मन्त्र-
तम् (?)" इति निगमौ ॥

(५) क्रतुः† । व्याख्यातं कर्मनामसु (१६६ पृ०) क्रियते-
ऽनया धर्मादिविचारः । "अग्निर्होता क्विक्रतुः (ऋ० सं० १, १, १,
५)"—इति निगमः ॥

(६) असुः‡ । अस्यतेः 'श्रुत्वाश्चिद्विचयसिदसि (उ० १, १०)'—
इति उ-प्रत्ययः । 'असुरिति प्राणनाम (निद० ३, ८)'—इति भाष्ये,
अस्यति क्षिपत्यनर्थान्, अस्ताः क्षिप्ताः अस्यामर्थाः इत्यर्थप्राप्त्यनर्थ-
परिहारात्मकसुभयमपि प्राप्नोति ॥

(७) धीः§ । (८) शची॥ । व्याख्याते कर्मनामसु (१६८,
१७० पृ०) । नि धीयते द्रव्येषु, धारयत्यर्थान्, ध्यायन्तेऽनया
देवताः, गम्यन्ते अवगम्यन्ते ऽनयार्थाः, गच्छत्यनया इष्टप्राप्तिमनिष्ट-

* निद० ११, ६; १०. ११, ०; १५ ।

† पु० १, १ ।

‡ निद० १, ८. ११, १८ ।

§ पु० १, १ ।

॥ पु० १, ११ ।

परिहारश्च । “चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४, १६)” —
 “दोषावसर्धियावयम् (च० सं० १, १, २, १)” — “ऋणोरत्तं न
 ऋषीभिः (च० सं० १, २, ३१, ५)” — इति निगमाः ॥

(८) माया* । ‘माङ् माने (अदा० आ०)’ । ‘माहाससिभ्योः
 (उ० ४, १० ६)’ — इति य-प्रत्ययः । मौचन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनया
 पदार्थाः । “मायाभिरिन्द्र मायिनम् (च० सं० १, १, २१, ७)” —
 “इमामनु कवितमस्य मायाम् (च० सं० ४, ४, ३१, १)” — इति
 निगमौ ॥

(१०) वयुनम्† । व्याख्यातं प्रमथ्यनामसु (३२४४०) । गतौ
 ऋषीवदर्थः, क्षेपणे ऽसुवत् । “विद्धां अग्ने वयुनानि क्षितीनाम् (च०
 सं० १, ५, १७, २)” — इति निगमः ॥

(११) अभिख्या । ‘ख्या प्रकथने (अदा० प०)’ । ‘आतस्योप-
 सर्गे (३, ३, १० ६)’ — इत्यङ् । प्रकर्षेण कथ्यन्तेऽन्यार्थाः । “अभिख्या
 भाषा हृहता शुशुक्निः (च० सं० ६, २, ६, ५)” — इति निगमः ।
 भाष्यं द्रव्यव्यम् ॥

॥ इत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

बट्^(१) । अत्^(२) । सच्चा^(३) । अद्वा^(४) । इत्या^(५) । ऋत^(६)
 मिति षट् सत्यनामानि ‡ ॥ १० ॥

* निघ० ७, १७, १२, १० ।

† पु० ८ ।

(४), (५) ‘इत्या । ऋत्वा’ न ।

‡ ‘इति सत्यम्’ न ।

(१) षट्* । (२) अत् । (३) सचा । (४) अद्वा । (५) इत्या ।
 कडादथो निपाताः । “बल्लहाश्च अशि सूर्य (ऋ० सं० ६, ७, ८, ९)” —
 “अद्भुत्याग्निः समिध्यते (ऋ० सं० ८, ८, ९, १)” — “सत्रादावृक्षपा
 वृधि (ऋ० सं० १, १, १४, १)” — “सत्यमद्वा नकिरन्वस्त्रावाङ् (ऋ०
 सं० १, ४, १४, ३)” — “मच्छित्त्वा धिया मरा (ऋ० सं० १, १,
 ४, १)” निगमाः ॥

(६) षतम् † । व्याख्यातमुदकनामसु (१२१४०) । गच्छत्यनेन
 सुनतिम् । ‘षतम् अर्त्तेः, प्राप्यते तदिन्द्रियैः’—इति माधवः ।
 “षतेन मिचावरुणौ (ऋ० सं० १, १, ४, २)” —इति निगमः ॥

॥ इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्वत्^(१) । चाकनत्^(२) । आचक्ष्^(३) । चष्टे^(४) । वि
 चष्टे^(५) । विचर्षणिः^(६) । विश्वचर्षणिः^(७) । अवचाकश्^(८)
 दित्यष्टौ पश्यतिकर्माणाः § ॥ ११ ॥

(१) चिक्वत् । (२) चाकनत् ॥ । (३) आचक्ष् । (४) चष्टे ।

* निघ० ११, २७ ।

† प० ४, २ । निघ० ४, १५. ४, ५. ६, २. ११, २० ।

‡ पु० १, १२ ।

(१) “चिक्वत्” न. C. D. F ।

(२) “चका” न. C. D. F ।

(३) “चाक” न. C. D. F । “अचक्ष” क ।

§ “इति पश्यतिकर्माणाः” न ।

॥ पु० १, ६ ।

(५) विचष्टे* । इति चच्छिङ्गेदर्शनार्थानि व्याख्यातानि । 'चिष्य
दित्यादीनि चायत्यर्थनिगमानि'—इति स्कन्दस्वामिना भाष्यबुक्तम् ।
'कित ज्ञाने (भू० प०)' यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन 'नुगतोऽनुनासि-
कान्तस्य (७, ४, ८५)'—इति न भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) आचक्ष्म । आङ्पूर्वस्य चच्छिङ्गे लुङि महिङ्गेमसादेशो-
व्यत्ययेन । "अतश्चत्वाद्ये अदि॑तिं॒ दि॑तिश्च (ऋ० सं० ४, २, ३१, ३)"—
इति निगमः ॥

(४) चष्टे* । (५) विचष्टे । केवसाद् विपूर्वाच्च आत्मनेपदप्रथम-
पुरुषैकवचने संयोगादिलोपे वृत्ते च रूपम् । "तेभि॑सष्टे वक्ष्णे
मि॒त्रो अ॑र्यमा (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)"—"इतो॑ जातो विश्वमि॑दं
वि च॑ष्टे (ऋ० सं० १, ७, ६, १)"—इति निगमौ ॥

(६) विश्वर्षणिः । (७) विश्वर्षणिः । विपूर्वाद् विश्वपूर्वाच्च 'छष
विश्वेखने (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'छषेरादेश चः (उ० २, ६७)'—
इति अति-प्रत्ययः, आदेः ककारस्य चकारश्च । यद्वा ; चायतेरेव
बाङ्गलकात् अनि-प्रत्ययो धातोर्ङ्गः षभावश्च । विविधं द्रष्टा
विश्वर्षणिः । विश्वस्य द्रष्टा विश्वर्षणिः । "सक्कान् पि॑र्षि वि॒दथे
विश्व॑र्षणे (ऋ० सं० १, २, ३३, १)"—"सोमे॑भिर्विश्वर्ष॑णे (ऋ० सं०
१, १, १७, ३)"—इति निगमौ ॥

(८) अवचाकश्चत् । 'काश्च॑ दौतौ (भू० आ०)' अत्रपूर्वः । यङ्-
लुकि शतरि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् । "जनानां॑ धेना॑ अवचाक॑श्चद् वृषा॑

* निघ० १०, २०, १९, २० ।

† निघ० ७, २०, १०, ४६ ।

(ख० सं० ७, ८, १५, १)”—“सुभे सोमावचाकञत् (ख० सं० ६, ८, १२, ४)”—इति निगमौ ॥

॥ इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम्^(१) । नुकम्^(२) । सुकम्^(३) । आहिकम्^(४) ।
आकीम्^(५) । नकिः^(६) । माकिः^(७) । नकीम्^(८) । आ-
कृत^(९) मिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाभानाय*
॥ १२ ॥

(१) हिकम् । (२) नुकम् । (३) सुकम् । (४) आहिकम् ॥ ।
(५) आकीम् । (६) नकिः । (७) माकिः । (८) नकीम् । एते
निपाताः । “वसुर्वसुं पतिर्हिकम् (ख० सं० ६, ३, ४०, ४१)”—“इमां
नु कम्बुवना (ख० सं० ८, ८, १५, १००)”—“सौषधामातिष्वतेसवता-
सुकम् (?)”—“पृङ्गं ह्वीष्टि मधुना हि कं गतम् (ख० सं०

(२), (३) ‘सुकम् । नुकम्’ न. D. F. च ।

(४) मास्येतत् न. D. F ।

(५) “आकिम्” C । इतोऽनकारमेव “नकीम् (८)” न. D. F ।

(६) इतोऽनकारम् “नकीम्” इत्यधिकम् न. D. F । “माकिम्” C ।

* “इत्यसिनाशि” न ।

† “हि” निघ० १, ६ । “कम्” निघ० १, ६ ; १४. ४, १८. ६, १५ ।

‡ “नु” निघ० १, ४ ।

§ “सु” निघ० १, २. १०, २८ ।

॥ “आ । हि । कम्”—इति पदपन्थः । “आ” निघ० १, २ ; ४. ४, ६ ; ७ ।

¶ परकारस्त्वव “हि । कम्”—इति चिञ्चेद् ।

** पदकारस्त्वव “मधुना । हि । कम्”—इत्येवं चिञ्चेद् ; बाष्पातश्च तथैव
सावकमेति धेवम् ।

२, ८, १, ५*)"—“आकी॒रु॒ सूर्य॑स्य रो॒च॒नात् (ऋ० सं० १, १, २७, ३)”—“न कि॑रि॒ञ्च॒ तदु॑त्त॒रो (ऋ० सं० ३, ६, १८, १)”—“माकि॑-
र्ने॒श॒न्माकी॑ रि॒षत् (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)”—“नकी॑ वृ॒धीक॑ इ॒न्द्र ते
(ऋ० सं० ६, ५, ३१, ४)”— इति निगमाः ॥

(८) आकृतम् । निष्ठान्तस्य कृतशब्दस्याच पाठात् सङ्गतेरयमपि
निपातसमाहाररूपो निपातितः । कृत-शब्दस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात्
निपातत्वमित्याहुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

॥ इति नव सर्वपदसमाह्वय ॥ १२ ॥

इ॒दमि॑व^(१) । इ॒दं यथा^(२) । अ॒ग्निर्न॒ ये^(३) । च॒तुर॑श्चि-
ह॒द॑मानात्^(४) । ब्रा॒ह्म॒णा व्र॑त॒चारि॑णः^(५) । वृ॒क्षस्य॑ नु ते
पुरु॑ह॒तव॑याः^(६) । ज॒ार आ भ॑गम्^(७) । मे॒षो भू॑तो॒भि
यन्न॑र्यः^(८) । तद्रू॑पः^(९) । तद॑र्याः^(१०) । त॒द्वत्^(११) । तथे॑^(१२)-
त्युपमाः ॥ १३ ॥

इदमिवादीनि भाष्यकारैरेव व्याख्यातानि (निघ० ३, १३—
१८) ॥ १३ ॥

अ॒र्च॑ति^(१) । गा॒य॑ति^(२) । रे॒भ॑ति^(३) । स्तो॒भ॑ति^(४) । गु॒ह्ये-

* पदकारत्वव “नु । कम्”—इत्येवावयवमाह ।

† “यद्वा समुद्रे अथाकृते”—इति (ऋ० सं० ५, ८, २४, १) निगमो ऋषयः ।

‡ एतदध्यायस्याख्यातान्ते देवराजेषुपि सिंहायसोक्तिनामेन व्याख्यातानामि ।

यति^(५) । गृणति^(७) । जरते^(७) । ह्यते^(८) । नदति^(८) ।
 पृच्छति^(१०) । रिहति^(११) । धमति^(१२) । कृपायति^(१२) ।
 कृपयति^(१४) । पनस्यति^(१५) । पनायते^(१६) । वल्गूयति^(१७) ।
 मन्दते^(१८) । भन्दते^(१९) । छन्दति^(२०) । छदयते^(२१) । शश-
 मानः^(२२) । रञ्जयति^(२३) । रजयति^(२४) । शंसति^(२५) ।
 स्तौति^(२६) । यौति^(२७) । रौति^(२८) । नौति^(२९) । भनति^(३०) ।
 पणायति^(३१) । पणते^(३२) । सपति^(३३) । पपृक्षाः^(३४) ।
 म्हयति^(३५) । वाजयति^(३६) । पूजयति^(३७) । मन्यते^(३८) ।
 मदति^(३९) । रसति^(४०) । स्वरति^(४१) । वेनति^(४२) । मन्द्र-

(७) “जरति” न. C. D. F ।

(८) “ह्यति” न. iid ।

(८), (१०), (११), (१२) “रिहति । धमति । नदति । पृच्छति” न ।

(१२) “कृपा” न. C. D. F ।

(१५) “पनस्यति” न. iid. च । इतोऽनकारमेवेष्ट “पणते (३२)” न ।

(३६) नास्त्येवैतत् न । “वाजयते” C. D. F ।

(३९) “नौति (२९)” — इत्यनकारनिर्द्ध इत्येते न. iid ।

(३१) “ह्यदयति” न. iid ।

(३३), (३४) क्वत्तिक्रमेणैष्ट पाठः न ।

(३०) “भनति” न ।

(३१) “मकायते” न. iid ।

(३३) “सपति” न ।

(३४) “पपृक्षाः” न. iid ।

(३८) “मदति” न. iid ।

(४१) नास्त्येवैतत् न. iid ।

यते^(४२) । जल्पतीति^(४४) चतुश्चत्वारिंशदर्थतिकर्माहः*
॥ १४ ॥

(१) अर्चति । 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)' । "अच^{१०}न्युर्कर्मकिणः
(ऋ० सं० १, १, १८, १)"—इति निगमः ॥

(२) गायति । 'कै गै ऋद्धे (भू० प०)' । "गायन्ति त्वा गाय-
यचिणः (ऋ० सं० १, १, १८, १)"—इति निगमः ॥

(३) रेभति । (४) खोभति । 'रेभ ऋद्धे (भू० आ०)', 'द्युभ
खम्भे (भू० आ०)' । आत्मनेपदिनौ व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "रेभन्तो
वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् (ऐ० ब्रा० ६, ५, ६)"—"बोमः
पविचमभेति रेभन् (ऋ० सं० ७, ४, ७, १)"—"परिष्टोभत विञ्चतिः
(ऋ० सं० १, ५, ३०, ४)"—इति निगमाः ॥

(५) गूर्द्धयति । नैरुक्धातुः । "तङ्गूर्द्धया खर्षरम् (ऋ० सं० ६,
१, २८, १)"—इति निगमः ॥

(६) मृणाति । 'मृ ऋद्धे' ऋधादिः स्वादिश्च । "कख्तमो नाम
मृणाति मृषाम् (ऋ० सं० १, ४, ३, ४)"—इति निगमः ॥

(७) जरते । नैरुक्धातुः । "पुरुणीये जरते सुमृतावान् (ऋ०
सं० १, ४, २५, ७)"—इति निगमः ॥

(४२) "जल्पते" न. iid ।

(४४) इतोऽङकारम्—"मन्त्रयते । वन्दते" इति द्वे परैःषिके न. iid ।

* "दत्यर्चतिकर्माहः" न ।

† निघ० १, ८ ।

‡ निघ० १, ५ ।

§ प० ४, १ । निघ० ४, २८. १०, ८ ।

(८) कृषते* । 'क्रेञ् स्यर्द्धाधाम् (भू० उ०)' । "वाचिष्ठो वां हवानाम् (ऋ० सं० ६, २, २६, १)"—इति निगमः । 'हवाः स्तोमाः इयते रर्चतिकर्मत्वात्'—इति स्कन्दखामी ॥

(९) नदति† । 'एद अवाक्ने शब्दे (भू० प०)' । "नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) पृच्छति ‡ । 'प्रच्छ शीषायाम् तुदादिः । 'ग्रहिया (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

(११) रिहति§ । 'रिह कत्यनादौ'—इति चीरखामी । तुदादिः । "शिष्टुं न विग मतिभीरिहन्ति (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)"—इति निगमः । अत्र भाष्ये तु "समानवृत्तिलप्रदर्शनपरं लिहन्ति पर्याथ-वचनम्"—इति । "विप्रा रिहन्ति धीतिभिः (ऋ० सं० १, २, ६, ४)"—इत्यत्र 'रिहति-धमतोत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दखामी ॥

(१२) धमति¶ । गतिकर्मसु व्याख्यातः (२४ ६ पृ०) ॥

(१३) कृपायति । (१४) कृपणति । (१५) पनस्यति । नैरुक्त-धातवः । "सर्वताता धे कृपणन्त रत्नम् (ऋ० सं० ८, २, ५, ३)"—इत्यत्र कृपणन्त स्वन्ति॥—इति भट्टभास्करमिश्रः । "खेषं पनस्युम-किणम् (ऋ० सं० १, ३, १७, ५)"—इति निगमः । 'पनस्यति रर्चतिकर्मा, स्तुत्यमित्यर्थः'—इति स्कन्दखामी ॥

* ०० २, ८ ।

† निघ० ५, २ ।

‡ प० १६ ।

§ पृ० १, १४ ।

॥ भाष्येन त्वच 'कृ-रुक्त प्रयच्छन्ति राचने वा'—इति व्याख्या कृता ।

(१६) पनायते* । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'—'पन च (भृ० आ०)' । 'गुपूधूपविष्किपणिपनिभ्य आयः (३, १, २८)' । "अभीभूनां महिमानं पनायत् (ऋ० सं० ५, १, २०, १)"—इति निगमः ॥

(१७) वस्णूर्याति† । 'वस्णु पूजाधुर्ययोः' कण्वादिः । "वस्णूर्यति वन्दते पूर्वभाजम् (ऋ० सं० ३, ७, २७, २)"—इति निगमः ॥

(१८) मन्दते‡ । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु (भृ०)' आत्मनेपदी । "प्र वो महे मन्दमानायान्धसः (ऋ० सं० ८, १, ८, १)"—इति निगमः ॥

(१९) भन्दते§ । 'भदि कल्याणे सुखे च' आत्मनेपदी । "पुहप्रियो भन्दते धामभिः कविः । (ऋ० सं० २, ८, २०, ४)"—इति निगमः ॥

(२०) कन्दति॥ । 'कदि संवरणे' चुरादिः । 'बड्ढसमन्यचापि सञ्ज्ञाक्कन्दयोः (उ० २, २१)"—इति लुक् । "वृषाक्कन्दुर्भवति ह्येतो वृषा (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) कदयते॥ । 'कद अपवारणे' चुरादिः । 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प० ब्र० ८३)"—इति वृद्धभावः । 'अदन्तोद्रष्टव्यः'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) अशमानः¶ । 'अशमानः अंसमानः (निघ० ६, ८)"—इति

* निघ० १, २ (८, १६) ।

† प० २, १४ ।

‡ प० १, १६ ।

§ प० १, १६ ।

॥ "व्यञ्जान्" निघ० ८, ८ ।

¶ प० ४, २ । निघ० ६, ८ ।

भाष्ये 'शंसु स्तुतावित्यस्य शंसन्नित्यवगम्यते'—इति स्कन्दस्वामी ।
 शंसिर्लटि षष्ठोदरादित्वाद्भूपसिद्धिः । यद्वा ; 'शंसु स्तुतगतौ (भू०
 प०)' । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानञ् (३, २, १२८)' । "यो
 वां यञ्जैः शंसमानो ह दाञ्जति (अ० सं० २, २, २१, २)"—इति
 निगमः ॥

(२३) रञ्जयति । (२४) जरयति* । 'रञ्ज रागे (भू० उ०)',
 'जृष् वयोहानौ (दि० प०)' हेतुमतो षिष् ॥

(२५) शंसति । 'शंसु स्तुतौ (भू० प०)' । "मा चिद्व्यङ्गि
 शंसत (अ० सं० ५, ७, १०, १)"—इति निगमः ॥

(२६) स्तौति† । 'ष्टु स्तुतौ' अदादिः । 'उतो वृद्धिर्लुकिहसि
 (७, ३, ८८)' । "इदमित् स्तोतारं वृषणं सचासुतः (?)"—इति
 निगमः ॥

(२७) यौति‡ । (२८) रौति§ । (२९) नौति॥ । 'यु
 मिश्रणे', 'ह शब्दे', 'नु स्तुतौ' अदादयः । "ह्रवङ्गोच्चापप्रथानेभिरेवैः
 (अ० सं० ३, ८, ८, १)"—इति निगमः । "युञ्चैरभि प्र षौनुमः
 (अ० सं० १, ५, २६, १)"—इति निगमः ॥

(३०) भनति । नैरुक्त्वात् ।

* 'जरति, जरते' प० ४, १. निघ० ४, २८. १०, ८ ।

† निघ०—'स्तवे' ६, २१. 'स्तवत्' ५, २१. 'स्तोषन्' ८, २५. 'कुषेय्यन्'
 ११, २१ ।

‡ निघ०—'यूयवत्' ८, ४२. 'यूयवन्' १२, ४४ ।

§ निघ० 'रौववत्' ५, १६ ।

॥ प० २, ११ । निघ० १, ४. ११, ५० ।

(३१) पणायति । (३२) पणते । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च (भ्रू० आ०)’ । ‘गुपूधूप (३, १, २८)’—इत्यादिना आयः ; हान्द-सत्वात् आय-प्रत्यये विकल्पिते* पणते इति रूपम् । “देवानसत् सविता सुपाणिः (ऋ० सं० ३, २, १३, १)”—इति निगमः । ‘पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः (२, २, ६)’—इति निरुक्तम् ॥

(३३) सर्पाति । ‘षप समवाये (भ्रू० प०)’ । “मत्सुरासः प्रसुपः साकमौरते (ऋ० सं० ७, २, २२, २)” । ‘प्रसुपः सपतेरर्षतिकर्मणः’ । “वि ये चृतक्युता सपन्तः (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)”—इति निगमौ ॥

(३४) पृष्ठाः । पृश्चतिर्निरुक्तधातुः । पृष्णेः षनि ‘हलन्ताश्च (१, २, १०)’—इत्यत्र हल्यहणस्य जातिवाचकत्वात् ‘अनिदिताम् (६, ४, २४)’—इति न-लोपः गुणाभावश्च । सनन्ताञ्छेडि (३, ४, ७), सिपि (३, १, ३४), आडागमे (३, ४, ८४), ‘इतश्च लोपः (३, ४, ८७)’ । “वायो तत्र प्रपृष्णती (ऋ० सं० १, १, ३, ३)”—इत्यत्र ‘पृष्ठाः, महयति,—इत्यर्षतिकर्मसु पाठात् पृश्चतिः स्तुत्यर्थोऽपि’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) महयति । ‘मह पूजायाम् चुरादिरदन्तः । “त्यं सु मुषं महया स्वर्विदम् (ऋ० सं० १, ४, ११, १)”—इति निगमः ॥

(३६) वाजयति । वजैर्षिच् । “वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

* तत्र घेद्म्—हान्दमत्वात् ‘उभयसञ्चान्यपि’—इति (१, ४, २० वा०) चार्द्ध-धातुकले ‘आयादय चार्द्धधातुके वा (१, १, २१)’—इति विकल्पः ।

† पु० ५ ।

(३७) पूजयति । 'पूज पूजायाम्' चुरादिः ॥

(३८) मन्यते । 'मन ज्ञाने' दिवादिः । 'इमा उ वां भूमयो मन्वमानाः (ऋ० सं० ३, ४, ६, १)'—इति निगमः ॥

(३९) मदति* । 'मदी हर्षस्नेषणयोः (दि० प०)' । "क्षुमन्तो याभिर्मदेम (ऋ० सं० १, २, ३०, ३)"—"इन्द्रं गौर्भिमदता वस्त्रो अर्णवम् (ऋ० सं० १, ४, ६, १)"—इति निगमौ । 'मदति रसतीत्यर्चति-कर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(४०) रसति† । 'रस शब्दे (भू० प०)' ।

(४१) स्वरति‡ । 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भू० प०)' । "स्वरेणाद्रिं स्वर्योऽ नवम्वैः (ऋ० सं० १, ५, १, ४)"—"ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते (ऋ० सं० ४, २, २४, ३)"—इति निगमौ ॥ "स्वरेणाद्रिम्"—इत्यत्र 'स्वरति वेनतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति, "ऋषिस्वरम्"—इत्यत्र 'स्वरतिरर्चतिकर्मा'—इति च स्कन्दस्वामी ॥

(४२) वेनति§ । (४३) मन्द्रयते । नैरुक्तधात्व । "अनर्वाणं वृषभं मद्रजिङ्गम् (ऋ० सं० २, ५, १२, १)"—इति निगमः । 'मन्द्रयतिरर्चतिकर्मा स्तुत्यवाचकम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(४४) जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि (भू० प०)' ॥

॥ इति चतुश्चत्वारिंशद्वर्षतिकर्माणः ॥ १४ ॥

* निव० ६, ५ ।

† निव० ११, १५. 'रसत्' १२, १८ ।

‡ पु० २, १४ ।

§ पु० २, ६ ।

विप्रः^(१) । विग्रः^(२) । वृत्सः^(३) । धीरः^(४) । वेनः^(५) ।
 वेधाः^(६) । कखः^(७) । कृभुः^(८) । नवेदाः^(९) । कविः^(१०) ।
 मनीषिः^(११) । मन्धाता^(१२) । विधाता^(१३) । विपः^(१४) ।
 मनश्चित्^(१५) । विपश्चित्^(१६) । विपन्धवः^(१७) । आकेनिपः^(१८) ।
 उशिजः^(१९) । कीस्तासः^(२०) । अङ्घ्रातयः^(२१) । मतयः^(२२) ।
 मत्तुथाः^(२३) । वाघतः^(२४) इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामा-
 नि* ॥ १५ ॥

(१) विप्रः† । ‘टु वप वीजसन्ताने (भू० उ०)’ । ‘विप क्षेपे’—
 इति चौरखामी । ‘अञ्जेन्द्रायवञ्जविप्र (उ० १, २७)’—इत्यादिनां
 रन्प्रत्यय इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । उच्यतेऽस्मिन्नतिशयेन मेधा ।
 क्षिपत्यनया पापं वा । यदा; ‘विप्’—इति सङ्ग्रामनामसु व्याख्यातम्
 (१८४४४), सास्यास्तीति रो मत्वर्थीयः; षष्ठोदरादित्वात्
 जञ्वाभावः । वाङ्मयी हि मेधा । यदा; ‘प्रा पूरणे (अदा० प०)’
 वि-पूर्वः । ‘आतोऽनुपसर्गे (३, २, ३)’—इति कः । ‘आतोऽलोप इटि

(१) “मेधः” न. C. D. F ।

(१४) माण्ड्येतत् न. C. D. F ।

(१७) “विपन्धुः” iid. न ।

(१८) इतोऽङ्गारम् “केनिपः” इत्यधिकम् न. iid ।

(२२) “मनुष्याः” न ।

(२४) “मेधाविनः” न. C. D. F ।

* “इति मेधाविनाम्” न ।

† नि० १०, १८ ।

च (६, ४, ६४) । विशेषेण पूरयति विद्यार्थिनामपेक्षाः । “गृणन्ति विप्र ते धियः (ऋ० सं० १, १, २ ६, २)”—इति निगमः ॥

(२) विद्यः । विपूर्वात् गृणातेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति उः । विविधं गृणात्यर्थान् । “परं हि विद्यमसूतम् (ऋ० सं० १, १, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(३) गृत्सः* । ‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम् (दि० प०)’ । ‘अचिरवि-
रुद्विष्टश्चिद्गृद्भ्यः कित् (? †)’—इति स-प्रत्ययः । अभिकाङ्क्षयते
सर्वैः । यद्वा, गृणातेः स्तुतिकर्मणो बाङ्गलकात् सक्-प्रत्ययोद्भूत्वात्
तुगागमश्च । स्तुत्योलोकस्य, स्तोता वा देवानाम् । “गृत्सस्य धीरा
स्तवसो विवो मदे (ऋ० सं० ७, ७, ११, ५)”—“नमोगृत्सेभ्यो गृत्स-
पतिभ्यश्च (य० वा० सं० १६, २५)”—इति निगमौ ॥

(४) धीरः‡ । दधातेः ‘सुसूधौगृधिभ्यः क्रन् (उ० २, २ २)’—
इति क्रन् प्रत्ययः ; ‘घुमास्त्रागापा (६, ४, ६६)’—इतीत्वम् । धत्ते
श्रुतमर्थम्, ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः । यद्वा ; धीः प्रज्ञा कर्म वा ;
रो मत्वर्थीयः । ‘धियमीरयति’—इति चीरस्वामी । तत्र धीश्च
उपपदे ‘कर्मण्यण् (३, २, १)’ । “समाधीरः पाकमचात्रिवेश (ऋ०
सं० २, २, १ ८, १)”—इति निगमः ॥

(५) वेनः§ । अजतेः ‘धापृवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० २, ६)’—इति
न-प्रत्ययः ; वी-भावः । गच्छति सत्कारं लोके, अवगच्छत्यर्थान्,

* निब० ८, ५ ।

† “गृधिपणोर्दकौच (उ० २, ६६)”—इति कौमुदी ।

‡ निब० २, १२. ४, १०. १२, २२ ।

§ प० १७. ५, ४ । निब० १, ७. १०, २८ ।

अवगच्छत्यस्मादर्थसंग्रहान्, गच्छन्त्येवं विद्यार्थिनः, क्षिपत्यनर्थान् पापं वा । यदा; वेगतेः कान्तिकर्मणो गतिकर्मणो वाप्तिकर्मणो वा 'पुंसि सञ्ज्ञार्था घः (३, ३, ११८)' । "गिरिं न वेना अधिरोह तेजसा (ऋ० सं० १, ४, २१, २)"—इति निगमः ॥

(६) वेधाः* । दधातेर्निपूर्वात् 'विधाञ्जो वेध च (उ० ४, २१९)'—इत्यसुन् वेधादेशश्च । विदधाति काव्यादि । "मोषथा वृजं कपनेव वेधसः (ऋ० सं० ४, ३, १५, १)"—"सोमो न वेधा चत प्रजातः (ऋ० सं० १, ५, ९, ५)"—"आ पृच्छेरा विशति विक्षुवेधाः (ऋ० सं० १, ४, २६, २)"—इति निगमाः ॥

(७) कणः । 'कण ब्रध्ने (भृ० प०)', 'कण निमीलने (चु० प०)' वा । 'अणुप्रुषिलटिकणखटिविभिः कण् (उ० १, १४९) । कणति स्तोत्रलक्षणं ब्रध्दं करोति, कण्यते स्मूयते वा, निमीलयति परान् वा स्वतेजसा । "कण्वा अभि प्र गायत (ऋ० सं० १, ३, १२, १)"—"कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १, ४, ३, ४)"—इति निगमौ ॥

(८) च्चभुः† । 'च्चभुजा इत्यथ व्याख्यातम् (३० २५०)' । "च्चभुर्च्चभुभिरुभि वः स्याम् (ऋ० सं० ५, ४, १५, २)"—इति निगमः ॥

(९) नवेदाः । "एषां भूत नवेदा म तानाम् (ऋ० सं० २, ३, २६, ३)"—इत्यत्र नवेदेति न वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कुत

* निघ० १०, ६ ।

† प० ४, १५ । निघ० ११, १५ ।

एतत् ? निपातनात् ; वैयाकरण 'गभ्राप्नपात्रवेदा (६, ३, ७५)'
—इति निपातयन्ति—इति स्कन्दखामी । तत्र दिग्ज्-पूर्वाद्
विदेः कर्त्तर्यमुनि एकस्य गभ्रोसोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावस्य निपात्यत
इति भावः । “भिसिञ्चो अथा भवतं गवेदसा (ऋ० सं० १, ३,
४, २)”—इति निगमः ॥

(१०) कविः* । ‘कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा (निह०
१२, १३)’—इति भाष्ये ‘क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम्’
—इति स्कन्दखामी । क्रामतेः कवतेस्य ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,
११४)’—इतीन् प्रत्ययः क्रामतेर्मकारस्य वम् रेलोपस्य बाह्यत्वात् ।
क्रान्त मस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् । कविः क्रान्तदर्शनः । ‘अती-
तानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः’—इत्युच्यते ।
“कवी नो मित्रावरुणा (ऋ० सं० १, १, ४, ३)”—इति निगमः ॥

(११) मनीषिणः† । ‘मनु अवबोधने (दि० आ०) । ‘हृद्भ्या-
मीषन् (उ० ४, २६)’—इति बाह्यत्वादीषन् । मनीषा प्रज्ञाऽस्यास्ति
ग्रीष्मादित्वात् इति । यदा ; मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा मनीषा ।
पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । पूर्ववदीषन् । “घृतपृष्ठं मनीषिणः (ऋ०
सं० १, १, २४, ५)”—इति निगमः ।

(१२) मन्धाता । मन्यतेर्द्युट्, दधातेस्तृच् । मानस्य ज्ञानस्य
विधातयिता, पृषोदरादिः (६, ३, १०८) । “मन्धातासि द्रविणोदा
स्तता वा (ऋ० सं० ७, ५, ३०, २)”—इति निगमः ॥

* निह० १२, १३ ।

† निह० १, २५, ८, १० ।

(१३) विधाता* । विपूर्वात् दधातेऋच् । वेधः-अध्वदर्थः ।
जिगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) विपः† । 'विप लेपे (उ० प०)' । इगुपधलक्षणः कः (३,
१,१,३५) । विप्रवदर्थः । "अस्तृषाद् बर्हणा विपो (ऋ० सं० ६,
४,४ ३,१)"—इति निगमः ॥

(१५) मनश्चित् । मनः-अन्वोपपदात् 'चितौ सञ्ज्ञाने (भू०
प०) इत्यस्मादौषादिकः क्षिप् । मनसा चेतयते । जिगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) विपश्चित् । विपो वाच्येतयते 'तत्पुरुषे छति बञ्जलम्
(६,४,१४)'—इत्यलुक् । 'विपश्चितयते'—इति चौरस्वामी । षष्ठी-
दरादित्वात् पश्यतेरूपम् । "धर्मज्ञते विपश्चिते पणस्यवे (ऋ० सं०
६,७,१,१),—"इन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् (ऋ० सं० १,१,७,४)"—
इति निगमौ ॥

(१७) विपन्ववः । विपनेः 'कत्युष् चिपेच्च (उ० २,४८)'—
इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्द्देशस्याधिकविधर्थत्वात् कत्युष् प्रत्ययः । यद्वाः
विविधं पनमं स्तुतिः 'मृगव्यादयश्च (उ० १,३६)'—इति कु-प्रत्ययः ।
'विपन्ववो विप्रासो वाजसातये (ऋ० सं० ६,६,१०,६)'—इति
निगमः ॥

(१८) आकेनिपः । आङ्-अन्वदे, के-अन्वदे, नि-अन्वदे चोपपदे चि-
पूर्वात् पततेः 'अन्वेष्यपि वृष्यते (३,२,१०१)'—इति उः । 'तत्पु-
रुषे छति बञ्जलम् (६,४,१४)' । के आत्मनि पतन्ति अध्यात्म-

* प० ५, ५ । निघ० १०, १६. ११, ११ ।

† प० १, ५ ।

ज्ञाने पतन्तइत्यर्थः । “असौ यथा केनिपागामिनो वृधे (ख० सं० ७, ८, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(१८) उन्नजः* । ‘वन्न कान्तौ (अदा० प०)’ । ‘वन्नेः क्विप् (उ० २, ६ ८)’—इति इजि-प्रत्ययः । यद्विधा (६, १, १६)’—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । कामयते ज्ञास्त्रास्त्रभ्यसितुं व्याख्यातुं वा । “कचौर्वन्त् य आन्नजः (ख० सं० १, १, ३४, १)”—इति निगमः ॥

(२०) कौस्तासः । कौर्त्तयतेः पचाद्यचि (३, १, १ ३४) चञि वा । कौर्त्तयन्ति प्रव्रक्षानर्थान् । “कौस्तासो अभिद्यवः (ख० सं० २, १, १ ३, २)”—इति निगमः ॥

(२१) अद्भ्रातयः । अद्भ्रेति सत्यनाम । अततेरतयः । सत्यं प्राप्नोति ; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, सत्यं जानाति वा । “तद्भ्रातयद्विदुः (ख० सं० ८, ३, २ ३, १)”—इति निगमः ॥

(२२) मतयः† । मन्वतेः क्तिन् । ज्ञायन्नेऽस्मादर्थाः । यद्वा, मनिरस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । “अद्रोषवाचं मतिभिः ब्रविष्ठम् (ख० सं० ४, ६, १ ३, २)”—“लामिन्द्र मतिभिः सुतम् (?)”—इति निगमौ ॥

(२३) मतुथाः । ‘गूथपोथपृष्ठादयः (? †)’—इति मने-स्वकि नकारस्य तु-भावो निपात्यते । “तुथोऽसि विश्वे’दाः (य० वा० ४, ५, ३१)” । ‘विभजत्यो ब्रह्म वै तुथः (अ० ब्रा० ४, ३, ४, १५)’

* पु० २, ६ ।

† निघ० ४, १८ ।

‡ कौमुदीपाठसु—‘तिथयश्चतस्रसूचप्रोवाः (७०, २, ११)’—इति ।

-इति श्रुतिः—इत्युवटः । मतं ज्ञानं तुयो मनुष्यैः । तेन मनतुथाः
सन्तः पृषोदरादित्वेन मतुथाः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) वाघतः* । वहेः 'संश्रुत्तृण्यद्वेहत् (उ० २, ८८)'—इति
प्रत्ययः, उपधाट्टद्धिः, हकारस्य घकारस्य निपात्यते । निवइति ण्व्या-
द्याम् । "विट्टी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)"—
इति निगमः ॥

॥ इति षतुर्विंशतिर्मेधाविनइति मेधाविनामानि ॥१५॥

रेभः^(१) । जरिता^(२) । कारः^(३) । नदः^(४) । स्तामुः^(५) ।
कीरिः^(६) । गौः^(७) । सूरिः^(८) । नादः^(९) । बन्दः^(१०) ।
स्तुप्^(११) । रुद्रः^(१२) । छपय्यु^(१३)रिति चयोदश स्तोत्र-
नामानि† ॥ १६ ॥

(१) रेभः । रेभतिरर्धतिकर्षा (३३२५०) । अण् । सौति ।
निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(२) जरिता । जरतेरर्धतिकर्मणः (३३२५०) । "तामष्ठा
जरितारः (ऋ० सं० १, १, ३, २)"—इति निगमः ॥

(३) कारः‡ । करीतेः 'कृवापाजि (उ० १, १)'—इत्यण् । कर्त्ता
"विदुष्टे तस्य कारवः (ऋ० सं० १, १, २१, ६)"—इति निगमः ॥

* प० १८ । निघ० ११, १६ ।

(५) "तामुः" न. C. D. F ।

(११) "स्तुत्" न. C. D. F ।

† "इति सौतुनाम्" न । इष च सन्ति पाठव्यतिक्ताः ।

‡ "सप्त रे भा षभि सप्तवन्ते (ऋ० सं० ८, २, २३, २)"—इति ऋषयः ।

§ निघ० २, १७, ६, ६. ८, ११ ।

(४) नदः* । नदति स्तुतिकर्मा (३३३पृ०) । अच् । “नदस्य
मा रुधत काम आगन् (अ० सं० २, ४, २२, ४)” —इति निगमः ॥

(५) स्नासुः । ‘षम घृम अवैक्ये (भृ० प०)’ । ‘कृन्दशीषः
(उ० १, २)’ —इति बाङ्गलकादुष् । स्तोत्रकर्मणि “तासु” —इति
केचित् पठन्ति । ‘तसु काङ्गनायाम् (दि० प०)’ । पूर्ववद् बाङ्गल-
कादुष् । काङ्गति स्तोतुम् । उभयोरेव निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) कीरिः । ‘कै गै रै शब्दे (भृ० प०)’ । ‘कायः कीः (? †)’ —
इति इ-प्रत्ययः । आकारलोपः । स्तोत्रस्य षणं शब्दमारभयति ।
‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ “कीरेष्विक्कन्तं मनसा वृमोषि
तम् (अ० सं० १, २, ३४, ३)” —इति निगमः ॥

(७) गौः‡ । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६पृ०) । गीयन्ते स्तयन्ते-
ऽनेन देवताः । “यो अयानां मवां गोपतिर्वृषी (अ० सं० १, ७,
१२, ४)” —इति निगमः । ‘गोपतिः स्तोत्रपतिः’ —इति कृन्द-
स्नासौ ॥

(८) सूरिः‡ । ‘सू प्रेरणे (तु० प०)’ । ‘सूळः क्रिः (उ० ४, ६४)’
—इति सुवतेः क्रिर्भवति । प्रकर्षेण ईरयति स्तोत्रम् । “सदा पश्यन्ति
सूरयः (अ० सं० १, २, ७, ५)” —इति निगमः ॥

(९) नादः । नदतेर्घञ् । भवत्यस्मात् स्तुतिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ ॥

* प० ४, २ । नि० ५, २ ।

† ‘कीरेः । कृत संशब्दने । अस्माद्यस्मात् ‘अचदः (उ० ४, ११४)’ —इति इ-प्रत्यये
षिकोपि धातेः रन्त्यलोपश्च न्यसः ।’ —इति सायणः ॥

‡ प० १, २ ।

§ नि० १२, २ ।

॥ “नादे परि पातु मे मनः (अ० सं० ७, १, ९, २)” —इति इत्ययः ।

(१०) रुन्दः* । रुन्दतिरर्चतिकर्मा (३३४४०) । असुन् ।
‘रुद आच्छादने (सु० प०)’ । ‘रुदेसा’—इत्यसुन् । आच्छादयति
स्रोत्रैः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्तुपः । स्तोभतिरर्चतिकर्मा (३३२२०) । क्विप् ।
निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(१२) रुद्रः॥ । रौतेः क्विप्, इत् शब्दः; मत्वर्थीयोरः । स्तोत्र-
सङ्घसम्बद्धानित्यर्थः । “क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितः (ऋ० सं०
१, ४, २३, ३)”—इति निगमः ॥

(१३) कृपणुः ॥

॥ इति त्रयोदश स्तोत्रनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः^(१) । वेनः^(२) । अहुरः^(३) । मेधः^(४) । विदधः^(५) ।
नार्यः^(६) । सर्वनं^(७) । होत्रा^(८) । इष्टिः^(९) । देवताता^(१०) ।
मखः^(११) । विष्णाः^(१२) । इन्दुः^(१३) । प्रजापतिः^(१४) । घर्म^(१५)
इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

* निब० ७, १२ ।

† कौमुदीमते तु चन्देश्चो भवति; तथाचोपादिस्त्वम्—‘चन्देश्चो भवः ।
४, २१२’—इति ।

‡ “स्तुपः” निब० १०, ३२ ।

§ “अभ्युपूषत् कुभः (ऋ० सं० ७, २, २०, ३)”—इति ब्रह्मः ।

॥ प० ५, ४, १ निब० १०, ५. ८. ११, १४ ।

(१) “नार्य” न. C. D F ।

¶ “इति यज्ञस्य” न । इह च सक्ति पाठयतिक्रमाः ।

(१) यज्ञः* । 'प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैहक्ताः (३, १, ८)'—
इत्यादि भाष्यकारेण, स्कन्दखानिना च यज्ञशब्देो बहधा व्युत्पा-
दितः । यजेः 'यजयाचयतविष्कप्रक्करतो नङ् (३, ३, ८०)' । यज-
नम् । इत्यन्तेऽच देवताः । अन्येषु पृषोदरादित्सेन रूपसिद्धिः । "यज्ञे-
यज्ञे न उदेव (ऋ० सं० ३, ८, २१, ४)"—इति निगमः ॥

(२) वेनः† । व्याख्यातं मेधाविनामसु (३४० पृ०) गच्छत्यनेन
स्वर्गम्, प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन वास्मिन् इत्यम्, तेमाच देवताः
काम्यन्ते वा । निगमोऽश्वेषषीयः ॥

(३) अध्वरः‡ । ध्वरतेर्बधकर्मणः 'पुंसि सञ्ज्ञार्या चः (१, ४,
११८)' । गञ्-पूर्वः । द्वारा हिंसा, तदभावो यच । अतएव श्रियाः
स्मरन्ति—'श्रोषथ्यः पशवो वृक्षा स्त्रियञ्चः पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थं
निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्मुच्छ्रितां गतिम्'—इति । तस्मादुपपन्नं यज्ञे
हिंसा स्वर्जित्यामेतद्यज्ञीयवचनादहिंसा प्रतीयते । अन्यत्र विस्तरेणो-
पपादितः । अथ वा षष्ठ्यर्थे बह्वप्रीहिः । अविद्यमानोऽध्वरो यस्य
षोऽध्वरः रक्षोभिरहिंसितः । * * * । "राजन्तमध्वराणाम् (ऋ०
सं० १, १, २, ३)"—इति निगमः ॥

(४) मेधेः§ । व्याख्यातं धननामसु (२२० पृ०) । गच्छन्मद्य
देवता हविर्गृहीतुं, दक्षिणार्थं वा सदस्यात्, हिनस्त्वनेन पापं वा ।
'कर्त्ता यज्ञो द्रव्याणामृतसामर्थ्याद्भुविषस्य सारभूतात्'—इति माधवः ।

* "यज्ञनी" निब० ७, २० । "यज्ञिया" निब० ७, २०. २८. ८, २०. १०, ८ ।

† प० १५ ।

‡ निब० १, ८, १, ११. १०, १८ । "अध्वर्युः" निब० १, ८ ।

§ प० १५ ।

“मेधं जुषन् वज्रयः (ऋ० सं० १, १, ६, ३)”—“तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीः (ऋ० सं० १, ५, २५, ३)”—इति निगमौ ॥

(५) विदथः* । ‘विद ज्ञाने (अदा० प०)’, ‘विद विचारणे (इ० आ०)’, ‘विदुः लभे (तु० उ०)’, ‘विद सन्तायाम् (दि० आ०)’ । ‘इदिविदिर्भां क्तिन् (उ० ३, १११)’—इति अथ-प्रत्ययः । ज्ञायते हि यज्ञः, लभते हि दक्षिणादिरथ, विचार्यते हि विदुः, भावयत्यनेन फलम् । “अथा जिमी^१ विदथ्यमावदाथः (ऋ० सं० ८, ३, २५, २)”—इति निगमः ॥

(६) नार्थः । ‘नृ नये’ क्वादिः । ‘ऋह्लोर्णत् (३, १, १२४)’ । नयति स्वर्गं कर्त्तारम्, नौयतेऽन्नमनुष्ठानेन वा । निगमोऽप्येषणीयः ॥

(७) सवनर्मा । ‘षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)’ । ‘सुयुद्धृभ्यो युञ् (उ० २, ७०)’ । अभि पूयतेऽस्मिन् सोमः । “उप नः सवना गृहि (ऋ० सं० १, १, ७, २)”—इति निगमः ॥

(८) होचाः। व्याख्यातं वाङ्नामसु (८८४०) । दीयतेऽस्मिन् इविः । “होचाविद्ः सोमंतष्टासो च्चर्कैः (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(९) इष्टिः । यजेरिषेर्वा क्तिन् । यजतेर्यज्ञवर्धः, इष्यते हि सः । ‘इष्टिश्चदो इविर्यज्ञे आद्युदान्तः, यज्ञमाचे नोदान्तः’—इति माधवः । “यथातलुग्यस्त्रीष्टये (ऋ० सं० १, २, ३०, २)”—इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निब० १, ७, २, १२, ६, ०. ८, १२, ८, २ ।

† निब० ५, २५ ।

‡ पु० १, ११ ।

(१०) देवताता* । ‘दिवु क्रीडादौ (दि०प०)’ । दीव्यन्ति
सुवन्थत्र देवताः । देव एव देवता । ‘सर्वदेवान्तातिल् (४,४,१४३)’
सप्तम्या आकारः (७,१,३६) । “चिर्देवताता चिह्नावृत्तं धियाः
(ऋ० सं० १,३,४,५)” — “आ देवताता हविषा विवासति (ऋ०
सं० १,४,२३,१)” — इति निगमौ ॥

(११) मखः† । ‘मह पूजायाम् (भृ०प०)’ । ‘महे ख च’
ख-प्रत्ययो ह-लोपश्च । महन्थत्र देवताः । यदा; ‘मख गतौ’ च ।
वेनवदर्थः । “मखः महखदर्चति (ऋ० सं० १,१,१२,३)” — “विवक्ति
वद्विः स्वपस्य ते मखः (ऋ० सं० ७,६,१०,१)” — इति निगमौ ॥

(१२) विष्णुः‡ । ‘विष्णु व्याप्ति (जु०उ०)’ । ‘विषेः किञ्च
(उ० ३,३७)’ — इति मु-प्रत्ययः । विशेषेणाप्नोति स्वर्गम् । “जूरसि
धृतमानसा जुष्टौ विष्णवे तस्यास्ते (?)” — इति निगमः ॥

(१३) इन्दुः§ । ‘उन्दी क्लेदने (रु०प०)’ । ‘उन्दे रिषादेः
(उ० १,१२)’ — इत्यु-प्रत्ययः । क्लियते सूयतेऽस्मिन् सोमः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१४) प्रजापतिः॥ । प्रजाशब्दः पतिशब्दश्च अपत्यनामसु (१७५
पृ०) ईश्वरनामसु (२६१५पृ०) च व्याख्यातौ । प्रजापतिर्दृष्ट्वादि-
हेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निर० १२, ४४ ।

† निर० ३, ११ ।

‡ प० ४, २, ५, ६ । निर० १२, १८ ।

§ पु० १, १२ ।

॥ प० ५, ४ । निर० १०, ४२ ।

(१५) धर्मः* । ‘घृ ञरणदीप्तोः (भू० प०)’ । ङ-प्रत्ययः ।
 ञरण्यञ्चिन् चोमः, दीप्यन्तेऽचाग्रय इति वा । “धर्मस्त्रेभिर्द्रविषं
 यानट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)” — “सत्यैः कथैः विहृभिर्धर्मिणा
 (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)” — इति निगमौ ॥

इति पञ्चदश यज्ञनामानि ॥ १७ ॥

भारताः^(१) । कुरवः^(२) । वाघतः^(३) । वृक्षबर्हिषः^(४) ।
 यतसुचः^(५) । मरुतः^(६) । सबाधः^(७) । देवयव^(८) इत्यष्टा-
 ट्विङ्नामानि † ॥ १८ ॥

(१) भारताः । ‘भृञ् भरणे (भू० उ०)’ । ‘भृष्टदृष्टियजिपर्व-
 च्यमितमिनमिङ्गमिभ्योऽतश्च (उ० ३, १०७)’ । ‘यज्ञदारेण नृन्,
 सभरतीति’ स्कन्दस्वामी । विभर्त्तेर्वातश्च । ‘पुष्यन्ते’ दक्षिणाभिः ।
 “अमन्यिष्टां भारता (ऋ० सं० ३, १, २३, २)” — इति निगमः ॥

(२) कुरवः‡ । ‘कृ विक्षेपणे (तु० प०)’ । ‘कुरोरुच (उ० १, २४)’
 — इति कु-प्रत्ययः । विक्षिपत्यहानि कर्माणि । यद्वा ; करोतेर्बाङ्-
 स्रकादुत्वम् । कुर्वन्ति कर्माणि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* पु० १, ८ ।

(१) “भारताः” कां रिक्तेषु सर्वत्र ।

(७) “सबाधः । सवताः” — इति न ।

† “इत्युत्तिकां” न ।

‡ तिघ० ६, २९ ।

(३) वाघतः* । व्याख्यातं मेधाविनामसु (३४४४०) । वहन्ति हवीं-
षि । “उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ० सं० १, १, ५, २)” — इति निगमः ॥

(४) वृक्वर्हिषः । ‘वृजौ वर्जने (ऋ० प०)’ । अत्र ह्येदमर्थः ।
निष्ठा ; ‘श्रीदितो निष्ठायाम् (७, २, १४)’ — इतीट्-प्रतिषेधः ।
वर्हिः-शब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (१२३४०) । वृक्वं वर्हिर्यैः ।
“नासत्यो वृक्वर्हिषः (ऋ० सं० १, १, ५, ३)” — इति निगमः ॥

(५) यतसुवः । ‘यसु उपरमे (भृ० प०)’ निष्ठा ; ‘सु गतौ
(भृ० प०)’ । ‘सुवः कः-षिक् च (उ० २, ५७-५८)’ — इति षिक्
प्रत्ययः, इकार-ककाराविसञ्ज्ञकौ । उद्यताः सुवो जुह्वाद्या यैः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) मरुतः† । व्याख्यातं हिरण्यनामसु (२२४०) । “वृहदिन्द्राय
गायत मरुतः (ऋ० सं० ६, ६, १२, १)” — “आर्ष्वन्नं मरुतः
सस्त्रिन्नाजौ (ऋ० सं० १, ४, १४, ५)” — इति निगमौ ॥

(७) सबाधः । ‘बाध लोडने (भृ० आ०)’, क्षिप् । बाधा सह
वर्तते इति सबाधः । राक्षोन्नमन्त्रोच्चारणं रक्षोबाधनात् । “तं
सबाधो यतसुवः (ऋ० सं० ३, १, २८, १)” — इति निगमः ॥

(८) देवयवः‡ । देव-शब्दोपपदात् यातेः ‘मृगयादयसु (उ०
१, ३६)’ — इति कु-प्रत्ययान्तो निपात्यते । देवान् यान्ति मनसा
हविःप्रदानसमये । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टावृत्तिङ्नामानि ॥ १८ ॥

* पु० १५ ।

† पु० १, २ ।

‡ ‘देवया’ निब० १२, ५ ।

ईमहे^(१) । यामि^(२) । मन्महे^(३) । दृष्टि^(४) । शुग्धि^(५) ।
 पूष्टि^(६) । मिमिद्धि^(७) । मिमीहि^(८) । रिरिद्धि^(९) ।
 रिरिहि^(१०) । पीपरत्^(११) । यन्तार^(१२) । यन्धि^(१३) ।
 इषुध्यति^(१४) । मदेमहि^(१५) । मनामहे^(१६) । मायत्^(१७)
 इति सप्तदश याञ्चाकर्माणः* ॥ १६ ॥

(१) ईमहे । 'ई गतौ' दिवादिः । 'बज्रलं छन्दसि (३, ४, ७ ३)'—इति ऋषो लुक् । "इतो वा साधि मीमहे (ऋ० सं० १, १, १२, ५)"—इति निगमः ॥

(२) यामि । 'या प्रापणे' अदादिः । "तच्चा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः (ऋ० सं० १, २, १५, १)"—इति निगमः ॥

(३) मन्महे ‡ । 'मनु अवबोधने' तनादिरात्मनेपदौ । लोपस्या-
 ख्यान्यतरस्याम्बोः (३, ४, १० ७)—इति उ-प्रत्ययस्य लोपः । "वृथं
 हि ते अमन्महि (ऋ० सं० १, २, ३१, ६)"—इति निगमः । 'ईमहे,
 यामि, मन्महे, इति याञ्चाकर्मासु पाठात्—इति स्कन्दखामी ॥

(४) "दृष्टि" ग. C. D. F ।

(५) इतोऽनन्तरमिच्चैव "रिरिहि (१०)" ग ।

(६) इत्यनेन चैतत् "रिरिद्धि" इत्यनन्तरम् ग ।

(१२) "यन्धि" ग. C. D. F ।

* "इति याञ्चा कर्माणः" ग । "इति सप्तदश याञ्चाकर्माणः"—इति च ।
 तत्र तत्र च "मिमिद्धि", "रिरिद्धि" इति ।

† निघ० १, १ ।

‡ "मन.सहे" निघ० १, २५ ।

(४) दद्धि । 'दद् दाने' भूवादिः । व्यत्ययेन शपः सुः । 'ऊङ्गुभ्यो हेधिः (६,४,१०१)' । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(५) शग्धि* । 'शक्नु शक्नौ' स्वादिः । पूर्ववत् सुः । 'झलाञ्जश्-
झसि (८,४,५३)' ॥

(६) पूङ्ङि† । 'पृ पासनपुरणयोः' ऋादिः ष्वादिश्च । व्यत्ययेन शपः, 'बङ्गलं कन्दसि (२,४,७३)'—इति लुक् । अगुणपृष्ठवृभ्यश्च-
न्दसि (६,४,१०२)—इति धि-भावः । "शग्धि पूङ्ङि प्र थंसि
च (च० सं० १,३,२५,४)"—"रायसूङ्ङि स्वधावोस्ति (च० सं०
१,३,१०,२)"—इति निगमौ । "शाक्नी भव यजमानस्य चोदिता
(च० सं० १,४,१०,३)"—इत्यत्र, "शग्धि पूङ्ङि (च० सं० १,३,
२५,४)"—इत्यत्र च 'शग्धिपूङ्ङीति याच्ञाकर्मसु पाठात् शकि-
षणाती याच्ञाकर्माणौ'—इति स्कन्दस्वामिभाष्ये उक्तम् ॥

(७) मिमिद्धि । 'मिद् शेषने (भू० प०)' । 'बङ्गलं कन्दसि
(२,४,७६)'—इति शपः सुः, कान्दसत्वात् ढलोपाभावश्च ॥

(८) मिमीहि‡ । 'माङ् माने' जुहोत्यादिः । व्यत्ययेन हिः ।
'भृजामित् (७,४,७५)' । 'ई हल्यघोः (६,४,११३)' । "यत्
सीं वरिष्ठे वृहती विमिन्वन् (च० सं० ३,८,८,१)"—इत्यत्र
'मिमौहि इति याच्ञाकर्मसु पठ्यते, तस्येदं रूपम्; विविधं याचन्'
—इति हरदत्त-भाष्ये दृष्टम् ॥

* "शेकुः", "आशेकुः" निब० ५, २५. १२, २२. ७, ३० ।

† निब० ४, २ ।

‡ निब० "मिमिती" ८, ११. "मिमान" ८, १२. "मिमिती" ८, ११ ।

(८) रिरिद्धि । 'रिह कत्यने' तौदादिकः* । पूर्ववत् झः
ढलोपाभावश्च ॥

(१०) रिरौहि । 'रौह गतौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदं, ह्यै ऋपः
झुः । "प्रजावतौ रिन्ना गोष्ठे रिरौहि (ऋ० सं० ८, ८, २७, ३)"—
इति निगमः ॥ 'सङ्गायेत्यर्थमवोचद्' भट्टभास्करमिश्रः ॥

(११) पौपरता । षृणोतेर्णिचि, लुङि, उपधाद्भवत्वे, द्वित्वे,
सम्बद्धभावादित्वे, 'दौर्घालघोः (७, ४, ८४)', "ऋतश्च (७, ४, ८२)",
'बहुलं ह्रस्वमाह्रयोगेऽपि (६, ४, ७५)"—इत्यङ्भावः ॥

(१२) यन्तारः । 'यसु उपरमे (भृ० प०)' । हृच्। जस् । "इन्द्र
इन्द्रायः चयति अयन्ता (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)"—इति निगमः ॥

(१३) यन्धिः । 'यसु उपरमे (भृ० प०)' । पूर्ववच्छपो लुक्, हेः
'वा ह्रस्वसि (३, ४, ८८)'—इति हेरपित्वे, 'अङ्गितश्च (६, ४,
१०, ३)'—इति धीभावो मकारलोपाभावश्च । "ऋषो यन्धि
जीवसे (ऋ० सं० ६, ५, ३, २)"—इति निगमः ॥

(१४) इषुधति । 'इषु चरणे' कण्वादिः । "विश्वेराय इषुधति
(ऋ० सं० ४, ३, ४, १)"—इत्यत्र 'इषुधतिर्याच्ञाकर्मणः'—इत्युवटः ॥

(१५) मर्देमहिः । 'मदी हर्षस्वपनयोः' स्वरितेत्, लिङ् ॥

(१६) मनामहे ॥ । 'आ अभ्यासे' व्यत्ययेनात्मनेपदम्, पाप्मा-

* न ह्रस्वतेऽर्थं धातुपाठे, तत्र तु 'रिष्' इति पाठः ।

† निघ०—“अप्राधि” ८, २८. “पारयन्ती” ८, १८. “आप्रा” १२, १६ ।

‡ निघ०—“यच्छत” १२, ४५. “यच्छताम्” ८, १८. “संसन्” ८, १८ ।

§ पु० १४ ।

॥ पु० रचैव (१) ।

भाष्याच्चा (७, ३, ७८)”—इत्यादिसूत्रेण मनादेशः । “सूत्रयो मना-
महे (ऋ० सं० १, २, २१, ३)”—इति निगमः ॥

(१७) मायते । नैरुक्तधातुः ॥

इति सप्तदश याज्ञिककर्माणः ॥ १९ ॥

दाति^(१) । दाशति^(२) । दासति^(३) । राति^(४) । रासति^(५) ।
पृणति^(६) । पृणति^(७) । शिञ्चति^(८) । तुञ्जति^(९) । मंह-
त^(१०) इति दश दानकर्माणः* ॥ २० ॥

(१) दाति । ‘दाप् सवने’ अदादिः, ददातेर्वा ‘वज्रलं हृन्द-
सि (२, ४, ७३)’—इति शपोलुक् । “दातिं प्रिथाणि शिवसु (ऋ०
सं० ३, ५, ८, ३)”—इति निगमः ॥

(२) दाशति † । ‘दाश्ट दाने’ खरितेत् । “घनं यस्ते ददाश-
मर्त्यः (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(३) दासति ‡ । ‘दास दाने’ खरितेत् ॥

(४) राति ॥ । ‘रा दाने’ अदादिः । “तस्य मे रास्य तस्य ते
भक्षणाय (?)”—इति निगमः ॥

(१) “प्रकलि” म. C. D. F ।

(७) इतोऽनन्तरं “हसति”—इत्यधिकम् म. C. D. F ।

(९) नास्तेतत् पदम् म. C. D. F ।

* “इति दानकर्माणः” म ।

† निब०—“दाः” १०, १९. “दातवे” ४, १५ ।

‡ निब०—“दासति” १, ७. “ददाशः” ११, १४. “दाशसे”, “दाशपः”,
“दाशांसः” ११, ११. १२, ४० ।

§ निब०—“दासः” “दासपत्नी” २, १७ ।

॥ पु० २, १४ ।

(५) रासति। 'रासु ऋद्धे' व्यत्ययेन परस्मैपदम् । स नो रास-
रुधसुन्द्रायाः (ऋ० सं० ४, ८, ६, ३)"—इति निगमः ॥

(६) पृणन्ति । 'पृची सम्यक्' रुधादिः । "पृणन्ति सानुसिं क्रतुम्
(ऋ० सं० ८, ७, २ ८, ४)"—इति निगमः ॥

(७) पृणाति । 'पृ पालनपूरणयोः' ऋधादिः स्वादिश्च । "यः पृणाति
स ह देवेषु गच्छति (ऋ० सं० २, १, १०, ५)"—इति निगमः ॥

(८) शिञ्चति* । शिञ्चेः 'सनि मीमा (७, ४, ५४)'—इति इस् ।
'अच लोपोऽभ्यासस्य (७, ४, ५८)', संयोगादिलोपः (८, २, २६)
"यस्तुभ्यं दाश्राद् यो वा ते शिञ्चात् (ऋ० सं० १, ५, १२, ३)"—
इति निगमः । 'शिञ्चतिर्दानकर्मा पठितः'—इति स्कन्दखामिभाष्यम् ॥

(९) तुञ्चति† । 'तुञि हिंसायाम् पालने च' । "तुञ्चे तुञ्चे
य उन्नरे (ऋ० सं० १, १, १४, २)"—इति निगमः ॥

(१०) मंहते‡ । 'वृद्धि महि वृद्धौ' आत्मनेपदी । "स्तोतृभ्यो
मंहते मघम् (ऋ० सं० १, १, २१, ३)"—इति निगमः ॥

इति दश दानकर्माणः ॥ २० ॥

परिस्रव^(१) । पवस्व^(२) । अभ्यर्ष^(३) । आशिष^(४) इति
चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः § ॥ २१ ॥

* निघ० १, ७ ।

† पु० २, १५ ।

‡ निघ० १, ७ ।

(१) "परिस्रव" च ।

§ "इत्यध्येषणाकर्माणः" ग ।

(१) परिस्त्रव* । 'स्रु गतौ (भू० प०)' परिपूर्वः । खोण्मध्यमैकवचनम् । "इन्द्रायेन्द्रो परिस्त्रव (ऋ० सं० ६, ६, १४, ३)"—इति निगमः ॥

(२) पवस्त्रा । 'पूञ् पवने (भू० उ०)' । "पर्वस्त्र सोम मन्द्यम् (ऋ० सं० ७, २, १६, १)"—इति निगमः ॥

(३) अभ्यर्षा । 'ऋष गतौ' तुदादिः । 'इन्द्रस्यभयथा (३, ४, ११७)"—इति श्रयाद्धातुकत्वे कित्वाभावाद् गुणः । "अभ्यर्ष स्वायुधा (?)" —इति निगमः ॥

(४) आश्रिषः? । अत्रोतेर्लेट् । 'सिब्वज्जलं लेटि (३, १, ३४)', इट्, 'लेटोऽडाटो (३, ४, ८४)' ॥

इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः ॥ २१ ॥

स्वपिति^(१) । सस्ति^(२) ति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

(१) स्वपिति ॥ । 'ञि च्वप शयने' अदादिः । तिपि 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके (७, २, ७६)" —इतीट् । "यो दीचिनः स्वपिति (?)" —इति निगमः ॥

(२) सस्ति ॥ । 'षस स्वप्ने' अदादिः । "सस्तु मात सस्तु पिता (ऋ० सं० ५, ४, २२, ५)" —इति निगमः ॥

इति द्वे स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥

* पु० २, १४ ।

† 'पवते' पु० २, १४ ।

‡ "स्वपिति" पु० २, १४ ।

§ पु० २, १८ ।

(१) "रुति" च ।

॥ पु० १४ ।

¶ ति.प०—"कसस्त्रम" ११, १६. "असतः" ४, १८ ।

कूपः^(१) । कातुः^(२) । कर्मः^(३) । वृत्रः^(४) । काटः^(५) ।
 खातः^(६) । अबृतः^(७) । क्रिविः^(८) । सूदः^(९) । उत्सः^(१०) ।
 कृश्यादात्^(११) । कारीतरात्^(१२) । कुशयः^(१३) । देवट^(१४)
 इति चतुर्दश कूपनामानि* ॥ २३ ॥

(१) कूपः । कु-शब्दोपपदात् पिबते: 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १० १)'—इति डः, 'अन्येषामपि दृश्यते (५, ३, १ ३ ७)'—इति दीर्घः । कुक्षितं पानमत्र, कृच्छ्रसाध्यत्वाच्छौचासम्भवाद्वा । यद्वा; 'कूप क्रोधे' दिवादिः । इगुपलक्षणः कः, षष्ठोदरादित्वात् दीर्घः । कुप्यन्त्यस्मै मनुष्याः दुरादानजलत्वात् । यद्वा ; कवतेर्गतिकर्मणः, 'कुपुभ्याञ्च (उ० ३, २ ५)'—इति प-प्रत्ययः, कित्वाद्दीर्घश्च । गम्यते जलार्थिभिः । "चित्तः कूपेऽवहितः (अ० सं० १, ७, २ ३, २)"—इति निगमः ॥

(२) कातुः । 'कै गै शब्दे (भू० प०)' । चितनिगमिमसिष्य-
 विधाञ्कुञ्चिभ्यस्तुन् (उ० १, ६ ७)'—इति बाजसकाप्तुन् । शब्दघते
 षञ्जलत्वादिना । यद्वा ; क-शब्दे उपपदे अतः: 'हृन्दसीषः (उ०

(१) इदमेव पदं "क्रिविः (८)"—इत्यनन्तरम् न ।

(२) नास्तेतन् पदम् न ।

(४) अस्य पुरस्तादेव "वृत्रः (४) काटः (५)"—इति द्वे शब्दे न ।

(६) इत अनन्तरम् "अवटः"—इत्यधिकम् न. C. D. F ।

(८) "क्रिविः" C. D. F ।

(१२) "कारीतरा" न ।

* "इति कूपना" न ।

१,२)”—इति बाहुलकादुष् । कमुदकमस्मिन् अत्यते अधिगम्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) कर्त्तः । करोतेर्वा हिंसार्थात् । ‘हसिष्टृषिषामिदमिषुषूष्-
विभ्यस्तन् (उ० ३, ८ ३)’—इति बाहुलकात्तन् । क्रियते उत्पाद्यते
पुरुषैः, हिंस्यन्त्यत्र चौराः पथिकादीनर्षवतः, कस्य षतः प्राप्तिरचेति
वा । “कर्त्तमन्वेष विन्तमादाय इत्यन्ति (?)”—इति निगमः ॥

(४) वयः । ‘वृञ् सम्भक्तौ (स्वा० उ०)’ । ‘घञ्चै क-विधा-
नम् (३, ३, ५ ष्वा० २)’—इति कः । ‘हञ्जादीनां कें द्वे भवतः
(३, ३, ५ ष्वा० ३) । सम्भज्यते जलार्थिभिः । “वृष्ठां अगुन्तां अवृ-
षा पदौष्ट (ऋ० सं० ५, ७, ८, २)”—इति निगमः ॥

(५) काटः । ‘कटे वर्षावरणयोः (भृ० प०)’ घञ् । आत्रियते
जलार्थिभिः । यदा; ‘अट पट गतौ (भृ० प०)’ घञ् । “काटे नि-
बाळ्ह ष्विरेकइतर्षेः (ऋ० सं० १, ७, २ ४, ६)”—इति निगमः ॥

(६) खानः । ‘खनु अवदारणे (भृ० ष०)’ । निष्ठा । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(७) अवतः* । अवपूर्वादततेः पचाद्यचि (३, १, १ ३ ४) प्रकञ्वा-
दित्वात् पररूपम् (६, १, ८ ४ वा०) । अवातति खन्यमानोऽधोगच्छति
द्रोणाहावमवतमभ्यचक्रम् (ऋ० सं० ८, ५, १ ८, १)—“आवृताषो-
ऽवतासो न कर्त्तृभिः (ऋ० सं० १, ४, २ ०, ३)”—इति निगमौ ॥

(८) क्रिविः । करोतेः छणोतेर्वा ‘छविषृष्विष्विष्विष्विकिकौ-

* निव० ४, २१. १०, ११ ।

† निव० ४, २० ।

दिवि (उ० ४, ५ ६) — इतीन्-प्रत्ययोरिदादेशस्य निपात्यते । कर्त्त-
वदर्थः । “आत्र इन्द्रं क्तिविं यथा (ऋ० सं० १, २, २८, १)” — इति
निगमः ॥

(८) रुदः । ‘रुद चरणे हिंसायाञ्च (भृ० आ०)’ । चरत्यस्मा-
ञ्चलं, हिंसायां कर्त्तवदर्थः । ‘शोभनोदकः सुम्यिरोदकोवा रुदः’ —
इति हरदत्तमिश्रः । ‘उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम् (६, ३, ५७)’ निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१०) उत्सः* । उत्सूवात् सर्त्तः सदेः स्यन्देर्वा उ-प्रत्ययः ।
स्यन्देर्यलोपो बाहुलकात् । उन्देर्वा ‘उन्देर्नलोपश्च (? *)’ —
इति स-प्रत्ययः । उद्गच्छत्यस्मात् जलम्, स्यन्दते आर्द्रीक्रियते वा
जलेन । “उत्सं न काञ्चिज्जपानमक्षितम् (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)”
— इति निगमः ॥

(११) ऋश्यादान् । ‘ऋषी गतौ (तु० प०)’ । ‘अग्न्यादयश्च
(उ० ४, १०८)’ — इति यत्-प्रत्ययो मूर्द्धन्यस्य आदेशो गुणाभावस्य
निपात्यते । ऋश्यामृगाः । ऋश्यान् यति । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३,
२, ३)’ । पञ्चम्येकवचनम् । कूपोहि दुर्ग्रहजलत्वात् ऋश्यान् खण्ड-
यति; खण्डितत्वञ्च जलादानेच्छा न करोति । “रुवं वन्देनमृश्यादा-
दुद्दृपथुर्युवं (ऋ० सं० ७, ८, १६, ३)” — इति निगमः ॥

(१२) कारोनरात् । करणं कारः । करोतेर्घञ् । कारेण
खननक्रियया उत्तरः अधिकः प्रदेशान्तरानुत्कृष्टो वा । यद्वा;

उत्खातमुदकं यस्य सः कारोत्तरः हतोदको वा । पृषोदरादित्वात्
कारोत्तरः । पञ्चम्येकवचनम् । निगमोऽश्वेषणीयः* ॥

(१३) कुशयः । कौ श्रेते । ‘अधिकरणे श्रेतेः (३, ५१५)’—
इत्यच्-प्रत्ययः । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(१४) केवटः । ‘केवृ सेवने (भृ० आ०)’ । ‘शकादिभ्योऽटन्
(उ० ४, ७८)’—इत्यद्-प्रत्ययः । सेव्यते जलार्थिभिः । “माकी सं
भारि केवटे (ऋ० सं० ४, ८, २०, २)”—इति निगमः ॥

इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥

दृपुः^(१) । तक्का^(२) । रिम्वा^(३) । रिपुः^(४) । रिक्का^(५) ।
रिहायाः^(६) । तायुः^(७) । तस्करः^(८) । वनर्गुः^(९) । हुर-
श्चित्^(१०) । मुषीवान्^(११) । मलिम्बुचः^(१२) । अघशंसः^(१३) ।
दृक^(१४) इति चतुर्दशैव स्तेननामानि † ॥ २४ ॥

(१) दृपुः । ‘दृप प्रीणने (दि० प०)’ । ‘ईषेः किञ्च (उ० १,
१३)’—इति वाङ्मलादुप्रत्ययः किञ्च । परद्रव्यापहारात् दृप्यति ।
निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(१) “रिपुः” न. C. D. F । इतोऽनकारमेव ‘रिपुः (४)’—इति ।

(२) “रितक्का” न. C. D. F । इतोऽनकारम् “रिक्का”—इत्यधिकम् न. C. F ।
D पुस्तके तु “दक्का”—इति ।

(३) “रिक्का” न. C. D. F ।

(४) जैतन् पदम् न. C. D. F पुस्तकेषु ।

* स० वा० स० १९, १९ कश्चिकायां ब्रह्मः—“कारोत्तराभिषम्”—इति ।

† “इति खेनस्य” न ।

(२) तक्का । तक्ततिर्गतिकर्षा, 'तक् सङ्घने (भृ० प०)' । 'अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति वनिप् । गच्छति मोषणार्थम्, मोषणेन वा सङ्घते अभिभवति । "तक्का न भ्रुणिर्केना सिषक्लि (ष्ट० सं० १, ५, १०, १)"—इति निगमः ॥

(३) रिभाः । 'रभ रामखे (भृ० आ०)' । पूर्ववदनिप् । ष्टो-
दरादित्वात् इकारो गुणाभावश्च । रभते मोषणविद्यां वेगेन करोति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रिपुः । 'रिफ कत्यन-युद्ध-निन्दा-हिंसादानेषु (तु० प०)'
'ईषेः किञ्च (उ० १, १३)'—इति बाङ्गलकादु-प्रत्ययः । "रिपति"
केचित् पठन्ति । तच्च बाङ्गलकादेव फकारस्य पकारः । रिफति,
मोषणार्थं युद्धते स्मिन्ति वा निन्दते च सत्पुरुषैः । "मा मः स रिपु-
रौत्र (ष्ट० सं० १, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(५) रिक्का* । 'रिचिर् वियोजने (रु० उ०)' । 'अन्वेभ्योऽपि
दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति कनिप् । चकारस्य ककारो व्यत्ययेन ।
वियोजयत्यर्थैरर्थतः, वियुज्यते वा प्राणैः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) रिहायाः । 'रिह कत्यनादौ'—इति क्षीरस्वामी । 'परस्व-
कूटधाविहायम्'—इत्यादिनासुनि आयुडागमो गुणाभावश्च निपा-
त्यते । रिपुवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) तायुः† । 'तायु सन्तानपासनयोः (भृ० आ०)' । 'कन्द-
शौषः (उ० १, २)'—इति बाङ्गलकाद् गुणः । पास्यते यस्मात् सर्वम् ।

* "क्षारैम्" निघ० १, १८, १, १ ।

† निघ० ४, १४ ।

यदा ; तसेहपक्ष्यार्थात् पूर्ववदणि वाञ्छकत् सकारस्य चकारः ।
 'उपसृष्टोसात्रिह लोके आयुषा, यदा तदा राज्ञामारिष्यमाणत्वात्,
 परलोकेऽपि भ्रमणधर्मकत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी । "अपु त्ये
 त्तायवो यथा (च० सं० १, ४, ७, २)"—"उत स्मं बन्तमयिं
 त्तायुम् (च० सं० ३, ७, ११, ५)"—इति निगमौ ॥

(८) तस्करः* । तत्करोतीति षिष्ठस्य 'दिवाविभानिष्ठाप्रभा
 (३, २, २१)'—इत्यादिना ट-प्रत्ययः । 'करोति यत् पापकम्'—
 इति नैरुक्ताः । तच्छब्देन प्रकरणसामान्यादर्थशाधान्वाच्य पापकर्म-
 निर्देशमभिप्रेतमित्याह—'यत् पापकमिति नैरुक्ताः'—इति । वैयाकर-
 णाद्यु शब्दपरत्वात् सामान्येऽप्याहुः 'तदृष्टयोः करपत्योश्चैरदेवतयोः
 सुट् तलोपश्च (६, १, १५ ७ ग० सू०)'—इति । तनोतेर्वा स्थात्
 सन्तानकर्मैति सन्ततम् । तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—'दिवा पयि
 मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन'—इति स्कन्दस्वामी । तनोतेः क्विपि
 न-लोपे तुकि चर्त्तम् । यदा ; 'त्यजियजितमिभ्यो ङित् (उ० १,
 १३१)'—इति अदि-प्रत्यये तत् । कर्मशब्दस्य मकारलोपः । शृषो-
 हरादित्वात् रूपम् । "तन्मूक्यैव तस्करा वनर्गु (च० सं० ७, ५,
 ३२, ६)"—"तस्करार्था पतञ्जे गमः (य० वा० सं० १६, २१)"—
 इति निगमौ ॥

(९) वनर्गुः† । वनशब्दोपपदात् गमेः ङुगव्यादयश्च (उ० १,
 ३६)'—इति डु-प्रत्ययो वडागमस्य निपात्यते । तस्करो हि मोष-
 णार्थं यदा वनं गच्छति । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

* वि० २, १४ । † नि० २, १४ ।

‡ पूर्णप्रदमितरणान कुतो न दृश्यते (च० सं० ७, ५ २२, १) ?

(१०) ऊरश्चित् । 'ह्रस्वा कौटिल्ये (भू० प०)' । क्विप् । रा-
लोपः (६, ४, २१)—इति वकारलोपः । 'चिती सञ्ज्ञाने (भू० प०)' ।
क्विप् । ऊरः कौटिल्यानि चेतयते । यद्वा ; हरतेः 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते
(३, २, ७५)'—इति विचि गुणः, षष्ठोदरादित्वात् अकारस्थोकारः ।
ऊरः अर्थानामाहर्तृन्, चेतयतेः चिनोतेर्वा क्विप् । ऊरः इतानर्थान्
सञ्चिनोति । अपिञ्चद्वात् अच कर्मणि विच् । 'तत्पुरुषे छति षड्-
लम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक् । "अपप्रोथन्तः सनुतऊरश्चितः (ऋ०
सं० ७, ४, २४, ५)"—इति निगमः ॥

(११) मुषीवान् । 'मुष स्तेये (ऋ० प०)' । अच् । 'ह्रदिका-
रादक्लिन्तः (४, १, ४५ वा०)'—इति डीष् । मुषी मोषणमस्यास्ति ।
'ह्रन्दसीवनिपौ (५, २, १२२ वा० ३)'—इति वनिप् । "मुषीवाष्'
ऊरश्चितम् (ऋ० सं० १, ३, २४, ३)"—इति निगमः । अच 'परो-
चहर्त्ता चौरौ मुषीवान्, प्रत्यचहर्त्ता ऊरश्चित्'—इति माधवः ॥

(१२) मलिम्लुचः । मलमस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिच्छाष्टद्विणो-
र्जस्त्रिभूर्जस्त्रलगोमिन्मलिनमलीमसाः (५, २, ११४)'—इति मलिनो
निपात्यते । 'म्लुच स्तेयकरणे (भू० प०)' । 'इगुपधञ्जाप्रौतिरः कः
(३, १, १३५)' । मलिनश्चासौ म्लुचश्च मलिम्लुचः । षष्ठोदरादित्वेन
न-लोपः । निषमोऽन्वेषणीयः । * * * ॥

(१३) अघञ्शः । आङ्पूर्वात् हन्तेः 'अन्येभ्यपि दृश्यन्ते (३,
२, १०१)'—इति डः । षष्ठोदरादित्वात् आङोद्भवत्वं हकारस्य
घलञ्च । शंसेः पचाद्यच् । आहन्ता, बधस्वभावः, आञ्जमनस्य ।
"अघञ्शस्य कस्यचित् (ऋ० सं० १, ३, २४, ४)"—इति निगमः ॥

(१४) वृकः* । व्याख्यातमृत्तिकाङ्गामसु (३५१४०) । वारको मार्गस्थ । “थो नः पूवञ्चो वृकः (अ० सं० १, ३, २४, २)” — इति निगमः ॥

॥ इति षष्ठैश्च खेगनामानि ॥ २४ ॥

निष्पत्^(१) । सखः^(२) । सनुतः^(३) । हिरक्^(४) । प्रती-
च्यम्^(५) । अपीच्य^(६) मिति षण्णिर्णीतान्तर्हितनामधे-
यानि† ॥ २५ ॥

(१) निष्पत्म् । निर-ब्रह्मपूर्वान् गयते: ‘अघ्रादयस्य (उ० ४, १०८)’ — इति यत् प्रत्ययद्विलोपोरेफलोपस्य निपात्यते । निष्पत्तं षड्निर्णीतम्, निर्गतमन्तर्हितं वा । “वृचस्य निष्पत् वि षरन्धापः (अ० सं० १, २, ३७, ५)” — “निष्पत्: सञ्जुतो मन्धा षरामि (अ० सं० २, ३, २१, २)” — इति निगमौ ॥

(२) सखः । सभूर्वात् खरतेर्गतिकर्मणो विशि रपर-गुणः । समोऽन्तलोपः । षस्यगन्तर्गतं विनिर्गतं वा । “सखर्चं यन्मरुतो गीतमोवः (अ० सं० १, ६, १४, ५)” — “यत् सखर्चो जिह्वीष्मिरे यदाविः (अ० सं० ५, ४, २८, ५)” — इति निगमौ ॥

(३) सनुतः‡ । (४) हिरक्॥ । खरादिः । “सनुतर्द्धेहि तं

* प० १८ ।

(५) “प्रतीच्यम्” ख ।

† ‘षट्’ — इत्येव नास्तीति म ।

‡ निघ० १, १६ ।

§ निघ० ६, ७ ।

॥ निघ० १, ८ ।

ततः (ऋ० सं० ६, ६, २६, २)"—“य इं इदृश् द्विगुञ्चु तस्मात्
(ऋ० सं० २, २, २०, २)"—इति निगमौ ॥

(५) प्रतीच्यम्* । (६) अपीच्यम् । अपीच्यमपगतमपचितम्
(निघ० ४, २५)"—इत्यादिभाष्ये ‘प्रत्यपचितं स्थितम्’—इति स्कन्द-
स्वामी । प्रतिपूर्वात् अपमात्रपूर्वाच्च चिनोतेः अन्नरादित्वात् य-प्रत्य-
यष्टिलोपादि च निपात्यते । प्रतीच्यस्य निगमोऽश्वेषणौयः † ॥
“नाम लटुरपीच्यम् (ऋ० सं० १, ६, ७, ५)"—“य उच्चाणामपी-
च्याइ (ऋ० सं० ६, २, २६, ५)"—इति निगमौ ॥ ‘यउच्चाणाम-
पीच्या’—इत्यत्र ‘अपिपूर्वादञ्चतेः ‘ऋत्विगित्यादिना (३, २, ५६)
किन् प्रत्ययः, ततो ‘भवे छन्दसि च (४, ४, ११०)"—इति यत्;
‘अचः (६, ४, १३८)"—इत्यकारलोपः, ‘चौ (६, २, १३८)"—इति
पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘अपीच्योऽप्रकाशः’—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

इति षट् निर्णीतान्तर्हितनामानि ॥ २५ ॥

आके^(१) । पराके^(२) । पराचैः^(३) । आरे^(४) । पराव-
त^(५) इति पञ्च दूरनामानि § ॥ २६ ॥

(१) आके ॥ । (२) पराके ॥ । आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च एते

* “प्रतीकम्” निघ० ७, २१ ।

† निघ० ४; २५ ।

‡ ऋ० सं० ८ ४, ६, ८ प्रत्ययः ।

§ “इति दूरस्य” ग ।

॥ प० २, १६ ।

॥ निघ० ४, ६ । “परा” निघ० १, २ ।

‘पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)’—इति आक-प्रत्ययो धातुलोपस्य निपात्यते । यद्वा; आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च किरते: ‘अन्येष्वपि (३, २, १०१)’—इति उ: । आकीर्णं पराकीर्णं च तद् विचित्रमिव भवति आके निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “चर्यन्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ५, ६, २५, ५)”—इति निगमः ॥

(३) पराचैः* । ‘नीचैरिति वदन्नयं पराकैः’—इति भट्टभास्करमिश्रः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) आरे । अव्ययम् । “न हि त्वदारे निमिषस्य नेत्रैः (ऋ० सं० २, ७, १०, १)”—इति निगमः ॥

(५) परावतः† । ईरयतेर्वहतेर्गतिकर्मणो वा संसाधनेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रोपसर्गात् परोपसर्गाद्वा ‘उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५, १, ११८)’—इति वतिः । षष्ठीदरादित्वात् प्रञ्जब्दस्य पराभावः । प्रकर्षेण ईरति विचित्रं परागतमिव वा तत् भवति । “परावतं परमां गन्तवा उ (ऋ० सं० ८, ५, ३, ४)”—“ससार्षीं परावतः (ऋ० सं० ३, ६, २१, १)”—इति निगमौ ॥

इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥

प्रत्नम्^(१) । प्रदिवः^(२) । प्रवयाः^(३) । सनेमि^(४) ।
पूर्यम्^(५) । अहाये^(६) ति षट् पुराणनामानि ‡ ॥ २७ ॥

* निब० ११, २५ ।

† निब० ७, २६. ११, ४८ ।

(५) ‘पूर्या’ च ।

‡ “इति पुराणानि” न ।

(१) प्रत्नम्* । ‘नञ् पुराणे प्रात् (५, ४, २ पूना० २)’—इति न-प्रत्ययः । “तम् प्रत्नया पूर्वथा विश्वयेमथा (ऋ० सं० ४, २, २ ३, १)”—इति निगमः ॥

(२) प्रदिवः† । “यद्दीमनु प्रदिवः (ऋ० सं० २, २, ८, ३)”—इत्यत्र पुंसिङ्गद्विवचनान्तेन, “ञञं राजाना प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, २ ३, ५)”—इत्यत्र, षष्ठ्येकवचनान्तेन, “इन्द्राय सोमाः प्रदिवः (ऋ० सं० ३, २, १ ८, २)”—इत्यत्र प्रथमाबहुवचनान्तेन च प्रदिवदत्येव सामानाधिकरणदर्शनात् सकारान्तमेतदव्ययमित्याहुः । इन्द्रार्थत्वेनानादिकालप्रवृत्ता इत्यभाषयत् । तेन प्रवतानि दिनान्यस्य षष्ठी-दरादित्वाच्चकारस्य वकारः इत्यादि व्युत्पत्तिः । निगमेषु वचनव्याख्य-यस्याप्रवणीयत्वम् ॥

(३) प्रवषाः । प्रवतं वयो यस्य । वषः कालमात्रमत्र । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(४) सनेमि‡ । अच्ययम् । “सनेम्यस्युयवसमीवाः (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)”—“सनेमि सस्यं स्वपस्यमानः (ऋ० सं० १, ५, २, ४)”—“सनेम्यभं मरुतो जुवन्ति (ऋ० सं० १, ४, ८, ३)”—इति निगमाः ॥

(५) पूर्यम् । ‘पूर्व पूरणे (भू० प०) । पचाद्यच् (३, १, १ ३ ४) । वयः प्रवृत्तिं पूरयतीति, पूर्वस्मिन् काले भवं पूर्यम् ‘भवे कन्दसि

* निघ० १२, २२ ।

† निघ० ४, ८, ८, १८ ।

‡ निघ० ४, ११ ।

(४, ४, ११०)”—इति यत् । यद्वा ; ‘पूर्वेः क्तमिनयौ च (४, ४, १३३)’
—इति यः । “पूर्वोः षोऽन्तरस्य नः (अ० सं० १, २, २०, ५)”—“यः
स्तोमेभिर्वावृधे पूर्वभिः (अ० सं० ३, २, ११, ३)”—इति निगमौ ॥

(६) अङ्गाय । अव्ययम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

॥ इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम्^(१) । नूत्नम्^(२) । नूतनम्^(३) । नव्यम्^(४) । इदा^(५) ।
इदानी^(६) मिति षडेव नवनामानि* ॥ २८ ॥

(१) नवम् । * * * । यद्वा ; ‘णु स्तुतौ (अदा० प०)’ ।
‘अदो रप् (३, ३, ५७)’ । नूयते स्तूयते, अचिरकालेन रमणीय-
त्वात् इति । “नवेन पूर्वं द्यमानास्य (? †)”—इति निगमः ॥

(२) नूत्नम् । नैतेरेव । ‘राखासाखा (उ० ३, १३)’—इत्या-
दिना न-प्रत्ययोदीर्घस्य निपात्यते । “नूयते नूत्ना इदिन्द्र ते वृथ-
मूती (अ० सं० ६, २, २, २)”—इति निगमः ॥

(३) नूतनम् । नवस्य नू-आदेशः, ‘वृत्तनृत्तनथखास्य प्रत्यया
वक्रव्याः (५, ४, २ पूवा० १)’—इति तनप्-प्रत्ययः । “ईद्यो नूतनैरुत
(अ० सं० १, १, १, २)”—इति निगमः ॥

(४) नव्यम् ॥ नवमेव नव्यम् । ‘शाखादिभ्योयत् (५, ३, १० ३)’

* “इति नवस्य” न ।

† निव० ४, १५ ।

‡ “नवो नवो भवति जायमानः” अ० सं० ८, १, २२, ४ ।

§ निव० ७, १६ ।

॥ निव० २, १, ६, ८ ।

—इति स्वार्ये घत् । यदा ; नैतेः ‘अपोयत् (३, १, ८७)’—‘वा-
ज्जोयि प्रत्यये (६, १, ७८)’ । “इन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम्
(ऋ० सं० १, ७, २८, २)”—इति निगमः ॥

(५) इदा । ‘तयोर्दाहिलौ च कन्दसि (५, ३, २०)’—इति इद-
शब्दात् सप्तम्यन्तात् दा-प्रत्ययः । “इदा हि व उपस्तुतिम् (ऋ०
सं० ६, २, ३३, १)”—इति निगमः ॥

(६) इदानीम् । ‘दानीञ्च (५, ३, १८)’—इति तस्मादेव दानी-
प्रत्ययः । “इदानीमङ्ग उपवाच्यो नृभिः (ऋ० सं० ३, ८, ५, १)”—
इति निगमः ॥

॥ इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे^(१) । अभीके^(२) । दभ्रम्^(३) । अर्भकम्^(४) ।
तिरः^(५) । सतः^(६) । त्वः^(७) । नेमः^(८) । ऋक्षाः^(९) । स्तृभिः^(१०) ।
वृद्धीभिः^(११) । उपजिह्विका^(१२) । ऊर्हरम्^(१३) । ऊर्दरम्^(१४) ।
रुम्भः^(१५) । पिनाकम्^(१६) । मेना^(१७) । ग्राः^(१८) । श्रेपः^(१९) ।
वैतसः^(२०) । अया^(२१) । एना^(२२) । सिषक्तु^(२३) । सचते^(२४) ।
भ्यसते^(२५) । रेजत^(२६) इति षड्विंशति द्विश उत्तराणि
नामानि* ॥ २९ ॥

प्रपित्वेइत्यादीनि भाष्यकारेणैव निरुक्तानि (निरु० ३, २०-२१) ॥२९॥

(१५) “रुम्भः” A ।

(२१) “अया”—इत्येवरेव A ।

(२३) “सिषक्ति” न. C. D. F ।

(२४) “सचते” न ।

* “इति द्विशः” न ।

स्वधे^(१) । पुरन्धी^(२) । धिषणै^(३) । रोदसी^(४) । क्षीणी^(५) ।
 अम्भसी^(६) । नभसी^(७) । रजसी^(८) । सदसी^(९) । सद्गनी^(१०) ।
 घृतवती^(११) । बहुले^(१२) । गभीरे^(१३) । गम्भीरे^(१४) । ओण्यौ^(१५) ।
 चम्बौ^(१६) । पाश्वौ^(१७) । मही^(१८) । उर्वी^(१९) । पृथ्वी^(२०) ।
 अदिती^(२१) । अही^(२२) । दूरेअन्ते^(२३) । अपारे^(२४)
 अपारे इति चतुविंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि नाम-
 धेयानि* ॥ ३० ॥

उर्ध्वं हृन्महद्गयद्दरज्यतिशिम्बातानिर्णिगसेमाकेतु-
 र्वट्चिक्यद्विकमिदमिवाचतिविप्रोरेभोयज्ञोभरताईम-
 हेदातिपरिस्रवस्वपितकूपस्तृपुर्निण्यमाकेप्रत्नन्वमप्रपि-
 त्वेस्वधे चिंशत् † ॥

इति निघण्टौ तृतीयाध्यायः समाप्तः ‡ ॥ ३॥

(४) इत उत्तरम् “रोदसि”—इत्यधिकम् म. C. D. F ।

(७) नास्तेतत् म. C. D. F ।

(१५) इतोऽनन्तरम् “नप्वौ”—इत्यधिकम् म ।

(१६) “चम्बौ” म. C. D. F ।

(१७) “पाश्वौ” म. C. D. F ।

(२०) इत उत्तरम् “पृथ्वी”—इत्यधिकम् म. C. D. F ।

(२१), (२२) इमे द्वे न दृश्येते म. C. D. F पुस्तकेषु ।

(२३) क-म-C-D-F-पुस्तकातिरिक्तेषु “अन्ते”—इत्येव, परं तत् देवराज-
 सायकथोरनभिमतम् ।

* “इति द्यावापृथिवीः” म ।

† स-चातिरिक्तेषु नैवं सङ्ग्रहवाक्यमस्ति ।

‡ “इति षष्ठोऽध्यायः” म (इदं प्रकृतम्) । “नैघण्टुके” क ।

(१) खधे* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (१२८-२०८ प्र०) । खेना-
 द्यना भूतग्रामं धारयतः, खं धनं धीयते अगयोरिति वा ।
 द्यावापृथिवीनामसु सर्वत्र दिवचनान्तम् । तथाच “आर्तुं मुवाते
 मिथुनानि नाम (ख० सं० ३, ३, २४, २)”-इत्यत्र, स्कन्दस्वामी-
 ‘मिथुनानि दिवचनसंयुक्तानि नामानि ‘खधे पुरन्धी’-इत्यादीनि
 स्तोत्रभ्यः’-इति ॥

(२) पुरन्धी‡ । पुराणि धीयन्तेऽनयोः । ‘कर्मस्थधिकरणे च
 (३, ४, ८३)’-इति कि-प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्कार उपजनः ।
 निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) धिषणे§ । व्याख्यातं वारुणामसु (८१ प्र०) । खं रक्षितुं
 प्रगल्भे समर्थे, धारयिष्यौ वा देवमनुष्यादीन्, ब्रह्मते, स्त्रयते वा ।
 निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रोदशी॥ । ‘इतीदमस्ति स्त्रीलिङ्गदिवचनान्तम्, द्यावा-
 पृथिव्योर्वर्त्तमानं चास्ति नपुंसकदिवचनान्तम्, अस्ति चाव्ययम् ।
 तत्र निगमानां साधारण्यात् तेषां चयाणामपि साधारणोऽयं पाठः’
 —इत्याहुः । ‘प्रस्तरस्यापि विभुत्वात् “रोदशौ रोदशी च ते (?)”
 —इत्यत्र आद्य ईवन्तो दिवि भुवि च वर्त्तते; अन्यः सान्तः’
 —इति चौरस्वामौ । तत्र हधेरसुन्, पृषोदरादित्वात् धकारस्य

* पृ० १, ११ ।

† “मिथुनानि इन्द्रानि नाम सर्षीं पृन्धी वज्रणे दूरेचनो रोदशी पुरोहिते
 इत्यादीनि नामानि”—इति तत्रैव सायणः ।

‡ पृ० ४, २ । निघ० १, १२, ११, १, १२, २० ।

§ पृ० १, ११ ।

॥ पृ० ४, ५ । निघ० ४, १, १, १०, ४, ११, ८; ५०, १२, १६; ४१ ।

दकारः; स्त्रीलिङ्गे तु 'उगितश्च (४, १, ६)'—इति ङीप्, 'वा ह्रन्द-
सि (६, १, १० ६)'—इति पूर्वसवर्णः । आभ्यां हि विविधं रुद्धामि
सर्वभूतानि । “नमो दिवे हृते रोदसौभ्याम् (च० सं० २, १,
२ ६, ६)”—“होतारं सत्ययजं रोदस्योः (च० सं० ३, ४, २०, १)”
—“इमे विदिशु रोदसौ अपारे (च० सं० ३, २, १, ५)”—इति
निगमाः । “विषितस्तुका रोदसौ नृगणाः (च० सं० २, ४, ४, ५)”
—इत्यादौ अन्तोदानो रोदसौ-शब्दो रुद्रपत्नीवचनः—इति
माधवः ।

(५) ङोणी* । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१० पृ०) । “अ-
ङोणी सचते माहिना वाम् (च० सं० २, ४, २३, ५)”—इति
निगमः ॥

(६) अभसौ† । व्याख्यातसुदकनामसु (८८ पृ०) । बाहुलका-
दचापि नुम् । यदा ; अभसुदकमनयोरस्ति, मत्वर्थीयस्य लुक् । एक-
त्रावभिष्टमपरत्रावश्रित्यमाणमादित्यमण्डलस्यम् । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(७) नभसौ‡ । ‘षह बन्धने (दि० उ०)’ । ‘नहेर्दिवि भस्य
(उ० ४, २० ५)’—इति असुम् । साहचर्याद् उभे अपि नभः-शब्दे-
नोच्यते । सम्बध्यते पुण्यवद्भिः । निगमोऽश्वेषणीयः ॥

(८) रजसौ§ । ‘रञ्ज रागे (भृ० उ०)’ । ‘भूरञ्चिभ्यां कित् (उ०
४, २११)’—इत्यसुम् । ‘रजकरजनरजसौति वा न-लोपः रजके

* पु० १, १ ।

† पु० १, ११ ।

‡ पु० १, ४ ।

§ पु० १, ० ।

स्वगुणे भूतानां 'रजोरजतेर्गतिकर्मणः'—इति माधवः । गम्यते
पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) सदसी । सदरेसुन् । सीदक्यनयोर्देवमनुष्यादयः । निग-
मोऽन्वेषणीयः* ॥

(१०) सङ्गमी । सदरेव मनिन् । “पुराणोः सङ्गनोः कुतुरन्तः
(ऋ० सं० ३, ३, २८, २)”—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(११) घृतवती । उदकवती । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) बङ्गले । बङ्गिष्ठः—इति महन्नामसु व्याख्यातम् (३० पृ०)
बङ्गभिः पदार्थैस्तद्वती । “उर्वी पृथ्वी बङ्गले दूरेऽन्ते (ऋ० सं० २,
५, ३, २)”—इति निगमः ॥

(१३) गभीरेऽ । (१४) गभीरेऽ । व्याख्याते वाङ्नामसु
(७८ पृ०) । गम्यते सत्पुरुषैः, प्रतितिष्ठक्यनयोर्देवमनुष्यादयः ।
निगमोऽन्वेषणीयौ ॥

(१५) ओष्ठी । ‘ओष्ट अपनयने (भृ० प०) । ‘इन् सर्वधा-
तुभ्यः (उ० ४, ११४)’ । ‘लुदिकारादङ्गिनः (४, १, ४५ वा०)’—
इति ङीष् । अपनयतः स्वाश्रितानां क्लेशान् । यदा; अवतेर्लुटि,
हान्दसत्वात् सम्प्रसारणो गुणश्च, टित्वात् ङीष् । “अभि त्वं देवं
सवितारमोष्ठीः (य० वा० सं० ४, २५)”—इति निगमः ॥

* “ब्रह्मणी षधि चक्रिते सदः” ऋ० सं० १, ६, ८, २. निगमोः द्रष्टव्यः ।

† पु० १, ११ ।

‡ निघ० १, २१ ।

§ पु० १, ११ ।

(१६) चम्बौ । 'चमुच्चदने (भू० प०)' । 'ह्रस्विभितनिधनिर्जि-
स्वर्जिभ्यजः (उ० १, ७८)'—इति ज-प्रत्ययः । चमन्यमयोः । "उत्तान-
योसुम्बोर्ध्यानिरन्तः (ष० सं० २, २, २०, ३)"—इति निगमः ।

(१७) पार्श्वैः* । 'स्युञ्ज संस्यञ्जने (तु० प०)' । 'स्युञ्जेः श्वण्-गुणौ
ष्ट च (उ० ५, २७)'—इति श्वण्-प्रत्ययो धातोः ष्ट-भावश्च । षित्नाद्
वृद्धिः । व्यत्ययेन पुंलिङ्गता । "पार्श्वैः"—इति पाठान्तरम् । संस्युञ्जतो
व्याप्तुतः सर्वान् पदार्थान् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१८) मही† । एतदादीनि चत्वारि पृथिवीनामसु व्याख्यातानि
(१२४०) । मद्दत्तौ पूजनीये वा । "वेपेते भियसा मही (ष० सं०
१, ५, ३१, १)"—इति निगमः ॥

(१९) उर्वी‡ । विस्तीर्णे, आच्छादयित्री वा स्वर्गाधःस्थितलो-
कस्य । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) पृथ्वी§ । प्रथिता विस्तारिता ब्रह्मणा सृष्टिकाले ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२१) अदिती॥ । देवमनुष्यादिसकलप्रपञ्चधारणेऽदीने इत्यर्थः ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) अही¶ । गोनामसु व्याख्यातम् (२३०४०) । गम्यते
प्राणिभिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

* निब० ४, २ ।

† पु० १, १ (१२००) ।

‡ पु० १, १ (१२४०) ।

§ पु० १, १ (१२४०) ।

॥ पु० १, १ (१२४) ।

¶ पु० १, १० ।

(२३) दूरेअन्ते* । दुः-ब्रह्मोपपदान् एतेः 'दुरीणोलोपश्च (उ० १, १८)'—इति रक्-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च । 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफलोपः, लोपे पूर्वस्य दीर्घः (६, ३, १११) । 'अन्तो अततेः (निघ० ४, २५)'—इति भाष्यम् । तच्च बाहुल्यकान्तम् मकारस्यान्ता-देवः । 'दुःखेन गम्यते दूरमतोद्घादेर्मध्याच्च सततगतौ भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वासि'—इति स्कन्दस्वामी । दूरे अन्तमवसानगति-र्थयोः । 'तत्पुरुषे छति बज्रस्यम् (६, ३, १४)'—इत्यलुक् । "समान्या विर्युते दूरेअन्ते (छ० सं० ३, ३, २५, २)"—इति निगमः ॥

(२४) अपारे† । 'पार तौर कर्मसमाप्तौ' जुहोत्यादिरदन्तः । घञ् । समाप्तिरिति वा समाप्यतेऽनेनेति वा पारः । 'अपारे दूर-पारे (निघ० ६, १)'—इति भाष्ये । 'अविद्यमानं पारमन्तं यथोः ते अपारे । दूरत्वेन पराभवं दर्शयति पुराणदृष्ट्या वा लोकपर्यन्तताम्'—इति स्कन्दस्वामी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

अध्यायपरिसमाप्तिसूचकद्विर्वचनमिति सिद्धम् ॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने

द्वितीयाध्यायः ॥ ३ ॥

॥ इति नैघण्टुकं नामाद्यं काण्डं समाप्तम् ॥

* निघ० ४, २५ ।

† तिघ० ६, १ ।

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टम्)

खरादीनीति पूर्वसुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य (३२४०, ३३०४०, ३७०४०), निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्य-स्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रत्ययाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते । तच्च, निगमव्याख्यानादि यदचाननुसंहितं, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

(१) खः* । सु-पूर्वादन्तैरौरयतेर्वा 'अन्येष्वोऽपि वृश्चन्ते (३, १, ७५)'—इति विचि वृश्चि-ग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वादकर्त्तर्यपि भवति । ईरयतेरिकारस्याकारो व्यत्ययेन, गुणः । 'खरादिनिपात-मव्ययम् (१, १, ३०)', सुपो लुक् (२, ४, ७१), रेफस्य विसर्जनीयः (८, २, १५) । शोभनमरणं गमनम् सुखाय हिताय वा यस्य, शोभनं वा प्रेरणं तमसां यस्य, सुष्ठु वा कृतो रग्निभिः रसानादातुम्, भासं वा ज्योतिषां नक्षत्रादीनां, भासा सुष्ठु कृतः प्राप्तइति वा, खरादित्यः द्यौश्च । सु सुष्ठु शोभनमरणमस्यांशरूपैर्वा पुष्यवद्भिरर्थते, सुष्ठु वा पुष्यकृत ईरयति खृतो रमैः खृतो भाभिर्ज्योतिषा, खयमेव वा दीप्तम् । "भृभुवः खुः (य० वा० सं० ३, ३०)"—इति दिव उदाहरणम् । "एभिर्नो अर्केर्भवानो अर्वाङ् खर्णं ज्योतिः (ख० सं० ३, ५, १०, ३)"—इत्यादित्यस्य ॥

(२) वृश्चिः† । प्र-पूर्वादन्तेः स्पृशतेर्वा 'वृष्णि-वृश्चि-पाष्णि-

* पृ० १, ११ ।

† निघ० १, १४ ।

सूर्णि-भूर्णि (उ० ४, ५२)'—इति नि-प्रत्ययः, प्राज्ञेः स्पृशेश्च पृञ्-
भावो निपात्यते । प्राञ्जुतएनं शुक्लो वर्णः संस्पृष्टा रसान् । * * * ।
कृतव्याख्यानमन्यत् पूर्वेण । संस्पृष्टा भासं ज्योतिषामस्पृष्टो भाषेति
वा पृञ्जरादित्यः । द्यौस्तु संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पृष्णकङ्किस्य 'सुकतां वा
सृतानि ज्योतींषि यन्नचचाणि (ऋ० सं० १, ४, ७, २. सा० भा०)'
—इति श्रुतेः । “पृञ्जेः पुत्रा उ॒प॒मा॒मे॒ रभि॒ष्टाः (ऋ० सं० ४, २,
२ २, ५)”—इति निगमो दिवः । “अ॒यं वे॒न॒स्यै॒दय॒त्पृ॒ञ्जि॒र्गर्भाः
(ऋ० सं० ८, ७, ७, १)”—इत्यादित्यस्य ॥

(३) नाकः* । नयतेः 'पिनाकादयश्च (उ० ४, १५)'—इत्याक-
प्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते । नेता रसानाम्, नेता भासामात्मौ-
द्यानाम्, ज्योतिषां प्रणायकश्चादित्यः । द्यौस्तु ; कमिति सुखनाम,
न कम् अकम् असुखम्, न अकं यच्च स नाकः । 'नभ्राक्षपात्रवेदा
६, २, ७५)'—इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । “न वा असुं लोकं
जग्मुषे किञ्च नाकम् (निरु० २, १४)”—इति ब्राह्मणम् । अत्यन्त-
सुखमित्यर्थः । “नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितः (ऋ० सं० २, १,
१०, ५)”—इति दिवः । तन्ने अधि नाके अस्मिन् (ऋ० सं० ८,
७, १८, २)”—इति निगमश्चादित्यस्य ॥

(४) गौराः† । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६५०) । गमिरचान्तर्णी-
तस्यर्थः । गमयति रसान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः, गच्छति वान्तरिक्षे
इति गौरादित्यः । यत्पृथिव्या उपरि दूरं गता, यद्वास्यां ज्योतींषि

* निरु० २, १५ ।

† पु० १, १ ।

गच्छन्तीति गौः द्यौः । “गवामसि गोपतिरेकदम्भ (ऋ० सं० ५, ६, २, ३, ६)”-इति दिवः । “उतादः परुसे गवि (ऋ० सं० ४, ८, २२, ३)”-इत्यादित्यस्य ॥

(५) विष्टप्* । ‘द्यभि प्रतिबन्धे (ऋ० सं० ५०)’ । वि-पूर्वात् क्विपि भकारस्य पकारो व्यत्ययेन । विष्टम्भिराविश्रतेऽर्थे वर्तते । यद्वा; विश्रेरेव बाज्जलकाद्रूपसिद्धिः । पृथिवीतो रसानादातुमाविष्टोऽभिनविष्टइत्यर्थः । एवमेव भासं ज्योतिषां भासा वाविष्टोव्याप्तः आदित्यः । द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च । “उद्यद्भ्रस्य विष्टपम् (ऋ० सं० ६, ५, ६, १)”-इत्याद्युदाहरणम् ॥

(६) नभः† । नयतेरसुनि गुणे ‘नयः’-इति स्थिते बाज्जलकात् यकारस्य भकारः । नाक-शब्देन समानोऽर्थः । अथवा भासन-शब्दस्य ह्रस्वत्वं, सकारलोपः, नकारभकारयोश्च स्थानविपर्ययः, सान्तलञ्च । सर्वत्र सूत्रप्राप्त्यनूक्तौ पृषोदरादित्वात् द्रष्टव्यम् । यद्वा; न भाति ‘नभः । असुनि भातेष्टिलोपश्च । एतेन द्यौर्याख्याता । “ज्योतिष्मति प्रतिमुञ्चते नभः (?)”-“स्वर्जज्ञानोनभसा (ऋ० सं० ७, २, १४, ५)”-इत्याद्युदाहरणम् ॥

इति षट् साधारणानि दिवश्चादित्यस्य ॥ १, ४ † ॥

* निघ० २, १४. ५, २० ।

† पु० १, ४ ।

‡ इमानि षट् पुरस्ताद् (२१३०) ख्यातानि ।

इदमाद्युपमानामानि । भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि (निरु० ३, १ ३-१८) । निपातप्रायत्वात् शब्दनिर्वचनस्यावक्यत्वात् उदाहरणमात्रमत्र प्रदर्शयते ।—

(१) इदमिव* । (२) इदं यथा† । अत्र इदंशब्द उपमानशब्दसन्निधानाय प्रयुक्तः । इवादयश्च निपाताः, पराश्रयस्योपमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः । “इन्द्र इवेह भ्रुव स्निग्धा (ऋ० सं० ८, ८, ३१, २)” — “यथावातो यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)” ॥

(३) अग्निर्न ये‡ । अत्र न-शब्द उपमानार्थः । “अग्निर्न ये भ्राजसा रुक्मवक्षसः (ऋ० सं० ८, ३, १२, २)” ॥

(४) “चतुरसिद्दमानात्”§ (ऋ० सं० १, ३, २३, ४) । अत्र चिच्छब्दः ॥

(५) “भ्राह्मणा प्रतचारिणः” (ऋ० सं० ५, ७, ३, १) । उपमाप्रतिपादनेनादिलोपात्तुप्रोपमः ॥

(६) “वृक्षस्य नु ते पुरुङ्गत वयाः” (ऋ० सं० ४, ६, १७, ३) ॥ । अत्र नू-शब्दः ॥

(७) जार आ भगम् । “उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ० सं० ७, ६, १०, १)” । अत्र आकारः ॥

* निरु० १, ४; १०. ८, १० ।

† निरु० ३, १५ ।

‡ निरु० १, ४. ७, २१. १०, १२ ।

§ प० ४, २ । निरु० १, ४. ५, ४. १०, २८ ।

॥ पु० २, १५ ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Chaitanya-chandrodaya, Nátaka, 3 fasci.....	Rs. 1 14
Srauta Sútra, As'valáyana, 11 fasci.	6 14
Látyáyana, 9 fasci.....	5 10
S'ankara Vijaya, 3 fasci.	1 14
Daśa-rúpa, 3 fasci.....	1 14
Kaushitaki Bráhmaṇopanishad, 2 fasci.	1 4
Sánkhya-sára, 1 fasci.	0 10
Lalita-vistara, 6 fasci.	3 12
" " Translation, 1 fasci.	1 0
Taittiriya Bráhmaṇa, 24 fasci.	15 0
Taittiriya Sañhitá, 31 fasci.	19 6
Taittiriya Aranyaka, 11 fasci.	6 14
Maitri Upanishad, 3 fasci.	1 14
As'valáyana Grihya Sútra, 4 fasci.....	2 3
Mimáñsá Darsana, 15 fasci.....	9 6
Táñdya Bráhmaṇa, 19 fasci.	11 14
Gopatha Bráhmaṇa, 2 fasci.	1 10
Atharvana Upanishads, 5 fasci.	3 2
Agni Purána, 14 fasci.	8 12
Sáma Veda Sañhitá, 37 fasci.	23 12
Gopála Tápani, 1 fasci.....	0 10
Nrisiñha Tápani, 3 fasci.	1 14
Chaturvarga Chintámani, 36 fasci.	22 8
Gobhiliya Grihya Sútra, 12 fasci.	7 8
Piñgala Chhandah Sútra, 3 fasci.....	1 14
Taittiriya Prátisákhiya, 3 fasci.	1 14
Prithiráj Rásu, by Chand Bardai, 4 fasci.....	2 8
" " Translation, Part II, 1 fasci.	1 0
Rájatarangini,	4 0
Mahábhárata, vols. III. and IV.,	40 0
Purána Sangraha,	1 0
Páli Grammar, 2 fasci.	1 4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3 2
Chhándogya Upanishad, English, 2 fasci.....	1 4
Sáñkhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sánhitya Darpaṇa, English, 4 fasci.....	2 8
Bráhma Sútra, English,	1 0
Kátantra, 6 fasci.	6 0
Kámandakiya Nitisára, 4 fasci. (Fasci. 1, out of stock.)	2 8
Bhámati, 8 fasci.	5 0
Aphorisms of Sándalya, English, Fasci. 1.,	0 10
Vayu Purána, 6 fasci.	3 12
Kathá Sarit Ságara, English Translation, 7 Fasci.....	7 0

Prakrit Lakshanam, fasci. 1.,	Rs. 1 1
Nirukta, 2 fasci	1 4
Vishnumriti, fasci. 1.,	0 10
Srauta Sutra of Apastamba, fasci. 1.,	0 10

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,	Rs. 25 0
Risálah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),	1 4
Fihrist Tûsi, 4 fasci.	3 0
Nukhbat-ul-Fikr,	0 10
Futúh-ul-Shám, Wáqidí, 9 fasci.	5 13
Futúh-ul-Shám, Azadí, 4 fasci.	2 3
Magházi of Wáqidí, 5 fasci.	3 2
Isábah, 28 fasci., with supplement,	20 14
Tárikh-i-Firúz Sháhi, 7 fasci.	4 6
Tárikh-i-Baihaqí, complete in 9 fasci.	5 10
Muntakhab-ut-Tawárikh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	9 6
Wis o Rámin, 5 fasci.	2 3
Iqbálnámah-i-Jahángiri, complete in 3 fasci.	1 14
'Alamgirnámah, 13 fasci., with index,	8 3
Pádasháhnámah, 19 fasci., with index,	11 14
Muntakhab-ul-Lubáb, by Kháfi Khán, 19 fasci., with index,	12 12
Áin-i-Akbari, Persian text, 4to., 22 fasci.	27 3
Áin-i-Akbari, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I,	12 4
Farhang-i-Rashidi, 14 fasci., complete,	17 8
Nizámi's Khiradnámah-i-Iskandari, 2 fasci. complete,	2 0
Akbarnámah, 17 fasci. with Index,	20 0
Maáshir-i-'Alamgiri, by Muhammad Sáqi, complete, 6 fasci., with index,	3 12
Haft Asmán, history of the Persian Maşnawi,	1 4
Tabaqát-i-Náçiri, English translation, by Raverty, 10 fasci.	10 0
Tabaqát-i-Náçiri, Persian text, 5 fasci.	3 3
History of the Caliphs (English Translation), 6 fasci.	6 0

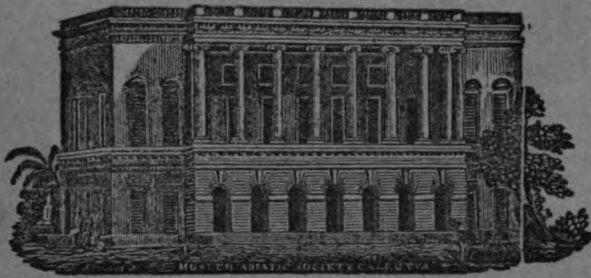
MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XX, 1843-51, to Subscribers at Re. 1 per number and to non-subscribers at Re. 1-8 per number; vols. XXIV, XXVI, XXVII, 1855, 1857-58, and vols. XXX, XXXIII to XLIX, 1861, 1864-80, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VI. to XI. and vols. XIII. XVII. XIX. and XX. each,	Rs. 10 0
Do. Do. Index,	5 0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	2 0
— of Arabic and Persian Manuscripts,	1 0
Tibetan Dictionary,	10 0
— Grammar,	3 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	14 0
Istilahát-i-Súfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1 0
Jawámi' ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to.	2 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,	3 0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, Han Kcong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	1 3
'Ináyah, a Commentary on the Hidáyah, Vols. II. IV.,	16 0
Analysis of the Sher Chín, by Alexander Csoma de Körös,	1 0
Khazánat-ul-'ilm,	4 0
Sharáyat-ul-Islám,	4 0
Anis-ul-Musharrihin,	3 0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,	2 0
Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 Coloured Plates,	6 0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 477.

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PAN̄DIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.

VOL. I.

FASCICULUS V.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1882.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

			Rs.	As.
1.	Ātharvaṇa Upanishads, Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
2.	Āśvalāyana Gṛihya Sūtra, Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2	8
3.	Agni Purāna, Fasc. I—XIV @ /10/ each	..	8	12
4.	Aitareya Āraṇyaka of the Rig Veda, Fasc. I—V @ /10/ each	..	3	2
5.	Aphorisms of Śāṅḍilya, Fasc. I	..	0	10
6.	Aphorisms of the Vedānta, Fasc. III—XIII @ /10/ each	..	6	14
7.	Brahma Sūtras, Fasc. I	..	1	0
8.	Bhāmatī, Fasc. I—VIII @ /10/ each	..	5	0
9.	Bṛihat Āraṇyaka Upanishad, Fasc. II—IV, VI—X @ /10/ each	..	5	0
10.	Ditto English Translation, Fasc. II—III @ /10/ each	..	1	4
11.	Bṛihat Saṃhitā, Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	..	3	14
12.	Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, Fasc. I—III @ /10/ each	..	1	12
13.	Chaturvarga Chintāmaṇi, Fasc. I—XXXVII @ /10/ each	..	23	4
14.	Chhāndogya Upanishad, Sanskrit Fasc. I and IV @ /10/ each	..	1	4
15.	Ditto English, Fasc. I and II @ /10/ each	..	1	2

(Continued on third page of cover.)

(८) “मेवो भूतो इ^१ मि यन्नयः (ऋ० सं० ५, ७, २४, ५)”^० ।
अथ भूत-शब्देनोपमोच्यते ॥

(९) तद्रूपः^१ । (१०) तद्वर्णः^१ । रूपशब्देन वर्णशब्देन चोत्तरप-
देन समासादुपमा प्रतीयते ॥

(११) तद्वत्^१ । पूर्ववत्शब्दस्यार्थः । “प्रियमेधवदं चित्त (ऋ०
सं० १, ३, ३१, ३)” । ‘तेन तुल्यं क्रियाचेद् वतिः (५, १, ११५)’ ॥

(१२) तथा ॥ । “तमप्रज्ञया पूर्वया विश्वयेमथा (ऋ० सं० ४,
१, २३, १)” । ‘प्रज्ञपूर्वविश्वेमात् थाल् इन्द्रसि (५, ३, १११)’—
इति इवार्थेऽयं थाल् विहितः ॥

इति द्वादशोपमानामानि ॥ ३, १३ ॥

“तथा”—इत्यस्थानन्तरं “सिंहः”—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते,
तत्र पठनीयम्, ‘अथ लुप्तोपमानि (निर० ३, १८)’—इत्यादि-
भाव्यस्य तु “ब्राह्मणा व्रतचारिणः (५)”—इति पूर्वमुक्तस्य लुप्तोपमस्य
प्रपञ्चत्वात् ॥

* “भूतम्” पृ० १, १२ ।

† पृ० २, ७ ।

‡ निर० २, २ ।

§ “वदितिसिद्धोपमा” निर० २, १७ ।

॥ “आइति च” निर० २, १६ ।

¶ इत्यादि न व्याख्यातानि १२ श्लो० (१२०४०) ।

(१) प्रपिले* । (२) अभीक्ष्णौ । इत्याद्यस्य । प्रपूर्वादाप्रोतेर्निष्ठायां प्राप्त-शब्दस्य प्रपिल-भावः । यद्वा; 'इत्यादयोऽन्येभ्योऽपि ङ्ङ्ङन्ते'—इतीकन्-प्रत्यये बाहुल्यकादाप्रोतेराकारलोपः । पिल-शब्द आसन्नार्थः । प्रकृष्टदेशकालयोः प्राप्तिः प्रपिले इति ॥ ॥ अभिपूर्वादञ्चते: 'अस्त्रीकादस्य (उ० ४, २ ५)—इतीकन् प्रत्ययो धातुलोपस्य निपात्यते । अभ्यन्ते आसन्ने इत्यर्थः । सोपसर्गां सप्तम्यन्तौ यथा-इष्टाविति पठितौ ॥ "आपिले नः प्रपिले त्वय मागहि (ऋ० सं० ५, ७, २०, ३)"—"अभीक्ष्णे चिदु लोककृत् (ऋ० सं० ८, ७, २१, १)"—इत्यपि निगमौ ॥

(३) दभ्रम्† । (४) अभ्रकम्‡ । इत्यस्य । दभ्रमिति दञ्चोतेर्नधकर्मणः 'स्फायितञ्चि (उ० २, १ २)'—इत्यादिना रक्, 'अनिदिताम् (६, ४, २ ४)'—इति न-लोपः । सुदभ्रं सुच्छेदम् अस्यत्वात् ॥ ॥ हरते: 'अभ्रकञ्च पृथुक पाका वयसि'—इति क-प्रत्यये, हकारस्य भकारे गुणे रपरत्वे अकारे सोपजने च अभ्रकमिति निपात्यते । अद्वयतमूनपरिमाण इत्यर्थः ॥ "मा मे दभ्राणि मन्यथा: (ऋ० सं० २, १, ११, ७)"—"नमो मद्दह्यो नमो अभ्रकेभ्यः (ऋ० सं० १, २, २ ४, ३) ॥

(५) तिरः॥ । (६) सतः॥ । इति प्राप्तस्य । अप्राप्तस्येत्यपरः पाठः । त्रतेरसुनि बाहुल्यकात् अकारस्येकारः । तीर्षं प्राप्तमागतम् ॥ ॥ सत्तेरसुनि रेफस्य वकारः । सतः संघृतम् ॥ अप्राप्तस्येति पाठे पराजितं

*, †, ‡ निघ० २, २० ।

§ निघ० २, २०. ४, १५ ।

॥ निघ० २, २०. १२, ३२ ।

¶ निघ० ३, २० ।

तरुणं सरुणं च द्रष्टव्यम् ॥ “तिरस्त्रिदयंवा परि” (ऋ० सं० ४, ४, १६, २)”—“पार्श्वेभिन्दन्सुत एति ररुषः (ऋ० सं० ५, ७, ८, १)” ॥

(७) लः* । (८) नेमः† । इत्यर्द्धस्य । अर्द्धशब्दोऽत्र सम्प्रविभाष-
वचनः, अर्द्धं हरते इति नपुंसकनिर्देशात् । लः अपगतः अपत्य समु-
दायान् गतः पृथग्भूतः । तनोतेरुपधायाः पूर्वउकारः, चणादेशः,
नकारस्य विसर्जनौथः इति स्कन्दस्वामी । तनोतेः ‘सर्वनिष्पुष्परिष्व-
लष्व (उ० १, १५१)’ इति वन्-प्रत्ययष्टिलोपो निपात्यते ॥ ॥

नेमशब्दोऽस्मनामसु व्याख्यातः (२१० पृ०) । सर्वादिरयम् । समुदा-
यादवनीतः पृथग्भूत इत्यर्थः ॥ “पीयति त्वो अमुंत्वो गृणति (ऋ०
सं० २, २, १६, २)”—“प्र नेमस्मिन् ददृशे शेमो अन्तः (ऋ० सं० ८,
१, ६, ५)” ।

(८) ऋषाः‡ । (१०) सृभिः§ । इति मन्त्राणाम् । ‘ऋष गतौ
(तु० प०)’ । ऋषेः ‘इशुपधात् कित् (उ० ४, ११६)’—इति किदिन्-
प्रत्ययः । ऋषिरत्र उदर्शविशिष्टः । उद्गतानि ऊर्द्धमीरितानीव प्रका-
शन्ते ॥ ॥ ‘सृञ् आष्ठादने (क्र्या० उ०)’ । कर्मश्लेषादिकः
क्रिप्, बाहुलकान्तुम् भवति । तीर्थानि प्रसारितानि विशीर्षानि च
प्रकाशन्ते हि । तस्य पाठो यथादृष्टम् ॥ “अमी य ऋचा निहिता
स उच्चा (ऋ० सं० १, २, १४, ५)”—“पशन्तो यामिव सृभिः (ऋ०
सं० ३, ५, ६, २)” ॥

* निघ० १, ७, १, २० ।

† निघ० ६, २० ।

‡, § निघ० १, २० ।

(११) वक्षीभिः* । (१२) उपजिहिका । इति सौमिकानाम् ।
 वषट्कारस्य नामसु व्याख्यातः (२८८५०) । 'जातेरस्त्रीविषयात्
 (४, १, ६३)'-इति स्त्रीष । जातिवृद्ध्याय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टोलोभे
 स्त्रीलिङ्गो प्रसिद्ध इति स पठितः ॥ ॥ वसन्ति हि ते मृदसुप-
 जिहिकाः । 'श्रव्यङ्गजिह्वा (उ० १, १५२)'-इति जिघ्रतेर्जिघर्त्सेर्वा
 व-प्रत्ययान्तं निपात्यते जिह्वा, 'सञ्ज्ञायां कन् (५, ३, ८७)', 'प्रत्य-
 यस्यात् (७, ३, ४४)'-इतीलम् । उपजिघ्रन्ति काष्ठम्, उपरचषा-
 दोदकस्य उपजिहिका ॥ "यदत्युपजिहिका यदसौ अतिमपति
 (ऋ० सं० ६, ७, १२, ६)" वषट्कारस्यैव निगमः ॥ "वक्षीभिः
 पुचमयुवो अदानम् (ऋ० सं० ३, ६, २, ४)"-इति स्त्रीलिङ्गस्य ॥

(१३) ऊर्दरम्† । (१४) ऊदरम्‡ । इत्यावपनस्य । ऊर्दर-
 उत्पूर्वात् 'हृ विदारणे (ऋ० प०)'-इत्यस्मात् 'ईर गतौ (अदा०
 षा०)'-इत्यस्माद्वा 'ऊदोरप् (३, २, ५७)', अजि च ऊर्दरं मुदीरं
 वा सूर्दरम् । ऊर्दरं तद्दीर्घं मध्यतः, ऊर्दमीर्षं गतं वा
 दीर्घमिति स्वादित्वान्निष्ठानत्वम् (८, २, ४४) ॥ ॥ ऊदरम्,
 मृहनामसु व्याख्यातम् (३०७५०) । ऊदरम् । "तमूर्दरं न
 पृणता यवेन (ऋ० सं० २, ६, १४, ५)"-"समिद्धो अञ्चन् ऊदरं
 मतौनाम् (य० वा० सं० २८, १)" ॥

* प० २, २. निघ० ३, २०. ५, ३ ।

† निघ० ३, २० ।

‡ निघ० ३, २० ।

§ पु० २, ४. निघ० ३, २० ।

(१५) रत्नः* । (१६) पिनाकम् । इति दण्डस्य । 'रभ राभस्त्रे
(भू० आ०)' अचालभने वर्तते । कर्मणि घञ् । 'रभेरभस्त्रिटोः
(७, १, ६ ३)'—इति नुम् । आरभन्ते आश्रयते ह्यवृत्तभाय दण्डः ।
"आ ता रभन्त जित्रयः (ष्ट० सं० ६, ३, ४ ५, ५)" ॥ ॥
पिनाकं—'पिष सञ्चूर्षने (ह० प०)' । 'पिनाकादयश्च (उ० ४, १ ५)'—
इति आक-प्रत्ययः, षकारश्च नकारो गुणाभावश्च निपात्यते ।
प्रतिपिनष्टि हिनस्त्वनेन ब्रचून, दण्डाकारं धगुद्वयते, तच्च ह्रडितो
महादेवीयमेव सामान्येन । "अवततधन्वा पिनाकावसः क्षत्तिवाषाः
(य० वा० सं० ३, ६ १)" ॥

(१७) मेना† । (१८) ग्राः‡ । इति स्त्रीषाम् । उभावपि
अद्भौ व्याख्यातौ वाङ्मनामसु (८१।८८४०) । नामयन्ति हि ताः
पतिश्वरुमातुसादयः पूज्या भूषयितव्याश्चेति स्मरणात् । गच्छन्त्ये-
नाश्रपत्यार्थिनः । "अमेनांश्चिञ्जनिवतस्यकर्ध (ष्ट० सं० ४, १, २८,
९)"—"ग्रास्त्राहन्तं नपयोऽतन्वत (ता० ब्रा०)" ॥

(१९) श्रेपः॥ । (२०) वैतसः॥ । इति सुप्रजननस्य । श्रेपः—
शपतेरसुनि बाहुलकात् स-ब्रह्मस्य श्रे-भावः । स्पृशत्यनेन स्त्रीश्चि-
यम् । तद्धेतुतस्य विशिष्टानन्दलक्षणं स्त्रीसुखं स्याद्ब्रह्मेनोच्यते ।
त्वग्निद्रियस्यर्भमाचकं श्रेपमित्युदाहरणेऽकारान्तत्वेन दर्शनात् करणे
घञन्त इति केचित् सकारलोपो वा तच्च द्रष्टव्यः । यद्यपि 'वृह-

*, † निब० २, ११ ।

‡ पु० १, ११. निब० २ ११ ।

§ पु० १, ११. निब० २, ११. १०, ४०. ११, ४६ ।

॥, ¶ निब० २, ११ ।

श्रीभ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च (उ० ४, १८ ६)”—इति श्रीः असुना-
 गमेन कथञ्चिच्छेपः सिद्ध्यति तथापि तच्चार्यानां चित्यात् “मुष्कबोर-
 दधात् सपः (?)”—“मुष्कयोर्मिहिता सपः (?)”—“मा
 नो मघेन निःषपि (?)”—इत्यादौ सप-शब्देन मेहनस्याभिधाना-
 दर्थोचित्याच्च स-शब्दस्य श्ले-भावेन कथञ्चिच्चिर्वोदुं युक्तमिति सपते-
 रित्युक्तम् । तथाचोक्तम्—‘अर्थानित्यः परीक्षेत न संस्कारमाद्रियेत’—
 इति ॥ ॥ विपूर्वात् ‘तसु उपचये (दि० प०)’—इत्यस्मात् पचा-

च्चि (३, १, १ ३४) वितसः । वितस एव वैतसः । प्रश्नादित्वाद्द् ।
 विश्लेषेण तस्यति क्षीणीभवति प्राक् सम्भोगकालात् । यदा; विमञ्चिक-
 मितिषत् वि-शब्दः प्रतिषेधार्थीयः । न तस्यति अक्षीणम् सेकसाम-
 र्थस्यानुपक्षीणत्वात् । “यस्यानुषक्तः प्रहराम् श्रेपम् (च० सं० ८, ३,
 २ ७, २)”—“चिः स्रमाङ्गः अथयो वैतसेन (च० सं० ८, ५, १, ५)” ॥
 (२१) अथा० । (२२) एना । इत्युपदेशस्य । प्रत्ययामिधान-
 निशेषपदेशोऽभिमतः । सामान्येन चैते चिच्चपि लिङ्गेषु । अनयेति
 पदस्य न-शब्दलोपेन अथा । “अथा ते अग्रे समिधा विधेम (च०
 सं० ३, ४, २ ५, ५)”—इति स्त्रिया समिधा सामानाधिकरण्यात् ॥

॥ एना ‘द्वितीयाटौस्त्रेणः (२, ४, ३४)’—इति इदमेतदेर-
 ष्वादेशविषये एनादेशः, द्वितीयेकवचनस्याकारः । “एना वै अग्निज-
 मया (च० सं० ५, २, २१, १)”—इति नपुंसकस्य मनसो सामा-
 नाधिकरण्यात् । एना पत्या तन्व१ संज्ञस्य (च० सं० ८, ३, २ ५,
 २)”—इति पुंसः पत्युः सामानाधिकरण्यात् ॥

(२३) सिषक्तु* । (२४) सचते† । इति । सिषक्त्विति कर्तुरभिधानम् । तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादतत्राह सेवमानस्येति । वैचारणसिद्धान्तप्रसिद्धार्थमेवमवोचत्, परमार्थतस्तु धात्वर्थप्रतिपादनपरतथैवास्थातपदोपादानमर्थाभिगमत्वञ्च । अतश्चैतदुक्तं भवति । सिषक्तु सचत इति सेवार्थो धात्व इति । तथाहि । “भावप्रधानमास्थातम्”—इति हि स्वसिद्धान्तः । सिषक्तुः सचते । ‘सच समवाये’ भूवादिः खरितेत्, अच सेवार्थः । सिषक्त्विति लोटि तिपि ञप् । तस्य ‘सञ्जलं कन्दसि (२,४,७६)’—इति झुः । ‘अर्चिपिपत्थोश्च । ‘सञ्जलं कन्दसि (७,४,७८)’—इत्यभ्यासस्येत्वम् । “स नः सिषक्तु यस्तुरः (ऋ० सं० १,१,३४,२)” —“सचस्वा नः स्वस्यै (ऋ० सं० १,१,२,४)” —इति तु चयानिगममुदाहरणम् ॥

(२५) भ्यसते‡ । (२६) रेजतेॴ । इति । भयवेपनयोर्धातुः भ्यसते इति । रेजते इति नैदक्तोधातुः । उभावप्युभयोरर्थयोः । “यस्य शुभाद्भोदसौ अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २,६,७,१)” —“रेजते अग्ने ष्टिचिवी मुखेभ्यः (ऋ० सं० ५,१,८,४)” —इति ॥

इति षड्विंशतिर्दिशनामानि ॥ ३,२८ ॥ ॥

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टं समाप्तम्)

*, † ‘सचति’ ‘सचति’ निघ० पु० २, १४ । निघ०—‘सचते’, ‘सचन्ते’ २, २१. ७, २२ । ‘सचत’ ८, २६ । ‘सचन्ताम्’, ‘सचन्त’ २, २१. ८, ७२ । ‘सिषक्तु’ २, २१. ११, ४८ । ‘संसचावचै’ ५, ८ । ‘सचा’ निघ० ४, २. निघ० ५, ५. ११, ५० । ‘सचासु’ निघ० ५, ५ ।

‡ निघ० २, ११ । ‘अभ्यसेताम्’ निघ० २, २१. १०, १० ।

ॴ इतानि च न वाङ्मतानि परस्मात् (२००४०) ।

अथ चतुर्थाध्यायः ।

अथ नैगमं नाम द्वितीयं काण्डं व्याख्यायते—

जृहा^(१) । निधा^(२) । शिताम^(३) । मेहना^(४) ।
 दमूनाः^(५) । मूषः^(६) । इषिरेण^(७) । कुहुतन^(८) । जठ-
 रे^(९) । तितउ^(१०) । शिप्रे^(११) । मध्या^(१२) । मन्दू^(१३) ।
 ईर्मान्तासः^(१४) । कायमानः^(१५) । लोधम्^(१६) । शीरम्^(१७) ।
 विद्रधे^(१८) । द्रुपदे^(१९) । तुग्वनि^(२०) । नंसन्ते^(२१) । न-
 संन्त^(२२) । आहनसः^(२३) । अन्नसत्^(२४) । इषिणः^(२५) ।
 वाहः^(२६) । परितक्मया^(२७) । सुविते^(२८) । दयते^(२९) ।
 नूचित^(३०) । नूच^(३१) । दावने^(३२) । अकूपारस्य^(३३) ।
 शिशीते^(३४) । सुतुकः^(३५) । सुप्रायणाः^(३६) । अप्रायुवः^(३७) ।
 च्यवनः^(३८) । रजः^(३९) । हरः^(४०) । जुहुरे^(४१) । व्यन्तः^(४२) ।
 क्राणाः^(४३) । वाशी^(४४) । विषुणः^(४५) । जामिः^(४६) । पिता^(४७) ।
 शंयोः^(४८) । अदितिः^(४९) । एरिरे^(५०) । असुरिः^(५१) ।
 जरते^(५२) । मन्दिने^(५३) । गौः^(५४) । गातुः^(५५) । दंसय^(५६) ।

(१) “दमूनाः” न ।

(२) “मूषः” च ।

(३) “इषिरः” न ।

(४) “जठरम्” च, न ।

(५) “असतः” च ।

(६) “परितक्मा” न ।

तूनाव^(१०)। चयसे^(१८)। वियुते^(१९)। ऋधक्^(२०)। अस्याः^(२१)।
अस्य^(२२)। इति द्विषष्टिः पदानि* ॥ १ ॥

(१) जहा। हन्तेर्लिङ्गुत्तमैकवचने णसि, द्विवचने, अभ्यासचर्त्वे, कुत्वाभावो नकारलोपश्चान्दसत्वात्। जघानेत्यर्थः। “जहा को असादीषते (ऋ० सं० ६, ३, ४ ८, ९)” ॥

(२) निधा। नि-पूर्वाङ्गधातेः ‘आतसोपसर्गे (३, १, १ ३ ६)’- इति कः। निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षिग्रहणाय। निधा पात्रसमूहः। “सुसुग्धस्मान्निधयेव बद्धान् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)” ॥

(३) श्रितामः। अत-शब्दस्य रेफलोपोऽतोदीर्घत्वं मशब्दस्योप-जनः। अङ्गे अतत्वाद् दोः श्रिताम। सित-शब्दस्य वा सकारस्य शकारः, अन्यत् पूर्ववत्। योगिः श्रिताम। योनिर्गुदम्। विधितः। विविधं सितो बद्धो भवति पुरीषोत्सर्गवेत्सार्था विकसति सङ्कोच * * *। “पार्श्वतः श्रितामः श्रितामः (य० वा० सं० ११, ४ ३)” ॥

(४) मेहना॥। मंहतेर्दानकर्षणे ष्युट्, बाङ्गलकादकारस्यैकारो नकारलोपश्च। सुपांसुसुगित्यादिना चोराकारादेशः। मंहनीयं धनादि। कन्दोगानां ‘महहना’-इत्येवं रूपं पाठः॥। प्रसङ्गेन

* इतीत्यादि न-इच्छवे न-पुस्तके, नापि तत्र चत्वारः।

† निघ० ४, १. “उज्जिहीते” ४, ११।

‡ निघ० ४, २. “निषान्” ३, ६. “निधिः २, ४।

§ निघ० ४, २।

॥ निघ० ४, ४।

१ १ २ २ ३ ३ ३ ३

¶ “यदिञ्च चिन्म इच्च नासि त्वादात्मद्विवः” सा० द० भा० ४, १, ४।

च वेदान्तराधीतस्य व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतम् (निब० ४, ४) ।

“यदिङ् चिच मेहना (ऋ० सं० ४, २, १०, १)” ॥

(५) दमूनाः* । ‘दम उपशमे दाने वा’ । दान्नेपुरुषे वा, दमे घञ्-
मृहे वा मनो यस्य स दमूनाः । दन्तम-शब्दस्य न-लोपः । दमदान्त-
शब्दयोर्दभावः, मनः-शब्दे मकारात्परस्याकारस्य ऊकारादेशः । दमशब्दो
व्याख्यातो मृहनामसु (३१० पृ०) । ददातेर्द्युटि दानं, दमेर्मिष्ठावां
मतुपि दन्तमः । ‘दमेरूनसिः (उ० ४, २२८)’—इति वैयाकरणाः† ।

“जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं० ३, ८, १८, ५)” ॥

(६) मूषः‡ । ‘मूष स्त्रिये (ऋ० प०)’ । ‘क्षिब्वचिप्रच्छि (३, २,
१७८ वा०)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्द्वातिष्ठसिद्धिः (भा०)’—इति
क्षिप् दीर्घस्य । जष् । मूषिकाः । सुगुप्तमपि मुष्णन्ति हरन्ति ।
“मूषो न शिन्ना व्यदन्ति माथ्यः (ऋ० सं० १, ७, २१, ३)” ॥

(७) इषिरेणॠ । ‘इषु इष्वायाम् (तु० प०)’ । ‘इषिमदिसुदि
(उ० १, ५१)’—इत्यादिना किरष् प्रत्ययः । यद्वा; इषयतेर्गतिकर्मणः
ईषेर्दन्तार्थस्य वा बाऊलकात् किरष् इषभावस्य । मनो विशेषण-
मेतत् । * * * । “इषिरेण ते मनसा सुतस्य (ऋ० सं० ६, ४,
१२, २)” ॥

(८) कुहन्तम्॥ । करोतेर्लोपमध्यमपुरुषव्यञ्जनस्य त-शब्दस्य

* निब० १, १४. २, २. ४, ५ ।

† उनसिरिति ऋसादिरेव पाठः प्रायः किञ्च सूर्यवाचकदमनः-शब्दोऽपि ऋस-
त्रमं एव इष्यते प्रायेण लोके ।

‡ निब० ४, ५. ६ ।

ॠ ॥ निब० ४, ७ ।

‘तप्लनपत्नघनाश्च (७,१,४५)’—इति छान्दस्यसनादेशः । तच्च
त-ञ्च एवार्थवान् न-ञ्चस्त्वपजनेऽनर्धकः । कुरुतनेत्यस्य प्रतिपा-
दनार्थमाह भाष्यकारः,—‘कर्त्तन-इत्तन-यातनेत्यनर्धका उपजना
भवन्ति (नि० ४,७*)’—इति । अथ बह्वचनमन्वेऽप्येवंरूपा उप-
जनाः सन्तीति प्रतिपादनार्थम् । ‘मोयक्’, ‘आञ्जसे रसुक’—इत्येव-
मादयः । “रिप्रेण तपसा कुरुतन (?)”—“अर्ध्वर्धवः कर्त्तना
श्रुष्टिमसौ (ऋ० सं० २,६,१४,३)”—“तपिष्ठेन इत्तना इत्तना
तम् (ऋ० सं० ५,४,३०,२)”—“प्रयातन सखीं रच्छा सखायः
(ऋ० सं० २,३,२६,३)”—“हृत्वाथ ब्रह्मन् वि भजस्व वेदः (ऋ०
सं० ८,३,१८,२)”—“ब्राह्मिणाः पितरः बोध्यायः (ऋ० सं० ५,
१,२०,५)” ॥

(८) जठरम् । जग्ध-ञ्चोपपदात् धृञे दधातेर्वा ‘कृदरादसश्च
(उ० ५,४२)’—इति अरन् प्रत्ययो जग्धञ्चस्य जभावो धकारश्च
ठकारश्च निपात्यते । जग्धं भक्ति मञ्ज मस्मिन् ध्रियते तिष्ठति,
धीयते प्रक्षिप्यत इत्यर्थः । “आसिञ्चस्व जठरे मध्वञ्जुर्मिम् (ऋ० सं०
३,३,११,१)” ।

(१०) तितञ् । तनेतेस्तुदेशे निष्ठार्या मनुपि उपधाया इत्वं
इकारलोपो वकारश्च सम्प्रसारणं तलोपश्च । तिलमाचं तुल्यं वा ।
तिस्रञ्चद्वात् तिः, तुल्यञ्चद्वात् लकारतकारौ । मत्वर्थे बह्व्रीहिः ।

* मूले तु नैवं पाठक्रमः ।

† नि० ४, ७ ।

‡ नि० ४, ८ ।

ततेन मध्येन, तुभ्यैच्छिद्रैः, तिस्रमाचैश्च तैस्तद्वत् । तनेतेः क्कान्ता-
इतिर्वैयाकरणाः । ततं तितड । “सक्तुमिव तितडना पुनक्तुः (ख०
स० ८, २, २ ३, २)” ॥

(११) शिप्रे* । ‘सृष्ट गतौ (भृ० प०)’ । ‘स्फायितश्चिवश्चिञ्चकि-
चपिष्टपिटपि (उ० २, १२)’—इति रक्, बाहुलकात् सृ-ब्रह्मस्य
शि-भावः । अन्नं गन्धनं प्रति सृप्ते भवतः । “वि व्यस्त्र शिप्रे वि
सृजस्त्र धेने (ख० सं० १, ७, १ ३, ४)” ।

(१२) मध्या† । मध्य-ब्रह्मात् सप्तम्येकवचनस्य ‘सुपां सुलुक् (७,
१, ३६)’—इत्यादिना आकारः । मध्ये इत्यर्थः । “मध्याकर्त्तुर्वि
ततं सं जभार (ख० सं० १, ८, ७, ४)” ॥

(१३) मन्दू‡ । मन्देस्तृप्यर्थात् ‘भृष्टृञ्जीटपरि (उ० १, ७)’—
इत्यादिना बाहुलकाद्-प्रत्ययः । मदेर्वा उ-प्रत्ययो जुम् च । प्रथ-
मादिवचनम् । द्वतीयैकवचनस्य वा ‘सुपां सुलुक् (७, १, ३६)’—
इत्यादिना पूर्वसवर्णः । मदिष्णू मदिष्णुना वा । “मन्दू समानवर्षवा
(ख० सं० १, १, १२, २)” ॥

(१४) ईर्म्मान्तासः§ । ‘ईर प्रेरणे (षु० प०)’ । ‘अर्त्तिस्तुसुञ्ज-
ष्टुचि (उ० १, १ ३७)’—इति मन् प्रत्ययः । अन्तब्रह्मो व्याख्यातः
(२ ६ ५ पृ० ॥) । आदित्याम्ना उच्यन्ते । ते च सप्त । तेषां ये अन्तान्

* प० २ । निब० ४, १०. ६, १७ ।

† निब० ४, ११ ।

‡ निब० ४, १३ ।

§ निब० ४, १२ ।

॥ ‘अकोऽतवेः’ निब० ४, २५ ।

ईर्ने, ईरिताः प्रेरिता विरला इत्यर्थः । अथवा अम्यश्च अन्तो जघनं सर्वेषामीर्मः पृथुरित्यर्थः । “ईर्मा^१न्तासुः सिञ्चिकमध्यमासुः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)” ॥

(१५) कायमानः* । ‘चायू पूजानिग्रामनयोः’ भूवादिः, स्वरि-
तेत् । चायमानः । चकारस्य ककारः । यद्वा ; कमेर्षिङ्, ततो लटः
ग्रामच् । कामथमानइत्यस्य मकारलोपः । “काय^१थानो नना लम्
(ऋ० सं० ३, १, ५, २)” ॥

(१६) लोधम्† । ‘लुञ् धर्ष्ये’ ऋः । लुञ्शब्दस्य बलोप उकार
लौलञ्च । लुञ्मित्यर्थः । “लो^१धं नथन्ति पशु मन्थमानाः (ऋ० सं०
३, ३, २३, ३)” ॥

(१७) शीरम्‡ । ऋङ्ः ‘स्फार्यतश्चिवश्चिश्चि (उ० २, १२)’—
इत्यादिना बाहुलकाद्भक् । अन्तोतेर्वा पूर्ववद्भक् धातोः शी-भावस्य ।
अथमग्निश्च्यते । अनुशायिनमाग्निं वा । अनु गम्यन्ते भूतानि जङ्ग-
मानि जाठरात्मना, स्थावराणि च सूक्ष्मेण अनभिव्यक्तशक्त्यात्मना यः
ज्ञेते व्यवतिष्ठते, अन्तोति वा । एवंशीलः । “शीरं^१ पावकशोचिषम्
(ऋ० सं० ३, १, ६, ३)” ॥

(१८) विद्रुधे§ । विपूर्वात् ‘दृभी भये’-इत्यस्मात् अनेकार्थत्वेन
हिंसार्थात् ऋः । विद्रुधा इति स्थिते ऋकारस्य रादेशो बकारलो-
पस्य । बङ्गवचनस्य स्थाने एकवचनम् । विविधं हिंसितेषु कुपितेषु
इत्यर्थः । “कनीनुके^१व विद्रुधे (ऋ० सं० ३, ६, ३०, ७)” ॥

*, †, ‡ निर० ४, १४ ।

§ निर० ४, १५ ।

(१८) द्रुपदे* । द्रु-ब्रह्मोद्गमपर्यायः । द्रुममयेषु पदेषु पादु-
काख्येषु इत्यर्थः । वचनव्यत्ययः पूर्ववत् । “नवे द्रुपदे अभंके (ऋ०
सं० ३, ६, ३०, ७)” ॥

(२०) तुम्बिनि† । त्वर्ष्यब्रह्मोपपदान् गमेः ‘अन्वेभ्योऽपि वृश्चने
(३, २, ७५)’—इति वनिपि त्वर्ष्य-ब्रह्मस्य तु-भावो गमेष्टिसोपस्य ।
कुठनीत्यर्थः । तद्विपानायावगाहनाय वा क्षिप्रमानच्छन्ने । सप्तम्येक-
वचनम् । “सुवास्त्रा अधि तुम्बिनि (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७)” ॥

(२१) नमन्ते । नमेर्मकारात् परः सुगागमः, क्यथेनात्मने-
पदम् । नमन्ति इत्यर्थः । “कवित्रंसन्ते मरुतः पुनर्नः (ऋ० सं०
५, २८, ५)” ॥

(२२) नमन्तः । ‘नम कौटिल्ये’ भ्रवादिरात्मनेपदी, अत्रा-
प्रोतिर्गमतेर्वार्ये वर्त्तते । ‘कन्दसि कुङ्कुलङ्खितः (३, ४, ६)’—इति
वर्त्तमाने कङ् । ‘बज्रसं कन्दस्यमाङ्गुषोमेऽपि (६, ४, ७५)’—इत्यङ्-
भावः । प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा । “घृतस्य धाराः नमिधो नमन्तः (ऋ०
सं० ३, ८, ११, ३)” ॥

(२३) आह्नसः‡ । आह्नतेरसुम्, मत्वर्थीयस्य कुक् । ‘स्रजे
इदमाह्नतम्’, ‘ब्राह्मणे इदमाह्नतम्’—इत्यादिप्रथोदङ्गनात् आह्नन्ति-
वचनार्थः । आह्नवन्तो वचनवन्त इत्यर्थः । “धे ते मदी आह्नसो
विहायसः (ऋ० सं० ७, २, ३३, ५)” ॥

*, † निघ० ४, १५ ।

‡ निघ० ४, १५, ७, १७ ।

§ निघ० ४, १५ ।

(२४) अक्षसत्* । 'अदेर्मन्'—इति मनिन् । अद्यते इत्यक्ष
अक्षम् । तस्मिन् सौदन्ति सनोति वा तत् । अक्षान्युपपदे सदेः सनो-
तेर्वा 'अन्वेभ्योऽपि वृश्मन्ते (३, २, ७५)'—'क्षिप् च (३, २, ७६)'—
इति क्षिपि रूपम् । सनोतेर्नकारलोपे वृक्षत्वे पिति तुक् । "अक्षसक्ष
संसतो बोधयन्ती (ऋ० सं० २, १, ७, ४)" ॥

(२५) इक्षिणः† । 'इषेरिष्कार्थात् (तु० प०)' 'इषियुधीन्धि
(उ० १, १४२)'—इति मक्-प्रत्ययः । इषतेरिषतेर्वा बाउल्लकात्
मक्कि धातेरिषभावः । इष्वा, गमनं, दर्शनं वा इक्ष । 'अनइनिठनी
(५, २, ११५)' । यदा ; उणादिकोमिन् प्रत्ययः । एषितारो इविषां
स्तुतौनाञ्च गन्तारो, इष्टारो वा सर्वार्थानाम् । "ते वा त्रौमन्
इक्षिणो अभीरवः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)" ॥

(२६) वाहः‡ । वद्यतेः 'वहस्य'—इति णिदसुन् । देवताः प्रत्युद्य-
मानत्वात् वाहः स्तुतिः । अथवा यदेतत् कूपसमीपे तदुदकस्रोद्धृ-
तस्य स्नानमावाह इति लोके प्रसिद्धम्, तत्सदृशत्वात् सोमरसस्य
पूर्वमधिषवणं चर्म वाह इत्युच्यते । "इन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्
(ऋ० सं० ३, ३, १८, ३)" ॥

(२७) परितक्काटैः । परिपूर्वात् तकतेर्गतिकर्मणे मनिन् । परितः
सर्वतो गच्छति, सर्वस्मिन् क्षेत्रे राचिरसि । अथवा तक्कोष्णं तत्
परित उभयत एनां परिगृह्यते वर्त्तते इति । तदुक्तम् । 'तक्को-
त्युष्णनाम, तक इति मत इति तेन परितक्का सति थकारोपजनेन

*, †, ‡ निब० ४, १६ ।

§ निब० ४, १६, १९, २५ ।

परितक्कमा' । “कस्मै हितिः का परितक्कमासीत् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)” ॥

(२८) सुविते* । सुपूर्वादेतेः ऋ-प्रत्ययः, * * । ‘बुङ् प्राणिगर्भ-
मोचने’—इत्यस्माद्वा ऋ ङान्दसत्वादिङागमः उवङ् च । सप्तम्येकवच-
नम् । शोभनं गम्यते यच्च स्वर्गादौ तत्, प्रसूते प्रजायां वा । “सुविते
माधाः (य० वा० सं० ५, ५)” ॥

(२९) द्यते† । ‘द्य दानगतिरक्षणहिंसादानेषु (भू० आ०)’,
अनेकार्थत्वात् विभागदहनगमनेष्वपि वर्त्तते । “महोपनानि द्य-
मानः (ऋ० सं० २, १, १९, २)” —इति दाने । “नवेन पूर्वं द्यमानाः
स्याम (निघ० ४, १७)” —इति रक्षणे । “थएक इद्धिदयते (ऋ० सं०
१, ६, ६, २)” —इति दाने विभागे वा । “दुर्वर्त्तुर्भीमो द्यते वनानि
ऋ० सं० ४, ५, ८, ५)” —इति दहने । “विददसुर्दयमानो वि अचून्
(ऋ० सं० ३, २, १५, १)” —इति हिंसायाम् । “मां वायसो द्रोषा
दयमानो अबुबुधत् (निघ० ४, १७)” —इति गतिकर्मा ॥

(३०) नूचित‡ । (३१) नूच॑ । अनयोः पदद्वययोः * * ।
“अद्या चिन्नूचित्तदपो नदीनाम् (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)” —“नू च
पुरा च सदेनं रथीणाम् (ऋ० सं० १, ७, ४, २)” ॥

(३२) दावने॥ । ददातेः ‘आतो मनिन्कनिब्वनिपस्य (३, २,
७४)’—इति व्यत्ययेन कर्मणि वनिप् । ततः षष्ठ्यर्थे द्वितीयार्थे वा

* निघ० ४, १७ ।

† निघ० ४, १७, ९, ४२ ।

‡, § निघ० ४, १७ ।

॥ निघ० ४, १८ ।

सतुर्थी (१, ६, ६२ वा०), अतोपाभावश्चान्दसः (६, ४, १३४) ।
देवस्य देवं नेत्यर्थः ॥

(३३) अक्षुपारस्य* । 'पृ पाक्षनपूरणस्योः (जु० व०)' । अक्षु ।
पारः पाक्षनं पूरणं वा । अक्षुस्मिन् पाक्षनं पूरणं वा अक्षु तदक्षुपारं
सत् कोर्दीर्घविनाक्षुपारम् । तस्य दावने इति सम्बन्धः । "अक्षुपारस्य
दावने (अ० सं० ४, २, १०, ६)" । आदित्यस्य सुद्रावण्यक्षुपारी ।
पूर्ववत् । कच्छपोऽप्यक्षुपारः । क्षुपस्यै कर्मण्युपपदे अर्णेः कर्मण्यण् ।
अक्षुपारः अक्षुपारः । कच्छपोहि सति सम्भवे इदं नञ्छति न
क्षुपस्योद्भवमात् । अथाद्यां निगमाः पर्येकाः ॥

(३४) त्रिभ्रौते । 'त्रौ तनूकरणे' दिवादिः परस्मैपदौ । अथ्यथेव
त्रयः त्रौ त्रौकारस्येत्यमात्मनेपदस्य । अतीत्यर्थः । "त्रिभ्रौते इष्टे
रक्षवे त्रिभिर्त्वे (अ० सं० ३, ८, १४, ३)" ॥

(३५) सतुकः† । सुपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मणो 'गेष्टे कः (३, १,
१४४)'—इति बाङ्गसंज्ञात् क-प्रत्ययोऽकारस्योत्कारस्य । सुपूर्वादा
तुष्टस्योत्कारस्य उपजनः अकारस्य अकारस्य वा ककारभावस्य । सुग-
जनः सुप्रजा वा । "अग्निः सतुकः सतुकेभिरथैः (अ० सं० ७, ५,
३१, ७)" ॥

(३६) सुप्रान्त्यथाः । सु-प्र-पूर्वादथतेर्द्युष्ट । 'उपसर्गस्थाधत्तौ (८, १,
१८)'—इति अतोपाभावश्चान्दसः । सु-प्र-गमना इत्यर्थः । "सुप्रा-
अथा अस्मिन् अतो वि असन्तामृताद्युष्ट (य० वा० सं० १८, ५)" ॥

* निव० ४, १८ ।

† निव० ५, १८, ५, १२, १०, १०; १८ ।

‡ निव० ४, १८ ।

(३७) अप्रायुवः* । प्र-आ-इत्युपसर्गद्वयपूर्वात् 'यु मित्रशे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'गेहे कः (३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् क-प्रत्ययः, उवङ्ङि कृते अन्यस्याकारस्य लोपे च जसि रूपम् । 'सुपां सुलुक् (७, ३, ३८)'—इति जसः स्थाने सुः । न प्रायुवोऽप्रायुवः । अप्रगतमनस्काः न प्रमाद्यन्त इति । "अप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे (ऋ० सं० १, ६, १५, १)" ॥

(३८) अवानः† । अन्तर्णीतण्यर्थात् अवतेः 'युच् बङ्गलम् (उ० १, ७४)'—इति युचि पूर्वच बाङ्गलकादौर्धः । देवान् प्रति क्षोमानां आवयिता गमयिता क्षोतेत्यर्थः । हृदिन्वादिप्रसङ्गनिवृत्तिः? "युवं अवानं मनयं यथारथम् (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४)" । अवनस्य तु "अवनो भार्गवः शार्यातां मानवमभिषिषेच (ऐ० ब्रा० ८, ४, ७)"—"अद्गवानवत् अवनवत् अगुत्रत् (?)" —इत्यादिनिर्गमः प्रसिद्धः ॥

(३९) रजः‡ । व्याख्यातं द्यावापृथिवीनामसु (३७ ३५०) । (४०) हरः§ । ज्वलन्नामसु (३६० ५०) व्याख्यातम् । रजस्तज्ज्योतिरुदकलोकासृग्दिनवाचकम् । अनुरञ्जयति ह्येतत् सर्वं स्त्रेण स्त्रेण व्यापारेण सर्वप्राणिनः । "द्या ते अग्ने रजःश्रिया (य० वा० सं० ५, ८)"—"भुवो यज्ञस्य रजसस्य नेता (ऋ० सं० ७, ६, ४, ६)"—"त्वया दृह्णानि सुकृते रजांसि (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"चिरात्रेण रजस्वला शुचिर्भवति (?)"—"विर्जते रजसी वेद्याभिः

*, † निब० ४, १८ ।

‡ निब० १, २१. ४, १८, १०, ४४. १२, ७; २२ ।

§ निब० ४, १८ ।

(ख० सं० ४, ५, ११, ११)”—इति क्रमेण निगमाः ॥ हरो ज्योतिरुद-
कलोकवाचकम् । ज्योतिर्हरति तमसम्, उदकं वहत् हरति सर्वं
लोकेषु, द्वियन्ते सर्वा एव वा कालेन मृत्युनात्रियन्ते । “प्रत्यग्ने हरमा
हरः शृणोहि (ख० सं० ८, ४, ८, ५)”—इति ज्योतिषाम् । उदक-
लोकवाचि-निगमौ पर्येभ्यौ ॥

(४१) जुञ्जरे* । जुहोते: ‘हृन्दसि लुङ्-लुङ्-लिटः (३, ४, ६)’—
इति लिट्, ‘हरयोरे (६, ४, ७६)’—इति रे, जुञ्जति । यदा; यथा-
प्राप्नो लिट् जुञ्जिरे ज्ञतवन्तः । “जुञ्जरे वि चितयन्तः (ख० सं० ४,
१, ११, २)” ॥

(४२) व्यन्तः† । व्यन्त-इत्येषोऽनेककर्मा (निह० ४, १८) ।
व्यन्तइत्यथ यएष धातुः स द्यतिवदनेकार्थइत्यर्थः । ‘वी गतिप्रज-
ननकान्यन्नखादनेषु (अदा० प०)’ । अनेकार्थत्वात् पश्चत्यर्थोऽपि ॥

(४३) क्राणाः‡ । करोतेर्लटः आनसि विकरणव्यत्ययेन लुक् ।
“गोभिः क्राणा अनूपत (निह० ४, १८)” ॥

(४४) वाञ्छीॴ । व्याख्यातं वाङ्-नामसु (७८४) । यदा;
वासी-अद्-अद्-इदमद्रव्यविशेषवचनः, तस्य सकारस्य ञकारेण व्युत्पत्तिः ।
“वाञ्छीभिस्तत्ताश्मन्वायीभिः (ख० सं० ८, ५, १८, ४)” ॥

* निह० ४, १८ । निह० “अजाहवीत्” ४, ११. “ऊवे” ११, ११. ११, ११.
“ऊवेम” १०, १८. ११, १४. “जाहवीमि” ११, ११. “अवः” १०, ४१.
“अवाना” ११, ११. “आअवामवे” ११, ५० ।

† निह० ४, १; १८ । पु० १, १ ।

‡ निह० ४, १८ ।

ॴ निह० ४, १६; १८ ।

(४५) विषुषः* । विषम-ब्रह्मस्य अकारस्योकारो मकारस्य
 षकारस्य । विषमः । “सर्गद्वन्द्वो विषुषस्य जन्तोः (ऋ० सं० ५,
 २, ३, ५)” ॥

(४६) जामिः† । व्याख्यातमनुश्रीणामसु (१८६४०) । अति-
 रेकवालिप्रसमानजातीयानां वाचको जामि-ब्रह्मः । अतिरेकः पुन-
 र्ब्रह्मसुच्यते, पुनर्जाबमानत्वान् । “जामि वा इतद् यज्ञे क्रियते (ऐ०
 भा० २, ५, ३)” । वालिग्रोमूर्धः । स हि कश्चित् पुत्रधायात्मन् । अथ
 निगमः पर्येक्ष्यः । समानजातीयो भजिनी-सङ्घोऽर्थः । समानाभ्यां
 मातापित्रभ्यां जातत्वान् । जा-ब्रह्मेनैवाभिधातुं ब्रह्ममिति मि-ब्रह्म-
 स्रपजगः । “बच्चं जामयः कृत्स्नञ्च जामि (ऋ० सं० ७, ६, ७, ५)” ॥

(४७) पिता‡ । ‘नमृनेष्टृत्ववृत्तहोतृषोऽत्रात्रामात्रमात्रपित्र-
 दुहित (ऋ० १, ८, ८)’—इत्यादिना फतेः केवलकाव्यन्ताद्वा ढच्-प्रत्य-
 घान्तो निपात्यते । पतिब्रह्मत्वेन च नामार्थो व्याख्यातः (२८३४०) ।
 “द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरच (ऋ० सं० १, ३, २०, ३)” ॥

(४८) ब्रह्मोः§ । ब्रह्मन्तेः क्विप् ब्रम् । ‘यु पृथग्भावे’ इत्यकारद् विच् ।
 ब्रह्म्ये पदद्वयमिति वर्षयन्नि । ‘ब्रह्मन् रोमाणां कवन् च भयानाम्’ ।
 “अथान् ब्रं धीर्द्वेषो दधात (ऋ० सं० ७, ६, १७, ४)” । प्रब्रह्मिण
 ऋतिव्याख्यान् भ्रात्र्ये ‘अथापि ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मन्तेः (निब० ४, २१)’—
 इत्युक्तम् ॥

* निब० ४, १८ ।

† पु० १, ११ ।

‡ प० ४, ५ । निब० ४, २१. ७, ८. ११, १० ।

§ निब० ४, २१ ।

(४८) अदितिः* । पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१३४०) ।
ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादिगुणः अथ-
वात्मपक्षे प्रकृतिः । “अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिचुम् (अ० सं० १, ६,
१६, ५)” ॥

(५०) एरिरी† । प्रोपसर्गार्थवृत्त्याहपूर्वत् ‘ईर गतौ (सु० प०)’—
इत्यस्मात्प्रति झस्वेरे च । प्रेरितघन्नाइत्यर्थः । “यमेरिरे ष्टमशौ
विश्ववेदसुम् (अ० सं० १, २, १२, ४)” ॥

(५१) असुरि‡ । ‘असु ताडने (सु० प०)’ । ‘असिषडोहरिन्
(उ० १, ६८)’—इति उरिन्-प्रत्ययः । यदा; अस्ववेर्वाङ्मकादुरिन्-
प्रत्यये जुडागमस्य धातोः । ताडितो बद्धमुक्तो हतवेगशान्ती असुरिः ।
“जीवार्थमान् असुरि न स्निग्धम् (अ० सं० ३, ७, १२, ५)” ॥

(५२) अरते॑ । नैरुक्तधातुः । यदा; ‘णु स्तौ (क्रा० प०)’—
इत्यस्य गकारस्य अकारइति खान्दखामी । “इन्धाम एनं अरते
स्त्राधीः (अ० सं० ७, ८, २८, १)” ॥

(५३) मन्दिने॥ । मन्दिनेः स्तुतिकर्मणो षञ्जि मन्दः स्तुतिः ।
खान्दस्मादतद्गणितमौ नेत्यति हि एकस्वरात्; ततो जाते, सप्तम्याच्च ।
“अ मन्दिने पितृमईर्षता वचः (अ० सं० १, ७, १२, १)” ॥

* पृ० १, १ ।

† निघ० ४, २२ ।

‡ निघ० ४, २४ ।

§ पृ० ३, १४ ।

॥ निघ० ४, २५ ।

(५४) गौः* । व्याख्यातं रश्मिनामसु (३४४) । “अचाहृगोर्-
मन्वत (ऋ० सं० १, १, ७, ५)” ॥

(५५) गातुः† । व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१६४) । अत्र भावे
तुम् गमनमित्यर्थः । “गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये (निर० ४, २१)” ॥

(५६) दंसयः‡ । दंसयति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६४) ।
अत्र तु ‘अचदः (उ० ४, १ ३४)’, जम् । दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येना-
नि । “कुत्साय मन्मन्त्रेण दंसयः (ऋ० सं० ८, ७, २६, १)” ॥

(५७) तूतावॠ । तवतेर्द्विकर्मणो लिटि एलि ‘तुमादीनां दीर्घा
ऽभासस्य (६, १, ७)’ । “स तूताव नैनमभ्रोत्यंहतिः (ऋ० सं० १,
६, ३०, २)” ॥

(५८) चयसे॥ । ‘चय गतौ’ भूवादिरात्मनेपदी । अत्र चातयते
नांश्वनार्थस्यार्थे वर्त्तते । यद्वा; चातयतेरेव विद्यतं रूपम् । “वृक्षस्यते
चयस इत् पियाहम् (ऋ० सं० २, ५, १२, ५)” ॥

(५९) वियुते॥ । यौतिरेव पृथग्भावार्थो विपुलः । • • • ।
“सुमान्या वियुते दूरे अन्ते (ऋ० सं० ३, ३, २५, २)” ॥

(६०) चधक्** । अव्ययमिदं पृथग्भावस्य वाचकम् । यदिद् द्विवि
पार्ये यद्चधक् (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)” । अथाप्यभ्रोत्यर्थे दृश्यते,
तदा ‘चधु वृद्धौ (स्वा० ५०) ‘अस्मात् ‘प्रथः कित् (उ० १, १ ३०)-

* , † पु० १, १ ।

‡ निर० ४, २५ ।

ॠ निर० ४, २५. “सन्ववीजत्” २, २८ ।

॥ निर० ४, २५. “चिक्कय”, “चिक्कय” १, ११ ।

५, ** निर० ४, २५.

इति बाहुलकादजि-प्रत्ययः किञ्च । ऋध्रुवन् ऋद्धं कुर्वन् । “ऋध्रगया
ऋध्रगुतामिष्टाः (य० वा० सं० ८, २०)” ॥

(६१) अस्याः* । (६२) अस्यां । ब्रह्मान्तरेणानादिष्टस्य सन्नि-
धिविशिष्टपदार्थलक्षणस्याभिधेयस्योच्चारणं प्रथमादेशः । आदिष्टतमस्य
तस्योच्चारणमन्वादेशः । तत्र प्रथमादेशविषयत्वादुदात्तं पदद्वयं तौत्रा-
र्थतरमतिस्फुटप्रयोजनम्, अन्यानादिष्टस्वार्थत्वात् । अन्वादेशविषय-
तामत्वाद्नुदात्तं पदद्वयमल्पीयोर्यथतरमतिशयेनास्फुटप्रयोजनम्, अ-
न्यादिष्टस्वार्थत्वात् । “अस्या ऊ पु ण उप सातये भवः (ऋ० सं० २,
२, २, ४)” — “द्वौर्चायुरस्या यः पतिः (ऋ० सं० ८, ३, २७, ४)” ॥
“अस्य वामस्य पलितस्य हेतुः” — “द्वितीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य
(ऋ० सं० २, ३, २४, १)” ॥

॥ इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सन्निम्^(१) । वाहिष्ठः^(२) । दूतः^(३) । वावशानः^(४) ।
वार्यम्^(५) । अन्धः^(६) । असञ्चन्ती^(७) । वनुष्यति^(८) ।
तरुष्यति^(९) । भन्दनाः^(१०) । आह्ननः^(११) । नदः^(१२) ।
सोमोअक्षाः^(१३) । श्वाचम्^(१४) । जतिः^(१५) । हासमाने^(१६) ।
पड्भिः^(१७) । सुसम्^(१८) । हिता^(१९) । ब्राः^(२०) । वराहः^(२१) ।
स्वसराणि^(२२) । शर्याः^(२३) । अर्कः^(२४) । पविः^(२५) । वध्नः^(२६) ।

*, † निब० ४, २५. “अयोः” ३, २२. प० ४, २. निब० ४, २८ ।

(१) “अहः” च ।

(२) “नवष्यते” च ।

धन्व^(१०) । सिनम्^(१८) । इत्या^(१९) । सचा^(२०) । चित्^(२१) ।
 आ^(२२) । युन्नम्^(२३) । पविचम्^(२४) । तोदः^(२५) । स्वच्चाः^(२६) ।
 शिपिविष्टः^(२७) । विष्णुः^(२८) । आष्टलिः^(२९) । घृष्टुज्जयाः^(३०) ।
 अय्युर्म^(३१) । काणका^(३२) । अधिगुः^(३३) । आङ्गूषः^(३४) ।
 आपान्तमन्युः^(३५) । श्मशा^(३६) । उर्वशी^(३७) । वयुनम्^(३८) ।
 वाजपस्यम्^(३९) । वाजगन्धम्^(४०) । गध्यम्^(४१) । गधिता^(४२) ।
 कौरयाणः^(४३) । तौरयाणः^(४४) । अङ्गयाणः^(४५) । हर-
 याणः^(४६) । आरितः^(४७) । व्रन्दी^(४८) । निष्पपी^(४९) । तूर्णा-
 शम्^(५०) । क्षुम्पम्^(५१) । निक्षुम्पुणः^(५२) । पदिम्^(५३) । पादुः^(५४) ।
 टकः^(५५) । जोषावाकम्^(५६) । क्षतिः^(५७) । अघ्नी^(५८) । समस्र^(५९) ।
 कुटस्य^(६०) । चर्षुलिः^(६१) । शम्बः^(६२) । केपयः^(६३) । तूतुमा-
 हाषे^(६४) । असचम्^(६५) । काकुदम्^(६६) । बीरिटे^(६७) ।
 अच्छ^(६८) । परि^(६९) । ईम्^(७०) । सीम्^(७१) । एनम्^(७२) ।
 एनाम्^(७३) । सृष्टि^(७४) रिति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि*॥२॥

(१) सखिम् । 'ष्णा वेष्टने (अदा० प०)', 'ष्णा व्रीचे (अदा० प०)' । 'आद्गमहनजनः किकिनौ लिट् च (३, २, १७१)'—इति

(१८) "सितम्" क ।

(३६) "श्मशा" च ।

(४१) "गन्धम्" न ।

(४२) नास्तेतत् ङ-पुलके ।

(६४) "क्षुम्पुः" न ।

* इतीत्यादि न विद्यते ङ-पुलके ।

† निब० ५, १ ।

किन् प्रत्ययः । लिङ्गवाद् द्विर्वचनादिः । 'आतोऽलोप इटि च (६, ४, ६४)' । अववेष्टयिताभिरन्तःप्रविष्टाभिः शोषितोवा मेषः सखिः । "सखिमिन्दुश्चरणे नदीनाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ७)" ॥

(२) वाहिष्ठः* । वोढु-शब्दात् 'तुम्हन्दसि (५, ३, ५८)'—इती-
ष्ठनि 'तुरिष्ठमेयःसु (६, ४, १५४)'—इति ढशोलोपः । वाहिष्ठ-
इति उपधादीर्घश्चान्दसः । अतिशयेन वोढा वाहिष्ठः । "वाहिष्ठोवा
इवानाम् (ऋ० सं० ६, २, २८, १)" ॥

(३) दूतः† ।

(४) वावश्चानः‡ । 'वश्च कान्तौ (अदा० प०)', 'वाश्ट शब्दे (दि०
आ०)' । 'लिटः कानञ् वा (३, २, १०६)' । द्विर्वचनादिः । 'तु-
जादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १, ७)' । 'न वश्चः (६, १, २०)'—
इति यङि लिटि सम्प्रसारणनिषेधाद् विन्-प्रत्यये कानञ्चपि न भवति,
वाश्चतेरुपधाङ्खलञ्च व्यत्ययेनैव । यङ्लुकि ज्ञानसि रूपमिति श्री-
निवासः । सप्तस्वसृष्टीर्वावश्चानः (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ५)" ॥

(५) वार्थम्‌‡ । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'एतिस्तुशास्त्वृ-
जुषः क्यप् (३, १, १०८)'—इति क्यपि प्राप्ते 'कृत्यव्यटो वज्रलम्
(३, ३, ११३)'—इति ष्यत् । 'क्यव्विधौ वृ-ग्रहणे वृजोऽग्रहणमित्यते
न वृङुः'—इति वैयाकरणाः । अथवा ऽवश्चकार्योऽष्यत्-प्रत्ययोद्गृह्यः ।

* निब० ५, १ ।

† निब० ५, १, ६, २२ । टीकायां न दृश्यते, तत्र खेचकप्रमाद एव हेतुः संख्यते ।

‡ निब० ५, १. "समवायशीताम्" १२, १ ।

§ निब० ५, १ ।

कार्यं करणीयम्, अतिप्रयत्नेन वरं श्रेष्ठं वा । “तद् वाचं कृषीक्रे
(अ० सं० ६, २, २२, २)” ‡

(६) अन्तः* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२० ६३०) । “आमन्त्रेभिः
शिक्षिता मयुमन्त्रः (अ० सं० २, ६, २२, २)” ‡ ततोऽचतुर्व्ययम् ।
अच ध्यायतिर्ब्रह्मपूर्वः अविद्यमानं ध्यानं दर्शनमस्मिन् आलोकाभा-
वात् । चतुर्हीने अकारान्तामिदम् । “पञ्चदशस्य विधेर्दन्तः (अ०
सं० २, २, २७, २)” —इति चतुर्हीनस्य ॥

(७) अससन्ती† । असतिर्गतिकर्मा, अच ससतिरस्यतेर्वाच्यं
वर्तते । अतरि क्रीपाः नञ् समासः । परस्यरेष ससितिभीभवन्थौ ।
अवच्छिपन्त्या वाञ्छिते वा स्यावाप्तृथिव्याऽऽद्येते । “अससन्ती अरि-
धारे पयस्यती (अ० सं० ५, १, २४, २)” ‡

(८) वनुष्यति‡ । व्याख्यातं क्रुध्यतिनामसु (२२ २३०) । अच तु
इत्यर्थः । “वनुष्याम वनुष्यतः (अ० सं० २, २, २९, २)” ‡

(९) तद्व्यति‡ । नैरुधातुर्गत्यर्थः । ‘सृत्यु तरति’, ‘ब्रह्मपत्या-
सुत्तरन्ति’ । विनाशयन्नि-व्यपोहन्तीति इत्यर्थे तरतेः प्रयोग-दर्शनात्
तरतेरकारसकारावुपजनावित्याऽऽः । “इत्येष युञ्जोत्सवेस वृषसु
(अ० सं० ५, ४, २५, २)” ‡

(१०) भन्दना॥ । भन्दतेः स्रुतिकर्मणो ‘युच् ब्रह्मकम् (अ० २,

* पु० २, ० ।

† पु० २, १० ।

‡ पु० २, १९ ।

§ निब० ५, २ ।

॥ निब० ५, २ । “मन्त्रे” निब० २, ११ ।

७४)”—इति धुष् टाप् अम् । भन्दनां सुतिरित्यर्थः । “सम्भन्दा
उदिषन्ति प्रजावतीः (ख० सं० ७, ३, २०, १)” ॥

(११) आह्नः* । आह्नोरसुनि आहन्ति आहनाः सम्भूद्वा आह्नः
असह्यवचनादाह्नतुः । “अन्वेन मदीह्नो धाहि त्वम् (ख० सं०
७, ३, ७, ३)” ॥

(१२) नदः† । व्याख्यां खीह्ननामसु (३४ ५५०) । “नदस्य
मा इधतः काम् आगम् (ख० सं० २, ४, २२, ४)” ॥

(१३) चोमे‡ अधाः§ । अत्रोतेर्लुङि सिचि ‘उदिमो वा
(७, २, ५६)’—इति अमिट् पठे आङामने च आष्टेति, इट्पठे आशि-
ष्टेति प्राप्ते व्यत्ययेन तस्य स्थाने सिचि यस्य कादेश्चि आकारइतस्यविस-
र्जनीयौ । च्यतेर्वा अक्षेष्मिति प्राप्ते व्यत्ययेन धर्ममाने सुट्, तिपः
स्थाने सिप्, जेरङ्, धातोष्टिलोपः, दौर्घस्य, इतस्यविसर्जनीयौ । चिय-
नीत्यर्थः । “अमूपे गोमाम् गोभिरक्षाः (ख० सं० ७, ५, १३, ४)” ॥
‘चर सञ्चलने (भू० प०)’ अक्षरौदिति प्राप्ते तिपि सिचि वृद्धौ वृद्ध-
सम्बन्धसौतीहभावे इतस्य लोपे संयोगान्तस्य लोपे रासस्येति
सलोपे रेफस्य विसर्जनीयः आङागमः चरनीत्यर्थः । “चोमोद्गुधा-
भिरक्षाः (ख० सं० ७, ५, १३, ४)” । ‘सर्वे सिध्मि-निगमाः’—इति
त्राकपूणिर्निवाह उक्तः ॥

(१४) स्याचमृष्टे । व्याख्यातं धन-नामसु (२२ ३५०) । इह

* पु० ११ निब० ७, १५ ।

† पु० ७, १६ ।

‡ निब० ५, २. ‘विचरन्ति’ ११, ७१ । ‘चच’ प० ५, १. निब० ८, ७ ।

§ पु० २, १० । निब० ५, २ ।

चिप्रनाम । “श्रावमग्निरेकणोऽज्ञातवेदाः (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४)” ॥

(१५) ऊतिः* । अवतेः ‘ऊतियूतिजूतिसातिषेति (३, ३, ८७)’
—क्रिसुदानो निपात्यते । अवरत्नरेत्युठ् । अत्रावनं रक्ष्यं तर्पणं
वा । “आत्वा रथं यद्योतये (ऋ० सं० ६, ५, १, १)” ॥

(१६) हासमानो । हासतिः स्यद्धायां हर्षणे वा वर्तते । स्यद्ध-
मानौ परस्परं हृष्यन्तौ वा । “अश्वे इव विषिते हासमाने (ऋ० सं०
३, २, १२, १)” ॥

(१७) पङ्भिः† । पिबतः स्यान्नयते वा बन्धनार्थात् स्पृशते वा
‘सर्त्तरटिः (उ० १, १३, ३)’—इति बाहुलकादटिप्रत्ययोधातूनां
पकार-भावश्च । पानैः सोमस्य१ । यद्वा ; स्यान्नैर्बन्धनैः स्यन्नैः
स्तुति-लक्षणैर्गुणानाम् । “वसुकः पङ्भिर्हृषर्षिर्भ्रम् (ऋ० सं०
८, ५, १५, ६)” ॥

(१८) ससम्॥ । ‘सस स्वप्ने (अदा० प०)’ । पचाद्यच् (३, १,
१३४) । स्वपीतीति ससम्, माध्यमिकं ज्योतिरुच्यते, वर्षाव्यति-
रिक्तकालेऽदर्शनात् स्थापत्यपदेशः । “ससं न पञ्च मविदश्कुचनम्
(ऋ० सं० ८, ३, १४, ३)” ॥

(१९) द्विता॥ । द्विगन्धात् ‘सङ्ख्याया विधार्थे धा (५, ३, ४१) ।

* निब० १, २, ४, १ ।

† निब० ५, २, ८, २८ ।

‡ निब० ५, १ । वृ० आ० ६, १, १२ ।

§ नायकभाष्ये तु सर्वत्रैव ‘पङ्भिः पादैः’ इति व्याख्यातम् । मन्वीधरोऽपि
तत्रैव य० वा० सं० १२, १२ ।

॥ प० २, ७. निब० ५, १ ।

¶ निब० ५, १ ।

धकारस्य तकारेण व्युत्पत्तिः । द्विधेत्यर्थः । “द्विता च यन्ता स्वधया
च शुभुः (अ० सं० ३, १, १७, ५)” ॥

(२०) प्राः* । ‘वृञ् वरणे (स्वा० उ०)’ । ‘गिहे कः (३, १,
१४४)’—इति बाहुलकात् कः, यणादेशः, जस् । वरितारोऽश्वेष्टारो
मृगादीगाम् । प्रात्यखानीयाः शुभ्रकादयः । “मृगं न प्रा मृगयन्ते
(अ० सं० ५, ७, १८, १)” ॥

(२१) वराहः† । व्याख्यातो मेघनामसु (६५५०) । निगमस्य
तत्रैव दर्शितः ॥

(२२) स्ववराणि‡ । अहर्नामसु व्याख्यातोऽयं ब्रह्मः (५६५०)
निगमोऽपि तत्रैव दर्शितः ॥

(२३) ब्रथ्याः§ । अङ्गुलीनामसु व्याख्यातः (१६३५०) । अत्र
इषव उच्यन्ते । “ब्रथ्याभिर्न भरमाणो गर्भस्थेः (अ० सं० ७, ५,
२२, ५)” ॥

(२४) अर्कः॥ । अर्चतेः ‘हृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३,
३८)’—इति कः । अर्चति जीवयतीत्यत्र मन्त्रम् । अन्ये मृगयसु दाह-
रणम् । अतएव केचिन्न पठन्त्यत्र अर्कम् । वृत्तेऽप्यर्चति । “अर्कपर्वो
जुहोति (?)” ॥

(२५) पविः¶ । व्याख्यातोवाङ्नामसु (८०५०) । रथनेमि-

* निव० ५. ३ ।

† पु० १, १०. ४, १ । निव० ५, ४. “वराहः” ५, ४ ।

‡ पु० १, ८. २, ४. ४, १ । निव० ५, ४ ।

§ पु० १, ५. निव० ५, ५. १०, २८ ।

॥ पु० २, ७. १. ५. १ । निव० ५, ४. ६, २२ ।

¶ पु० १, ११. २, २० । निव० ५, ५. १९, २० ।

वैश्वस्य पविः । “उत पुथा रथानाम् (ऋ० सं० ४, २, ८, ४)” । यज्ञस्य दर्शितः ॥

(२६) वचः* । वचते: ‘वचः सुट् चा’—इत्यसुन् । मध्यं काव उपरि कायस्य प्राप्तं प्रापितं वेत्यर्थः । उरइत्युच्यते । “उर्वो अर्धं शुन्ध्युवो व वतः (ऋ० सं० २, १, ७, ४)” ॥

(२७) धन्वा । व्याख्यातमन्तरिक्षानामसु (२०७४०) । स एव निगमः ॥

(२८) सिनमृष्टे । व्याख्यातमन्ननामसु (२०७४०) । स एव निगमः ॥

(२९) इत्या ॥ । इदं-ब्रह्मात् ‘या हेतौ च इन्द्रसि (५, २, २६)’—इति हेतौ प्रकारवचने धाञ्-प्रत्ययः । एतेर्वै धाञ् ‘प्रद-पूर्वविश्वेमात्यास् इन्द्रसि (५, २, १११)’—इति इवार्ये धाञ् विशिती व्यत्ययेन प्रकृतिभृतादिदं-ब्रह्मादपि भवति । अनेन हेतुना, अनेन प्रकारेण, अथनेवेति वार्यः । “इत्या सन्नमवोऽष्टे (ऋ० सं० १, ६, ७, ५)” ॥ ‘असुथा (निब० ५, ५)’—इत्यर्थकचनं कथमिति निबन्ध-पक्षौषम्, इत्याविति स्कन्दस्वामिपण्यस्य निरूपणीयः ॥

(३०) सचा ॥ सहार्थोऽयं निपातः । “आदित्यैर्द्वैर्वसुभिः सचा भुवः (ऋ० सं० ६, २, १४, १)” ॥

* निब० ४, १९, ५, ५ ।

† ‘वचिषाधाञ्प्रत्यय-इति सि० शौ० उ० ४, २, १५ ।

‡ पु० १, २, ४, २ । निब० ४, ५, ६, १८ ।

§ पु० २, ७ । निब० ५, ५ ।

॥ पु० ४, १० । निब० ४, २५, ५, ५, ६, २, ११, २० ।

¶ निब० ५, ५, ११, ५० ।

(३१) चित्^१ । निपातोनाम च । निपातोऽनुदात्तः । ‘चिदित्ये-
षोऽनेककर्म’—इत्यादिना व्याख्यातः (निघ० १, ४) । “चतुरसिद्द-
मानात् (अ० सं० १, २, २, ४)”—इत्युपमायाम् । अथकुम्भनादि-
स्यपि निगमा अन्वेष्ट्याः । नाम तु चिनोतेत्येतदेवा किपि चिदिति
भवति । चितां भागैः क्षीरादिभिः चिद्रूपा वा सोमकयष्टुच्यते ।
“चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४, १८)” ॥

(३२) आः । ‘आ इत्यर्वाचर्ये’—इत्युपसर्गे व्याख्यातः (निघ०
१, ३) । “परा आहि मधवचा च याहि (अ० सं० ३, ३, १८, ५)”—
इत्युपसर्गस्य । “आर आ भगम् (अ० सं० ७, ६, १०, १)”—इत्युप-
मायाः । “आमेन्यस्य रजसो यदुभ्र आ अपः (अ० सं० ४, ३, १, १)”
—इत्याध्यर्षस्य ॥

(३३) युष्मद्दे । व्याख्यातं धननाससु (२, २, ५, ४०) । अथ यज्ञो-
ऽङ्गं वाभिधीयते । “असौ युष्मदधिरजं च धेहि (अ० सं० ५, ३,
६, ३)” ॥

(३४) पवित्रम् ॥ । पुनततेः ‘पुवः सञ्ज्ञायाम् (३, १, १८, ५)’—
‘कर्त्तन्ति चर्षिदेवतयोः (३, १, १८, ६)’—इतीच-प्रत्ययः । मन्त्र-
रश्म्यापोऽग्निवायुसोमसूर्येन्द्रासाभिधेयाः । मन्त्रादिषु करणसाधनः

१-२ २२ २१२२

अन्यादिषु कर्मसाधनः । “येन देवाः पवित्रेष (सा० सं० २, ५, २,

* पु० २, १२ । निघ० १, ४, ५, ५, १०, १८ ।

† इ० आ० १, ५, १ ।

‡ पु० २, १२ । निघ० १, २, ४, ५, ५, ७ ।

§ पु० २, १० । निघ० ५, ५ ।

॥ पु० १, १२ । निघ० १, १, १२, २२ ।

८, ४)”—इति मन्त्रस्य । “गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतः (ऋ० सं० ७, ३, १८, ४)”—“पवित्रवन्तः परि वाचमासते (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)”—इति च रश्मीनाम् । “श्रुतर्षविचाः स्वधया मर्दन्तीः (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)”—इत्यपाम् । “अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रन्ते मा पुनन्तु (निब० ५, ६) —इत्यग्न्यादीनाम् ॥

(३४) तोदः* । तुद्यते पुत्रपौत्रादिभिः स्वसमीहितसाधनाय । तुदेर्घञ् । यदा ; ‘देवसेवमेवादयः पचादौ द्रष्टव्याः’—इति पचाद्यच् । तुदति प्रेरयति कार्येषु कर्मकारानिति तोदो मृहस्वः । “तोदस्वैव शरणं आ मृहस्व (ऋ० सं० २, २, १८, १)” ॥

(३६) स्वस्त्राः† । सुपूर्वादञ्चते रसुन् । सुगमन इत्यर्थः । “आ जुङ्गानोघतपृष्ठः स्वस्त्राः (ऋ० सं० ८, २, ८, १)” ॥

(३७) त्रिपिविष्टः‡ । (३८) विष्णुः§ । एते विष्णोरादित्यस्य नामनी । त्रिपिविष्ट-शब्दोऽत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानार्थः । यादृशः श्रेयो निर्वेष्टितः तादृश इति, श्रेयद्वय वेष्टन-त्वग्-विवर्जितः—इति श्रीभोजनिवासः । उदितमात्रत्वादप्रतिपन्नरश्मिः । अपिवा; ‘उपमानयोगात् कुत्सितार्थीयमिदम्’—इत्यौपमन्यवः । पृषोदरादित्वाद्रूप-सिद्धिः अर्थसिद्धिश्च । ‘प्रशंसानाम’—इत्याचार्यः । त्रिपिभौरश्मि-भिराविष्टः त्रिपिविष्टः उपात्तरश्मिः ॥ विष्णुशब्दो व्याख्यातो यज्ञ-

* निब० ५, ५ ।

† निब० ५, ७ ।

‡ निब० ५, ७. ‘त्रिपिः’ ५, ८ ।

§ प. ५, ६ । निब० ५, ७. १२, १८ ।

नामसु (३४६५०), अर्थोऽनुगुणः । “किमिच्छे विष्णो परि चक्ष्मं
भत् प्रयद् ववचे त्रिपिविष्टो अस्मि (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)” —
इत्युभयोर्निगमः ॥

(३६) आघृणिः* । घृणि-शब्दो ज्वलन्नामसु (१६१५०), क्रो-
धनामसु (२३४५०) च व्याख्यातः । आगतदीप्तिरागतक्रोधो वा ।
“आघृणो सं संचावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” —इति दीप्तिनामने
निगमः । क्रोधवचने त्वेभ्य उदाहरणं कर्तव्यम् ॥

(४०) पृथुञ्जयाः† । ‘ञि अभिभवे (भू० प०)’ । असुनि वा-
ज्जलकात् ककारस्य रेफः । अयो वेगः । पृथुः अयो यस्य सः । वेगे-
गान्यागभिभविता महाजव इत्यर्थः । “पृथुञ्जया अमिनादाद्दुर्दृष्टोः
(ऋ० सं० ३, ३, १३, २)” ॥

(४१) अथर्युम्‡ । अततेः । ‘अनिमनिथजिदमिभः’ —इति
वाज्जलकात् युस्-प्रत्ययो धातोरथरादेभ्य सकार इत्यञ्जकः ।
अतनं गमनमथर्युशब्देनोच्यते मत्वर्थीयस्य लुक् गमनवन्तमित्यर्थः ।
“दूरे दूञ्चं गृहपतिमथर्युम्‡ (ऋ० सं० ५, १, २३, २)” ॥

(४२) काणुका॥ । कान्त-क्रान्त-कृत-शब्दानां काणु-भावः । तच्च
स्वार्थे कः । अस्मि ‘श्रेण्डसि वज्जलम् (६, १, ७०)’ —इति श्रेण्डुक् ।
कान्तानि प्रियाणि, क्रान्तानि आह्वनौघं प्रति गतानि, ऋत्विक्

* , † निब० ५, ८ ।

‡ निब० ५, १५ । “अथर्यु” व० वा० सं० २, २० ।

§ ‘अथर्युम्’ —इति सामवाटः । व० ६, १, १, १०. —उ० १, ६, ६, १ ।

॥ निब० ५, ११ ।

प्रति क्षतानि, अत्वियिः संकृतानि वरांसि विद्विष्यन्ते । यदा ; काकुकेति इन्द्रविशेषणम्* । सोमस्य कान्तः बलमः । यदा ; कवे-
 ब्रह्मः 'कषेमनवी अद्वाप्रतिघाते'-इति, तस्य काकुकेति रूपं क्रिया-
 विशेषणञ्च । "इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)" ॥

(४३) अभिगुः† । अधिहतो गौर्यस्मिन् मन्त्रे योऽभिगुः । अधि-
 क्षतब्रह्मसाभिभावः, भोऽब्रह्मसाच परमाचोपसक्तः हानादिव्यधि-
 क्षतत्वात् । यदा ; अधिन्वादिब्रह्मत्वत्वादभिगुः । अधिष्वपप्रसृतीना-
 मधिगोर्मुखत्वादभिगुब्रह्मेनाभिधानम् । अग्निरिन्द्रसाभिगुब्रह्मेनाच्यते ।
 अष्टतममनः सर्वेषाप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अनाष्टतब्रह्मसाभिभावः ।
 ममनं गौः । "अभिगोब्रमीधं (ऐ० ब्रा० २, १, ७)" — "सुभ्यः
 क्षोतन्वभिगो ब्रवीवः (ऋ० सं० ३, १, २१, ४)" — "सर्वेषामाचा-
 भिग्वनोऽहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)" — इति क्रमेण निगमाः ॥

(४४) आङ्गुवः‡ । आङ्गुपूर्वात् चुवेर्घञ् । आङ्गुयते आघोषः ।
 घो-कारस्य ङ्कारभावः१ । 'आङ्गोऽङ्गुनासिकच्छन्दसि (६, १,
 १२६)' — इत्यङ्गुनासिको व्यत्ययेन । क्षोभोऽभिधेयः । "ङ्गुनाङ्गुवेर्घ-
 ङ्यमिन्द्रवन्तः (ऋ० सं० १, ७, २३, ४)" ॥

(४५) आपान्तमन्युः॥ । आपादितस्युत्पादितं संस्कारेषु मन्यु-

* 'नैरत्प्रसिद्धानु कासाभिमानीन्द्रः । निम्नदपरपक्षसाधोरावाकिंशत् पूर्वपक्षस्य
 सन्ति । तानेकरूपमनुभवन्तीति । एतत् सर्वमेकेन प्रतिपाद्येनापिबन्त' — इति
 ऋ० सं० ६, ५, २०, ४३ मन्त्रव्याख्याने सायकः ।

†, ‡ निब० ५. ११ ।

१ 'यस्योत् कारः (६, २, १०८. वा० २)' — इति 'यस्योत्कारे एव कारपत्ववो
 भवति, नाच यस्योत्कारस्य लक्षणात् बोध्यमस्तीति कथङ्कारः कारपत्वयोधेयः ।

॥ निब० ५, ११ ।

ईत्तिर्यस्य । आपादित-शब्दस्यापान्तभावः, मन्युशब्दो व्याख्यातः क्रोधनामसु (१३५४०) । सोम उच्यते । इन्द्रस्यापान्तमन्युः । उत्पादितदीप्तिर्यस्य उत्पादितक्रोधो वा । “आपान्तमन्युस्तृप्तप्रधर्मं (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” ॥

(४६) श्मश्रा* । श्म शरीरमश्रुते व्याप्नोति । श्म-शब्दोपपदात् अश्रोतेः पचाश्च । उदकवाहिनी कुस्या गाड़ी वाज्ररसवाहिनी वा श्मश्रोच्यते । श्म अश्रुते इति निर्वचनं स्कन्दस्वामिपद्ये नास्ति श्रीनिवासमते तु श्म-शब्दोपपदात् अश्रोतेः पूर्ववदश्च । श्मं प्राचती श्मश्रा, व-कारश्च मकारः । “आव श्मश्रा हृद्यदाः (ऋ० सं० ८, ५, १६, १)” ॥

(४७) उर्वशी† । उद-शब्दोपपदात् अश्रोतेर्वष्टेर्वा ‘इन् सर्वधा-तुभ्यः (ऋ० ४, ११४)’—इतीन्प्रत्यये ‘ऊदिकारात् (४, १, ४५.वा०)’—इति ङीप् वक्षुत्तरपदे उद-शब्दस्य उ-लोपस्य । उद महत् स्थानं वज्रो वा व्याप्नोति । उदभ्यां वा अश्रुते सम्भोगकाले कामिन् वज्रो-करोति, त्रिस्तोपचारकुञ्जलेत्यर्थः । उदवां वज्रः कामो यस्याः महे-च्छेत्यर्थः । अधिकरणो वज्रप्रीतिः । वज्रसु कामो यस्याः, वज्रनां वा कामो यस्याः । “उर्वशी वज्रान् मन्सोऽधिजातः (ऋ० सं० ५, १, १४, १)” ॥

(४८) वयुनम्‡ । व्याख्यातं प्रज्ञानामसु (३९४४०) । कान्तिः प्रज्ञा वाभिधेया । “सहस्रकौऽवयुगं तत्तन्वत् सूर्येषु वयुनवचकार (ऋ० सं० ४, ६, ११, ३)” ॥

* निच० ५, १२ । ‘श्मशानम्’ निच० २, ४. अथ० सं० ५, २१, ८ ।

† प० ५, ५ । निच० ५, १२. ११, १५; ४८ ।

‡ प० २, ८ ।

(४८) वाजपस्वम्* । वाजब्रह्मो व्याख्यातोऽन्नगामसु (२०४ पृ०), पस्वब्रह्मो मृहगामसु (३०८ पृ०) वाजस्य पस्वस्य परमने-
तद्व्याख्यमस्माकमिति मन्यमाना यस्मिन् देवाः पतन्ति तम् । सोम
उच्यते । “सुनेम वाजपस्वम् (ऋ० सं० ७, ४, २४, ६)” ॥

(५०) वाजगन्धर्मा । ‘गन्ध अर्दने’ सुरादिरात्मनेपदी । अथ
मिश्रणार्थः । ‘अथो यत् (३, १, ८७)’ । मृह्यतेर्गन्ध्यादेशो ल्यप्तेति
केचित् । मृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् गन्धं मिश्रयितव्यमित्यर्थः ।
“अश्लाम वाजगन्धम् (ऋ० सं० ७, ४, २४, ६)” ॥

(५१) गन्धर्मा । मृह्यतेः अन्नरादित्वाद् (उ० ४, १०८) यत्-
प्रत्ययो धातोर्गन्धादेशस्य । गन्धं मृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् आत्मना
मिश्रयितव्यं भक्षयितव्यमित्यर्थः । सोम उच्यते । “ऋज्ञा वाजं न
गन्धं युयुषत् (ऋ० सं० ३, ५, १८, १)” ॥

(५२) गधिता॑ । गधेः क्ते गधस्य गधादेशः । “आर्गधिता
परिगधिता” (ऋ० सं० २, १, ११, ६)” । आमृहीता, अवयवैर्गाढं
परिस्वक्ता सतीत्यर्थः । परिगधिता, सर्वतोऽन्तर्वहिस्य मिश्रितः आ-
स्त्रिङ्गन-सुम्बन-पुरःसं प्राप्तप्रजनना सती सानुरागं सम्भोगाय परि-
मृहीता च सतीत्यर्थः ॥

(५३) कौरथाणः॥ । कौरब्रह्मः कृतब्रह्मपर्यायः । ब्रह्मन् प्रति
कृतमेव ध्यानमायानं नित्यं कृतमनः । यदा ; इत्यस्यो रथ इत्यादि-

* निघ० ४, १५ ।

†, ‡, §, ॥ निघ० ५, २५ ।

सङ्ग्रामं कृतं कल्पितं प्रयाणाभिमुखं यानं वाहनं यस्य स कौरवाणः ।

“पाकं स्वामा कौरवाणः (ऋ० सं० ५, ७, २८, १)” ॥

(५४) तौरवाणः* । तूर्णशब्दस्य तौरभावः । तूर्णयानः क्षिप्र-
गमन इत्यर्थः । “स तौरवाण उपपाहि यज्ञम् (ऋ० सं० ३, ३, १६.
३वा०)” ॥

(५५) अद्रवाणः† । द्वीत-शब्दस्य द्रभावः । अद्रव्यमाणः अल-
ज्जितमानः थोद्धार्थिभ्यो दातुं न शक्नोति, स द्वीतो गच्छति, तदस्य
मास्ति, अतः स्नाध्यगमन इत्यर्थः । “अनुष्टुपा ह्युद्धाद्रवाणः (ऋ०
सं० ३, ४, २५, ४)” ॥

(५६) हरवाणः‡ । हरतेः पचाद्यचि हरः । अचूणां जीवितैश्च-
र्वादिहृन्तृ यानं यस्य सः । अचु-जीवितादीनां हर्तेत्यर्थः । “रजतं
हरवाणे (ऋ० सं० ६, २, २५, २)” ॥

(५७) आरितः§ । ‘अ गतौ’ । ‘स्यसिद्धिमुद्यम्यश्च्यप्रूर्णेती-
नाम् (३, १, २२.वा०)”—इति विहितस्य यङः ‘यङोऽचि च (२, ४,
७४)’—इत्यत्र यङस्यानुष्टप्तेरनैमित्तिके लुकि प्रत्ययसन्धोऽच ‘स-
न्यङोः (६, १, ८)’—इति अ-इत्यस्य द्विर्वचने उरदन्वाभासस्य
अकारस्यात्वे ‘इयिकौ च लुकि (७, ४, ८१)’—इति लुकि निष्ठायां
हान्दसत्वादित्, अकारस्य यणादेशो ‘रोरि (८, ३, १४)’ इत्यभास-
रेफलोपे ब्रह्मोपे पूर्वस्य (६, ३, १११) दीर्घत्वे च आरित इति ।
अस्य लुगभावश्चान्दसत्वात् । सोमाम् प्रति गतो यज्ञं प्रति गत

*, †, ‡, § निब० ५, १५ ।

इत्यर्थः । “स चारितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः (ऋ० सं० १, ७, १२, ४)” ॥

(५८) व्रन्दी* । व्रन्दति नैरुन्नाधातुः । ‘ननेरिनिः (उ० ४, ६)’—इति वाञ्छकादिनिः । “शुष्कश्च चिद् व्रन्दिनो रोदुक्त्वं कर्म (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)” ॥

(५९) निष्पयी† । ‘सप समवाये (भृ० प०)’—इत्यस्मात् स्पृञ्-त्यर्थे वर्त्तमानात् असुनि सकार-पकार-विपर्ययः । स्यञ्साच तद्वा-स्कः सुखातिशयोऽभिप्रेतः । सपति स्पृञ्ति सुखयतीति सपः, निःपूर्वः, निष्पया इति प्राप्ते निष्पयी । * * * । “मा नो मजेर्ब निष्पयी परा इाः (ऋ० सं० १, ७, १८, ५)” । यदा विनिर्गत-पया इति पठन्ति,‡ तदा सपेरपि विपर्ययाच्चरन् ‘पुञ्चि सञ्चयां चः (३, २, १२८)’ । अर्थः स एव । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । अथापि विनिर्गत-पया इति पाठश्च प्राप्नुयात् तस्मान्निव्य स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम् ॥

(६०) तूर्णान्नम्‡ । ‘तूर्णान्नमुदकं भवति । तूर्णमन्नुते (निघ० ५, १६)’—इति भाष्यम् । तूर्णान्नमित्यनवगतं व्रन्दतश्चार्थतस्य उदक-मभिधेयम् । तूर्णमन्नुते अत्यर्थं व्याप्नोति एवं निर्वचनात् तूर्णव्रन्दस्य क्रियाविशेषणत्वेनाकर्मत्वात् कर्मोपपदाभावात् नो न स्यादिति चेत्, —अन्नुत इत्यर्थं तूर्णञ्च तदन्नञ्च तूर्णान्नम् । * * * । “तूर्णान्नं न गिरेरधि (ऋ० सं० ६, ३, १, ४)” ॥

* निघ० ५, १५ ।

† निघ० ५, १६ ।

‡ तस्य निजनेऽप्यस्य—“यथा परस्मादादरश्च” ऋ० सं० १, १४, २१, २ ।

§ निघ० ५, १६ । “तूर्णिः” पु० १, १५. निघ० ७, २० ।

(६१) कुम्भम्* । 'सुभ सञ्जलने (दि० प०)' । 'त्रकि लिङ् च (२,३,१७२)'—इति शक्यार्थे ष्यत् । औभमिति प्राप्ते औकारस्य इच्छन्, मकारस्य प्रकारो यकारलोपो मकारस्योपजनः । अत्रनेनेव सोमयितुं शक्यम् । अदिच्छकमुच्यते । "पदा कुम्भिव स्फुरत् (ख० सं० १,६,६,३) ॥

(६२) निक्षुम्भः । 'वीषास्त्रुण्यभ्रुण्यचूण्यपाण्यदण्यपादणः (?†)'—इति निषान्त-निधम-नीचैः-ब्रह्मोपपदेभ्यः प्रीणाति-शृङ्गति-पृषातिभ्यो कुक्-प्रत्ययो धातूनां पु-भावः उपपदानां निषु-भावस्य निपात्यते । नीचैरुपपदात् दधातेर्वा पूर्ववक्षिपातनम् । 'समु च्चदने (दि० आ०)' । निषान्तो भक्षितः प्रीणातीति निक्षुम्भः सोमः । "अपां जाभिर्निक्षुम्भः (ख० सं० ६,६,२५,२)" । निधमेन चम्यते इति निधमनमुदकं, तेन पूर्वते इति समुद्रः । निधमः पूर्वेषुः । नीचैरस्त्रिन् क्षणन्ति नीचैः ब्रह्मेणात्र कर्म कुर्वन्ति इत्यवस्थो निक्षुम्भः । "अर्वक्ष्यनिक्षुम्भः (ख० सं० ८,२७)" ॥

(६३) पदिम्भः । 'पत्स्य गतौ (भू० प०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)' पदिः पची । आकारे ष्यसौ नित्यं पत्यते मच्यति । "मुषीजयेत्र पदिसुस्मितानि (ख० सं० २,१,१०,२)" ॥

(६४) पादुः । पद्यतेः 'बन्द्सीषः (उ० १,२)'—इति बाह्य-

* निब० ५, १६ । "कुम्भनि" पु० २, १४ ।

† 'दाशाशास्त्रुणावीषाः'—इति सि० कौ० उ० ४, १२ ।

‡ निब० ५, १६ । "पदम्" निब० २, ०, ५, १० । "पतति" पु० २, १४

"चापगत" निब० ११, १४ ।

§ निब० ५, १६ ।

सकादुष् टङ्गिः । पदं पादुः । “स पादुरस्य निर्विजो न मुच्यते
(ऋ० सं० ७, ७, १९, ४)” ॥

(६५) टुकः* । व्युपसर्गार्थविशिष्टाद् टुषोतेः ‘सृष्टभृशुषिमुषिभ्यः
कित् (उ० ३, ३९)’—इति क-प्रत्ययः । टुकसन्तः । विटतं सृष्ट-
ज्योतिभ्रत्वात् विटत इत्युच्यते, न हि नक्षत्राणामिवाव्यक्तमस्य ज्योतिः ।
विक्रतविक्रान्तशब्दयोर्दृकभावः । विक्रतत्वं ज्योतिषः प्रीतत्वात् द्वास-
टङ्गिभ्यां वा । विक्रान्तत्वं ज्योतिषो दिगन्तरगमनात् । “अद्भुतो
मा सद्भुतकः (ऋ० सं० १, ७, २३, ३)” । यदा ; ‘टुजो वर्जने’
श्रदादिः । अनेकार्थत्वादाटुषोत्यर्थः । पूर्वसूत्रेषु बाहुल्यकात् को
वकारजकारलोपस्य । आदित्य उच्यते । आटुक्ते आटुषोति जगत्
प्रकाशेन, आटुषोति चोदकानि रश्मिभिः सम्भजत इत्यर्थः । यदा ;
टुषोतेर्बन्धकर्मणः पूर्ववद्रूपम् । विनाशयति तमांसि । “आद्यो यत्सौ-
ममुच्चतं टुकस्य (ऋ० सं० १, ८, १६, १)” । विविधं हन्ति उर-
णादीनि विकर्त्ता सन् टुकस्य । विपूर्वात् हन्ततेः पूर्ववद्रूपसिद्धिरुच्येत् ।
“टुकसिदस्य वारण उरामधिः (ऋ० सं० ६, ४, ४९, ३)” । अपि
वा सृगाली शिवेति प्रसिद्धा, सा टुक्युच्यते । “श्रतं मेवान् टुक्ये
वचदानम् (ऋ० सं० १, ८, ११, १)” ॥

(६६) जोषवाकर्मा । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः (तु० आ०)’ । कर्मणि
घञ्, वषेर्भावे । जोषयितव्यं वचनं । विस्मृष्टायै सेवितव्यं वचनं ।
अविस्मृष्टं वचनमित्यर्थः । “जोषवाकं वदतः पञ्चहोषिणा (ऋ० सं०
४, ८, २५, ४)” ॥

* तु० १, २० । निघ० ५, २०. ९, २९. १२, ४४ । “टुकः” निघ० २, ९. १२, २९ ।

† निघ० ५, २१ ।

(६७) कृत्तिः* । कृत्ततेः रूपम् । चक्रोऽञ्जं वा । यथोहि द्विषतः कृत्तति दुर्मतं वाक्त्रं माषादि भोग्गारम् । “मद्यौ च कृत्तिः ब्रह्मणं तं इन्द्र (च० सं० ६, ६, १३, ६)” । अरीरात् कृत्तति चर्ममस्यधि कृत्तिः । सुचमय्यपि कृत्तिः परद्वस्त्रखण्डपथितत्वात् कर्त्तनसामान्यात् । कृत्तिरिव कृत्तिः चक्रोच्यते । कृत्तिं वसानाचर (य० वा० सं० १६, ५९)” ॥

(६८) शृत्ती† । श्रद्धे कर्मण्युपपदे भूतेऽर्थे ‘कर्मणि इतः (३, २, ८६)’—इति खिनि-प्रत्ययः । खं धर्मं इतवान् श्रद्धाती सन् शृत्ती कितवः । श्रद्धेः खधेत्यच (१९८५०) व्याख्यानः । “कृतं न शृत्ती विचिबोति देवने (च० सं० ७, ८, २४, ५)” ॥

(६९) समस्य‡ । समश्रद्धः सर्वपर्यायः सर्वनामसु पचते ‘त्वत्त्वस-मसिमनेवेत्यनुच्चानि (क्रि० ४)’—इति सर्वानुदात्तः । “मा नः समस्य दूष्ये” । (च० सं० ६, ५, २५, ४)” । “उरुव्याणो अघायतः सम-स्यत् (य० वा० सं० ३, २६)” । “उतो समस्यिस्त्राग्नीहि नो वयोः (च० सं० ६, २, २, ३)” । “नभन्तामन्यके समे (च० सं० ६, ३, २२, १)” ॥

(७०) कुटस्य? (७१) चर्षणि॥ । कृतश्रद्धस्य कुटभावः । कृतार्थात् कुटेः क-प्रत्ययइत्यन्ये । चर्षणिश्रद्धो व्याख्यातः फलतिकर्मसु

* पु० २, ४ । निब० ५, २२ ।

† निब० ५, २२ ।

‡ निब० ५, २२. १०, ५ ।

§ निब० ५, २४. “कुटतेः” ६, २० ।

॥ पु० २, २ । निब० ५, २४. १२, २२. “चर्षणीघृत्” १२, ४० ।

(३२८८) । “पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)” ॥

(३२) ब्रह्मः* । व्याख्यातं ब्रह्मरदिति मेघनामसु (६६८) ।

“उयो यः ब्रह्मः पुरुहत् तेन (ऋ० सं० ७, ८, २३, २)” ॥

(३३) केपयः† । कु-ब्रह्मोपपदात् पुनातेः ‘अनिपुणकृतिभ्यः क्यप्’—इति बाहुल्यकात् क्यप्, कोः कादेशः । कपूयः दुःपूयः दुःशोध्यः दुःकामेत्यर्थः । कपूयेन तदन्तोऽपि कपूयाः; अकारोम-त्वर्थीयः । कुत्सितकर्माणं उत्थापितपापकर्माणोवोच्यन्ते । कपूयाः सन्तः केपयः । “ईर्मेव ते न्यविशन्तु केपयः (ऋ० सं० ७, ८, २७, १)” ॥

(३४) त्रुतुमाह्वये‡ । ‘त्रुतुमेत्यस्य शौघगत्यर्थस्य त्रुर्णमित्यवगमः’—इति स्कन्दस्वामी । निर्वाहे निरूपणीयः । करोतेर्लटि ‘थासः से (३, ४, ८०)’, उ-प्रत्ययस्य ‘बहुलं ह्रस्वसि (२, ४, ७३)’—इति लुक् कुटस्येत्यर्थः । “पृता विश्वा सर्वना त्रुतुमा ह्वये (ऋ० सं० ८, १, ८, ६)” ॥

(३५) अंसचम्§ । आङ्पूर्वाङ्गोरसुनि टिलोप आकारस्य ह्रस्वत्वं च । आङ्गोत्प्लवः पापम् । पापेन वाच तत्फलभूतप्रहारादिकं लक्ष्यते । अंसच्छायते । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’—इत्याहसत्त्वं स्रंसचम् । धनुर्वा कवचञ्च । “अंसचकोशं सिञ्चता नृपाणाम् (ऋ० सं० ८, ५, १८, १)” ॥

(३६) काकुदम्¶ । कैतेः शब्दकर्मणो यङि, पचाद्यचि, ‘यङो-

* † निघ० ५, २४ ।

‡ निघ० ५, २४. ‘अंसचकोशम्’ ५, २६ ।

§ पु० १, १ । निघ० ५, २६ ।

उच्चि (२, ४, ७४) — इति यङ्लुकि, द्विवचनादौ, 'न धातुलोप-
आर्द्धधातुके (१, १, ४)' — इति गुणनिषेधः । कोकूयते पुनःपुनः
ब्रह्मं करोतीति काकुर्जिङ्गा । कोकुवाधानं सद् वर्णस्तुत्यादिना
काकुदं तालु । कोकूयमाना नुदतीति वा । कोकूयतेर्नुदेस्य काकु-
दम् । अनुचरन्ति काकुदम् (अ० सं० ६, ५, ७, २) ॥

(७७) बीरिटे* । भियो वा नञ्चादीनां वाभासस्तिस्रस्तनं
यस्मिन् । तत् भीततनं भासतनं वा सत् बीरिटमन्तरिचम्; मनुष्य-
गणो वा अनासन्वेऽन्तरिचे हि भीतिः कस्य न जायते; वृहन्नरेन्दो
यतोऽपि तस्मात्तत्रापि तद् भयं । “आ विष्णतीव बीरिट इयाते
(अ० सं० ५, ४, ६, २)” ॥

(७८) अष्ठां । निपातः । अभेरर्थे । आभिमुख्यार्थे वर्तते ।
आप्तमित्यस्यार्थे इति शाकपूणिः ॥

(७९) परि‡ । (८०) ईम्‡ । (८१) वीम् ॥ । इति व्याख्या-
तानि प्राथमिके निपातप्रकरणे (१, ३४०) अनेकार्थत्वादिहोपन्यासः ।
एषामुदाहरणानि प्रसिद्धानि ॥

(८२) एनम्† । (८३) एनाम्** । एतत्पदद्वयमस्या अस्ते-
त्यनेन पदद्वयेन 'उदात्तम् प्रथमादेशे, अनुदात्तमन्वादेशे' — इत्येवं

* निब० ५. २० ।

† निब० २, २५. ४, २४. ४, २८ ।

‡ निब० १, २. ५, २८. १०, ७. ११, १० ।

§ पु० १, १२ । निब० १, ८. ४, १८. ५, २८ ।

॥ निब० १, ७. ५, २१; २८. ११, ४०; ४८. “वीमन्” १, ७. “वीमिका” २, २० ।

¶, ** निब० ५, २८. “एना । अया” पु० २, २८. निब० २, २१ ।

व्याख्यातम् (निघ० ४, २५) । अनेकार्थत्वात्पुन्यासः । “चित्तएन-
मायुनम् (?)” — इत्येवमादीन्नुदाहरणानि ॥

(८४) छणिः* । ‘छ गतौ (भू० प०)’ । ‘पृथुवृत्तिप्रच्छिञ्चरित्व-
रिभ्यः कित्’—इति छि-प्रत्ययः । खवितव्यं प्रति खरणात् छञ्चि-
अध्वेनाच दाचमभिप्रेतम् । “मेदीष इत्पृष्णः पृक्मेयात् (य० वा०
सं० १२, ६८)” ॥

॥ इति चतुरशीतिः पदानि ॥२॥

आशुशुक्ष्णिः^(१) । आशाभ्यः^(२) । काशिः^(३) । कुणा-
रुम्^(४) । अस्त्रात्^(५) । सल्लूकम्^(६) । कल्पयम्^(७) । वि-
सूहः^(८) । वीरुधः^(९) । नक्ष्त्राभम्^(१०) । अस्कृधोयुः^(११) ।
निश्रुम्भाः^(१२) । वृवदुक्थम्^(१३) । अददरः^(१४) । अदूषे^(१५) ।
पुल्लुकामः^(१६) । असिन्वती^(१७) । कपना^(१८) । भाष्टजीकः^(१९) ।
रुजानाः^(२०) । जूर्णिः^(२१) । ओमना^(२२) । उषल्लप्रक्षिणी^(२३) ।
उपसि^(२४) । प्रकलवित्^(२५) । अभ्यर्धयञ्वा^(२६) । ईक्षे^(२७) ।
क्षोणस्व^(२८) । अस्त्रे^(२९) । पाद्यः^(३०) । सवीमनि^(३१) । स-
प्रथाः^(३२) । विदथानि^(३३) । आयन्तः^(३४) । आशीः^(३५) ।
अजीगः^(३६) । अमूरः^(३७) । शशमानः^(३८) । देवोदेवाश्वा
रूपा^(३९) । विजामातुः^(४०) । ओमासः^(४१) । सोमानम्^(४२) ।

* निघ० ४, २८ ।

† ‘छञ्चिभ्यां कित्’ सि० कौ० उ० ४, ४८ ।

(१९) “देवोदेवाश्वा रूपा”—इति पदद्वयं च-ज-च-पुल्लकेषु । तथा एभि
सङ्ग्राहद्विरपि नाशङ्का, तेषु “शिरिञ्जितः (१२०)” पदादर्शनात् ।

अनवायम्^(४२) । किमीदिने^(४३) । अमवान्^(४४) । अमी-
वा^(४५) । दुरितम्^(४६) । अघे^(४७) । अमतिः^(४८) । अष्टी^(४९) ।
पुरन्धिः^(५०) । रुशत्^(५१) । रिशादसः^(५२) । सुदचः^(५३) ।
सुविदचः^(५४) । आनुषक्^(५५) । तुर्वशिः^(५६) । गिर्विणाः^(५७) ।
असूत्ते^(५८) । सूत्ते^(५९) । अम्यक्^(६०) । यादृशिन^(६१) । जार-
यायि^(६२) । अग्रिया^(६३) । चनः^(६४) । पचता^(६५) । शुरुधः^(६६) ।
अमिनः^(६७) । जज्जतीः^(६८) । अग्रतिष्कृतः^(६९) । शाशदा-
नः^(७०) । सृप्रः^(७१) । सुशिप्रः^(७२) । रंसु^(७३) । द्विवर्हीः^(७४) ।
अक्रः^(७५) । उराणः^(७६) । स्तियानाम्^(७७) । स्तिपाः^(७८) ।
जवारु^(७९) । जरुधम्^(८०) । कुलिशः^(८१) । तुञ्जः^(८२) । बर्ह-
णा^(८३) । ततनुष्टिम्^(८४) । इलीविशः^(८५) । क्रियेधाः^(८६) ।
भूमिः^(८७) । विष्पितः^(८८) । तुरीपम्^(८९) । रास्पिनः^(९०) ।
अञ्जतिः^(९१) । अञ्जुनीती^(९२) । प्रतद्वसू^(९३) । हिनेत^(९४) ।
चोष्कूयमाणः^(९५) । चोष्कूयते^(९६) । सुमत^(९७) । दिवि-
ष्टिषु^(९८) । दूतः^(९९) । जिन्वति^(१००) । अमचः^(१०१) । अची-
षमः^(१०२) । अनर्शरातिम्^(१०३) । अनर्वा^(१०४) । असांमि^(१०५) ।
गल्दया^(१०६) । जल्हवः^(१०७) । बकुरः^(१०८) । बेकनाटान्^(१०९) ।
अभिधेतन^(११०) । अंहुरः^(१११) । वृतः^(११२) । वाताप्यम्^(११३) ।

(४८) “अघा” कान्तिरिक्तेषु सर्वत्र ।

(५८) कान्तिरिक्तेषु सर्वत्र “निर्वचसे” इति ।

(८५) “इलीविशः” क ।

चाकन्^(११४) । रय्यर्यति^(११५) । असक्राम्^(११६) । आध्वः^(११७) ।
 अनुवव्रवः^(११८) । सदाग्ध्वे^(११९) । शिरिम्बिठः^(१२०) । पुरा-
 शूरः^(१२१) । क्रिविर्दती^(१२२) । करुठती^(१२३) । दनः^(१२४) ।
 शुरारुः^(१२५) । इद्र्युः^(१२६) । कीकटेषु^(१२७) । बुन्दः^(१२८) ।
 वृन्दम्^(१२९) । किः^(१३०) । उख्वम्^(१३१) । ऋबीस^(१३२) ऋबीस-
 मिति द्वात्रिंशच्छतं पदानि* ॥ ३ ॥

जहासस्त्रिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि† ॥

इति निघण्टौ चतुर्थ्याध्यायः समाप्तः‡ ॥ ४ ॥

(१) आशुशुक्षणिः‡ । शुकुचेर्जलतिकर्मणः क्षिपि शुकु दीप्तिः,
 क्षणिर्द्विसार्थः; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन्, सनोतेर्वा
 इन् । आशु शुकुषा दीप्त्या क्षणिता द्विसिता तमर्षा सनिता सन्मन्ना
 वा पाके दाहप्रकाशनादेः स्वव्यापारस्य । अग्निरुच्यते । यद्वा ;
 आङ्पूर्वाच्छुचेरन्तर्णीतण्यर्थात् सनि आशुशुक्ष इति स्थिते 'आङ्
 शुकुषेः सनः'—इति विहितः अनि-प्रत्ययो बाहुल्यकाच्छुचेरपि भवति ।
 'आङ् शुकुषेः'—इत्येव वा तत्र पाठः । आशु शोचयिषा आदीप-

(१२०) "शिरिम्बिठः" नास्तीदम्यदम् च-च-च-पुलकेषु । क-पुलकेऽपि न दृश्यते
 परं तत्र लोचकप्रसाद एव मूलमन्यथा सङ्ख्या व्याकुर्येत ।

(१२१) "उख्वम्" क ।

* इतीत्यादि न दृश्यते न ।

† "इति सप्तमोऽध्यायः" न (द्रष्टव्यं पुरस्तात्) । "निघण्टुके" क ।

‡ च-च-पुलकतोऽन्यत्र न विद्यतेऽपि सङ्ख्यावाक्यम् ।

§ निघ० ६, १ ।

यितुमिच्छा, तस्या कर्त्ताः आशुशुचिः आदीपयिषुरित्यर्थः ।

“त्वमग्ने शुभिस्रमाशुशुचिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १) ॥

(२) आशाभ्यः* । व्याख्यातं दिङ्नामसु (४० प्र०) । स एव निगमः (ऋ० सं० २, ८, ८, २) ॥

(३) काशिः† । काशतेः ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’— इतीम् प्रत्ययः । प्रकाशते इति काशिर्मुष्टिः । “यत्सङ्गृभ्णा मघवन् काशिरिन् (ऋ० सं० ३, २, १, ५)” ॥

(४) कुषादम्‡ । कषतेः षड्कर्मणः ‘कणेरारुः’—इति वाङ्मल-कात् आरु-प्रत्ययस्ताञ्छौलिकः, वकारस्य सम्प्रसारणञ्च । षड्दनञ्चोः कुषादः, तन्मेष उच्यते । “अहस्त मिङ् सग्निक् कुषादम् (य० वा० सं० १८, ६८)” ॥

(५) अलाहणः§ । अलं-ब्रह्मोपपदात् ढदेर्हिंसार्थात् ‘वीणसूण-प्रबभूणचूणद्वषद्वषणादयः (उ० ३, १३?)’—इति ण-प्रत्ययो दकार-लोपोगुणाभावोऽलमोमकारस्याकारस्य निपात्यते । यद्वा; झुटि दकारस्य लोपो गुणाभावस्य प्रषोदरादित्वात् । अलं पर्याप्तमातर्दंनं हिंसा यस्य; ब्रह्मदकत्वात् मेषो विभ्रियते । अलाहणो ब्रह्म इङ् व्रजे गोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)” ॥

(६) सल्लुकम्॥ । सम्पूर्वाङ्गुर्भिन्निष्ठायां ‘लुभो विमोहने (७, २,

* पु० १, ९. निब० ६, १ ।
 † निब० ६, १ ।
 ‡ निब० २, ९. ६, १ ।
 § निब० ६, २, १ ।
 ॥ निब० ६, २ ।

५४) —इतीडामः । यदा; सर्तः 'नण्डूणोखूणोखूकणूकणूकणूकणूक-
वरूकादयः (उ० ४, ४० ?)'-इत्युक्त-प्रत्यये गुणे रपरि ह्यते अरित्यस्य
द्विर्वचनरेफथोर्लान्वापत्तिश्च निपात्यते । सरणञ्जीखमत्यन्तदूरं नष्ट-
मित्यर्थः । रचो विश्रियते । “आ कीर्वतः खल्लूकं चकर्थ (ख०
सं० ३, २, ४, २)” ॥

(७) कल्पयम्* । कमिति रुखनाम । तस्य मकारस्य नकारः
पयसश्च सलोपः । कल्पयसं सुखयसमित्यर्थः । मेघोऽभिधेयः ।
“व्यञ्चिदित्या कल्पयं श्रयागम् (ख० सं० ४, १, ३२, ६)” ॥

(८) विस्त्रुहः† । विपूर्वात् स्ववतेः क्षिपि । विविधं स्ववन्तीति विस्त्रुहः
आपः । “व्या इव रुद्रः सप्त विस्त्रुहः (ख० सं० ४, ५, ६, ६)” ॥

(९) वीरुधः‡ । विपूर्वात् रुहेः क्षिपि बेदीर्घा स्कारस्य धका-
रश्च । मूलविभुजादित्वात् के विरुहाः सत्वः वीरुधः । विविधं
रोहन्तीति ओषधय उच्यन्ते । “वीरुधः पारचिष्णः (ख०
सं० ८, ५, ८, ३)” ॥

(१०) नचद्वाभम्‡ । नचतेर्गतिकर्मणो व्याप्तिकर्मणो वा अत्ररि
नचन्; दध्नोतीति दध्नोतेर्बधकर्मणः कर्मण्यपि नकारलोपश्चान्दसः,
वृद्धिः । युद्धार्थमभिगच्छतां व्याप्नुवतां च अचूर्णां हनारमित्यर्थः ।
“नचद्वाभं तदुत्तरिं पर्वतेष्टाम् (ख० सं० ४, ६, १३, २)” ॥

(११) अस्त्रधोयुः॥ । दीर्घायुरित्यर्थः; चिरस्थायी पुत्रपौत्रान्वित-

* निघ० ६, २. “कचा” ३, २२. ६, २० ।

† ‡ निघ० ६, २ ।

§ निघ० ६, २. “नचनम्” ३, २० । “नचति”, पु० १, २४ ।

॥ निघ० ६, २ ।

इति वाच्यम् । अर्धितिं प्रत्ययान्तस्य व्याख्यातम् (५८७३०) । मञ्-
पूर्वम् धातोः सकार उपजनः, धु-प्रत्ययस्य धोमात्रः । यदा; मञ्पूर्वान्
करतेति गीष्टायामन्तप्रत्ययस्यैवाभावः; दधातेर्भिन्नेतेर्वा 'इषोयित्' १
—इति वाङ्मयकात् उचि-प्रत्ययः, षित्वाद् जुगागमः, धकारस्य
धोमात्रः । अक्षतयानो वाच्यो न कश्चिदित्यया इत्यपूर्व इत्यर्थः ।
अक्षतयानो वा अमञ्पूर्वः केनचिदित्यर्थः । धनविशेष उच्यते । "यो
अक्षतधोवुरजः खर्वान् (अ० सं० ४, ६, १२, ३)" ॥

(१२) निश्चयः । निष्पूर्वान् अर्धि जैथिल्ये (भृ० आ०) —
इत्यस्यत्तु यञ् । निर्गतः अथः जैथिल्यं यस्याः सा निश्चया गतिः,
अर्धियिल्या गत्या हरन्तीति 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)' —
इति डः । अक्षप्रत्ययस्य श्रुभाक् । अर्धियिल्या गत्या हरणमीत्या
अविग्रामहरणा इत्यर्थः । "निश्चयार्थेन अर्धियम् (अ० सं० ४, ८,
२१, ६)" । भाष्ये प्रत्ययस्य अक्षप्रत्ययस्यैवः (नि० ६, ३) ॥

(१३) इवदुक्थम् । इवदुक्थो व्याख्यातौ मञ्प्रथमस्य (३००३०) ।
तत्र इकारस्य वः । यदा; 'संखनृपदेहत् (३०२, ७८)' —इति
ब्रूधातो रति-प्रत्यये इवदुक्थो निपात्यते; उच्य-प्रत्यय उच्य इत्यत्र
व्याख्यातः (३२३३०) । इवद् वक्तव्यं वा उच्यं स्तुतिर्यस्य स
इवदुक्थः, तम्; स्तुत्यर्थमित्यर्थः । "इवदुक्थं इवामहे (अ० सं०
६, २, २, ५)" ॥

* 'इवेति'—इति वि० को० प० १, १११ ।
† नि० ६, २ ।
‡ नि० ६, ४ ।

(१४) ऋदूदरः* । ऋदु उदरमस्य । ऋदुर्वा वमनविरेचनयो-
रकर्मा उदरे अस्तु इत्येवं य आत्रास्यते यजमानैः स ऋदूदरः
सोमः ; आदेर्मकारस्य लोपः । “ऋदूदरेण सख्या ससेम (ऋ० सं०
६, ४, १२, ५)” । सोमपाचिनः प्रायश्चित्तेष्टौ याज्यैषा ॥

(१५) ऋदूपो† । ‘अर्द अर्दने’ हिंसार्थः । ‘कन्दसीषः (उ० १, २)’
—इति बाङ्गलकादुष् धातोर्ददादेशः ; ऋदुशब्दोपपदे पतेरन्तर्णीत-
ण्यर्थात् ‘अन्येष्वपि दृश्यते (२, २, १०१)’—इति डः, ‘अन्येषामपि
दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति दीर्घः । बाङ्गविशेषणमेतत् । ब्रह्मणा-
मर्दनेन पातयितारौ । * * * । “ऋदूपे चिदूदृष्टा (ऋ०
सं० ६, ५, ३०, ६)” ॥

(१६) पुलुकामः‡ । पुरर्वङ्गकामो यस्य सः । कपिलकादित्वा-
त्त्वम् । “पुलुकामो हि मर्त्यः (ऋ० सं० २, ४, २२, ५)” ॥

(१७) असिन्वती§ । ‘षिञ् बन्धने (खा० उ०)’ । अनेकार्थत्वा-
द्भातृनामच सङ्घादनार्थः । लटः शतरि ऋः । ‘उगितस्य (४, १, ६)’
—इति ङौप्, पूर्वसवर्णदीर्घः । असङ्घादन्यावित्यर्थः । हनु विश्लेष्यते ।
“असिन्वती वसती भूर्यन्तः (ऋ० सं० ८, ३, १४, १)” ॥

(१८) कपना॥ । ‘कपि बलने (भू० आ०)’—इत्यस्मात् ‘युष्
बल्लसम् (उ० ४, ७४)’—इति युषि बाङ्गलकादागमनित्यत्वाच्चुम् न

* निघ० ६, ४. “ऋदृदि” पु० २, १८ ।

† निघ० ६, ४. २२. “ऋदृष्टा” ६, २२ ।

‡, § निघ० ६, ४ ।

॥ निघ० ६, ४. कपिलकः” २, १८. ८, ४. ५ ।

क्रियते । घुषाः क्रिमय उच्यन्ते । “मोषथा वृषहृपनेव वेधसः
(ख० सं० ४, २, १५, १)” ॥

(१८) भाञ्जकीकः* । ञ्जुका अकुटिला अप्रतिष्ठता प्रसिद्धा
भा दीप्तिर्यस्य स ञ्जुकभाः सन् भाञ्जकीकः । अग्निहृच्यते ।
“धूमकेतुः समिधा भाञ्जकीकः (ख० सं० ७, ६, ११, २)” ॥

(१०) हजानाः† । व्याख्यातं गदीनामसु (१ ३४ प्र०) ।
स निगमः (ख० सं० १, २, ३७, १) ॥

(२१) जूर्णिः‡ । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२ ३५ प्र०) । अत्र
येनाभिधेया । “क्षिप्ता जूर्णिर्न वचति (ख० सं० २, १, १७, ३)” ॥

(२२) ओमनाः§ । अवनमन्द्स्याकारवकारयोरोकारमकारौ
विभक्ते राकारः । अवननाथ अवनेन वा । “परिघंसमोमना वां वयो
गात् (ख० सं० ५, ५, १६, ४)” ॥

(२३) उपसप्रक्षिणौ॥ । उपसप्रक्षिणोपपदात् क्षिणोतेः क्षिपतेर्वा
‘सुथजानौ (३, २, ७८)—इति षिणि-प्रत्यये व्यत्ययेन टि-लोपः ।
उपलेषु स्रष्टेषु वासुकासु यवान् क्षिणोति हिनस्ति भञ्जतीत्यर्थः,
उपलेषु यवान् प्रक्षिपति सूर्णयतीत्यर्थः । सकृत्कारिकाभिधेया ।
“उपसप्रक्षिणौ नना (ख० सं० ७, ५, २५, ३)” ॥

* निब० ६, ४. “भाजः” २, १२, ६, ८. १२, १, १४, २१ ।

† पु० १, १२ । निब० ६, ४. “बाजानाः” १०, २० ।

‡ पु० २, १२ । निब० ६, ४ ।

§ निब० ६, ४. “ओमः” ६, ८. १२, ४० ।

॥ निब० ६, ५. “उपसः” पु० १, १०. निब० १, २२ ।

(२४) उपरि* । उपरि-उपरि* * * । “वाचीन कर्मां
धृषिं विद्याति (च० सं० ७, ७, १७, ३)” ॥

(२५) प्रकलविता । प्रकर्ष कलाः प्रायोक्तानप्रतिज्ञानादि-
विषयाः प्रकलविताश्चिन्तनपरिकादिका वेद विज्ञानाति । ‘समुद्रिष
(३, २, ६१)’-इत्यादिना क्विपि ‘उप्रायोः कञ्जाकञ्चोर्भञ्जसम्
(६, ३, ६३)’-इति इत्यः । प्रकलविद् वणिग् भवति । “इमि-
चासः प्रकलविन्मिमाणाः (च० सं० ५, २, २६, ५)” ॥

(२६) अभर्षज्याः । ‘अधु यद्वा (दि० प०)’ । पित्रनात्
मयाचि वि-सोपे अभर्षः; यनेर्हानार्थात् ‘सुवचोर्जिप् (३, २,
१० ३)’ अत्यापि ययाम् अभर्षजम् मरुद्वा ददाति धनं वा सोदभ्यो
यो ददाति नः । मूना विज्ञेयते । “विचि मूना अभर्षज्या (च०
सं० ४, ८, ८, ५)” ॥

(२७) ईश्वरे । ‘ईश ईश्वरे (च० वा०)’ । ‘शायः से (३, ४,
८०)’ । अत्यन्त ईश्वरे न भवति । “ईश्वे हि नखं उभयं राजम्
(च० सं० ४, ६, ८, ३)” ॥

(२८) शोचसा ॥ । ‘शि निवासगतयोः (तु० प०)’ । ‘स्यस्युटो
वञ्जसम् (३, २, ११ ३)’-इति कर्तरि कृट् । अत्यन्तशोच-
सा

* वि० १. ६. ‘उपरा’ ७, १६. ८, १४. १८. ९, १८. ४० ।

† नि० १. ६. “३” ३, ३ ।

‡ नि० १. ६. “चर्षे” २, १० ।

§ नि० १. ६ ।

|| नि० १. ६. “शयः” ८, १८ ।

कारे 'आद्गुणः (६, १, ८७) । निम्नितुर्त्विर्षः । "अद्ः षोड-
स्याग्निना कषाय (अ० सं० १, ८, १४, ३)" ॥

(२६) अस्ते* । अस्मदः । जयादीनां ङे प्रमृत्तं, ङुवेव टेः । जसा-
दिषु सुबन्तेषु क्रमेणोदाहरणानि;— "अस्ते ते बन्धुः (य० वा० सं०
४, २२)", "अस्ते यातं नासत्या सजोषाः (अ० सं० १, ८, १६, ६)",
"अस्ते संजानेभिं वृषभं पौष्टेभिः (अ० सं० २, ३, २५, २)",
"अस्ते प्र संन्धि मन्ववृजौषिन् (अ० सं० २, २, २०, ५)", "अस्ते
आराशिद्देवः सततयुयोतु (अ० सं० ४, ७, २२, ३)", "ऊर्ध्वं इव
पप्रये कामेन अस्ते (अ० सं० २, २, ४, ४)", "अस्ते धत्त वषयो
कृत्वि (अ० वा० सं० ८, १८)" ॥

(३०) पाथः† । पथतेः पन्थतेर्वा मथर्यादसुनि धातूनां पाथ
इत्यममादेशः । पथते गन्थते पन्थादिभिरन्तरिक्षवासिभिर्वा पाथः ।
अन्तरिक्षम् । "अनेनो न दीयन्ताथेति पाथः (अ० सं० ५, ५, ५, ५)" ।
उदकमपि पाथः । 'पिबतेस्युट् च‡—इत्युसुम् । पीथते सुदकम् ।
अस्ते पिबतिरभ्यवहारार्थः । "आ चष्ट आसां पाथेन मदीनाम्
(अ० सं० ५, २, २५, ५)"—इत्युदकस्य । "देवानां पाथ जप प्र
विदान् (अ० सं० ८, २, २२, ४)"—इत्यन्नस्य ॥

(३१) सवीमनि‡ । 'सु प्रसवैश्चर्यथोः (भ्रू० प०)' । 'इष्टधृ-
सस्तृष्टभ्य इमनिष् (उ० ४, १४ ३)—इति इमनिष् । प्रसवश्चइस्य

* निब० ६, ७. अस्तीचतिः" २१, २५ ।
† निब० ६, ७, ८, १७ ।
‡ 'उदके सुट् च'—इति सि० कौ० उ० ४, १६६ ।
§ निब० ६, ७, १२ ।

एव वर्षव्यत्ययादिना । प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने । “देवस्य वृथं संवितुः सत्री-
मन्नि (ऋ० सं० ५, १, १५, २)” ॥

(३२) सप्रथाः* । प्रथतेरसुन् । सर्वतः-ब्रह्मस्य स-भावः । सर्वतः
पृथुः । “त्वमग्ने सप्रथा असि (ऋ० सं० ४, १, ५, ४)” ॥

(३३) विद्यानि† । विदेरथक् (उ० ३, १११) । वेदनानि
विज्ञानानीत्यर्थः । “विद्यानि प्रसोदयन् (ऋ० सं० ३, १, २९, २)” ॥

(३४) आयन्तः‡ । ‘अिञ् सेवायाम् (भू० आ०)’ । अतरि अपि
गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः । समाअयन्तः । यद्वा ; भूते क्लृत् ।
समाअिताः । “आयन्त इव सूर्यम् (ऋ० सं० ६, ७, ३, ३)” ॥

(३५) आञ्जीः§ । आङ्पूर्वात् अयतेः ष्टणोतेर्वा ‘क्विब्वचिप्रिष्णि
(३, २, १७८ वा० १)’—इत्यत्र ‘प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टिष्णिः(भा०)’
—इत्युक्ते क्विपि प्रकृतेः ङीरादेशः । यद्वा ; एतयोरर्थे वर्त्तमानात्
ष्टणोतेः क्विपि ङीरशब्दे निर्वाहः । आङ् ईषदर्थद्योतकः आअयणात्
होमार्थस्य सोमस्य अपणं दध्युच्यते । “इन्द्राय गाव आञ्जिरम्
(ऋ० सं० ६, ५, ६, १)” । ‘आङ्ः आसु इच्छायाम्’ इत्यस्मात्
क्विपि । * * * । “सा मे सत्याञ्जीर्देवान् गाम्यात् (? ॥)” ।
रेफान्त-सकारान्तयोद्भवयोरपि साधारणं पाठः समाप्ताये ॥

* निब० ६, ७, ९, २२ ।

† पु० ३, १७. निब० १, ७, ३, १२. ६, ७, ८, १२. ९, १. “विनहसुः” ४,
४. विष्णुनापस् ११, २२. “विहसु” ८, २० ।

‡ निब० ६, ८. “उदयेत्” ११, १० ।

§ निब० ६, ८ ।

॥ ऋ० सं० ८, ७, १५, ४. इहवा ।

(३६) अजौगः* । जिगर्त्तिर्नैरुक्तधातुर्निगर्त्तार्थो वा चहणार्थो वा । छडि, सिपि, इतश्च लोपे. 'रात्मस्य (८, २, २४)'—इति स-लोपः, रेफस्य विसर्जनीयः । अवगिरति, गृह्णाति वा । भक्षयतीत्यर्थः । "आदिद् यषिष्ठ ओषधीरजौगः (ऋ० सं० २, २, १२, २)" ॥

(३७) अमूरः† । 'सुह वैचित्ये (दि० प०)' । निष्ठार्या उलम्, टुल-ढलोप-दीर्घाः, ढकारस्य रेफः, नञ्पूर्वः समुद्धौ अमूर । अमूढे-त्यर्थः । "मूरा अमूर न वयं चिकित्वाः (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ४)" ॥

(३८) अन्नमानः‡ । व्याख्यातोऽर्चतिकर्मसु (३३४४०) । स निगमः (ऋ० सं० २, २, २१, २) ॥

(३९) देवो देवाच्या कृपा? । देवञ्छन्दोपपदान् अश्नते: 'अत्विग् (३, २, ५९)'—इत्यादिना क्तिन्, 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः, 'अषः (६, ४, १३८)'—इत्यकारलोपः, 'सौ (६, ३, १३८)'—इति दीर्घे 'अश्नतेषोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६वा०)'—इति ङीप् 'विष्मग्देवयोश्च टेरद्व्यङ् ष तावप्रत्यये (६, ३, ९२)' न भवति; 'छपू सामर्थ्ये (भू० आ०)' क्तिप् । देवान् प्रति गतया स्तुत्येत्यर्थः । "देवो देवाच्या कृपा (ऋ० सं० २, १, १२, ६)" ॥

(४०) विजामातुः॥ । धनादन्ये कुलीनत्वादयो विगता जामात-

* "जिगर्त्ति" निघ० ६, ८. "गिरति" ९, ४. "प्रतिष्ठाः" १०, २२. "गृह्णाति" पु० २, १४. निघ० १, ८ ।

† निघ० ६, ८. ११, २ ।

‡ पु० २, १४ । निघ० ६, ८ ।

§ निघ० ६, ८ ।

॥ निघ० ६, ८. "जामाता" ९ ।

गुणा यज्ञात्, योयमनाप्रनुषो विजामाता कन्वा-दन्तिदृश्यते । ततः पञ्चमी । * * * । “विजामातुषुत वा वा क्षालात् (च० सं० १, ७, १८, १)” ॥

(४१) ओमासः* । अत्रतेः पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा कर्तारि कर्मणि वा ‘अविसिविसिद्भिः क्वित् (उ० १, १४१)’—इति मन्-प्रत्यये ‘अरत्वर (६, ४, २०)’—इत्यादिना जठि ऊमास इति प्राप्ते व्यत्ययेन गुणः । जञ् : ‘आज्जसेरसुक् (७, १, ५०)’ । रक्षितारस्यै-दितारस्यैर्षीयाः । “ओमासस्यैर्षीष्टतुः (च० सं० १, १, ६, १)” ॥

(४२) सोमानम् । सुनोतेर्मजिन्-प्रत्ययः । अग्निं सोमानम् । सोनारम् । अग्निषोतारं सोमानाम् । “सोमानं खरत्सम् (च० सं० १, १, ३४, १)” ॥

(४३) अगवाचम् । (४४) किमीदिने । अगववचञ्चक्षान्-वाचमभवः । अगववचं सकलमित्यर्थः । किमिदानौ कस्य किञ्चिदिति अरति, किमिदं वर्त्तत इति वा अरति । बाधुञ्जैरी सदा विद्वद्-बुद्धिः विशुनोऽभिधेयः । किमिदं-ञ्चक्ष वाच्यस्य वा किमीदिन-भावः । “द्वेषो धत्तमनतायं किमीदिने (च० सं० ५, ७, ५, २)” ॥

(४५) अमवाण्टे । अमा वृषार्थाव्ययम् । तस्य मतुपि वृषः ससहायः । यद्वा ; ‘अम रोगे (सु० प०)’ । ‘पुंसि सञ्जायां च

* निब० ६, ६. ११, ४० ।

† निब० ६, १०. “सोमपीतिः” ६, २०. “सोमी” ६, ६. “सोम्य” १, ११. १०, २०. ११, १८. १६ ।

‡ निब० ६, ११ ।

§ निब० ६, ११. “समा” पु० १, ४ ।

(३, ३, ११८) । अमो रोगः कर्त्तव्यः ब्रह्मणा, रोगैस्त्रिदशान्, दस्युनां रोगभूत इत्यर्थः । आत्मब्रह्मस्य वा अमभावः । यन्नवान् 'आत्मा जीवे यन्ने कलौ मनौ चातपि'—इति निघण्टुः(?) । “याहि राज्ञे वामेवां इभेन (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)” ॥

(४६) अमीवा* । 'अम रोगे (सु० प०)' । 'अमेरीवः'—इति ईव-प्रत्ययः । टाप् । अमीवा रोगः हिंसिता वा । यद्वा ; 'ब्रैवयङ्ग-जिह्वाद्यौवाष्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । “यस्ते गर्भममीवा (ऋ० सं० ८, ८, २०, २)” ॥

(४७) दुरितम् । दुर्मतिप्रापकं कारणभूतम् । 'पापकं कर्म दुरितमुच्यते । “अति क्कामन्तो दुरितानि विश्वा (निघ० ६, १२)” । दुःशब्दोऽच दुर्गतौ वर्त्तते । 'दृणश्चिषृषिभ्यः ऋः' † इति बाहुलकात्करणे ऋः । दुर्गतिर्गम्यते येन तद्दुरितम् ॥

(४८) अष्वे‡ । अप-पूर्वात् वेञ्धातेरन्तर्णीतण्यथात् 'अन्येष्वपि वृश्चते (३, २, १०१)'—इति उ-प्रत्यये अपेत्यस्यान्त्यलोपश्चान्दसः । टाप् । अप वयति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यर्थः । 'ब्रैवयङ्गजिह्वा-द्यौवाष्वामीवा (उ० १, १५२)'—इति वन्-प्रत्यये वेञ्जोलोपोऽप-ब्रह्मस्यान्त्यलोपश्च निपात्यते । व्याधिर्वा भयं वा अष्व । “मृडाषा-ङ्गानध्वे परे हि (ऋ० सं० ८, ५, २३, ६)” ॥

* निघ० ६, १२. “अमीवा” १२, ५४. “अमीवचन्” १०, १० ।

† निघ० ६, १२ ।

‡ 'अपिष्वपिष्वामिदमिष्वपूर्वविभक्तम्'—इति सि० को उ० १, ८१ ।

§ प० ५, २. निघ० ६, १२. ६, २२ ।

(४८) अमतिः* । अमाञ्चद् आत्मवचनः । आत्ममयी तति-
र्मतिर्वा अमतिः । तन्यत इति ततिर्दौग्धिः । मतिरपि प्रकाञ्चरूप-
त्वाद् दौग्धिः । आत्मप्रकाञ्चमयी ततिर्मतिर्वा अमतिः दौग्धिरभि-
धेया । अमातति-ञ्चदस्य आत्ममति-ञ्चदस्य वा अमतिभावः ।
वदित्विभेषणत्वादात्मप्रकाञ्चमयो ततिर्मतिर्वा अमतिरित्युपपद्यते ।

२९७ २ १ ११ १७ १

‘ऊर्जा यस्या मतिर्भा अदियुतत् (सा० ङ० आ० ५, २, ३, ८)” ॥

(५०) अष्टौ† । (५१) पुरन्धिः‡ । अत्रोते: ‘इहृषिकर्षि-
वर्षिसुषिन्नासुष्यश्चिन्नाभ्यः क्तिन्’ । ‘हृदिकारादक्तिनः (४, १, ४ ५. ग०
वा०)’—इत्यत्र स्त्रियां विहितस्य यद्व्यात् विकल्पो ङौष् । अष्टौ
व्याप्तिरत्र अष्टौ । * * * ॥ पुरुञ्चदो बज्जनाम । धीरिति कर्म-
नाम, प्रज्ञानाम वा । बज्जकर्मा बज्जप्रज्ञो वा पुरुधिः सन् पुरन्धिः ।
पुराणि दारयतीति वा पुरन्धिः । ‘वेन्नो ङित् १’—इति
भाज्जसकात् ङिदिन् प्रत्ययः, दकारस्य धकारः, नकार उपजनः ।
भृगो वरुण इन्द्रश्च पुरन्धिः । “अष्टौ भृगं नामत्या पुरन्धिम् (च०
सं० ५, ४, ६, ४)” । अष्टौ-ञ्चदः सुखस्याभिधायको धान्यशलाका-
याश्च । “अष्टौवरौर्भूत नासम्भ्रमापः (च० सं० ७, ७, २ ६, १)”—
इति सुखस्याभिधायकः । “अष्टौ सहरा असद्वः (?)”—इति
धान्यशलाकायाः ॥

* पु० २, ७. निब० ६, १२ ।

† निब० ६, १२ ।

‡ पु० २, ३०, निब० ६, १२. ११, १. १२. १२ ।

§ ‘मतिर्द्विष’—इति सि० को० उ० ४, १३६ ।

(५२) रुञ्जत्* । 'रुञ्ज दीप्तौ (भू० ऋ०)' । 'मंस्यन्तृन्पदेहत् (उ० २, ७८)'—इति अति-प्रत्ययो गुणाभावस्य चकारस्य प्रकारस्य निपात्यते । रोचते रुञ्जत् वर्णविज्ञेयो ज्वलनाविर्भूतप्रकाशरूपोऽभिधीयते । यद्वा; रुञ्जेर्हिंसार्थान्तुदादेः रोचत्यर्थे वर्णमानासृष्टञ्जतरि । "समिद्धस्य रुञ्जददर्शि पाजः (ऋ० सं० ३, ८, १२, २)" ॥

(५३) रिञ्जादसः† । 'रिञ्ज हिंसायाम् तुदादिः । अन्तर्णीत-स्यर्थः । सटः ञ्जतरि छान्दसो दीर्घः । अस्मतेर्विच् । रिञ्जतां ञ्जन्तूणां वा अक्षितारः षेप्पारः नाञ्जयितार इत्यर्थः । "अस्ति हि वः सजात्यं रिञ्जादसः (ऋ० सं० ६, २, ३२, ५)" ॥

(५४) सुदचः‡ । सु-पूर्वात् ददातेः इन्, इनि बाहुलकात् इत्सत्वम् । सुदानः । "त्वष्टा सुदचो वि दधातु रायः (ऋ० सं० ५, ३, १०, २)" ॥

(५५) सुविदचः§ । सु-पूर्वात् 'विद ज्ञाने (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अमित्यजिबधिपतिकलिनच्छिभ्यो, चन् ॥'—इति बाहुलकादचन्-प्रत्ययो गुणाभावस्य । सुविद्यत इत्यर्थः । "आग्ने याभिः सुविदर्चेभि-रर्वाङ् (ऋ० सं० ७, ६, १८, २)" ॥

(५६) आनुषक्¶ । अनुपूर्वात् 'षञ्ज सङ्गे (भू० प०)'—इत्यस्मात्

* निब० २, २०. ६, १२ ।

† निब० ६, १५ ।

‡ निब० ६, १४. "सुदानुः" ६, २३. "सुदर्शि" २, २५ ।

§ निब० ६, १४. ७, ६ ।

¶ 'अमित्यजिबधिपतिकलिनच्छिभ्यो, चन् । मञ्जेरादेश्च कः । इजश्चित् । सुविदः कवन्'—इति सि० कौ० उ० ३, १०२-१०५ ।

¶ निब० ६, १४ ।

क्षिप्रि 'अग्निदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-सोपः, अनोरकारस्य दीर्घश्चान्दसः । अनुषङ्गसुपर्युपरि लग्नमित्यर्थः । “स्रृष्ट्वन्ति बर्हिर्मानुषक् (च० सं० ६, ३, ४ २, २)” ॥

(५७) तुर्वणिः* । तूर्ण-शब्दोपपदात् वनोते: 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् । तूर्णं वनोति सम्भजते । तूर्णवनिः । “स तुर्वणिर्महां अरेषु पौखे (च० सं० १, ४, २१, ३)” ॥

(५८) गीर्वाणाः† । गीः-शब्दोपपदात् वनोतेर्ष्वन्तादसुनि वने-घंटादित्वेन मित्सुञ्जकत्वात् ह्रस्वत्वम् । गीर्वण इति प्राप्ते दीर्घाभावश्चान्दसः । निघण्टुकारपठितगीर्वाणशब्देन समानार्थः । अतो देवोऽभिधेयः । स्रोतुरभिमतप्रदानादात्मानं स्रोतृभिः सम्भाजयति । भाष्ये तु (निघ० ६, १४) 'गीर्भिरेन वनयन्ति'—इत्यर्थ-निर्वचनमिति स्कन्दस्वामी । श्रीनिवासस्तु स्वार्थे णिष् । गीर्भिरेन वनयन्ति । “जुष्टुं गीर्वणसे बृहत् (च० सं० ६, ६, १२, ७)” ॥

(५९) असृर्त्ने सृर्त्ने‡ । असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'ईर गतौ (अदा० आ०)'—इत्यस्य निघायां छान्दसत्वादिदभावे ईकारस्य पूर्वस-वर्ण पूर्वच दीर्घश्चान्दसत्वात् । सप्तम्येकवचनम् । असुः प्राणः । प्राणस्य वातः । वातसमीरिता मरुदादयो हि सेव्याः । सृर्त्ने इति रजमीत्यस्य विशेषणम् । सुसमीरिते सुष्ठु प्रेरिते विश्वीर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्यर्थः । “असृर्त्ने सृर्त्ने रजसि निघृत्ते (च० सं०, ३, १७, ४)” ॥

* निघ० ६, १४, “तुरः” १९, १४. “तुरष्पति” २, १८ ।

† निघ० ६, १४ ।

‡ निघ० ६, १५ ।

(६०) अम्यक्* । मा-शब्दद्वितीयैकवचन उपपदे अक्षतेः क्तिप्
नकारलोपे मा-शब्दस्य इददो द्रष्टव्योऽकारोपजनेन च भाव्यम् ।
आयुधाख्या ऋक्त्रिभिधेया क्षिप्ता सती मां प्रति इव गता । यदा ;
अभिपूर्वाद्दक्षतेः क्तिनि अम्यक् सती भकारस्य मकारापत्या अम्यक् ।
अचून् प्रत्यभिगता । यदा ; अमा-शब्दः सहार्थे निपातः । अमाक्
सती अम्यक् सहभूता । “अम्यक् सा त इन्द्र अष्टिरस्ये (अ० सं०
१, ४, ८, ३)” ॥

(६१) यादृश्मिन् । यादृश्चे इत्यर्थः । “यादृश्मिन् धायितरूप-
स्त्रयाविदत् (अ० सं० ४, २, २४, ३)” ॥

(६२) जारयाधि । उल्लविशेषणम् । तेन व्यत्ययेन नपुंसकत्वा-
वगमः । ततश्चेदं नाख्यातम् । जार इत्यस्य वा धातोरेवभूतस्या-
ख्यातस्यासम्भवात् । निघातप्रसङ्गस्य । अन्ये तु अनेरपत्याभिगतमा-
ख्यातमेतदिति गम्यते । ततश्च जारयाधि अजायतेत्यवगमः इत्युक्त्वा
मन्त्रव्याख्याने निघातप्रसङ्गस्य भिन्नवाक्यत्वेन वाक्यादित्वादुदात्त-
प्रतिपादनेन परिहृतवान् । अजायतेत्येव स्कन्दस्वामिनोऽप्यवगमः ।
उल्लविशेषणवादिनां जारस्यासौ थाद्यौति जारयाधि । गर्वां यौवगस्य
अरथित्वाकारत्वम् गवामभिगमनाद् थायित्वम् । “उल्लः पितेव
जारयाधि युञ्जेः (अ० सं० ४, ५, १४, ४)” ॥

* नि० १, १४ । “म्यच्छति” “मियच्छति” पु० १, १४ ।

† नि० ६, १४ ।

‡ नि० ६, १४. “जारः” २, १६. ५, १. १०, २१. “आसिम्” ६, १०.
“आसिषी” ११. ० ।

(६३) अदिया* । अयञ्चन्दोपपदान् याते: 'गेहे: क: (३, १, १४४)'—इति बाङ्गलकात् कः । याकारस्येकारः । तृतीयैकवचन-
स्याकारः । यदा; अयमर्हति 'हृन्दसि च (५, १, ६७)'—इति य-
प्रत्यये इकार उपजनः । अर्शर्यो वा घनि घस्य इयादेशो विभक्ते
राकारः । अयार्श । यदा; अया एवायिया । अयभृताय्या । “विभे
अग्रियोत वाजा: (च० सं० ३, ७, ३, ३)” ॥

(६४) चन:† । (६५) पचता‡ । पचतेर्ल्युट् 'हृत्यल्युटो बङ्गलम्
(३, ३, ११३)'—इति कर्मणि ल्युटि पचत इति पचनम् । वचन-
शब्दस्य वकारलोपेनान्ते सकारोपजनेन चनः । अन्नम् । यदा;
वचेरसुनि बाङ्गलकात् नोऽन्तादेशः । पचते: 'भृदृग्नियजिपचिवच्यमि(?)'
'भृतेऽपि हृम्यन्ते (३, ३, २)'—इति वचनात् भृते द्रष्टव्यः । विभ-
क्तेराकारः । पक्कः पक्कौ पक्का इति वावगमः । पदान्तस्य बङ्गल-
सामर्थ्याद् विशेषनिश्चयः । “चनो दधिष्य पचतोत सोमम्
(च० सं० ८, ६, २१, ३)”—इति बङ्गवचनस्य । “तस्मैदस्तः प्रति
पचतायभौष्टाम् (निर० ६, १६)”—इति द्विचनस्य । “पुरोक्ता
अग्ने पचतः (च० सं० ३, १, ३१, २)”—इत्येकवचनस्य ॥

(६६) शुरुधः§ । शुरुचं दौर्गमिं तापं वा रुधत्यः । 'अन्येभ्योऽपि
हृम्यन्ते (३, २, ७५)'—इति क्विप् । शुरुयुधः शुरुधः । “चतस्र् हि
शुरुधः सन्ति पूर्वीः (च० सं० ३, ६, १०, ३)” ॥

* निघ० ६, १६. “अपम्” ६, २ ।

† निघ० ६, १६ ।

‡ निघ० ६, १६. “पक्कः” ५, २४. ६, २४. “पक्किः” ७, १२ ।

§ निघ० ६, १६. १२, १८ ।

(३७) अमिनः* । 'माङ् माने (अदा० प०)' । निष्ठा ऋः । 'अतिस्थितिमास्याम् (७,४,४०)"—इति इत्त्वम् । मितः परिष्कृतः । न मितः अमितः सक्षमिनः अपरिमाण इत्यर्थः, अपरिणमितकालो वा । यदा ; मिनातेर्वधकर्मणः 'इण्मिञ्जिदीङ्मुञ्च-विभो नक् (७० ३,२)'—इति वाङ्मलकास्रक् । नञ्समासः । अमिनः अर्हसितः केनचित् । यदा ; ऋ एव प्रत्ययः । अमितोभ्यमितो वा सन् अमिनः । "पुन द्विवर्णी अमिनः सद्योभिः (अ० सं० ४, ३, ७, १)" ॥

(३८) अङ्गतीरा । अङ्गतीरापो भवन्ति अङ्गकारिण्य इति * * * । अङ् पूर्वसवर्णः । "मृदतो अङ्गतीरिव (अ० सं० ४, ३, ८, ३)" ॥

(३९) अप्रतिष्कृतः† । 'स्कुञ् आप्रवणे (स्त्रा० ७०)' । आप्रवण भागमनम् । स्कुवतेर्गत्यर्थादा निष्ठा । अघोपदेब्रह्माद्ब्रह्मत्ययेन सत्वम् । अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कृतः । युद्धे अन्येनाप्रतिष्कृतपूर्व इत्यर्थः अप्रतिस्खलितपूर्वो वा । अत्र पक्षे स्खलितब्रह्मस्य ऋकृतभावः । "अस्माभ्य-मप्रतिष्कृतः (अ० सं० १, १, १४, १)" ॥

(७०) आसदानः‡ । 'ब्रह्म ज्ञातने (भृ० प०)' । अस्माद् यङ्-क्षुगन्ताद् व्यत्ययेन ज्ञानच् । पुनः पुनरसुरांस्तपुराणि वा ज्ञातयन्तः "प्रस्वां मृतिमतिरच्छाब्रदानः (अ० सं० १, २, ३, ३)" ॥

* निघ० ६, १६. "अमिनः" १०, २१ ।

† निघ० ६, १६. अङ्गकारिण्य इति ।

‡ निघ० ६, १६ ।

§ निघ० ६, १६. "आसत्" ३, ४ ।

(७१) स्रुपः* । श्रिप्रे इत्यत्र (३८२४०) स्रुपशब्दो व्याख्यातः ।
 “स्रुपकरत्नमतये (स्रु० सं० ६, ३, २, ५)” । स्रुपौ करत्नौ बाह्व यस्य
 होमेन तर्पणाय पाखनाय वात्मनः सर्पिस्तैलमपि स्रुपम् सर्पणार् ।
 निगमः पर्येय्यः ॥

(७२) सुश्रिपः† । श्रिप्रे व्याख्याते (३८२४०) । श्रोभनत्वविश्रि-
 ट्वत्वमत्र विशेषः । सुहनः सुनामो वा सुश्रिपः । “वाजे सुश्रिपु गोमति
 (स्रु० सं० ६, २, २, ३)” । ऋचिष्किप्रशब्देन श्रिरत्नाणमुच्यते ।
 श्रिप्राः श्रौर्षसु वितता हिरण्यथीरिति सुश्रिपः सुश्रिरत्नाणइत्यर्थः
 सम्भवति ॥

(७३) रंसु‡ । रमतेर्विष् । सप्तमीवज्रवचनम् । रमणीयेष्वि-
 त्यर्थः । रमणीयशब्दस्य रभावः । “स चित्रेण चिकित्ते रंसु भाषा
 (स्रु० सं० २, ४, २४, ५)” ॥

(७४) दिवर्षाः§ । दिवशब्दे सप्तम्यन्ते उपपदे ‘वृज्ज वृद्धौ (भू०
 प०)’—इत्यस्मादसुन् । इयोः स्नानचोर्वीर्येण परिवृढः इन्द्रः । न
 ह्यन्तरिक्षे वीर्येषापरिवृद्धः शक्नोति वर्षितुं नापि दिवि आदित्या-
 द्रसान् परिवृष्टीतुं दिवः सर्वदेवतासाधारणत्वात् देवराजत्वेन च
 प्रसिद्धिरितिहासेषु दिवर्षा उच्यते । “उत दिवर्षा अग्निः सहोभिः
 (स्रु० सं० ४, ६, ७, १)” ॥

* निघ० ६, १०

† निघ० ६, १० “श्रिप्रे” पु० ४, १ ।

‡ निघ० ६, १० ।

§ निघ० ६, १०. “दिवः” २, १०.

(७५) अक्रः* । आङ्पूर्वात् क्रमेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति डः, आङोद्बलम् । आक्रामति सर्वमित्यक्रमाक्रामाकन्यते वा । "अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनाम् (ऋ० सं० २, ८, १५, २)" ॥

(७६) उराणः† । उरु कुर्वाण इति प्राप्ते कवर्णादिलोपादिना वाक्यार्थः । उराण इति पदवचनम् । "दूत ईषसे प्रदिवं उराणः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ३)" । स्वल्पमपि इविः उरु बद्ध कुर्वाणः । तथाच श्रुतिः । "यद्दे देवो जेषत इविस्तत हिमेतुं वर्द्धते अथोऽयमपरिमितः (?)" —इति ॥

(७७) स्त्रियानाम‡ । स्त्रायतेः सदनार्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)'—इति विच् । दृष्टिग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वात्किरुपपदादपि भवति । इकार उपजनः । षष्ठीबद्धवचनम् । हिमभावेन संज्ञता आप उच्यन्ते । "दृषा सिन्धूनां दृषुभः स्त्रियानाम् (ऋ० सं० ४, ७, २०, १)" ॥

(७८) स्त्रियाः§ । स्त्रियाः पातीति विच् । स्त्रियापाः सन् स्त्रियाः । यदा; उपस्त्रितपाः सन् अनेकवर्णलोपादिना स्त्रियाः । अग्निरुच्यते । स ह्याङ्गतिद्वारेण पास्त्रयिता; अङ्गभावौपगमनेन चोपस्त्रिताणां कर्त्तव्यतया व्योतिष्ठोमादीनाम् । "स नः स्त्रिया उत भवा तनुपाः (ऋ० सं० ८, २, १८, ४)" ॥

* निब० ६, १० ।

† निब० ६, १७. "उरुक्:", "उरामदि:" ५, २१ ।

‡ निब० ६, १७. "स्त्री", "जी" ३, २१ ।

§ निब० ६, १० ।

(७८) जवाह* । जवमङ्गिर्जरमङ्गिर्गरवङ्गिर्वा रङ्गिभिर्धदारो-
हति तदादित्यमण्डलमुच्यते । जवमज्-जरमद्-गरमच्छ्दानां जवभावः,
आङ्पूर्वाद्गुहेषु जु-प्रत्ययो निपात्यते । “अये ह्यप आहपित्”
जवाह (अ० सं० ३, ५, २, २) ॥

(८०) जह्यम् । गृह्णातेः स्तुतिकर्मणो जरतेर्वार्धतिकर्मणो
'जू वृज्जोह्यन् †'—इति भावे करणे वा ह्यन् । बाहुलकाद्
गकारस्य जकारः । स्वगं स्वयतेऽनेनेति वा जह्यं शोचम् । “ज-
ह्यं ह्यन्ति राये पुरन्धिम् (अ० सं० ५, २, १२, ६)” ॥

(८१) कुलिशः‡ । वज्रनामसु व्याख्यातम् (२८८ पृ०) । स
निगमः (अ० सं० १, २, ३६, ५) ॥

(८२) तुञ्जः॥ । तुञ्जतेर्दानकर्मणो भावे घञ् । दानमित्यर्थः
“तुञ्जे तुञ्जे च उत्तरे (अ० सं० १, १, १४, २)” । वज्रोऽपि तुञ्ज
स्तत्रैव व्याख्यातः ॥

(८३) बर्हणा॥ । बृहृष्टृक्ष्यर्थस्य 'कृत्यल्युटो वज्रलम् (३, ४,
११३)—इति भूते कर्मणि ल्युट् । परिबृहः । हिंसाकर्मणो वा
भावे । हिंसा बर्हणा । द्वितीयैकवचनस्थाने ङादेशः । “बृहृष्टृवा
असुरो बर्हणा कृतः (अ० सं० १, ४, १७, ३)” ॥

* निघ० ६, १७ ।

† 'जूवृज्जोह्यन्' सि० कौ० ७०२, ५ ।

‡ निघ० ६, १७. “गृह्णाति” २, ५. “अरति” ४, २८. १०, ८ ।

§ पु० १, २० । निघ० ६, १७. “कुलम्” ६, २२. “कुल्यन्” १, ४ ।

॥ पु० १, २० । निघ० ६, १८. “तुञ्जिः” १२, ४५. “तुञ्जति” पु० २, २० ।

¶ निघ० ६, १८ । “बृहृ” ६, २ ।

(८४) ततनुष्टिम्* । 'तनिमृद्ध्यां किञ्च (उ० ३, ८५)'—इति तनेतेः तन्प्रत्ययः, नुदेर्निष्ठायां नुञ् नुष्टिभावः । यद्वा; तत-ब्रह्मस्य ततन्-भावः, वज्रोर्वा बाहुल्यकात् कर्त्तरि क्तिञि सम्प्रसारणे उष्टिः । तद्भ्रमसन्तानादग्निहोत्रादेः कर्मणोऽनुञ् प्रेरितः ततन् भोगसन्तानं षष्टि ततनुष्टिः, गलोपाभावः । ततनुष्टिम् । “अपिप शक्रसतनुष्टि-मूहति (ऋ० सं० ४, ९, ३, ३)” ॥

(८५) इक्षीविभ्रः† । इक्ष्वाञ्च उखाञ्च-पर्यायः । इक्ष्वा अन्नम्; अत्राञ्चहेतुभृते उदके वर्त्तते । विले दरे श्रेते इति 'अधिकरणे श्रेतेः (३, ९, १५)'—इत्यच् । इक्ष्वाविले शयोर्यथ । निपातश्चान्दसः । शेषउच्यते । इक्ष्वाविलस्यैव सन् इक्षीविभ्रः । “न्याविध्यदिल्लीविभ्रस्य वृद्ध्या (ऋ० सं० १, ३, ३, २)” ॥

(८६) कियेधा‡ । कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे वोपपदे दधाते-र्विच् । कियदर्थं विज्ञायमानपरिमाणं स्वबलं धारयति ; क्रममाणं वाभिमुखं परबलं धारयति निरुणङ्कीति । कियद्वा क्रममाणधा वा सन् कियेधाः । इन्द्रविश्वेवः । “वृषाय वज्र मीशानः कियेधाः (ऋ० सं० १, ४, २८, २)” ॥

(८७) भ्रमिः‡ । 'भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ४, ११०)'—इतीन् प्रत्ययः । अग्निह्यते । भ्रमिता । स्वयं चिच्चपि लोकेष्वप्रतिहत-

* निघ० ६, १८. “ततः” ६, ६. तन् ९, २८. “साततान” १०, ११. “चक्रत” १२, २४ ।

† निघ० ६, १८. “इक्ष्वा” ८, ७ ।

‡ निघ० ६, २० ।

§ निघ० ६, २०. “असति” पु० ९, १४ ।

गतिरित्यर्थः । अन्तर्णीतस्त्वर्थो वा भ्रमिः । भ्रामयिता । “स्त्वमि-
र-
स्त्वृष्टिः अन्तर्णीनाम् (अ० सं० १, २, ३, ५, १)” ॥

(८८) विध्यितः* । विप्राप्तशब्दस्य विध्यितभावः । यद्वा; विवे-
र्याप्यर्थात् कः, इकारपकारावुपजनौ । विस्तीर्ण इत्यर्थः । “पारं नो
अस्य विध्यितस्य पर्वणं (अ० सं० ५, ५, २, १)” ॥

(८९) तुरीपम् । त्वर्णं ध्याप्तुं शौचमस्य णिनिः । त्वर्णपि सत्
तुरीपम् । उदकमभिधेयम् । “तत्रसुरीपमहुतम् (अ० सं० २,
२, ११, ४)” ॥

(९०) रास्यिणः‡ । रपतेर्वा रसतेर्वा कर्मणि भावे वा घञ् ।
रापो रासो वा शब्दा यस्य तद्रापि रासि वा सत् सकारपकारोप-
जनेन रास्यिशब्दो बह्वदकं श्लोचं वोच्यते । तदस्यास्तीत्यर्थं आदि-
त्वादश्च प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्यः । दण्डिमती शालेति यथा । अतश्च
शब्दवदुदकं तद्वान्मेषोऽभिधेयः । उच्चार्यमाणेन श्लोकेण श्लोता वा ।
“प्रमातरा रास्यिणस्याथोः (अ० सं० १, १, १, ४)” ॥

(९१) चञ्चतिः‡ । धातुनिर्देशात् ‘चञ्जी भर्जने’ भूवादिरस
प्रसाधनकर्मविषयस्य समीकरणं प्रसाधनमात्मसात् करणं तदस्येत्यर्थः ।
“यजिष्ठमृच्चसे गिरा (अ० सं० ३, ५, ८, १)” ॥

(९२) चञ्जुनीती॥ । “चञ्जुनीती नो वरुणः (अ० सं० १, ६,
१७, १)” ॥

* निब० १, २०.

† निब० ६, २१.

‡ निब० ६, २१. “रपस्” ४, २१. “रसति” पु० २, १४ ।

§ निब० ६, २१ ।

॥ निब० ६, २१. “चञ्जुयता” ११, २८ ।

(६३) प्रतदसू* । प्राप्तवसुनौ । पकारलोप-द्वस्त्व-तकारोपजनैः
प्रतदसू । इरी विशेष्यौ । “इरी इन्द्र प्रतदसू अभिखर (ऋ० सं० ६,
१, १२, २)” ॥

(६४) हिनोता । ‘हि गतौ (खा० प०)’ । खोटि यस्य तः
‘हृन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)’—इत्याङ्गधातुकत्वान् ङित्वाभावे गुणः
प्रहिणुतेत्यर्थः । “हिनोता नो अध्वरं देवयज्या (ऋ० सं० ७, ७, २,
६, १)” ॥

(६५) चोष्क्यमाणः † । (६६) चोष्क्यते ‡ । ‘ष्कुञ् आप्रवणे
(खा० उ०)’ इह दानार्थः, कश्चिद् व्युदसनार्थस्य । यङि पूर्वच लट्
घानच्, उत्तरच व्यत्ययेन घत्वम् । “चोष्क्यमाण इन्द्र भुरिवामम्
(ऋ० सं० १, ३, १, ३) । अत्यर्थं दददित्यर्थः । चोष्क्यते विश्व
इन्द्रो मनुष्यान् (ऋ० सं० ४, ७, ३३, १)” । अत्यर्थं व्युदस्यति ॥

(६७) सुमत॥ । स्वयमित्यर्थे वर्त्तमानो निपातः । “उपप्रागात्
सुमन्त्रे धायि मन्त्र (ऋ० सं० २, ३, ८, २)” ॥

(६८) दिविष्टिषु † । दिविष्ट्वोपपदात् इषेर्गत्यर्थादिष्ट्वार्थाद्वा
करणे ङित् । द्यौर्गम्यते प्रार्थ्यते वा याभिस्ताः । “कुर्वन्स्य दिवि-
ष्टिषु (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)” ॥

(६९) दूतः** । जवतेर्द्ववतेर्वारयतेर्वा ‘इतनिभ्याम् (उ० ३,

* निब० ६, २१. “वस्तु” पु० २, १० ।

†, ‡ निब० ६, २२. १२, ५. “हिनोति” पु० ४, २. “हिसम्” निब० ४, २०. ६, २६ ।

§ निब० ६, २२. “अप्रतिष्कृतः” १६ ।

॥ निब० ६, २२ ।

¶ निब० ६, २२. “दिव्यासः” ४, १२. ७, १८ ।

** निब० ४, १. ६, २२ ।

८३.८५)”—इति बाहुलकात् ऋ-प्रत्ययो धातूनां दू-भावश्च ।
गच्छति हि सः, द्रवते वा शैघ्र्यात्, वारयति हि स्वसामर्थ्यादिभिर-
परम् । “स्तोमो दूतोऽवन्नरा (ऋ० सं० ६, २, २८, १)” ॥

(१००) जिन्वति* । जिविः प्रीणात्यर्थः भूवादिः इदित्वाच्चुम् ।
“भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति (ऋ० सं० २, ३, २३, ४)” ॥

(१०१) अमचः† । अमाचशब्दस्य द्रव्यः । माचा परिमाणमप-
रिमाणोऽभ्यमितो वा अर्हिसितः । मितशब्दस्य मचभावः । “मृषां
अमचो वृजने विरप्त्री (ऋ० सं० ३, २, १८, ४)” ॥

(१०२) ऋषीषमः‡ । ‘ऋष स्तौ (तु० प०)’ । इ-प्रत्ययः ।
‘हृदिकारात् (४, १, ४५. ग० वा०)’—इति ङीष् । ऋषी स्तुतिः ।
तथा समः । अधिकगुणाधारोपेणापि कृता स्तुतिः नातिरिक्त
इत्यर्थः । “सर्वे वृञ् ऋषीषमः (ऋ० सं० ७, ७, ६, २)” ॥

(१०३) अनर्गरातिम्§ । अनर्गशब्दोऽस्त्रीलवाची । रातेः क्तिन्
रातिर्दानम् । अस्त्रीलविषया रातिर्दानं यस्य सोऽनर्गरातिः पापक-
दानस्तद्विपरीतोऽनर्गरातिः । उक्तशब्दस्य दातेत्यर्थः । ‘अनर्गरातिं
वमुदासुप स्तुहि (ऋ० सं० ६, ७, ३, ४)” ॥

(१०४) अनर्वा॥ । अर्त्तैः ‘अन्येभ्योपि वृष्यन्ते (३, २, ७५)’—
इति वनिप् । नञ् समासः । ‘अर्वाणस्त्रसावमञ्जः (६, ४, १२७)’—

* पु० २, १४ । निघ० ६, १२. “प्रजिनोपि” ११, २७ ।

† निघ० ६, २२. ४, १ ।

‡ निघ० ६, २२. “ऋक्” पु० १, ११. निघ० १, ८ ।

§ निघ० ६, २२ ।

निघ० ६, २२. “अनर्वा” ४, २७ ।

इति ब्रह्मवद्भावाभावः । अप्रकृतः अप्रतिगतोऽन्यस्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इत्यर्थः । “अनर्वाणं^१ वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ख० सं० २, ५, १२, १)” । अनर्वाणमप्रतिगतमन्यं प्रत्याश्रितम् तथा अपराश्रितमित्यर्थः ॥

(१०५) असामि* । असामीत्यनवगतम् । अग्रे च सामिशब्द एवानवगतः । यतश्चाह—‘सामि प्रतिषिद्धम् असामि (निह० ६, २३)—इति । सामि कस्मात् । स्यतेः समाप्यर्थस्येति केचित् । तेन सामि समाप्तं चोच्यते । तस्य गञ् प्रतिषेधः । ततश्च असामि असमाप्तमित्यर्थः । अथवा न सामीति । किन्तर्हि । अ-सु-समाप्तमिति । पाठान्तरेणार्थमाह उदाहरणम् (निह० ६, २३)—“असा-
म्योऽज्ञो विभ्रथा सुदानवः (ख० सं० १, ३, १८, ५)” । असामि असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । सुष्ठु वा असमाप्तं पूर्ववदित्यर्थः । ‘स्यतेः कित्’—इति बाङ्गलकात् मिन् प्रत्ययः । साम्यर्थधर्मसामिसमयमित्यस्य भाष्ये (निह० ६, २३) द्रष्टव्यम् ॥

(१०६) गल्द्व्याः । गल्दाशब्दो गालनपर्यायः । गल्दया गालनेन चारणेन प्रदानेन पूरणेन दत्तनेत्यर्थः । “मा त्वा सोमस्य गल्दया (ख० सं० ५, ७, १३, ५)” ॥

(१०७) जल्लवः‡ । जल्लतेः क्विपि ज्वलनं ज्वल, ज्वलनं जहातीति ‘भृगव्यादयस्य (उ० १, ३६)’—इति कु-प्रत्ययः पूर्वपदस्य

* निह० ६, २१ ।

† पु० १, ११, निह० ६, २४ ।

‡ निह० ६, २५ । जल्लति पु० १, १० ।

जल्भावश्च निपात्यते । ज्वलनेनाग्निना हीना इत्यर्थः । “नारायासो न जल्हवः (ऋ० सं० ६, ४, ३७, ६)” ॥

(१०८) बकुरः* । भास्करशब्दस्य भासमान-द्रविणशब्दस्य वा बकुरभावः । “अभि दस्युं बकुरेणा धर्मन्त (ऋ० सं० १, ८, १७, १)” । बकुरेण भास्कुरेण दीप्तेन भयङ्करेण वा भासमानगमनेन वा सामर्थ्यात् खेनायुधेन ज्योतिषा वा ॥

(१०९) बेकनाटानां । बेक इति द्विशब्दस्यार्थे बज्रशोदृष्टः । एकं कार्षापणमापणिकाय प्रयच्छन् दौ मद्यं प्रदातव्यावित्येवमभिनायनं दर्शयन्ति । ततो द्विशब्दादेकशब्दाद्व्यटयतेषु बेकनाटाः । एतदेतेनाटाः द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्ते इति वेति । द्व्येकयोर्नाटा नटनं तदन्तो बेकनाटाः । मत्वर्थायस्य लुक् । नटेर्घञि नाटः । द्व्येकशब्दस्य बेकभावः । वाङ्मूषिका अभिधेयाः । “इन्द्रो विश्वान् बेकनाटां अहृद्दृशः (ऋ० सं० ६, ४, ४९, ५)” ॥

(११०) अभिधेतनः । धावतेर्लोपमध्यमपुरुषबज्रवचनस्य ‘तप्तनप्तनयनास (७, १, ४ ५)’—इति तनवादेशः । धावशब्दस्य धेभावः । अभिधावत । “जीवासो अभि धेतन (ऋ० सं० ६, ४, ५१, ५)” ॥

(१११) अंडरः† । आङ्पूर्वाङ्गन्तेः मृगाख्यादित्वात् (उ० १,

* निघ० ६, २५ ।

† निघ० ६, २६ । “बेकुरा” पु० १, ११ ।

‡ निघ० ६, २७, “अदीधेत्” १, १२. “रीषिन” ६, ८. “आषीतम्” १, ६ ।

§ निघ० ६, २७. “अंडरः” ६, २७. “अंडः,” “अंडः” ४, २५. “अंडतिः” ४, २५. ५, २२ ।

३६) कु-प्रत्ययः । आङोद्भ्रस्त्रं हगागमश्च निपात्यते । आ इन्ति
श्रेयसो विनश्यन्तीति अंहः पापम्, रोमत्वर्थीयः अंङरः । अंहस्त्रान् ।
“तासामेकामिदंभ्यङ्गुरोगात् (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)” ॥

(११२) बतः* । सत्ववाची प्रथमान्तः । बलादतीत इति वाक्य-
स्थार्थे पदम् । बलशब्दादततेर्निष्ठायां च बलातीतः सन् बतः दुर्बल
इत्यर्थः । बत निपातोऽसत्ववचनोऽप्यव्ययम्, खेदो दुःखमानसः,
अनुकम्पा दया, तयोर्वर्त्तते । “बतो बतासि यम् नैव ते मनः
(ऋ० सं० ७, ६, ८, ३)” ॥

(११३) वाताप्यम् । आङ्-पूर्वादाप्यायतेरन्तर्णीतण्यर्थात्
‘अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इत्यपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभि-
चारार्थत्वात् कर्मणि ङः । उदकं वृष्टिलक्षणमभिधेयम् । वातः पुरो-
वात एव । तदृक्षुदकमाप्याययति वातेनाप्याय्यत इत्यर्थः । अथवा
वातो यदाप्याययति कर्मोपपदात् कर्त्तरि प्रत्ययः । वातमाप्याययति
वाताप्यम् । “पुनानो वाताप्यं विश्वस्रम् (ऋ० सं० ७, ४, ३, ५)” ॥

(११४) चाकन् । चायतेः स्वरितेत्त्वात्तः शतरि यकारस्य
ककारो बाङ्गलकात् । अनेकार्थत्वादिच्छार्थोऽपि । चायन् कामय-
मानोवा । “वने न वायो न्यधायि चाकन् (ऋ० सं० ७, ७, २२,
१)” ॥ शाकस्यपक्षे चाकन्नित्याख्यातम् । तच्च लटि स्त्रियस्य कलं
‘बङ्गलं कन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि (६, ४, ७५)’ । कामयते इत्यर्थः ॥

* निघ० ६, २८. “बत” ६, २० ।

† निघ० ६, २८ । “वातः” प० ५, ४ ।

‡ निघ० ६, २८ । “कनति”, “कानिषत्” ४, १५ । “कामयमानः” ४, १४ ।

(११५) रक्षति* । रक्षमात्मन इच्छतीति क्वपि रक्षीयतीति
 ज्ञाने रेफस्यपञ्चमोऽक्षरध्वजादीत्याभावः । “पृष देवो रक्षति (च०
 सं० ६, ७, १०, ५)” † †

(११६) असक्रान्ता । समूर्वात् समागपूर्वादा क्रमेः ‘जनसम-
 क्रममनोविट् (३, २, ६७) † । इन्द्रस्युपसर्गेऽपि इति हि तपानु-
 वर्तते ‡ । ‘विष्णोस्नुनासिकः स्यात् (६, ४, ४१)” § । आतोऽप-
 यद्वान्दसः । ‘समागस्य इन्द्रस्यमूर्द्धं (६, २, ४)’—इति समा-
 ग्नादस्य सभावः । न सक्रा असक्रा तां यावत्प्रीवममममिनी ममस-
 जावैरप्रप्रपूर्वमित्यर्थः । “धेनुं न इषं विष्णुं मसक्राम् (च०
 सं० ५, १, ४, ३)” † †

(११७) आध्वः † । धूञ् कल्पने (स्रा० ४०) † । क्वात्स्यत् †
 चन्द्रहीतस्यर्थाऽप धूञ् । आधाक्कः । कल्पयतेत्यर्थः । “विष्वाहाहा-
 ध्वम् (च० सं० ७, ७, १२, ४)” † †

(११८) अनकप्रवः † । कूञ् । ‘अदेरप् (३, २, ६७)’ । ‘इन्द्र-
 सुभयका (३, ४, २१७)’—इत्यपः सार्वधातुकत्वाद् वषादेभ्यो न
 भवति । प्रवः कचनम् । अनकप्रिप्रवणः । ‘शदिभ्यो धातुस्य (१,
 ४, ७, ६, ५)” —इति समासादिः । अनकप्रिप्रवण इत्यर्थः †
 “विजिषुष्टादिभ्य इवानकप्रवः (च० सं० ८, ३, १६, ५)” † †

* पु० २, १४. निब० ६, २८ ।

† निब० ६, २६ ।

‡ ६१, ६२ सूत्राभ्यामित्यर्थः ।

§ निब० ६, २६ । “आधी” ४, ६ । “आधीतम्” १, १ । “आधासिकः” ७, १ ।

“आधा” ११, १४ ।

‡ निब० ६, २६ ।

(११८) सदान्ते* । सदानोऽनुव-शब्दात् सन्नुद्धौ नोऽनुव-शब्दस्य
नमावः । दुर्भिक्षाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिधेया । सदाकरणस्यस्य-
शब्दकारिणीत्यर्थः । “गिरि^१च्छ सदान्ते (अ० सं० ८, ८, १३, १)” ॥

(११०) त्रिरिन्मिठः† । “त्रिरिन्मि^१ठस्य सत्त्वभिः (अ० सं० ८,
८, १३, १)” ॥

(१११) पराश्रयः‡ । परापूर्वस्य श्रूणातेः विभ्रणार्थस्य द्विसार्थस्य
वा ‘अहोरप् (३, २, ५७)’—इति रूपम् । पराश्रीर्णः पराश्रयः
लक्षिः । पराश्रीर्णस्य अविरेयस्य लघिष्ठस्य नञ्ना चिरञ्चते शकौ जात
इत्यर्थः । “पराश्र^१यः श्रतथातुर्वसिष्ठः (अ० सं० ५, २, २८, १)” ।
रक्षयां परा श्रातयिता पराश्रय इन्द्रः । “इन्द्रोऽथात्तनामभवन् पराश्र^१यः
(अ० सं० ५, ७, ८, १)” ॥

(११२) त्रिविर्दती§ । ‘लविषृविष्वविष्वविकिकीदिवि (अ० ४,
५६)’—इति विष्-प्रथयो रिदादेशस्य निपात्यते । ददातेः अतरि ‘वडलं
खन्दसि (२, ४, ७३)’—इति शपोऽनुक् । ‘उगितस्य (४, १, ६)’—इति
लौप् । त्रिवेर्विकर्णनस्य दती । रेफउपजनः । अतन्नामायुधविशेषे
वर्णने । “वर्णा वो दि^१द्युद्दति त्रिविर्दती (अ० सं० २, ४, २, १)” ॥

(११३) करुऊती॥ । कर्मदान-शब्दस्य करुऊतीभावः । ‘सुपां
सुषुक् (७, १, ३८)’—इति शोर्लुक् । लीङ्ङप्रतिरूपकमेतत् ।

* निर० ६, २० ।

† निर० ६, २० । “त्रिरि^१ठा” पु० १, ७ ।

‡ निर० ६, २० । “परा” ३, २ ।

§ निर० ६, २० । “त्रिविः” पु० २, २२ ।

॥ निर० ६, २० ।

‘तत्कः (निरु० ६, ३१)’—इति पुञ्जिनिर्देशात् पूषोच्यत इति निश्चयः । भगइति पूर्वः पक्षः । तस्मात् ‘अदन्तकः पूषा (अत० ब्रा० ८, ७३)’—इति च श्रुतिः । “वामं देवः कर्कृतौ (अ० सं० ३, ६, २३, ४)” ॥

(१२४) दनः* । दानमानस इत्यस्य दनस् भावः । दानमानस इत्यर्थः । “दनो विश्व इन्द्र मृध्नाचः (अ० सं० २, ४, १६, २)” ॥

(१२५) श्रारुः† । समुपसर्गार्थविशिष्टात् श्रुणातेः ‘श्रुञ्चो-
रारुः (३, २, १७३)’—इति ताच्छ्लीत्यादिषु विहित आरुर्व्यत्ययेन इच्छायां भवति । * * * । “श्रारुर्भि मन्यते (अ० सं० ८, ४, २, ४)” । संश्रिश्चरिषुः संश्रियिषुर्वा दौर्घनिद्रया हि मन्यते दुष्टे-
नातिशयेन हि भवति ॥

(१२६) इदंयुः‡ । इत्यनवगतम् । क्वचि मान्ताव्ययप्रतिषेधात् । ‘इदं कामयमान उच्यते (निरु० ६, ३१)’ । कर्म इदं सामान्येन प्रद-
श्रितम् । तथाहि लक्षितं धनादि तद् य इच्छति स इदंयुः । * * *
शंयुः किंयुः विप्रयुः इत्याद्यवगतानवगतक्यजन्तमाचोपसङ्ग्रहार्थं निग-
मेषु पठितम्, न विशेषार्थमिति निरुक्तकाराभिप्रायः । अतएव
च सामान्यविशेषयोरुदाहरणमिदम् । तेषाञ्च “वसूयवो वसुकामाः”—
इत्यादि बहुधागतत्वाद् विशेषेण नेह किञ्चित् भाष्यकारेणोदाजहार ।
अनेकार्थतां दर्शयन्नाह—‘अथापि तद्वदर्थे भाष्यते (निरु० ६, ३१)’
प्रयुज्यत इत्यर्थः । तद्वदिति मतुप्रकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते । तेन

* निरु० ६, २१ ।

† निरु० ६, २१. “शरीरम्” २, १६. २, ५. “शरुनाम्” ५, १२ ।

‡ निरु० ६, २१

तद्वदर्थे मत्वर्थे इत्यर्थः । “अभ्युर्गव्यूर्थ्युर्वस्युरिन्द्रः (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)” ॥

(१२७) कौकटेषु* । मन्त्रे सप्तम्यन्त इति तथैव निगमेषु पठ्यते । किङ्कृताः । किं क्रिया वा सन्तः कौकटाः किं कृताः किमर्थमुत्पादिताः असदाचाराः । अथवा यागदानादिभिः क्रियाभिः कृताभिः पिबत खादतेत्येवमभिप्राया नेह येषां ते किङ्कियाः । “किन्ने कृण्वन्ति कौकटेषु गावः (ऋ० सं० ३, ३, ११, ४)” । कौकटनाक्षयनार्थनिवासे देशे । कृपणा वा कौकटाः ॥

(१२८) बुन्दः† । (१२९) वृन्दम्‡ । भिन्द इति वा भयद इति वा भासमानो द्रवतीति वाक्यार्थपदवचनं विदारण-भयदान-भासमान-द्रवणलक्षणानामर्थेषु सम्भवात्पदलक्षणवर्णसामान्याच्चेदमुक्तम् । ‘वृङ् सम्भौ (खा० आ०)’ । ‘भृत्सुकुभ्यो दन्वृ’—इति दन्वृ-प्रत्ययः । ववयोरभेदः । बाङ्गलकात् लुगभावश्च । अनेकार्थत्वात् पूर्वोक्तार्थवृत्तित्वं बोद्धव्यम् । बुन्दो वज्रम् । “साधुर्बुन्दो हिरण्यः (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ६)” । “इन्द्रो बुन्दं खाततम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)” ॥

॥ वृन्देषु शत्रुविदारण-भयदारण-भयदान-भासमानद्रवणरूपा अर्थाः सम्भवन्ति । प्रसिद्धत्वान्निगमो न प्रदर्शितः ॥

(१३०) किः१ । करोतिः ‘वेञ्जोवयिः’—इति बाङ्गलकात् इन्-

* निघ० ६, २१ । “कितवः” ५, १९ ।

† निघ० ६, २१, २४ ।

‡ निघ० ६, २४. “इन्द्रारकः” ।

§ निघ० ६, २५ ।

प्रत्ययः । कर्त्तव्यार्थः । “असं यो होता किं च यमस्य (अ० सं०
८, १, १२, ३)” ॥

(१३१) उच्चम्* । उर्षोतेर्ङ्गोतेर्वा । ‘अस्तिन्नोरित उच्च †’—
इति विधीयमानो व-प्रत्ययो वाङ्मकाद् भवति, प्रकृतेरुच्चभावश्च ।
गर्भस्याच्छादनमभिधेयम् । “महत्तदुच्चं स्वविरुं तदासौत् (अ० सं०
८, १, १०, १)” । जरादोरन्तर्गभवेष्टनं श्रुतम् ॥

(१३२) अवीचम् ‡ । पृथिव्यभिधेयम् । अपगतभासमित्येवमा-
द्याः (निरु० ६, ३५) शब्दसमाधय उत्पद्यन्ते । धान्न्यमल्लतोविशेषः ।
अपगतापचितापस्तान्नार्हित-शब्दानामन्यतमत् पूर्वपदं भासशब्द
उत्तरपदम् । पूर्वस्य अ-भावः, भकारस्य वकार आकारस्य ईकारश्च ॥
“अवीचे अचिमग्निनावनीतम् (अ० सं० १, ८, ६, ३)” ॥

अथावपरिसमाप्तिकं द्विर्वचनम् ॥

इति देवराज्यव्यविरचिते नैगमकाण्डनिर्वचनं
समाप्तम् ॥

॥ समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

* निरु० ६, २५ ।

† ‘उच्चादयश्च’ सि० की० उ० ४, ६९ ।

‡ निरु० ६, २५ ।

अथ पञ्चमाध्यायः ॥

अपि देवताकाण्डनिर्वचनं व्याख्यायते—

अग्निः^(१) । ज्ञातर्वेदाः^(२) । वैश्वानरः^(३) इति षीखि
पदानि* ॥ १ ॥

(१) अग्निः† । अयाद्युपपदात् नयते: 'सत्सूद्विष (३, २, ६२)'—
इत्यग्निना क्विप् । षषोदरादित्वात् अग्निः । यदा; 'वैश्वोवयिः'—
इति बाहुल्यकादिनप्रत्ययोऽप्यब्रह्मस्य रेफाकारयोर्लोपश्च । अयणौः ।
सुख्यलञ्च 'अग्निर्हि देवानां वेगानीः'—इति श्रुतेः । अयं प्रथमं
थङ्गेषु कर्त्तव्येषु तादर्थ्येन प्रणीयते । अङ्गोपपदादा समर्थविञ्चि-
ष्टात् नयते: पूर्ववदिकाराकारस्योपश्च । अङ्गं शरीरं थङ्गश्च, ततः
सङ्गमसान्नः स्यमेव प्रङ्गीभवन् हविषां पाककरणत्वेन स्रग्धमभावं
प्रतिपाद्यमानो नयति । गञ्पूर्वात् क्लोपयते: स्नेहनार्थात् किन्-प्रत्यये
ककारसकारव्यतिरिक्तं लुप्यते, ककारस्य गकारापत्तिश्च । गञ्विञ्चि-
ष्टेन स्नेहनेन च तद्विपरीतं विरुचणञ्च लक्ष्यते, विरुचयन्तीत्यर्थः,

* इतीत्यादि च उच्यते न-पुलके, नापि तत्र लक्षणाः ।

† प० ४ । वि० ०, १४. १०, २४. १३, २६. "अग्निरुपाः" १०, २०. "अयं" ६, २.
"वेगा" १, ११. १०, ११ ।

दग्धव्यस्य एधादेः शोषणात् विरूक्षणे इत्यर्थः । यद्वा; एतेरयमभित्यादौ दर्शनादकारः । अञ्जेर्जकारस्य दहेर्हकारस्य च निष्ठायां गकारापत्तिर्द्रष्टव्येति तयोरन्यतरस्माद् गकारः, नयते: पूर्ववत्तिः । इतस्य अञ्जनमभिव्यक्तं वसुप्रकाशकत्वात्मकत्वेन वा नयतीत्यग्निः । “अग्निमीर्जे पुरोहितं (ऋ० सं० १, १, १, १)” ॥

(२) जातवेदाः* । जातशब्दोपपदात् विभेर्विदेर्विचारार्थाद्वा असुन्; जाताति सर्वाणि भूतानि वेद, लोकपालत्वात् । जाते जाते सर्वस्मिन् भूतजाते विद्यते । जातं वेदोऽहर्विर्लक्षणं धनमैश्वर्यादि इतरद्वा यस्य सः । जातं वेदो विचारणं यस्य, वैश्वानरविद्ययापि च हतविचार इत्यर्थः । जातमात्र एव विद्योतते प्रज्ञानस्वभावत्वात्, जातं वेदः प्रज्ञानं वा अस्य । “प्र नूनं जातवेदसम् (ऋ० सं० ८, ८, ४ ५, १)” ॥

(३) वैश्वानरः† । विश्वान् नरान् इतोलोकात् लोकान्तरं नयति । इदमर्थेन विश्वानराणां नेहत्वेन सम्पद्यन्ते वा कर्मार्थप्रणेहत्वेन सम्पादिनोऽस्य वैश्वानरः । ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १ ३ ७)’—इति दीर्घः । अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः । ‘ऋ गतौ’—इत्यस्य छान्दसत्वात् पचाद्यच् उपपदविभक्तेश्चालुक् । सर्वाणि भूतान्यरः प्रत्यृतः प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः । तेन जन्यमानत्वान्तस्थापत्यं वैश्वानरः । ‘प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानो हि जायते’—इति ब्राह्मणम् । “वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम् (ऋ० सं० १, ७, ६, १)” ॥

* निघ० ७, १९. “जातविद्या” १, ८ ।

† निघ० २, २१. ७, २१. “विश्वानरः” प० ५. ६ ।

द्रविणोदाः^(१) । इध्मः^(२) । तनूनपात्^(३) । नराशंसः^(४) ।
 इळः^(५) । बर्हिः^(६) । दारः^(७) । उषासानक्ता^(८) । दैव्या-
 होतारा^(९) । तिस्रोदेवीः^(१०) । त्वष्टा^(११) । वनस्पतिः^(१२) ।
 स्वाहाकृतयः^(१३) इति त्रयोदश पदानि* ॥ २ ॥

(१) द्रविणोदाः। द्रविणशब्दे व्याख्यातो धननामत्वेन (२२१
 ४०) । तस्य सकाररूपजनः । ददातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः ।
 धनस्य बलस्य वा दाता द्रविणोदाः । द्रविणोदा द्रविणसुः (अ० सं०
 १, ७, ४, २) । अतुषाजप्रैषेषु सकारलोपोद्भूतः ॥

(२) इध्मः। 'त्रि इन्वी दीप्तौ (भू० उ०)' । इध्मतेऽनेनाग्नि-
 रिति इध्मः यन्नेध्म । समिध्मन् इत्यस्मिन् अग्नेः समिध्मत्वम् । ज्वलन्नाम
 वेध्मः । "समिद्धो अथ सुनद्यो दुरोष्ठे (अ० सं० ८, ६, ८, १)" ॥

(३) तनूनपात् । नपाशब्देऽपत्यनामसु व्याख्यातः (१७५
 ४०) । इह पौत्रे वर्तते । यद्वा ; नुतशब्दस्य नपाद्-भावः । पुत्रापे-
 क्षया नौचैः सुतरां नुतो हि पौत्रः । तनोतेः 'इध्मश्रीदृचरित्सरि-
 तनिधिमिभजिभ्य ऊः॥' । तन्वन्वस्यं पयश्चादिभोगाः इति तनूः
 गोनाम । अस्याः पयो जायते । पयस आज्यमिति । आज्यं तनू-

(५) "इळा" क, ख, ग ।

* इतीत्यादि न इध्मते न-पुस्तके ।

† निब० ८, १, १ । "द्रविणसु", "द्रविणोदसा" ८, १ ।

‡ निब० ८, ४-५ ।

§ निब० ८, ५. "तनूः" १०, ४०. "तनून्या" २, १४. "तनूशुभा" १, १८.

"तन्वन्वः" १२, २० ।

॥ 'इधिमिभजिभ्य ऊः' सि० कौ० ७० १, ७८ ।

नपात् । अथ वा तता अन्तरिक्षे इति तलः आपः । ताभ्य ओष-
धिवनस्यतयो जायन्ते । ओषधिवनस्यतिभ्योऽग्निर्जायते इति । अग्नि-
स्तनूनपात् । “तनूनपात्पथ चतस्य यानात् (ऋ० सं० ८, ६, ८, ९)” ॥

(४) नराग्रसः* । नरैः ऋत्विग्भिः ब्रह्मतेऽस्मिन् अन्येषामपि वृक्षते
(६, ३, १ ३ ७)—इति दीर्घः । यज्ञ उच्यते । नरैः प्रब्रह्मस्यते ख्यते
इत्यग्निः । “नराग्रसस्य महिमानं नेषाम् (ऋ० सं० ५, २, १, २)” ॥

(५) इऊः† । इऊाग्रभ्देव्याख्यातः पृथिवीनामसु (१४४०) ।
* * * । “आजुङ्गान ईशोवन्द्यस्य (ऋ० सं० ८, ६, ८, ३)” ॥
“हेतारमिऊः प्रथमं यजत्यौ (ऋ० सं० २, ८, २२, ३)” ॥

(६) बर्हिः‡ । व्याख्यातं महन्नामसु (१०००४०) । बर्हिरेवोक्तं
दर्भमयम् । यद्वा ; ‘वृषी उद्यमने (भू० प०)’—इत्यस्मादिषिः ।
वषयोरभेदादुक्तम् । अग्निपक्षे परिवृद्धत्वाद् बर्हिः । “प्राचीनं बर्हिः
प्रदिग्ना पृथिव्या (ऋ० सं० ८, ६, ८, ४)” ॥

(७) द्वारः§ । अवतेर्द्रवतेर्वा गतिकर्मणः वारयतेर्वा स्यात् ।
अवतेर्जकारस्य दकारः, द्रवतेः रेफलोपः, वारयतेरिडागमस्य निपात-
नात् । गम्यन्ते ह्याभिर्यज्ञमृहम्, अनभिमतो हि तास्वेव निवार्यते ।
अग्निपक्षे, ज्वाला आगम्यन्ते आभिः, श्रौतादिनिवारणम् । “देवी-
र्दारो वृहतीर्विश्वमिन्वा (ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)” ॥

* निब० ८, ६ । “नरः” पु० २, ३. निब० ४, १. “नर्या” ११, ३६. “नरकम”
१, ११ । “नराग्रसः” प० २ ।

† निब० ८, ७ । “इऊा” पु० १, १ ।

‡ पु० १, ३ ।

§ निब० २, ९. ८, ६ ।

(८) उषासानक्ता* । ‘उष्णी विज्ञासे (भू० प०)’, ‘वज्र कान्तौ (अदा० प०)’—‘इषिरञ्जिभ्रुष्टभ्यः कित्’—इति वाङ्मलकाच्छकारस्य ञकारस्य वा षकारः । ‘घृष्टिञ्या (६, १, १६)’—इति सम्प्रसारणम् । उष्णति कान्ता वा उषा । नक्त-शब्दे राशिवचनः । ‘उषासोषसः (६, ३, ३१)’—इति उषसादेशः । द्विवचनस्थाकारः । अग्निपक्षे, उषा दीप्तिः, तमसो विवासनात्, आङ्गतिस्तद्युक्ता अनक्त्यग्निमिति । “उषासानक्ता सदतां नि योनौ (ऋ० सं० ८, ६, ८, ६)” ॥

(९) दैव्याहोतारा† । उभयचाकारो द्विवचनस्य । * * * । आङ्गातारौ देवानाम् । पार्थिवमध्यमावग्नी उच्येते । “दैव्याहो-
तारा प्रथमा सुवासा (ऋ० सं० ८, ६, ८, १)” ॥

(१०) तिस्रोदेवीः‡ । प्रथमार्थे द्वितीया । भारतीयलाघरखत्यः । * * * । अग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियः इति प्रत्यक्षेण पठिताया अपि तिस्रोदेव्यः इति सामान्येन पाठात् पृथिवीख्यानं भाष्यकारेण ज्ञापितम् । सरस्वती मध्यमस्थाना । “अर्नो यज्ञं भारती (ऋ० सं० ८, ६, ८, २)”—इति निगमः ॥

(११) त्वष्टा§ । * * * । त्वर्णशब्देपपदादश्रोतेस्तृप्तिपात्यते । त्वष्टा मध्यमस्थानः । आप्रौत्वादिह समान्नातः । त्वर्णमश्रुते वायुरूप-
त्वात् । त्विषेर्देवतायामकारस्योपधाया अनिट्त्वञ्चेति वा दीप्तो ज्ञासौ

* निब० ८, १० । “उषः” पु० १, ८. “उष्णम्” निब० २, २ ।

† निब० ७, १० ८, ११ । “दैवत” १, २०. ७, १ ।

‡ निब० ८, १२ ।

§ निब० ८, १३. १०, २३. १२, ११. “त्वष्टः” १, १६. “त्वेषा” ८, २८. “त्वेष-
तीका” १०, २१ ।

वैद्युतत्वात् । * * * । त्वष्टा पूर्ववन्निपातनम् । अग्निपक्षेऽप्युपपन्नो
निर्वपमानि । “देवं त्वष्टारमिह यच्चि विद्वान् (ऋ० सं० ८, ६, ८,
३)” । “उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात् (ऋ० सं० १, ७, १, ५)” ॥

(१२) वनस्यतिः* । वनानां पाता । वन्यते सेव्यते इति वनम् ।
‘पुंसि सञ्जायां घः (३, ३, ११८)’ । पतिशब्दे व्याख्यात ईश्वर-
नामसु (२८ ३४०) । अग्निरन्तरनु प्रविष्टोऽपि सतो न दहति अतः
पातेति व्यपदिश्यते । पिबते वैतद्रूपम् । द्रूपपक्षे वनस्यतिविकारत्वाद्
वनस्यतिः । पारस्करादित्वात् सुट् (६, १, १५७) । “वनस्यतिः
अमिता देवो अग्निः (ऋ० सं० ८, ६, ८, १०४)” । “वनस्यते मधुना
दैव्येन (ऋ० सं० ३, १, ३, १)” ॥

(१३) स्नाहाकृतयः† । स्नाहाशब्दे व्याख्यातो वाङ्नामसु (८३
४०) अथ अरुणार्थमुक्तमस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवतासङ्कीर्तनपर-
त्वात्, स्नाहास्नाहेत्येवं पूर्वं कतिवारमुच्चारणं वा समीक्ष्यमाणदेव-
तानां ताः स्नाहाकृतय उच्यन्ते । “स्नाहाकृतं हविरदन्तु देवाः
(ऋ० सं० ८, ६, ८, ५)” । “स्नाहाकृतीषु रोचते (ऋ० सं० १, ५,
८, ६)” ॥

अश्वः^(१) । शुकुनिः^(२) । मण्डूकाः^(३) । अक्षाः^(४) ।
ग्रावाणः^(५) । नाराशंसः^(६) । रथः^(७) । दुन्दुभिः^(८) । इषु-

* निघ० ८, १, १६, ८, १९. ‘वनीयसी’ १९, ५ ।

† निघ० ८, २० ।

(१) “नाराशंसः” अ. A. B ।

(७) इतोऽनन्तरम् “उतम्”—इत्यधिकम् न-पुंसके ।

धिः^(९) । इस्तन्नः^(१०) । अभीश्वः^(११) । धनुः^(१२) । ज्या^(१३) ।
 इषुः^(१४) । अश्वजनी^(१५) । उखूलम्^(१६) । वृषभः^(१७) ।
 द्रुघृणः^(१८) । पितुः^(१९) । नद्यः^(२०) । आपः^(२१) । ओषध-
 यः^(२२) । राशिः^(२३) । अरण्यानी^(२४) । अश्वा^(२५) । पृथि-
 वी^(२६) । अघा^(२७) । अग्रायी^(२८) । उखूलमुसले^(२९) ।
 हविर्धाने^(३०) । द्यावापृथिवी^(३१) । विपाट्कुतुद्री^(३२) ।
 आर्त्नी^(३३) । शुनासीरौ^(३४) । देवीजोष्नी^(३५) । देवीउ-
 र्जाहुतीति^(३६) घट्चिंशत् पदानि* ॥ ३ ॥

(१) अश्वः। व्याख्यातोऽश्वनामसु (१५, २४०) । “घडाजिनो
 देवजातस्य सप्तैः (अ० सं० २, ३, ७, ९)” । “सुरादश्वं वसवो निर-
 तष्ट (अ० सं० २, ३, ११, १)” ॥

(२) ब्रकुनिः। ब्रकेः क्षिपि ब्रक् । उच्यते: ‘वेञ्जोडित्’?—
 इति बाहुलकात् ङिदिन्-प्रत्यये उदसलोपः । ब्रकोत्युञ्जेतुमात्मानं
 ब्रकुनिः ककारस्य जङ्गत्वाभावः । * * * । ब्रकोत्युञ्जनादिक्रियाः
 कर्त्तुम् । “सुमङ्गलस्य ब्रकुने भवासि (अ० सं० २, ८, ११, १)” ॥

(१९) “पितुम्” न ।

(१४) “अरण्याशि” न. च. “अरण्यानी” F ।

(२१) “द्यावापृथिव्यौ” न ।

(३२) विपाट्कुतुद्री” न ।

* इतीत्यादि नाशि न-पुलके ।

† पु० १. १४. “अश्वपथा” निब० ११, १४ ।

‡ निब० ९, १ ।

§ ‘वावेचिंश’ इति सि० कौ० उ० ४, १९९ ।

(३) मण्डूकाः* । मन्वेः 'ब्रह्मिमण्डिभ्यामूकन् (उ० ४, ४ २)'—
इति बाङ्गलकादूकनि जञ्जलसुवाभ्यां मञ्जूका इति प्राप्ते ह्यान्दसत्वात्
जकारस्य उकारापत्या अन्यात् पूर्वस्य नुमि ध्रुत्वम् । निमञ्जन्ति
हि ते जले । मदतेसृष्ट्यर्थात् मन्दतेर्वा मोदत्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूप-
सिद्धिश्च । नित्यमदत्वात्, नित्यदत्तत्वात्, नित्यदृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः ।
मण्डतेर्वा यथाप्राप्ते ऊकनि मण्डूकाः । यद्वा ; मण्डोमदतेः । 'मेहे कः
(३, १, १ ४ ४)'—इति बाङ्गलकात् क-प्रत्यये रूपसिद्धिश्च मण्डउदकम् ।
दृश्यन्ति हि तत्र स्नानपानावगाहार्थिनः । मण्डे ओको निवास एषां
मण्डशब्दादोकशब्दाच्च मण्डूकाः । "प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ० सं०
५, ७, ३, १)" ॥

(४) 'अचाः† । अत्रोतेः 'अशेर्देवने (उ० ३, ६ २)'—इति स-
प्रत्ययः । अत्रुवन्ते व्याप्नुवन्ति मृचत्येनागुदेवितारः । अतिव्याप्नुवन्त्ये-
भिः परस्परमिति वा । "अचैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषश्च (ऋ० सं०
७, ८, ५, ३)" ॥

(५) यावाणः‡ । व्याख्यातः पर्वतनामसु (५, ८ ४०) । "यावभ्यो
वार्षं वदता वदद्भ्यः (ऋ० सं० ८, ४, ८, १)" ॥

(६) नाराशंसः§ । नरान् शंसतौति कर्मोपपदेऽण्, 'अन्धेषामपि
दृश्यते (६, ३, १ ३ ७)' । ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण् । नराशंस

* निब० ८, ५, ० ।

† निब० ८, ७, षष्ठ्यत् १, ८, ५, १ ।

‡ पृ० १, १० ।

§ पृ० १ (४११३०) ।

एव नाराजसः । मन्त्रोऽत्राभिधेयः । “अमन्द्स्त्रोमान् प्र भरे
मनीषा (अ० सं० २, १, ११, १)” ॥

(७) रथः* । रंहतेर्गतिकर्मणः । ‘हनिकुषिनीरमिकाग्निभ्यः
कथन् (उ० २, १)’—इति कथन्, बाहुलकात्कारहकारलोपस्य ।
गच्छत्यनेन । स्त्रिरतिर्नैरुक्ताधातुः । त्रिपरीताक्षरः । ‘पुंसि सञ्ज्ञार्था घः
(३, ३, ११८)’ । सकारेकारयोर्लोपः । वृढगठितत्वात् स्त्रिरो हि
सः । यद्वा ; रमतेस्त्रिष्ठतेश्च द्विधातुजं रूपम् । रममाणोविस्त्रब्धोऽस्त्रिं-
स्त्रिष्ठति रथी । यद्वा ; रमतेरेव यथाप्राप्तः कथन् । रमणीयो हि
रथः । रसतेर्वा शब्दार्थात् पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् कथनि सकार-
लोपः । भवति हि तस्यागच्छत उपलब्धिः । “तत्रा रथमुप श्रमं
सदेम (अ० सं० ५, १, २०, ३)” ॥

(८) दुन्दुभिः† । शब्दानुकरणनिमित्तकमेतन्नाम । द्रुमशब्दस्य
वा रेफान्तलोपः । भिदेश्चाद्यन्तविपर्यय उकारस्योपजनः । दुन्दुभ्यतेर्वा
नैरुक्ताधातोर्बधकर्मणः इन् । ताद्यते क्षमौ युद्धसमये । “स दुन्दुभे
सजूरिन्द्रेण देवैः (अ० सं० ४, ७, ३५, ४)” ॥

(९) दृषुधिः‡ । दृषवो निधीयन्तेऽस्मिन् । ‘कर्मण्यधिकरणे च
(३, ३, ९३)’—इति किः । “दृषुधिः सङ्घाः पृतेनासु सर्वाः” ॥

(१०) हस्तपन्नः§ । हस्ते हस्तसमीपे स्थितोहन्यते ज्यया शरपुञ्जेन
वा । ‘घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८. वा० २)’—इति कः ।

* निघ० ९, ११. रथयुः ६, ३१. रथ्या १०, २ ।

† निघ० ९, १२ ।

‡ निघ० ९, १३. “दृषुः” ९, १८. प० १४ ।

§ निघ० ९, १४. “हस्तः” १, ७. “हस्तपुञ्जः” ५, १०. दृषः २, ५ ।

“वृक्षो विद्या वयुनानि विद्वान् (ऋ० सं० ५, १, २१, ४)” ॥

(११) अभीष्टवः* । व्याख्याता रश्मिनामसु (३४ प्र०) । विन-
मसु दर्शितः ॥

(१२) धनुः† । धन्वतेर्गत्यर्थाद् बधार्थाद्वा ‘अतिष्ठवपिचजितनि-
धनितपिभ्योनिट् (उ० २, १०७)’—इति बाहुलकादुचिः प्रत्ययो
वकारलोपस्य । धनिर्मारणार्थ इति चीरस्वामी । यथाप्राप्तउचिः ।
धन्वन्वपनयन्वस्मादिषवः, भ्रन्ति वा । “धनुः ब्रह्मैरपक्रामं कृणोति
(ऋ० सं० ५, १, १८, २)” ॥

(१३) ज्या‡ । जयतेर्जिनातेर्वाऽन्तर्षीतिष्थार्थाद् वा ‘मध्यविध-
त्रिक्य’—इत्यादिना यक्-प्रत्ययो धातोर्जकारभावस्य निपात्यते ।
‘अप्रादयस्य (उ० ४, १०८)’—इति निपातनम् । जयसाधनं हि
ज्या । “धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्मौ (ऋ० सं० ५, १, १८, ३)” ॥

(१४) इषुः§ । इष्वतेर्गतिकर्मणो बधार्थाद्वा ‘इषेः क्विप् (उ०
१, १३)’—इति उ-प्रत्ययः । गच्छति ब्रून्, हन्ति वा तान् ।
“तत्रास्मभ्यमिषवः ब्रमं वंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)” ॥

(१५) अश्वाजनी॥ । अश्वा अज्यन्ते क्षियन्ते प्रेर्यन्तेऽन्या । ह्युट्,
‘वा यौ (२, ४, ५७)’—इति वीभावविकल्पः, टित्वात् ङीप् । अश्वा-
नामजनी अश्वाजनौ कर्णोच्यते । “अश्वाजनि प्र चेतसः (ऋ० सं०
५, १, २१, ३)” ॥

* प० १, ५ ।

† निघ० ८, १८ ।

‡ निघ० ८, १५, १७ ।

§ पु० ८ (४६० प्र०) ।

॥ निघ० ८, १८ ।

(१६) उलूखलम्* । उरु विशीर्षं खलं सुखमस्य, ऊर्द्धं वा उपरि-
भागे खलं सुखमस्य । ऊर्कं अक्षं तत् करोति । किरलेर्वा उत्कीर्षं
तम् । अक्षानुकरणनिमित्तं वा नामैतत्, बतेसु संस्वासान्तकमित-
ध्वनिसुह मेषु कुर्वित्येवमब्रवीत् । सर्वेष्वेव तेषु कर्षण्यस्यदि वार्थम् ।
*उलूखलकं धुञ्जसे (अ० सं० १, २, १५, ५)** त ।

(१७) वृषभः† । 'वृषु सेषवे (भू० प०)' । 'अद्विद्विर्विभर्वा
कित् (उ० ३, ११६)'—इत्यभश् प्रत्ययः । प्रजाहेतुभूतं बीजं वर्षनि
विधत्ति । वृहेर्वा वाञ्छकात् अभश्चि हकारश्च धकारः । अतिशयेने
रेतः सेकुं वृहति उच्यते आत्मानम् । "अर्मेइयम् वृषभं मध्वं
आजेः (अ० सं० ८, ५, १०, ५)" ॥

(१८) द्रुघणः‡ । द्रु-अन्वो द्रुमअन्वपवीथः । द्रुमविकारः
काष्ठखण्डोऽपि द्रु-अन्वेनाच्यते । द्रुह्वयतेऽनेन । 'करणेऽधोविद्रुषु (३,
३, ८१)'—इति हनेरप् घनाद्द्विस्र । कुंभीदिषु (६, ४, २६)
पाठाधत्वम्, 'पूर्वपदान् सञ्ज्ञाधामगः (८, ४, ३)'—इति वा ।
"काष्ठायामध्वे द्रुघणं व्रथानम् (अ० सं० ८, ५, ११, ४)" ॥

(१९) पितुः§ । अश्वनामसु व्याख्यातम् (१० ६३४) । स
निगमः (अ० सं० १, ५, ६, १) ॥

* निघ० ८, २० । प० इषेव १६ ।

† निघ० ४, ८. ०, १२. ८, ११ ।

‡ निघ० ८, १२ ।

§ पु० १, ०. निघ० ८, १४ ।

(२०) नद्यः* । (२१) आपः† । व्याख्याताः (१४ ३४० । ११७४०) निगमौ च दर्शितौ सामान्येन‡ । “दुमं मे मङ्गे यमुने सरस्वति (अ० सं० ८, ३, ६, ५)” —इति, विशेषेण । “आपो हि हा मय्योमुवः (अ० सं० ७, ६, ५, १)” ॥

(२२) ओषधयः§ । ओष-शब्दे दोष-शब्दे बोधपदे धवतेः ‘कर्मण्यधिकरणे च (३, ३, ८ ३)’ —इति कि-प्रत्ययः, ‘हृत्प्लुटो ब्रह्मणम् (३, ३, ११ ३)’ —इति कर्त्तरि वा । ओषं दाहं धवति पिबति विनाशयतीत्यर्थः, दोषं वातपित्तादिकं वा । इकारलोपो ङृष्ट्यः । “या ओषधीः पूर्वा जाता (अ० सं० ८, ५, ८, १)” ॥

(२३) राशिः॥ । प्रोपसर्गार्थविच्छिन्नात् अन्तर्णीतत्पर्यात् रमतेः ‘शब्ददिग्धां चिप् (उ० ४, ६ ७)’ —इति बाहुल्यकात् चिप्-प्रत्ययो मकारस्वाकारश्च रातेर्वा चिप्-प्रत्ययो यथाप्राप्तः । प्ररमयन्ति भूतानि मन्त्रञ्चारीषि, उपरमयन्ति दिवाचराषि स्वव्यापारेभ्यः, प्रदीयन्ते ऽस्सामवश्वाया मथ्यमेन । “आ राशिं पार्थिवं रजः (य० वा० सं० ३४, ३२)” ॥

(२४) अरण्यानी॥ । अप-पूर्वात् रिषातेर्गतिकर्मणो मङ्पूर्वाङ्-मतेर्वा अण्नादित्वात् (उ० ४, ११ ८) यत्-प्रत्यये रूपसिद्धिर्निपा-

* पु० १, १३ ।

† पु० १, २ ।

‡ अ० सं० १, ४, १८, १ । ७, ७, १०, ४ ।

§ निब० ८, २७ ।

॥ पु० १, ७ । “राशि” निब० १, १८. “राशिः” ११, १७ ।

¶ निब० ८, १८. “अरण्याम्” ८, २०. “अरशिः” ४, १०. “अरसः” ३, १. ११, ४६. “अरः” ४, २७. “अरम्” १०, १ ।

त्यते । अपार्ष्णमपगतं घामाद्धि अरमणं वा, न हि तद्रमयति अरष्यं वनम् । अरष्यपालयित्री अधिदेवता का चित् नैरुक्ताः । महदरष्यमिति वैयाकरणाः । ‘हिमारष्ययोर्महत्वे (४, १, ४८.वा० १)’—इति विधीयते । “अरष्यान्वरष्यानि (ऋ० सं० ८, ८, ४, १)” ॥

(१५) अद्वा* । अत् सत्यम्, तस्मिन् धीयते । तथाच मन्त्रः “अअद्वामनृते दधातन अद्वां सत्ये प्रजापतिः (?)”—इति । ‘आतस्रोपसर्गे (१, १, १०६)’—इत्यङ् । ‘अच्छब्दस्रोपसङ्गानम्’ † इत्युपसर्गसञ्ज्ञा । धर्मार्थसुखापवर्गेषु यथाज्ञानमधिकृतः पुरुषस्य कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रख्यानात् बुद्ध्याधिदेवता अद्वा । “अद्वायामिः समिध्यते (ऋ० सं० ८, ८, ८, १)” ॥

(१६) पृथिवी‡ । ‘प्रथ प्रख्याने (४० आ०)’ । ‘प्रथेः पिवन् सम्प्रसारणञ्च (उ० १, १४८)’ । ‘षिद्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४९)’ । पृथ्वीत्यर्थः । “स्रोना पृथिवि भव (ऋ० सं० १, २, ६, ५)” ॥

(१७) अद्वा॑ । व्याख्यातं नैगमे सनिगमम् ॥

(१८) अद्वाथी॥ । अग्नेः पत्नी । ‘वृषाकष्यमिच्छितकुसिदानां सुदान्तः (४, १, ३७)’—इत्यैकारादेशः, पुंयोगसञ्चपादीष् । “अद्वाथीं सोमपीतये (ऋ० सं० १, २, ६, २)” ॥

* निव० ८, १०. “अत्” पु० १, १० ।

† ‘अदकारोदपसर्गमद्दृतिः’—इति सि० कौ० ।

‡ पु० १, १. “पृथुः” पु० १, १. “पृथुजया” पु० ४, २ । “पृथुजुके” निव० ११, २२. “पृथक्” ४, २५ ।

§ पु० ४, २ । “अद्वायाः” निव० ४, १२ ।

॥ निव० ८, १२. १२, ४६ ।

(२८) उल्लुखलमुसले* । उल्लुखलं व्याख्यातम् (४ ६८ पृ०) ।
 मुक्तः-ब्रह्मोपपदात् सन्तः 'पुरखोरलमुसलकुवला'—इत्यादिना अल्-
 प्रत्ययौटिलोपे मुक्तः-ब्रह्मस्य मुक्त-भावस्य निपात्यते । अत्-चिद्योत्-
 क्षिप्य निपातवाम्मुक्तः सरलं मुसलं दिव्यवम् । “आद्युजी वाज्जात-
 मा (अ० सं० १, २, २६, २)” । अत्रेभ्यवत् अतिरक्त्यपि सिद्ध-
 धोने ॥

(३०) इविर्द्वाने† । योमसलक्षणानि इवौषि विधीयन्ते ययोः ।
 “आ वागपखलमद्रुहाः (अ० सं० २, ८, १०, ६)” । पूर्ववदुदाहरण-
 लम् ॥

(३१) द्यावापृथिवी † । दिवोद्युत्यर्थत् 'दिवेर्द्विः (?)'—
 इति द्विवि-प्रत्ययः । द्योतत इति द्यौः । पृथिवी व्याख्याता (२८
 पृ०) । द्यौस्य पृथिवी च 'दिवोद्यावा (६, ३, २८)'—इति द्यावादे-
 ब्रः । 'वाच्छन्दसि (६, १, १०६)'—इति पूर्वसवर्षः । “द्यावा नः
 पृथिवी इमम् (अ० सं० २, ८, १०, ५)” ॥

(३२) विपाटकुतुञ्चौ ॥ 'पट् गतौ (दि० आ०)'; 'पञ्च बाधन-
 स्पर्शनयोः (सु० प०)' वि-पूर्वः । 'आप्तृ व्याप्तौ (स्वा० प०)' वि-प्र-पूर्वः ।
 षिजन्तात् 'क्विवचि (३, २, १७८:वा१)'—इत्यत्र 'प्राक्-प्रत्यय-
 निर्द्वादिष्टमिद्धिः'—इत्युक्ते क्विचि प्र-ब्रह्मस्य रेफलोत्पत्तिः । क्विचि

* निब० ८, २५ ।

† 'द्व्यादिभ्यः कित् (अ० २, १०२) * * *' मुक्त बाधने । मुसलम् । सि० कौ० ।

‡ निब० ८, २६ । “क्विः” पु० १, १२० । “क्वम्” निब० ८, ७ ।

§ पु० ३, १० ।

॥ निब० १, २४. ८, २६. ३८, २८. “विपाटिने” ११, ४८ ।

कूलपाटनात्, विपाङ्गनात् । अपुचस्योद्भूततमोदृत्तेर्मुमूर्षोर्कश्चिष्टस्य कष्टे शिलाचन्धने साधनभृताः, पाप्मा अस्यान् । विविधदेशप्रपणा-
द्योदकस्यापक्त्वात् विपाट् । श्रुतुद्री श्रु-द्राविणीत्यर्थः । आश्रु-तुक्-
द्राविणी-शब्देभ्यो वा । आश्रुतुक्ने प्रतोदे द्रवतीति श्रुतुद्री । विपाट्
च श्रुतुद्री च विपाट्कुतुद्री पूर्ववर्णः । “विपाट्कुतुद्री पयसा
जवेते (ऋ० सं० ३, २, १२, १)” ॥

(३३) आर्क्षी* । अर्क्षेः रिषतेर्वा ‘वह्निश्रियुद्गुलाह्वस्वस्मिथो-
निः (उ० ४, ५१)’—इति बाह्वस्वकत् नि-प्रत्ययो धातोत्सार्त्तभवत् ।
‘हृदिकारान् (४, १, ४५.वा० १)’—इति ड्नीष् । गते व्यया ऋष्य-
माणे सङ्गच्छेते हिंसासाधने वा भवतः । “आर्क्षी इने विस्फारन्ती
अमिन्नान् (ऋ० सं० ५, २, १८, ४)” ॥

(३४) श्रुनासीरौ† । श्रु-शब्दार्थविशिष्टात् ‘श्रुन् गतौ (तु०
प०)’—इत्यात्मात् इगुपधसञ्चयः कः (३, १, १३५) । क्षिप्रं गच्छ-
त्यन्तरिक्षमिति श्रुने वायुः । यद्वा; श्रु-शब्दोपप्रदास्यतेर्गतिकर्मणः
‘अन्धेष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति डः । भाष्ये तु श्रु-एतद-
र्थतो निर्वचनं प्रायेण । सर्त्तेः ‘शिण्डीरवानीरगभीरगभीरकुभीर-
भीरकाशीरजनीरकीरतीरादयः’—इति ईरन्-प्रत्ययष्टिलोपस्य नि-
पात्यते । सदा सरणात् भीर आदित्यः । श्रुनश्च भीरश्च ‘देवता-
दन्धे च (६, ३, २६)’—इत्यङ् । “श्रुनासीराविमां वाषे जुषेथाम्
(ऋ० सं० ३, ८, ८, ५)” ॥

* निब० ८, १८ ।

† निब० ८, ४० । “श्रुनम्” पु० १, ६ । “श्रुनः” निब० ८, ४०. “श्रुन्सु.”
४, १६ ।

(३५) देवीजोह्री* । देवशब्दः पचाद्यजन्तः । देवञिति पाठान्
 'टिङ्काणञ् (४,१,१५)'—इति ङीप् । जुषतेङ्गन् प्रत्ययः (७०
 ४,१५४) । षित्वात् ङीष् (४,१,४१) । देव्यौ जोषधिञ्यौ ।
 पूर्वसवर्णः । धावापृथिव्यौ, अहोरात्रे वाभिधेये । सख्यसमे इति
 कात्यक्यः । सखं त्रीष्टिः, समा संवत्सरः । “देवी जोह्री वसुध्नी
 ययोः (निघ० ८,४२)” ॥

(३६) देवी ऊर्जाऊती† । ऊर्क् शब्दे व्याख्यातोऽस्त्रनामसु
 (२०८४०) । आङ्गयतेः क्तिञि 'वचिस्वपि (६,१,१५)'—इति
 सम्प्रसारणम्, 'हलः (६,४,२)'—इति दीर्घाभावो व्यत्ययेन † ।
 ऊर्क्-शब्दात् हेतौ ढतीया । ऊर्जा हेतुभूतया आङ्गातथ्ये । ऊर्क्
 इत्यत्र 'सावेकाचः (६,१,१६८)'—इति विभक्तेर्दान्तत्वम्, आङ्गति-
 शब्देऽपि 'तादौ च निति कृत्यत्यतौ (६,२,५०)'—इति आङ्ग-
 दान्तः, 'एकादेश्चउदान्तेनोदान्तः (८,२,५)' । “देवी ऊर्जाऊती
 इषमूर्जमिन्या वक्षत् (य० वा० सं० २१,५२)” ॥

॥ इति पृथिवीस्त्रानदेवताः ॥ १ ॥

* निघ० ८, ४१ ।

† निघ० ८, ४२ ।

‡ वक्ष इति दीर्घः प्राप्तः, न भवति व्यत्ययेनेति भावः ।

वायुः^(१) । वरुणः^(२) । रुद्रः^(३) । इन्द्रः^(४) । पर्जन्यः^(५) ।
 वृहस्पतिः^(६) । ब्रह्मणस्पतिः^(७) । श्वेचस्यपतिः^(८) । वा-
 स्तोष्यतिः^(९) । वाचस्पतिः^(१०) । अपान्नपात्^(११) । यमः^(१२) ।
 मित्रः^(१३) । कः^(१४) । सरस्वान्^(१५) । विश्वकर्मा^(१६) ।
 ताक्ष्यः^(१७) । मन्युः^(१८) । दधिक्राः^(१९) । सविता^(२०) ।
 त्वष्टा^(२१) । वार्तः^(२२) । अग्निः^(२३) । वेनः^(२४) । असुनीतिः^(२५) ।
 ऋतः^(२६) । इन्द्रुः^(२७) । प्रजापतिः^(२८) । अहिः^(२९) । अहि-
 बृध्नः^(३०) । सुपर्णः^(३१) । पुरुरवा^(३२) इति द्वाविंशत्
 पदानि* ॥ ४ ॥

(१) वायुः। 'वा गतिगन्धयोः (अदा० प०)' । 'हवापाजि-
 मिखदिसध्यप्रुभ्यडण् (उ० १, १)' । 'आतो युक् चिण्छतोः (७,
 ३, ३३)' । यदा ; वेतेर्गतिकर्मणो वाऊसकादुण् । यदा ; 'इन्द्र-
 वीणः (उ० १, २)'—इत्युषि वकारोपजनः । गच्छत्यन्तरिक्षे ।
 वायुवा यंहि दर्शतु मे (ऋ० सं० १, १, ३, १)" ॥

(२) वरुणः। 'वृञ् वरणे (स्त्रा० उ०)' । कवृदारिभ्य उगम्
 (उ० ३, ५०) । अन्तरिक्षे उदकमावृणोति । "नीचौगवारं वरुणः
 कवन्धुम् (ऋ० सं० ४, ४, ३२, ३)" ॥

* इतीत्यादि न विद्यते न पुस्तके, अत्रि च कथाङ्कः "३"—इति ।

† निघ० १०, १-२. "वायुः" ६, २८ ।

‡ प० ६ । निघ० १०, ३. १९, २१. "वदधानी" १९, ४६ ।

(३) इन्द्रः* । रौतेः क्विपि । इच्छन् करोति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । यो इवन् एति, रौतीति वक्तुं ब्रह्मते । रोह्यमाषो-
 ल्यर्थं ब्रह्मं कुर्वन् मेघोदरस्यो ब्रूयतीति, रोह्यमाषब्रह्म-पूर्वाद् ब्रूयते-
 र्वा 'रोर्देर्षिञ्क् च (उ० २, २०)'—इति रक् । य हि अनुकसचापि
 रोदयति इदेदेव वा शिजन्नात् बाऊसकाद्भक् । 'इन्द्रः किं पितरं
 प्रजापतिमिथुना चिच्छेद तमनुषोचन् इदद् यदददत्तद्रुद्रस्य इद्र-
 लम् (उ० आ० ३, ८, ४)'—इति काठकम् । 'यदरोदीत् तद्रुद्रस्य
 इद्रलम्'—इति हारिद्रवकम् । "इमा इद्राय स्थिरधन्वने गिरः
 (ऋ० सं० ५, ४, २३, २)" ॥

(४) इन्द्रः† । इराब्रह्मउपपदे इणातेर्ददातेर्दधातेर्दारथतेर्वा
 'अञ्जेन्द्रायवञ्जविप्र (उ० २, २७)'—इति रक्-प्रत्ययान्तोनिपात्यते ।
 निपातनाद्रूपसिद्धिरुक्तेया । इरा अक्षमनेन धम्बन्धादा तद्धेतुभूतकं
 बलं लक्ष्यते । तेन बललक्षितलक्षण्या तदाधारभूतोमेघः । इरा
 मेघं धारात्मना इणाति विदारयति । बौजं व्रीह्यादि तद्यासौ
 वृष्टिप्रदानेन विदारयति । अकुरोह्मेदेनाभिकाञ्च विदारयम् ।
 इरामन्नं तद्दाति वा । इरा इधाति धारयति वा । इन्द्रायुपपदे
 द्रवतेः रमतेर्वा निपातनम् । इन्द्रवे द्रवति गच्छति सौमं पातुमि-
 त्यर्थः । इन्द्रौ रमतेऽतिप्रियत्वात् मान्यच । इन्द्रेर्वा निपातनम् । इन्द्रे
 दीपयति अरौरमथवन्ती पञ्चवृत्तिः प्राणो वायुः । अरौरभूतादि

*पु० ३, ११ । "रौति" पु० ३, १५ । "रोह्यम्" निब० ५, ११ ।

† निब० १०, ८—१० । "इन्द्रवत्" १६, १५ । "इन्द्रायुः" १, ११ । "इन्द्रायी"
 पु० ५ । "इन्द्रियम्" पु० १, १० ।

16.	Categories of the Nyáya Philosophy, Fasc. II	0	10
17.	Daśa Rúpa, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
18.	Gopátha Bráhmaṇa, Fasc. I and II @ /10/ each	Rs. 1	4
19.	Gopála Tápani, Fasc. I	0	10
20.	Gobhiliya Gṛihya Sūtra, Fasc. I—XII @ /10/ each	7	8
21.	Hindu Astronomy, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
22.	Íśá Kena Kátha Praśna Muṇḍa Mándukya Upanishads, Fasc. VI	0	10
23.	Kátantra, Fasc. I—VI @ 1/ each	3	0
24.	Káthá Sarit Ságara, English, Fasc. I—IX @ 1/ each	9	0
25.	Kaushitaki Bráhmaṇopaniṣad, Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
26.	Lalita Vistara, Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
27.	Ditto English, Fasc. I—II	2	0
28.	Maitri Upanishad, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
39.	Mímámsá Darśana, Fasc. I—XVI @ /10/ each	10	0
30.	Márkaṇḍeya Puráṇa, Fasc. IV—VII @ /10/ each	2	8
31.	Nṛisimha Tápani, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
32.	Nirukta, Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
33.	Náradá Pancharátra, Fasc. I, III—IV @ /10/ each	1	14
34.	Nyáya Darśana, Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
35.	Nítisára, or, The Elements of Polity, By Kámandaki, Fasc. II—IV (Fasc. I out of stock)	1	14
36.	Piṅgala Chhandah Sūtra, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
37.	Prithiráj Rásau, Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
38.	Ditto English, Fasc. I	1	0
39.	Páli Grammar, English, Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
40.	Prákṛita Lakṣhaṇam, Fasc. I	1	8
41.	Rig Veda, Vol. I, Fasc. IV	0	10
42.	Srauta Sūtra of Ápastamba, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
43.	Ditto Áśvaláyana, Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
44.	Ditto Látýayana Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
45.	Sáma Veda Samhitá, Fasc. I—XXXVII @ /10/ each	23	2
46.	Sáhitya Darpaṇa, Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
47.	Sáñkhya Aphorisms of Kapila, Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
48.	Súrya Siddhánta, Fasc. IV	0	10
49.	Sarva Darśana Sangraha, Fasc. II	0	10
50.	Sañkara Vijaya, Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
51.	Sáñkhya Pravachana Bháshya, English, Fasc. III	0	10
52.	Sáñkhya Sára, Fasc. I	0	10
53.	Taittiríya Áraṇyaka, Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
54.	Ditto Bráhmaṇa Fasc. I—XXIV @ /10/ each	15	0
55.	Ditto Samhitá, Fasc. I—XXXII @ /10/ each	20	0
56.	Ditto Prátisákhya, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
57.	Ditto and Aitareya Upanishads, Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
58.	Ditto Aitareya Śvetásvatara Kena Íśá Upanishads, English, Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
59.	Táñḍyá Bráhmaṇa, Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
60.	Uttara Naishadha, Fasc. I—XII @ /10/ each	7	8
61.	Váyu Puráṇa, Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—II @ /10/ each	5	0
62.	Vishṇu Smṛiti, Fasc. I—II @ /10/ each	1	4
63.	Yoga Sūtra of Patanjali, English, Fasc. I	0	14

Arabic and Persian Series.

1.	'Alamgírnamah, with Index, Fasc. I—XIII @ /10/ each	8	2
2.	Aín-i-Akbari, Persian text, Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
3.	Ditto English Translation, Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
4.	Akbarnámah, with Index, Fasc. I—XX @ 1/4 each	25	0
5.	Bádhsháhnámah with Index, Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
6.	Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to.	4	8
7.	Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4
8.	Farhang-i-Rashidi (complete), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
9.	Fihrist-i-Túsi, or, Túsi's list of Shy'ah Books, Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
10.	Futúh-ul-Shám Waqidi, Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
11.	Ditto Azádi, Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
12.	Haft Ásmán, History of the Persian Masnawi, Fasc. I	1	4
13.	History of the Caliphs, English, Fasc. I—VI @ 1/ each	6	

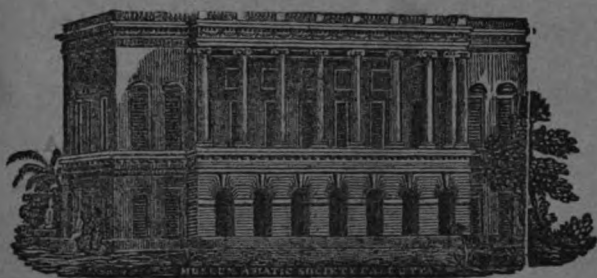
14.	Iqbálnámah-i-Jahéngiri, Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
15.	Isabáh, with Supplement, Fasc. I—XXIX @ /12/ each	21	12
16.	Mughází of Wáqidí, Fasc. I—V @ /10/ each	Rs. 3	2
17.	Montakhab-ul-Tawárikh, Fasc. I—XV @ /10/ each	9	6
18.	Muntakhab-ul-Lubáb, Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
19.	Má'sir-i-'Alamgiri (complete), Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
20.	Ná'shat-ul-Fikr, Fasc. I	0	10
21.	Názám's Khiradnámah-i-Iskandari, Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
22.	Suyú'ty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each..	8	12
23.	Tabaqát-i-Násiri, Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
24.	Ditto English, Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
25.	Tárikh-i-Firúz Sháhi, Fasc. I—VII @ /10/ each	4	6
26.	Tárikh-i-Baihaqi, Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
27.	Wis o Rámin, Fasc. I—V @ /10/ each	3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1.	ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	90	0
	Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2.	PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ 4/ per No.; and from 1870 to date @ 8/ per No.				
3.	JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.				
	<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>				
	General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	2	0
	Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	2	0
	Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	4	0
	Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	4	0
	A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880)	4	0
	Introduction to the Maithilí Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880)	2	0
4.	Aborigines of India, by B. H. Hodgson	3	0
5.	Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Körös	1	0
6.	Anis-ul-Musharrihin	3	0
7.	Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
8.	Ditto of Arabic and Persian Manuscripts	1	0
9.	Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
10.	Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
11.	Istílahát-ush-Shúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
12.	Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV @ 16/ each	32	0
13.	Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to.	2	0
14.	Khizánat-ul-'ilm	4	0
15.	Mahábhárata, Vols. III and IV @ 20/ each	40	0
16.	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 coloured Plates, 4to.	6	0
17.	Purána Sangraha	1	0
18.	Sharí'at-ul-Islam	4	0
19.	Tibetan Dictionary	10	0
20.	Ditto Grammar	8	0
21.	Vattodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 480.

सभाध्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY
PANDIT SATYAVRATA SĀMASRAMĪ.

VOL. I.

FASCICULUS VI.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1882.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	As.
1.	Atharvaṇa Upanishads, Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
2.	Aśvaláyana Grihya Sūtra, Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
3.	Agni Purāna, Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
4.	Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
5.	Aphorisms of Śāṅḍilya, Fasc. I ..	0	10
6.	Aphorisms of the Vedānta, Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
7.	Brahma Sūtras, Fasc. I ..	1	0
8.	Bhāmatī, Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
9.	Bṛihat Aranyaka Upanishad, Fasc. II—IV, VI—X @ /10/ each ..	5	0
10.	Ditto English Translation, Fasc. II—III @ /10/ each ..	1	4
11.	Bṛihat Saṃhitā, Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	14
12.	Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	12

(Continued on third page of cover.)

इथते वा प्राणैः । प्ररीरमध्यवर्ती प्राणभावेन शेषज्ञसञ्ज्ञकः ।
प्राणैर्यागादिभिर्यागबलेन वा सम्यगाभिमुख्येन दीपयति आत्मोपास-
काः । इदमुत्पादीकरोति पश्यति वा इन्द्रः । इदं कृत्स्नं जगद्
दृष्टिप्रदानदारेण करोति लोकपालत्वात्, अस्य सर्वस्य शुभाशुभ-
कर्मणो द्रष्टा वा । इदुपपदे दारयतेर्द्रावयतेर्वा इन्द्रपदम् । इताञ्च
ब्रह्मूषां दारयिता द्रावयिता च । यदा ; इताञ्च यज्वना माद-
रयिता च । सर्वत्र निपातनाद्रूपसिद्धिः । “मृदान्तं मिन्द्र पर्वतं
वियदः (ख० सं० ४, १, ३२, १)” ॥

(५) पर्जन्यः* । इपेरन्तर्णीतच्छर्यात् क्षिपि तर्पयतीति इप् ।
जनहितो जन्यः क्षितार्ये यत् । इप् चासौ जन्यश्चेति इप्ब्रह्मस्य
पर-भावः । पर-ब्रह्मोपपदात् अयतेर्जनयतेर्वा अग्न्यादित्वात् यत्,
नुम्, परब्रह्मातोखोपस्य निपात्यते । परः प्रकृष्टो जेता जनयिता
वा । प्रसब्रह्मोपपदादर्जयते वा अग्न्यादित्वान्निपातनन्तेन पर्जन्यः
प्रकर्षेणोपार्जयिता सङ्गृहीता रसानाम् । “यत् पर्जन्यस्तानयन् इन्ति
दङ्कृतः (ख० सं० ४, ४, २७, २)” ॥

(६) इहस्पतिः† । इहस्पृष्टो व्याख्यातोमहश्रामसु (३००४०)
पतिब्रह्मस्तु ईश्वरनामसु (२६३४०) । अत्र पितृतेरपि वाङ्मलकात्
पतिः । इहतः सोमरसस्य वाय्वात्मना पाता पालयिता रक्षिता वा ।
पिता रक्षयिता महतो जगतो वा । “इहस्पतिर्विरुवेणा विकृत्य
(ख० सं० ८, २, १८, २)” ॥

* निर० १०, १०. “पर्जन्यजन्विता” ८, १ ।

† निर० २, १२. १०, ११. “वृहस्पति” ११, ४६ ।

(७) ब्रह्मण्यस्यतिः* ।

(८) चेषस्य^१पतिः† । 'सि निवासगत्योः (तु० प०)' । 'गृष्ट्वीपकि-
वचियमिमनितनिसदिचदिभ्यस्तन् (उ० ४, १६२)'—इति ऋ-
प्रत्ययः । निवसन्ति हि येन च हेतुभूतेन, तस्य पाता । "चेवस्य
पतिना वयम् (ऋ० सं० ३, ८, ६, १)" ॥

(९) वास्तोष्यति‡ । 'वस निवासे (भू० प०)' । 'वसेस्तुन् णिच ङ'
इति । सामर्थ्यात्तच्च वास्वन्नरिचम्, तस्य पाता विभुत्वेन । "अमौ
वहा वास्तोष्यते (ऋ० सं० ५, ४, २२, १)" ॥

(१०) वाचस्यतिः॥ । प्राणात्मैश्चः । * * * । अतः प्राणस्य
वायुपतयाप्यवस्थानात् प्राणो वाचस्यतिरिति व्यपदिश्यते । "पुनरेहि
वाचस्यते (अथ० सं० १, १, २)" ॥

(११) अपान्नपाता^१ । तनूनपाता व्याख्यातः (४६१४) ।
* * * । "अपान्नपाम्भु^१मतीरुपोदाः (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)" ॥

(१२) यमः** । मध्यस्थानोवायुः । यच्छति प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः
कामानि । पचाद्यच् । "यमं राजानं हविषा दुवस्य (ऋ० सं० ७,
६, १४, १)" ॥

* निघ० १०, १२. "ब्रह्म" १, ८. "ब्रह्मदिचे" ६, ११ । देवराजस्यतस्यास्थानभ्या-
दर्शपुस्तकेन लोचकप्रमादाद्ब्रह्ममित्यनुमेने ।

† निघ० १०, १४. "चेवसाधाः" १, २ ।

‡ निघ० १०, १६. "वास्तु" २, ७. १०, १६ ।

§ 'वसेस्तुन् (७२) वस्तु । अगरे णिच (७२) वेष्मभूर्वास्तुरस्रियाम्—इति चि० कौ०
उ० १ पा० ।

॥ निघ० १०, १८. "वाक्" पु० १, ११ ।

¶ निघ० १०, १८ ।

* * निघ० १०, १६—११. १२. १८. "यमना" ८, २६ ।

(१३) मिचः* । प्रमीतान्भरणत् चायते । 'सुपि खः (३,२,४)'—इत्यत्र सुपीति चोगविभागात् प्रमीतशब्दस्य मिङ्गावः । यद्वा; 'डुमिञ् प्रचेपणे (स्वा० उ०)' । यद्वा; 'पिवि मिवि सेचने (भृ० प०) । सन्निन्वानः सम्यक् वृष्टिं प्रक्षिपन् सम्यक् सिञ्चन् वा द्रवत्यन्तरिक्षे । मिन्वानशब्दस्य मिङ्गावः, द्रवतेः उ-प्रत्ययान्तस्य च-भावः । 'जि मिदा स्नेहने (भृ० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः । 'अमिचिमिमिदिशंसिभ्यः कित् (उ० ४,१५८)'—इति चन् प्रत्ययः । षिञ्जन्ताद्वा बाङ्गलका-द्रूपसिद्धिः । सर्वसंस्थान्युदकेन स्नेहयति । "मिचो जनान्यातपति ब्रुवाणः (ऋ० सं० ३,४,५,१)" । 'जिमिदा स्नेहने (भृ० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः ॥

(१४) कः† । क्रमेर्वा 'अन्येष्वपि वृश्यते (३,२,१०१)'—इति उ-प्रत्यये क्रमते रेफलोपो बाङ्गलकात्, 'प्रजापतिरकामषत'—इति बङ्गकामत्वात् कः प्रजापतिः । क्रमणो वा क्रमयत्यन्तरिक्षे । कमिति सुखनाम, सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना । "कस्मै देवाय हविषा विधेम (ऋ० सं० ८,७,३,१)" ॥

(१५) सरस्वान‡ । सरइत्युदकं, तेन तद्दान् । "ये ते सरस्व ऊर्मयः (ऋ० सं० ५,६,२०,५)" ॥

(१६) विश्वकर्मा‡ । करोतेः कर्त्तरि मनिम् । मध्यमस्थानो

* निब० १०, २१. "मितद्रवः" १२, ४४ ।

† निब० १०, २२ ।

‡ निब० १०, २३ ।

§ निब० १०, २५ ।

वायुः । वृष्टिदारेण सर्वस्य कर्मा सर्वघेष्टानां तदधीनत्वात् । “विश्व-
कर्मा विमग्ना आदिद्विहायाः (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)” ॥

(१७) तास्यैः* । स्त्रीर्णञ्च्ये तूर्णञ्च्ये चोपपदे क्षियति चरति-
रचत्यत्रातिभ्योऽप्तादित्वाद् (उ० ४, १ ८) यत्-प्रत्ययादि निपात्यते ।
स्त्रीर्णे विश्वीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति चरति रचत्यत्राति, तूर्णे वार्यसुद-
कास्यं क्षियति चरति वा, अश्रुते वा तमः । “स्वस्त्ये तास्यै
मिहाऽवेम (ऋ० सं० ८, ८, ३६, १)” ॥

(१८) मन्युः† । व्याख्यातः क्रोधनामसु (२ ३ ५ पृ०) । दीप्तः कुड्डो
वा । “त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो (ऋ० सं० ८, ३, १८, १)” ॥

(१९) दधिका‡ । व्याख्यातोऽस्यनामसु (१ ४ ६ पृ०) । दधद्वा-
रथद् वृष्ट्युदकमन्तरिक्षे क्रामति गच्छति, क्रन्दति स्तनयितु-सचणं
ञ्च्यं करोति । “आ दधिकाः ब्रवन्ता पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ३, ७,
१२, ५)” ॥

(२०) सविता॥ । ‘सु प्रसवैश्चर्ययोः (भू० प०) । इषि ‘स्वरति-
स्रति-स्रयति-धुञ्जुदितो वा (७, २, ४४)’ । सर्वकर्मणां वृष्टिप्रदा-
नादिना सविता अभ्यनुज्ञाता । “सविता यन्मैः पृथिवीर्मरम्भात्
(ऋ० सं० ८, ८, ७, १)” ॥

(२१) त्वष्टा॥ । व्याख्यातः (४ ६ ३ पृ०) । “देवस्त्वष्टा सविता
विश्वरूपः (ऋ० सं० ३, ३, ३१, ४)” ॥

* निघ० १०, १७ ।

† निघ० १०, १८ ।

‡ पु० १, १४ ।

§ प० ६ । निघ० १०, २१, २२, २२, २२. “सवः” ८, १०, ११, १ ।

॥ पु० १ ।

(२२) वातः* । वातेः 'उसिष्टृषिष्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तुन् (उ० ३, ८३)' । वाति वातः । "वात् आ वातु भेषजम् (ऋ० सं० ८, ८, ४४, १)" ॥

(२३) अग्निः† । व्याख्यातः (४ ५८८५०) । इह मध्यमोऽभिधेयः । "मरुद्भिरग्न् आ गहि (ऋ० सं० १, १, ३६, १)" ॥

(२४) वेनः‡ । वेनतेः कान्तिकर्मणो पचाद्यच् (३, १, १ ३४) । कान्तो दीप्तो मध्यमस्थानः । "अथं वेनस्योदयत् पृश्निर्गर्भा (ऋ० सं० ८, ७, ७, १)" ॥

(२५) असुनीतिः§ । असुब्रह्मे उपपदे नयतेः 'ह्रत्यल्युटो बङ्गसम् (३, ३, ११३)'—इति क्तिन् । असुन् नयतीति असुनीतिः । स च मध्यमः प्राणः । प्राणश्च वायुः । स हि प्ररीरादुक्कामन्तोऽसुन् नयति । विश्रायते हि प्राणा उक्कामन्तः सर्वेऽनुक्कामन्ति । "असुनीते मर्गे अस्मासु धारय (ऋ० सं० ८, १, २२, ५)" ॥

(२६) ऋतः॥ । 'ऋ गतौ (भू० प०)' । गत्यर्थात् कर्त्तरि क्तः । अर्त्ता गन्ता अन्तरिक्षे । "ऋतस्य हि ब्रुधुः सन्निपूर्वीः (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)" ॥

(२७) इन्दुः¶ । इन्देः 'भृमृभौदचरित्सरितनि (उ० १, ७)'—

* निब० १०, २४ ।

† पु० १ ।

‡ पु० १, १५ ।

§ निब० १०, २८, "सुष्टुः" १, ८, ११, १८ ।

॥ निब० १०, ४० । 'ऋतम्' पु० १, १२ ।

¶ पु० १, १२ ।

इत्यादिना बाङ्गलकादु-प्रत्ययो धकारस्य ढकारस्य । उनत्तेर्वा 'उन्दे-
रिषादेः (उ० १, १२)'—इत्यु-प्रत्ययः । दीयते उनन्ति वा वर्षेण ।

“प्र तद्दोषयभ्यायेन्द्वे (ऋ० सं० २, १, १७, १)” ॥

(२८) प्रजापतिः* । प्रजानां पाता । “प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः
(ऋ० सं० ८, ७, ४, ५)” ॥

(२९) अहिः† । व्याख्यातो मेघनामसु (६९ पृ०) । इह त्विन्द्रो-
ऽभिधेयः । “अज्ञासुकथैरहिर्गृणीषे (ऋ० सं० ५, ३, २६, ६)” ॥

(३०) अहिर्बुध्नः‡ । योऽहिः स एव बुध्नस्येति समानाधिकरणस्या-
हिर्बुध्नशब्दोऽसमस्तः । तथाच 'अहिना बुध्नैव (३, ३, १२. ऐ० ब्रा०)'—इति
श्रुतौ लिङ्गम् । मानोऽहिर्बुध्नैरा रिषे धात् (ऋ० सं० ५, ३, २६, ७)” ॥

(३१) सुपर्णः१ । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३९ पृ०) । इह
श्रोभनगमनत्वान्मध्यमलुच्यते । “एकः सुपर्णः स संसुद्रमा विवेञ्च
(ऋ० सं० ८, ६, १९, ४)” ॥

(३२) पुरुरवाः॥ । पुरु-शब्दोपपदात् अर्थविशिष्टात् रौतेर-
सुनि 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
अनेकविधमित्यर्थः । क्षमयिन्-लक्षणं शब्दं करोति पुरुरवाः । विज्ञा-
यते हि वाताः प्राणाएव पुरुरवा इति । “महे चत्वा पुरुरवो
रणाय (ऋ० सं० ८, ५, ३, २)” ॥

* पु० ३, १७ ।

† पु० १, १० ।

‡ निघ० १०, ४४. १२, २२. “अहिर्गोपाः” २, १७ ।

१ पु० १, ५ ।

॥ निघ० १०, ४६. “पुरुरवा” ९, १२. “पुरुरवा” १०, २४. “पुरुरवाः” ११, १२.
“पुरुरवेषां” ११, २१. “पुरुरवाः” १, १२. २, २. ८, २२. “पुरुरवादः” २, ६.
“पुरुर” पु० ३, १. “पुरुरभे.असः” प्र० १, १० ।

श्येनः^(१) । सोमः^(२) । चन्द्रमाः^(३) । मृत्युः^(४) । विश्वानरः^(५) । धाता^(६) । विधाता^(७) । महर्तः^(८) । रुद्राः^(९) । ऋभवः^(१०) । अङ्गिरसः^(११) । पितरः^(१२) । अथर्वास्तः^(१३) । भृगवः^(१४) । आप्तयाः^(१५) । अदितिः^(१६) । सुरमा^(१७) । सरस्वती^(१८) । वाक्^(१९) । अनुमतिः^(२०) । राका^(२१) । सिनीवाली^(२२) । कुङ्कः^(२३) । यमी^(२४) । उर्वशी^(२५) । पृथिवी^(२६) । इन्द्राणी^(२७) । गौरी^(२८) । गौः^(२९) । धेनुः^(३०) । अघ्नया^(३१) । पृथ्या^(३२) । स्वस्तिः^(३३) । उषाः^(३४) । इळा^(३५) । रोदसी^(३६) । इति षट्चिंशत् पदानि* ॥ ५ ॥

(१) श्येनः† । श्येनोऽश्वनामसु व्याख्यातः (१५११४०) । इह मध्यमोऽभिधेयः । “आदाय श्येनो अभरत् सोमम् (ख० सं० ३, ६, १५, ७)” ॥

(२) सोमः‡ । ‘वुञ् अभिषवे (खा० उ०)’ । ‘अर्त्तिसुसुङ्गध्वि (उ० १, १ ३ ७)’—इति मन् । सूयते सोमः । “पवस्व सोम धारया (ख० सं० ६, ७, १ ६, १)” ॥

(३) चन्द्रमाः‡ । चायनात् द्रमतेरसुन् । चायन्-शब्दस्य चन्-

(१४) इतोऽनकारम् “ऋषयः”—इत्यधिकम् न ।

(१९) “कुङ्क” न । “कुङ्कम्” च ।

(२४) इतोऽनकारम् “इषाः”—इत्यधिकम् न ।

* इतीत्यादि न विद्यते न-पुस्तके, अस्ति च अडाङ्कः “४”—इति ।

† पु० १, १४ ।

‡ निष० ११, ९ ।

§ निष० ११, ४. “चन्द्रायाः” १२, १८ ।

भावः । चायन् पद्मन् लोकपालत्वात् द्रमन् गच्छति । यदा ; चन्द्र-
ब्रह्मे उपपदे मातेश्च 'चन्द्रे नो ङित् (उ० ४, २२२)'—इत्यसुन् ।
चन्द्रस्यासौ निर्माता । चन्द्रमानं निर्माण मात्मनः कर्मणां वास्य ।
यदा ; चान्द्रं चन्द्रसम्बन्धि मानमस्य, चान्द्रमाः सन् ब्रह्म-
त्वेन चन्द्रमाः । यदा ; चारुब्रह्मे उपपदे द्रवतेरसुनि बाहुल्यकाद्रूप-
षिद्धिः । चारु भोभनं द्रवति गच्छति मन्दगतित्वात् वा । चिं
द्रवति वा । “प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, २, २३, ४)” ॥

(४) मृत्युः* । म्रियतेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'मुजिमृह्भ्यां युक्त्युक्तौ
(उ० ३, १८)'—इति ल्युक् प्रत्ययः । मारयति प्राणिनः, मृतं आव-
यतीति वा । मृतमिति वर्त्तमानसामीप्ये आसन्नमृत्युं चरनोच्छ्वास-
काले ब्रवीरात् आवयति । अथवा ; मृतः क्षीणायुःसंस्कार
उच्यते, तम् मृतं मध्यमः प्राणः ब्रवीरात् आवयतीति मृत्युः ।
मृतब्रह्मोपपदात् आवयतेः 'अन्नप्रादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति
उ-प्रत्ययः, मृतान्तलोपः, आवयतेत्यु-भावश्च निपात्यते । “परं
मृत्यो अन् परेहि फणाम् (ऋ० सं० ७, ६, २६, १)” ॥

(५) विश्वानरः† । 'अपि वा विश्वानर एवेति व्याख्यातम् (निघ०
७, २१)' । “अर्षी विश्वानराय विश्वाभुवे (ऋ० सं० ४, १, ८, १)” ॥

(६) धाता‡ । (७) विधाता§ । व्युपसर्गार्थविभ्रिष्टान्तदुपपदाश्च

* निघ० ११, ६ ।

† प० ६ । निघ० ७, २१, ११, ८, १२, २०. “विश्वजन्माः” ११, १०. “विश्वदा-
नीम्” ११, ४४. “विश्वमित्वा” ८, १०. “विश्वामिषः” २, २४. “विश्वः” ८, ४ ।

‡ निघ० १०, २६, ११, १०. “धातुः” १, २०. “धाना” ५, १२. “धाम” ५, २, ८, २८ ।

§ प० २, १५ ।

धात्रस्तृप् । वर्षकर्मणा सर्वं स हि दधाति । “धाता ददातु द्वाग्नुषे
(अथ० सं० ७, १०, २,)” । “धातुर्विधातः कस्यर्था अभवयम् (ऋ०
सं० ८, ८, २५, ३)” ॥

(८) महतः* । व्याख्याताः (१५१४०) । मितं हवन्ति स्तन-
यिद्भुक्तस्यं ब्रह्मं कुर्वन्ति । अमितं वा बज्रप्रकारं हवन्ति । महदुच्चै-
र्द्रवन्ति, महदन्तरिखं द्रवन्तीति वा महतः । “आ विद्युन्मङ्गिर्महतः
स्वर्कैः (ऋ० सं० १, ६, २४, १)” ॥

(९) इद्राः† । इद्रब्रह्मो व्याख्यातः (३४६४०) । अत्र बज्र-
वचनम् । “आ इद्रासु इन्द्रवन्तः स्रजोषसः (४, ३, २१, १)” ॥

(१०) ऋभवः‡ । ऋभुब्रह्मो व्याख्यातो मेधाविनामसु (३४०
प०) विद्युत्प्रकाशनं सुखविस्तीर्णं भाति, ऋतेन वोदकेन दीप्यन्ते,
ऋतेन सत्येन चान्तःसहाया भवन्ति । “सौधुन्वना ऋभवः स्र-
जसः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)” ॥

(११) अङ्गिरसः§ । ‘देवस्य वितते यज्ञे महतो वरुणस्य च ।
ब्रह्मणोऽप्सरसोऽदृष्टा रेतसस्कन्दं कर्हिचित् । तत् प्रतीक्ष्य समर्थेन
स जुहाव विभावसौ॥ । * * * अङ्गारतोऽङ्गिराः । * * * ।’
जसु । “ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जङ्घिरे (ऋ० सं० ८, २,
१, ५)” ॥

* पु० १, २ । “मवहृचे” ८, २६ ।
† पु० २, २६ ।
‡ पु० २, २५ । “ऋभुम्” ११, २१ ।
§ निब० ११, २६. “अङ्ग” ५, १०. १, ८. “अङ्गम्” ४, २ ।
॥ रे० ना० २, २, १० इत्यन्तम् ।

(१२) पितरः* । 'पितो पाता वा (निब० ४, २१)'—इत्यादिना व्याख्याताः । जम् । "उर्वार्यामाः पितरः सोम्यासः (ऋ० सं० ७, ६, १७, १)" ॥

(१३) अथर्वणः† । (१४) भृगवः‡ । अथर्वित्त्वरत्नैर्जा नैर्दधातुः । न अथर्वमथर्वमगमनं ततो जसि अथर्वणाः सन्तः आथर्वणः । अदा ; अथर्वतेः 'अमुंजनप्रुषम् (ऋ० १, १५५)'—इत्यादिना कनिष्ठप्रत्ययान्तो निपात्यते । अथर्वणोऽयन्तारः । भृगवः । अथर्वणानाः महत्तेजस्वित्वात् । 'अथर्वे पाठे (तु० ७०)' । 'प्रथिव्यदिध्रस्वां सम्प्रचारणं सलोपस्य (ऋ० १, २७)'—इत्युप्रत्ययः, अथर्वणानात्कुलम् । "अथर्वणो भृगवः सोम्यासः (ऋ० सं० ७, ६, १४, १)" ॥

(१५) आप्याः§ । आप्नोतेः आप्यादित्वात् (ऋ० ४, १०८) क्तप्रत्ययः तुगागमस्य निपात्यते । आप्नवन्ति सर्वमाप्सा मध्यमस्त्राणा इन्द्रसहचारिदेवगणाः । "इन्दुर्नममाप्समाप्यानाम् (ऋ० सं० ८, ७, २, १)" ॥

(१६) अदितिः॥ । 'सर्वास्त्रियो मध्यमस्त्राणा पुमान् वायुश्च सर्वज्ञः । गणाश्च सर्वे महत इति वृद्धानुवाचनम्' । अदितिर्वास्याता जेगमे (१३ ४०) । "दक्षस्य वादिते जन्मनि ऋते (ऋ० सं० ८, २, ६; ५)" ॥

* पु० ४, २ ।

† पु० ९. निब० ११, १८. १९, २२ ।

‡ निब० ४, २२. ११, १८ ।

§ निब० ११, २०. "वाप्यम्" ९, ४. "वाप्ती" ८, ४ ।

॥ पु० १, १ ।

(१७) सरमा० । 'स गतौ (भू० प०)' । 'कञ्जिकर्षोरमः (उ० ४, ८२)'—इति बाङ्गलकादम-प्रत्ययः । पञ्चिभिरसुरैः मूढानि मा ज्ञन्वेष्टुं प्रक्षिता इत्येष सरमा देवसूत्री । "किमिच्छन्ती सरसा प्रेक्षमानश्च (अ० सं० ८, ६, ५, १)" ॥

(१८) सरसती० । व्याख्याता वाङ्नामसु (८ ३५०) । "पात्रका नः सरसती (अ० सं० १, १, ६, ४)" ॥

(१९) वाक् । व्याख्याता खनामसु (७ ५५०) । "घट्टान् नदन्त्यविश्वेतुमानि (अ० सं० ६, ७, ५, ४)" ॥

(२०) अनुमतिः १ । (२१) राका ॥ अनुपूर्वान्वयतेर्बाङ्गलकात् कर्षोरि क्तिन् । अनुमन्वते यदनुमन्मथम् । 'रा दाने (अदा० प०) कदाधारार्थिकलिभ्यः कः'—इति क-प्रत्ययः । दीयते हि तस्या देवेभ्यो हविः । मथ्यमस्त्राने 'देवपत्न्यौ (११, १८)'—इति नैरुक्ताः । पौर्णमास्याविति धार्मिकाः । "अग्निर्दनुमते त्वम् (अ० वा० सं० ३४, ८)" । "राकामश्च सुहवीं सुष्टुतीं हवे (अ० सं० १, ७, १५, ४)" ॥

(२२) सिनीवासी ॥ देवपत्न्यावमावासे वा । सिजमञ्जनामसु व्याख्यातम् (२० ७५०) । वाचं पर्व । * * * । "सिनीवाशि प्रथष्टुके (अ० सं० १, ७, १५, ६)" ॥

* निघ० ११, १४ ।

† पु० १, ११ । "सरसाम्" पु० ४ ।

‡ पु० १, ११ ।

§ निघ० ११, ११, १८. "अनु" १, १, ६ ।

॥ निघ० ११, १८, २० ।

¶ निघ० ११, ११ ।

(२३) कुङ्कः* । 'गुङ्क संवरणे (भू० उ०)' अस्मात्, क-ब्रह्मोप-
पदात् भवतेर्ह्यथतेर्वा 'नृतिष्ट्रधोः कूः (उ० १, ८८)'—इति बाहुल्य-
कात् उ-प्रत्ययो गकारस्य ककारादि च । गुङ्कः, कृष्णस्यन्त्रमा न
भवति तस्याप्रत्यक्षत्वात् । क पुनरसाविति वितर्कस्य स्यन्त्रमा भवति ।
“कुङ्कमहं सुदृढं विद्युनापसम् (नै० ब्रा० ३, ३, ११)” ॥

(२४) यमी† । यमेन व्याख्याता (४७८५०) । 'इन् सर्वधातुभ्यः
(उ० ४, ११४)'—इतीन् । 'हृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति
ङीप् । “अन्यन्तु सु त्वं यम्यन्तु त्वाम् (ऋ० सं० ७, ६, ७८, ४)” ॥

(२५) उर्वञ्जी‡ । व्याख्याता (४१५५०) । उर्वन्नुते इत्यादि
यथासम्भवं योज्यम् । “प्रोर्वञ्जी तिरत दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ५,
२, ५)” ॥

(२६) पृथिवी§ । व्याख्याता (२८५०) । इह मध्यमाभिधे-
या । “खिद्रं बिभर्षि पृथिवि (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)” ॥

(२७) इन्द्राणी॥ । 'इन्द्रवरुण (४, १, ४८)'—इति ङीषानुक् च ।
मध्यमस्थाना इन्द्रस्य पत्नी वा । “इन्द्राणीमासु नारिषु (ऋ० सं०
८, ४, ३, १)” ॥

(२८) गौरौ¶ । (२८) गौः** । (३०) धेनुः†† । व्याख्याता

* निघ० ११, २१, २२. “कुङ्क” २, १५ ।

† निघ० ११, २२. “यमुना” ८, २६ । “यमः” पृ० ४ ।

‡ पृ० ४, २ । “उर्विषा” ८, १० ।

§ पृ० १, १ ।

॥ निघ० ११, २०, १२, ४६ ।

¶ पृ० १, ११ । “गौरः” ११, ३८ ।

** पृ० १, १ । †† पृ० १, ११ ।

वाङ्नामसु (७७४) । “गौरैर्मिमाथ खल्लिखानि तच्छ्रुति (च० सं० २, ३, २२, १)” ॥ “गौरमीमेदु वत्सं मिषन्तम् (च० सं० २, ३, २६, ३)” । “उपङ्गये सुदुर्घा धेनुमेताम् (च० सं० २, ३, २६, १)” ॥

(३१) अन्नग* । व्याख्याता गोनामसु (२२६४) । “अद्धि ह्यणमन्ने विमुदानौम् (च० सं० २, ३, २१, ५)” ॥

(३२) पथ्या । (३३) खल्लिः । ‘पन्थाः पततेः’—इत्यादिना पथिन् ब्रह्मोव्याख्यातः (निह० २, २८) । पद्यते तस्मानिभिरिति पन्था अन्तरिक्षम् । तत्र भवा पथ्या ‘भवे कन्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत्, ‘नखद्विते (६, ४, १४४)’—इति टिलोपः । सुपूर्वादसोः क्तिन्, ‘कन्दसुभयथा (३, ४, ११७)’—इत्यसार्वधातुकत्वात् भू-भावाभावः, आर्द्धधातुकत्वाच्छ्वोरस्वोपो न भवति । शोभना अस्ति रसवन्तया यस्याः खल्लिः । शोभनत्वञ्चाविनाशित्वात् । ‘पथ्यां खल्लिं प्रथमां प्रायणीये यजति?’—इति दृष्टत्वात् द्विपदमेव समाह्वतम् । “खल्लिरिद्धि प्रपथ्ये श्रेष्ठा (च० सं० ८, २, ५, ६)” ॥

(३४) उषाः ॥ । उच्छतीति व्याख्याता (निह० २, १८) । सा ह्युदकादि विवासयति विवासते वा मेघात् । “अपौषा अनसः सरत् (च० सं० ३, ६, २०, ५)” ॥

* पु० २, ११ । “अथम्” निह० २, ११ ।

† निह० ११, ४५ ।

‡ निह० २, २१. ४, २८. ११, ४६. “खल्लिनाथम्” ५, २६ ।

§ रे० प्रा० १, १, १—५ ।

॥ पु० १, ८ । निह० “उष्यम्” २, २ । “उष्यिक्” ७, १२. “उष्यिन्” ७, १२ ।

(३५) इळा* । व्याख्याता वाङ्मानसु (७६ पृ०) । “जुमि
न इळा यथस माता (ख० सं० ४, २, १६, ४)” †

(३६) रोदसी† । व्याख्याता धात्रापृथिवीगामसु (३७ पृ०) ।
अत्र पुंयोगलक्षणे लीप् (४, २, ४८) । इदस्य मध्यस्थानस्य पत्नी
माध्यमिका वाक् । “सप्त मरुसु रोदसी (ख० सं० ४, २, १०, ३)” ‡

॥ इति मध्यस्थानदेवताः ॥२॥

अश्विनौ^(१) । उषाः^(२) । सूर्यौ^(३) । वृषाकपायी^(४) ।
सुरसू^(५) । त्वष्टा^(६) । सविता^(७) । भगः^(८) । सूर्यः^(९) ।
पृषा^(१०) । विष्णुः^(११) । विश्वानरः^(१२) । वरुणः^(१३) ।
केशी^(१४) । केशिनः^(१५) । वृषाकपिः^(१६) । यमः^(१७) । अज-
रकपात^(१८) । पृथिवी^(१९) । समुद्रः^(२०) । दध्यङ्^(२१) ।
अथर्वा^(२२) । मनुः^(२३) । आदित्याः^(२४) । सप्तऋषयः^(२५) ।
देवाः^(२६) । विश्वेदेवाः^(२७) । साध्याः^(२८) । वसवः^(२९) ।
वाजिनः^(३०) । देवपत्न्यो^(३१) देवपत्न्यइत्येकत्रिंशत्यङ्गानि* ॥
॥ ई ॥

॥ इति निघण्टौ षष्ठमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

* पु० १, १ । “इळाः” पु० २ ।

† पु० २, २० । “रोदसिप्राः” ७, २८ ।

(२१), (२२), (२३) “अथर्वा । मनुः । दध्यङ्” क. च. पुस्तकयोरेवं अत्रिंशत्समाप्तः ।

* ग-पुस्तकस्थानि सं पचं त्रिंशत्सितीह न कोऽपि विचारः ।

(१) अग्निगौ* । अश्वत्थो व्याख्यातोऽश्वनामसु (१५२ पृ०) ।
भाषा सर्वं भगद् व्याप्तुतः । अश्वत्थायरेण मध्यमः, तेजसोत्तमः ।
द्यावापृथिव्यावहोरात्रे सूर्याचन्द्रमथौ वाग्निष्वाभिधेयौ । द्यौः
व्योतिषान्नुते, पृथिवी रवेनास्रस्रणेन । अश्व्योतिषा, रात्रिरश्व-
सेन । सूर्यो व्योतिषा चन्द्रमा रवेनाह्लादादिना वा । अश्वेस्तुरङ्गै-
स्त्रादनौ राजानौ पुष्कलतावित्यौर्षनामः । “कदेदमग्निना शुक्लम्
(निर० १२, २)” ॥ तद्योः कासः उर्ध्वमूर्धराचात् सूर्योदयपर्यन्तः ।
तस्मिन्नाम्ना देवता सपास्ते ॥

(२) उषाः† । वष्टेर्वोष्तेर्वा । “उषस्रश्चिचमा भूरा (घ० वा०
सं० २४, २२)” ॥

(३) सूर्या‡ । व्याख्याता वाङ्नामसु (८२ पृ०) । श्वैषोषाः
सूर्यं सम्यद्यते । “आ रोह सूर्ये अमृतस्र श्लोकम् (ख० सं० ८, २,
१२, ५)” ॥

(४) वृषाकपायी§ । वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी । ‘वृषाकप्यग्नि-
स्तुषितकुषिद (४, १, २७)’—इत्येकारञ्जीवौ । “वृषाकपायि रेव-
ति (ख० सं० ८, ४, २, २)” ॥

(५) सरणू॥ । श्वैषोषा प्रभातकृदुदयात्रस्ता सूर्यं प्रथमत्मानं सर-
णेन नयति तदा सरणूह्यते । सर्नेः ‘पुंसि सञ्ज्ञार्था घः (२, २,

* निर० १२, २. “वाञ्जनी” १२, ४६. “अश्वपर्वः” ११, १४। “अश्वः” पु० १, १४।
† पु० १, ८। पु० ४८९ पृ०।
‡ पु० १, ११। पु० ४९२ पृ०।
§ निर० १२, ८। “वृषाकपिः” पु० ४९१।
॥ निर० १२, ६।

११८) । सरणे सरणेन गच्छति 'मृतिमृदिकुदिभ्यः'—इति वा-
जसकाश्रयतेरूक-प्रत्ययः, 'एरनेकाशोऽसंयोगपूर्वस्य (६, ४, ८२) ।
“अजहाद्दा मिथुना सरणूः (ऋ० सं० ७, ६, २३, २)” ॥

(६) लघ्वा* । (७) सविता† । व्याख्याते (४ ६ ३४०, ४८०
पृ०) तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्षरश्मिर्भवति । “वि-
नाकमख्यत् सविता वरेण्यः (य० वा० सं० १२, ३)” ॥

(८) भगः‡ । व्याख्यातो धननामसु (२२ ४ पृ०) । भजनीवो
भूतानां स्वकार्यप्रयुक्तानाम् । लघु-कालाजन्मर्वर्निष्योतिर्विशेषो
भगाख्यः । प्रागुत्सर्षणादनाविर्भूतमण्डलइत्यर्थः । “प्रातर्जितं भगसुयं
ज्जवेम (ऋ० सं० ५, ४, ८, २)” ॥

(९) सूर्यः§ । व्याख्यातः सूर्याश्रयेन (८२ पृ०) प्रागवस्थानः ।
सरति कर्मसु जगत् प्रेरयति वायुना घटाम् । सुष्ठु सर्वदेवोदवास्त-
मयौ प्रति ईर्यते । “दृष्टे विश्वाय सूर्यम् (ऋ० सं० १, ४, ७, १)” ॥

(१०) पूषा॥ । ‘पुष पुष्टौ (क्रा० प०)’ । ‘अकुचन् (उ० १, २५५)’
—इति कनिन् प्रत्यये उपधादीर्घत्वं निपात्यते । यदा रश्मिभिः
परिपुष्टो भवति तदा पूषा । “भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु (ऋ० सं०
४, ८, २४, १)” ॥

* पु० १ ।

† पु० ४ ।

‡ पु० १, १० ।

§ निब० १२, १४ । पु० ४६१ पृ० ।

॥ पु० १, १ ।

(११) विष्णुः* । व्याख्यातो वज्रनामसु (३४८५०) । तीव्र-
रश्मिदारेण सर्वत्र ह्याविशति । विघ्नेर्बाहुलकालु-प्रत्ययादि । विश्वं
रश्मिभिर्यन्मुते वा । “इदं विष्णुर्वि सक्रमे (ऋ० सं० १, २, ७, २)” ॥

(१२) विश्वानरः† । व्याख्यातः (४८४५०) । इह उक्तमोऽभिधे-
यः । “विश्वानरस्य वस्यतिम् (ऋ० सं० ६, ५, १, ४)” ॥

(१३) वरुणः‡ । व्याख्यातः (४७५५०) । “त्वं वरुण पश्यसि
(ऋ० सं० १, ४, ७, ५)” ॥

(१४) केज्रीॠ । (१५) केजिनः॥ । केजा रश्मयः । प्रश्नसाध्यामिनिः ।
प्रकृतैः केज्रीसदान् ‘काश्ट दीप्तौ (भृ० आ०)’ काश्रनं काश्र, तदान्
काश्री सन् केज्री । तमसोमध्यगत आदित्य उच्यते । “केज्रि॑श्चि
केज्री विषम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, २)” ॥

(१६) वृषाकपिः॥ । ‘वृष सेचने (भृ० प०)’ । ‘कनिन्कूट्टि
(उ० १, १, ५४)’—इत्यादिना कनिन् । ‘कपि ससने (भृ० आ०)’ ।
‘कुण्डिकम्प्योर्ग्लोपस्य (उ० ४, १, ३८)’—इतीप्रत्ययः षिञ्जन्तो वा ।
अयं च सेचयित्वा, अवध्यायादीन् कम्पयत्युच्यते ; दिवा शरीषि
भूतानि भयान् कम्पयतीति वा । ‘तत्पुरुषे ह्यति वज्रसम् (६, ३,
१४)’—इति वज्रसवचनादलुक् । “पुनरेदि॑ वृषाकपे (ऋ० सं० ८,
४, ४, ३)” ॥

* पु० २, १० ।

† पु० ५ ।

‡ पु० ४ । ‘वरुणानी’ निघ० २२, ४६ ।

§ निघ० १२, २५ ।

॥ निघ० १२, २० ।

॥ निघ० ११, २८. १२, २० ।

(१७)। धमः* । व्याख्यातः (४७८८५०) । सङ्गच्छते रश्मिभि-
रिति असमयावस्व आदित्य उच्यते । “द्वैः सन्निवते धमः (सं० सं०
८, ७, २३, १)” ॥

(१८) अजएकपात् । असमयावस्व आदित्य उच्यते । दिपदं
चैतत् । अजतेः पचाद्यचि वाज्जलकात् वीभावाभावः । एकस्य पादः
कस्य ? ब्रह्मणः । कुतएतत् ? विज्ञायते हि अग्निः पादः, वायुः पादः,
आदित्यः पादः, दिशः पादः इति । तेनाजस्यासावेकपाद्येति । ‘सङ्घात-
सुपूर्वस्य (५, ४, १४०) — इत्यबङ्गप्रौढावपि पादस्याकारलोपः । एकेन
पादेनाग्नेन सर्वमिदं जगत् ज्योतिरात्मना प्रविशन् पाति, एकेनाग्नि-
उदकं सर्वस्य जगतः पिबति, किपि तकारोपजनः । एकोऽस्य पाद
इत्ययथाप्राप्तः पादान्थलोपः । “पावीरवौतन्त्यतुरेकपादजः (सं०
सं० ८, २, ११, ३)” ॥

(१९) पृथिवी ‡ । व्याख्यातः (२८८५०) । इह द्यौरुच्यते ।
“यदिन्द्राग्नी परमस्थां पृथिव्याम् (सं० सं० १, ७, २७, ३)” ॥

(२०) समुद्रः § । व्याख्यातोऽन्तरिक्षनामसु (३० ५०) । निर्व-
चनेषु योज्यम् । उक्तमोऽभिधेयः । “मूहः समुद्रं वहन्सिरोर्दधे
(सं० सं० ७, २, २९, ३)” ॥

(२१) दध्यङ् ॥ । ध्यानं ज्ञानं लोककृत्याकृत्यविषयं लोकपास-
त्परत् । ध्यानं प्रतिगतं प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा । ध्यानशब्दो-

* पु० ४ ।

† निब० १२, २९, २३ ।

‡ पु० १, १ ।

§ पु० १, २ ।

॥ निब० १२, २३ ।

पपदात् अक्षतेः क्तिनि पृषोदरादित्वात् ध्यानब्रह्मस्य दधिभावः,
'क्तिन्प्रत्ययस्य कुः (८, १, ६२)' ॥

(१२) अथर्वा* । व्याख्यातोऽथर्वाणइत्यत्र (४८६५०) । इह
तु उक्तमोवाच्यः । न ह्ययं स्वाधिकारं व्यभिषरति, रसादानादिकं
नित्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

(१३) मनुः† । मन्यतेर्मननार्थादर्शतिकर्मणो वा 'ब्रह्मसृष्टिहि-
चषषिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (७०१, १०)'—इत्यु-प्रत्ययः ।
मननात् स्वाधिकारादेः, अर्चते इति वा मनुरादित्यः । "यामथ-
र्वा मनुष्यिता दुध्यङ् धियमज्जत (ऋ० सं० १, ५, ३१, ६)"‡ ॥

(१४) आदित्याः§ । आङ्पूर्वात् दातेर्दीप्यतेर्वा अन्नमदित्वात्
(७०४, १०८) यत् प्रत्ययः । आकारेकारयोरीकारः, दाभस्तुक्
दीप्यतेः पकास्त्व तकाभश्च निपात्यते । भुवोरसं रश्मिभिरादत्ते ।
ज्योतिर्वा चङ्गनचचपहादीनां भासमादत्ते वा, तदुदयेऽतदानादान-
व्यपदेन्नः । आदीप्तः ज्योतिरन्तरापेक्षया हि स्वभावा । अदितेः पुत्रा
वा आदित्याः 'दित्यदित्यादित्य (४, १, ८५)'—इति श्यः । तथा च
'अदितेः पुत्रकम्'—इत्यादि ब्राह्मणम् । जषि आदित्याः मित्रादयः ।
"दुमा गिर आदित्येभ्योघृतक्षूः (ऋ० सं० १, ७, ६, १)" ॥

(१५) सप्त षषयः॥ । व्याख्याताः (३८ ५०) । स्वयंभुः । षड्-

* पु० ५ ।

† निघ० ११, २२ ।

‡ इध्यङ्-मनुः-आदित्याः—इति त्रयाणामेव पदानामेव निगमः ।

§ निघ० ११, ११, १२, २५. "आदितेयः" १, ११, ७, २८ ।

॥ पु० ५ ।

न्निष्ठाषि वा मनःप्रष्ठानि विद्यासप्तमानि । “यन्न ऋषयः प्रतिष्ठिताः
प्ररोरे (य० वा० सं० ३४, ५५)” ॥

(२६) देवाः* । दिव्यतिर्दानार्थोद्दीप्तार्थो वा । पचाद्यच् (३,
१, १३४) । दातारोऽभिमतानां भक्तेभ्यः । तैजसत्वाद् दीप्ता वा ।
सुनेर्वापि वाजसङ्कारूपसिद्धिः । अर्थः समानः । दिवः सम्बन्धिगो वा
देवाः । तस्येदम् (४, ३, १२०) — इत्यपि वृद्धभावश्चान्दसः ।
सुप्रागपानुदकप्रतीचो वत् (४, २, १०१) — इति यत्प्रत्ययानाच
भवति । घुष्वाणा इत्यर्थः । देवा रक्षय उच्यन्ते । “देवानां भद्रा
सुमतिर्चञ्चिताम् (ऋ० सं० १, ६, १५, २)” ॥

(२७) विश्वेदेवाः† । सर्वे देवाः । “विश्वे देवाश्च आ मृत (ऋ०
सं० १, १, ६, १)” ॥

(२८) साध्याः‡ । व्याख्याताः रश्मिनामसु (३८४०) । नैवक-
प्रचे रक्षयः । ऐतिहासिकानाम् कर्मभिरात्मभिरात्मसाधनात् पूर्वं
देवसमूहाः, ये च किञ्च विश्वरूपो नाम ऋषयः । “यन् पूर्वं साध्याः
सन्ति देवाः (ऋ० सं० १, ३, २३, ४)” ॥

(२९) वसवः‡ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३६४०) । विभागे-
नावस्थितमिदं सर्वमाप्त्वा इत्यनि । अथ चिन्ताने काङ्कलात् । वसवो

* निव० ७, १५. १२, २८. “देवगोपा” ११, ४६. “देवजातस्य” ८, २. “देव-
जुतस्य” १०, २८. “देवया” ८, ६. २०. “देवयथा” ६, २२. “देवयसः” ८,
१८. “देवया” १२, ५. “देवसुत्” २, १२. “देवसुमतिः” २, ११. “देव-
कृतिः” ५, २५. “देवापिः” २, ११. १२. “देवतम्” १, २०. ७, १ ।

† निव० १२, २८. “विश्वः” ८, ४ ।

‡ पु० १, ५ ।

यावत् किञ्चित् पृथिवीस्थानमग्निभक्ति तत् सर्वं वसुत्वेनाभिप्रेक्ष्यैतदु-
च्यते,—‘अग्निर्वसुभिर्वासवदति समाख्या तस्मात् पृथिवीस्थानाः
नि६० १२, ४१)। एवमिन्द्रो वासवः; महतोहि वासवाः समा-
ख्याताः; तस्मात् मध्यमस्थानाः। वसव आदित्यरश्मयो विवासना-
त्मसां तस्मात् द्युस्थानाः। “अग्ने धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं०
८, १८)” ॥ “अथा अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५, ४, ६,
३)” ॥

(३०) वाजिनः* । वाजिब्रह्मस्य नामसु व्याख्याताः (१४ ५
४०) रश्मयोऽभिधेयाः । देवास्य वाजिनः । “अन्तो भवन्तु वाजिनो
इवेषु (ऋ० सं० ५, ४, ५, ७)” ॥

(३१) देवपत्न्याः† । देवानां पालयिष्यः पालनीया वा । “देवा-
नां पत्नी इत्यतीरवन्तु नः (ऋ० सं० ४, १, २८, ७)” ॥

अध्यायपरिसमाप्तिद्विर्वचनम्, अतिदर्शनात् ॥

अग्निर्द्रविणोदाश्चोवायुः श्येनाश्विनौ षट् ।

अपिगोत्रश्रीदेवराजयज्वनः ह्यते निघण्टु-निर्वचने

पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

* पु० १, १४ । “वाजिनम्” १, २० ।

† नि६० १९, ४४ ।

‡ नेदं ऋ-स-पुस्तकाभासव्यच । पाचयेत् ४८० इडे मूर्ते ‘देवपत्न्यादेव-
चिंमत् पदानि’—इत्येतस्यानन्तरमेव ।

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।
 तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्त्रिधा स्थितः ॥ १ ॥
 गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।
 जहाद्युस्वमृवीसान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते ॥
 अग्न्यादि देवपत्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ॥ २ ॥

तत्र च—

अग्न्यादिर्देवीजर्जाहुत्यन्तः क्षितिगतो गणः ।
 वाखादयो भर्गान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।
 सूर्यादिदेवपत्यन्ताद्युस्थानदेवताइति ॥ ३ ॥
 गौरादिर्देवपत्यन्तः समाम्नायोऽभिधीयते ॥ ४ ॥*

॥ इति निघण्टुः समाप्तः ॥

* इतीमे चार्बेचतुहयानुदुभः च-पुस्तके एव । इतीऽनन्तरं तत्र “नृचदेवतया-
 मपि नैघण्टुकवत्”—इति पूर्णकं च विद्यते । तत्रच “इति निघण्टुकोपाः समाप्तः”
 इति ।

॥ अथ ॥

॥ निरुक्त(निघण्टु)-पठितपदानामकारादिक्रमेण सूची ॥

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
असन्नम् ...	धनुः कवचञ्च ...	४२२	अग्रा ...	गैः	२२८
अंकरः ...	पापी	४४९	अङ्गिरसः...	मध्यस्थानदेवताः	४८५
अङ्गुपारस्य...	आदित्यस्य समुद्रस्य कवचपस्य च...	२८०	अचके ...	इत्यामि... ..	१८८
अक्तुः ...	राशिः	४९	अचक्ष ...	अपमान	२२०
अक्तः ...	आक्रामकः	४४५	अच्छ ...	आप्तुम्	४२९
अचरः ...	उदकम्	८६	अचरकपाद्	सुखानदेवता ...	४८४
अचरम् ...	वाक्	८९	अजगन् ...	अजगत्	२५५
” ...	उदकम्	११०	अजाः ...	पुषवाजाः	१५४
अचाः ...	क्षयति... ..	४००	अजिरम् ...	क्षिप्रम्	२६१
”	भूस्थानदेवताः...	४६६	अजिराः ...	जयः	१४२
अचितम् ...	उदकम्	१२९	अजीमः ...	मक्षयति	४२५
अजन् ...	अजगत्... ..	२५५	अजम ...	सङ्ग्रामे... ..	२००
अज्यायी ...	भूस्थानदेवता...	४०१	” ...	ऋचम्	२१२
अग्निः ...	भूस्थानदेवता ...	४५८	अज्ञाः ...	क्षिप्राः... ..	२६९
” ...	मध्यस्थानदेवता	४८१	अपव्यः ...	अङ्गुलयः	१८२
अग्यन् ...	सङ्ग्रामे... ..	२६०	अतति ...	गच्छति... ..	२४४
अग्निया ...	अपार्श्वं	४४९	अत्काः ...	यज्ञः	२८६
अपुनः ...	जयः	१२६	अत्यः ...	अन्धः	१५४
” ...	अङ्गुलयः	१८२	अथर्यति ...	गच्छति... ..	२२८
अधर्मसः ...	क्रेमः	२६४	अथर्यः ...	अङ्गुलयः	१८२
			अथर्यवः ...	”	१८१

पदम्	अर्थ	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
अचर्याः ...	अनुसूयः ...	१८४	अनुमतिः...	मध्यस्थानदेवता	४८०
अचर्युम् ...	अमनम् ...	४१२	अनुष्टुप् ...	वाक् ...	८२
अचर्याः...	मध्यस्थानदेवताः	४८६	अनेयाः ...	प्रशस्त्राः ...	३२२
अदितिः ...	प्रथिवी ...	१२	अनेनाः	" ...	"
" ...	वाक् ...	८२	अनमानाम्	अनिकतमानाम्	१११
" ...	गैः ...	१२०	अनारिचम्	अनारीचम् ...	१०
" ...	अदीना ...	४०१	अन्यः ...	अन्यम् ...	१०४
" ...	मध्यस्थानदेवता	४८६	" ...	तमाः ...	४०६
अदिति ...	द्यावाप्रथिवी ...	२०५	अन्यम् ...	उदकम्...	११८
अदा ...	सर्वपदसमाख्यानार्थ	१८	अपः ...	उदकानि ...	१२४
" ...	सत्यम् ...	२२०	" ...	कर्म ...	११२
अदातयाः...	मेधाविनाः ...	२४२	अपत्यम् ...	अपत्यम् ...	१०४
अकुतम् ...	अचानम् ...	२०५	अपात्रपात्	मध्यस्थानदेवता	४००
अस्यसत् ...	अस्यसत्...	२८५	अपादे ...	द्यावाप्रथिवी ...	२०६
अभिः ...	मेघः ...	५६	अपीचम्...	निर्गतमन्मर्दितं वा	२१६
अभिनुः ...	अष्टतममनः ...	४१४	अपुः ...	रूपम् ...	२१८
अध्वरः ...	यज्ञः ...	२४०	अप्रदाना ...	काङ्क्ष ...	१८८
अध्वरम् ...	अनारिचम् ...	२१	अप्रः ...	कर्म ...	११२
अध्या ...	" ...	१८	" ...	अपत्यम्...	१०६
अनभिप्रक्षाः	प्रशस्त्राः ...	२२२	" ...	रूपम् ...	२२०
अनर्वा ...	अनन्याश्रितः ...	४५१	अप्रतिष्कृतः	अप्रतिमन्नः ...	४४२
अनर्भरातिम्	अनर्भरीसदानम्	४५०	अप्रायुवः ...	अप्रमादितः ...	२८८
अनवः ...	अनुष्ठाः ...	१८२	अप्या ...	आधिर्मर्दं वा ...	४२०
अनवस्यः ...	प्रशस्त्राः...	२२२	अप्युः ...	रूपम् ...	२२०
अनवप्रवः...	अप्रतिष्ठतशासनः	४५४	अभिख्या ...	प्रज्ञा ...	२२६
अनवायम्...	अनवयवम् ...	४२६	अभिषेतन...	अभिषावत् ...	४५१
अनिति ...	अनिति...	२५४	अभीक्ष्णिके ...	सङ्ग्रामे...	२१८
अनिन्द्याः ...	प्रशस्त्राः...	२२२	" ...	आसन्ने ...	२००, २२२

पदम्	अर्थः	श्लो	पदम्	अर्थः	श्लो
अमीमवः ..	रश्मयः	१४	अधवे ..	गच्छति	१४०
” ..	अङ्गुलयाः ..	१८८	अधयुः ..	”	१५७
” ..	भूस्थानदेवताः	४६८	अधयवः ..	मनुष्याः	१७६
अमीशू ..	वाङ्ग	१८८	अधा ..	अनया	१७०, १८६
अभ्यर्चयन्मा	रसाहरणपूर्वक-		अधुयुः ..	गच्छति	१६८
	वर्षयिता ..	४१९	अधुधुः ..	”	१६८
अभ्यर्षे ..	अधोवहम् ..	१५७	अरण्यानी ..	भूस्थानदेवता ..	४७०
अभ्यम् ..	मेघः	७०	अररिदानि	उदकानि	८६
अभ्यः ..	महान्	१०१	अररिन्दानि	”	१०७
अभ्यम् ..	उदकम्	१२७	अरर्षन्ति ..	गच्छति	१६८
अभ्यतिः ..	रूपम्	१२०	अरण्याः ..	उपीवाद्याः ..	१५४
” ..	आत्ममयी मतिः	४६८	अरवः ..	अस्यः	१४८
अभयः ..	अर्चिसितः ..	४५०	अरवम् ..	रूपम्	१२९
अभयान् ..	यलवान्	४६७	अरवति ..	गच्छति	१४८
अभा ..	ऋहम्	१०८	अरव्यति ..	”	१६८
अभिजः ..	अपरिमितः ..	४४२	अरवी ..	उपः	५६
अमीवा ..	देगः चिंसिना वा	४६७	अर्कः ..	अग्रम्	११०
अमुरः ..	अमूढः	४६५	” ..	मन्त्रः	१८८
अमृतम् ..	हिरण्यम्	९२	” ..	मन्त्री उदक ..	४०८
” ..	उदकम्	१२५	अर्षति ..	अर्षति	१२९
अभः ..	”	८८	अर्षिः ..	जलान्	१६०
अभवी ..	द्यानाप्रथिवी ..	१७२	अर्षमम् ..	रूपम्	१२१
अभृषः ..	महान्	१०२	अर्षुनी ..	उपः	५०
अभ्रम् ..	अन्तरिक्षम् ..	१४	अर्षः ..	उदकम्	८८
” ..	अनिकम्	१६६	अर्षाः ..	वसः	१२८
अभ्रु ..	उदकम्	१२७	अर्षति ..	गच्छति	१५०
अभ्यक् ..	सहभूता	४४१	अर्षयति ..	ऋषिः	१८२
अयः ..	हिरण्यम् ..	१८	अर्षक ..	ऋषाः	१८८

पदम्	वर्धः	पृष्ठे	पदम्	वर्धः	पृष्ठे
वर्धकम् ..	वर्धम् ..	१००, १८२	वर्धकनी...	धृत्वाग्देवता ...	४६८
वर्धः ..	वर्धः ..	१८२	वर्धनी ...	धृत्वाग्देवता...	४८१
वर्धा ..	वर्धाः ..	१४४	वर्धनाम् ...	वर्धनापूर्वा ...	४५४
वर्धाके ..	वर्धनिके ..	१९५	वर्धनी ..	परस्परान्विते ..	४०९
वर्धति ..	वर्धति ..	१३८	वर्धनी ...	वर्धनाम्नम् ...	४५१
वर्धति ..	” ..	”	वर्धनी ...	वर्धनीः ...	४५
वर्धत्वाः...	वर्धत्वाः...	४२०	वर्धनी	वर्धनादन्वयो वृत्तु	४२०
वर्धः ...	वर्धः ...	१८८	वर्धः ..	प्रज्ञा ...	१२१
वर्धकम् ...	” ...	१८९	वर्धनीतिः..	मध्यखानदेवता	४८१
वर्धः ...	वर्धम् ...	१००	वर्धः ...	मेघः ...	७२
वर्धकप्रत्	वर्धकप्रत्...	१२८	वर्धनी	वातवनीरिताः	४४०
वर्धः ...	वृत्तः ...	१५८	वर्धनीयुः...	दीर्घायुः ...	४६८
वर्धतः ...	” ...	१५९	वर्धम् ...	वर्धम् ..	१०८
वर्धतिरति	वर्धति ...	१८१	वर्धनीके ..	वर्धनिके ..	१९५
वर्धति ...	वर्धति ...	१४०	वर्धम् ..	वर्धम् ...	१०९
वर्धते ...	” ...	१२९	वर्धः ...	वर्धनादिः ..	४२९
वर्धनयः ...	वर्धः ...	१२९	वर्धः ...	वर्धः ..	४०९
” ...	वर्धनयः ...	१८५	वर्धः ..	वर्धः ..	”
वर्धनिः ...	वर्धनी ...	१२	वर्धनाः ...	प्रवर्धः ...	१२१
वर्धने ...	वर्धनिके ...	१९९	वर्धना ..	वर्धः ..	४२
वर्धनेति ...	वर्धति ...	१८९	वर्धः ...	मेघः ..	९८
वर्धनम् ...	वर्धम् ...	१२९	” ...	वर्धम् ...	१०८
वर्धनयः ...	वर्धः ...	१५०	” ...	मध्यखानदेवता	४८१
वर्धन् ...	वर्धन् ...	१८०	वर्धनीयुः	” ..	”
वर्धः ...	मेघः ...	९९	वर्धनी ...	वर्धः ...	१२०
वर्धते ...	वर्धति ...	१८०	” ...	वर्धनीयुः ...	१०५
वर्धना ...	मेघः ...	९९	वर्धनीयुः ..	पुरातनम् ...	१९९
वर्धाः ..	वर्धाः ..	१५२	वर्धनीयुः...	वर्धनीयुः ...	४१०

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
आ...	उपमा ..	११०, १८०	आपानः ...	आमुषम् ...	१०९
„	अर्वाक् ...	४११	आपानसन्धुः	आपादितदीप्तिः	४१४
आकाशम्	अकारिणम् ...	२०	आश्याः ...	सधस्यानदेवताः	४८६
आकीम् ...	सर्वपदसमाजानाम्	११९	आयती ...	वाङ् ...	१८८
आकृतम् ...	„ ...	११०	आययः ..	सनुष्याः...	१८२
आके ...	अनिके ...	२६५	आयुः ...	अन्नम् ...	२११
„	दूरे ...	१६६	आयुधानि	उदकानि ...	१०९
आकेनिपः	सेषावी ...	१४२	आरितः ...	मुञ्जभ्रं वा गतः	४१०
आक्रन्दे ...	सङ्गमे ...	१६८	आर्त्ता ...	भूस्थानदेवता...	४०२
आच्छादः ...	आपमानः ...	२०९	आर्यति ...	जन्वति...	१४९
आच्छाद्यः	जन्ता ...	१८४	आवयति...	अभि ...	२१२
आगनीमणि	मुञ्जभ्रं वा जन्वति	११९	आवयाः ...	उदकानि ...	११५
आहृष्टिः ...	आगतदीप्तिः ...	४१३	आशाः ...	दिशः ...	४०
आहूयः ...	आधीयः ...	४१४	आशाभ्यः...	दिग्भ्यः...	४२०
आचके ...	इच्छामि ...	२०१	आशिरम्...	दधि ...	४२४
आचक्ष	अपक्राम ...	११८	आशिषः ...	अध्वेषम् ...	१३०
आजो ...	सङ्गमे ...	१६९	आश्र	शिप्रम् ...	२६१
आजी ...	„ ...	२०५	आश्रः ...	„ ...	२६१
आताः ...	दिशः ...	४०	„	वासः ...	१४९
आतिरत्...	अहन् ..	१८४	आश्रय्यवसिः	आग्निः ...	४२१
आदित्याः...	सुस्थानदेवताः ...	४९५	आश्र	आपत् ...	१०९
आधवः ...	आधावकः ...	४५४	आश्रः ...	„ ...	१०८
आनट् ...	आपत् ...	२०९	आश्राः ...	दिशः ...	४०
आनये ...	आप ...	२८०	आसा ...	अनिकात् ...	२६४
आनुषक् ..	अनुषङ्गम् ...	४४०	आसात् ...	„ ...	„
आपः ...	अकारिणम् ...	२८	आसनः ...	हे आसनः ...	४००
„	उदकानि ...	११०	आसनसः...	वचनवक्ताः ...	१९४
„	भूस्थानदेवताः...	४००	आसवे ...	सङ्गमे ...	२६९

पदम्	शब्दः	प्रुठे	पदम्	शब्दः	प्रुठे
आधिक्यम्...	सर्वपदसमाख्यानाय	१२८	इळा	आश्रयम्	२०८
			,,	मौः	२१०
इत्था	सत्यम्	१९७	इच्छीविग्रः...	इच्छाविच्छाग्रयोमेघः	४४७
,,	अनेन चेतुना ...	४१०	इच्छीविग्रः...	,,	४९४
इदम्	उदकम्	१२०	इव	उपमा	११०, १२०
इदंयुः	इदं कामयमानः	४५६	इयति	गच्छति... ..	२४१
इदा	नूतनम्	१७०	इयम्	आश्रयम्	२०८
इदानीम्	,,	,,	इविरिष	द्वर्जनेन	१८०
इक्ष्माः	भुक्षान देवता...	४६१	इषुः	भुक्षानदेवता ...	४६८
इना	ईश्वरः	२८१	इषुषिः	,,	४६७
इन्दुः	उदकम्... ..	१२४	इषुधति	याचते... ..	१४४
,,	यज्ञः	१४८	इष्टिः	यज्ञः	१४८
,,	मध्यस्थानदेवता	४८१	इष्टिषः	इषितारो मन्तारो मन्तारो वा...	१८४
इन्द्रः	,,	४७६			
इन्द्राणी	,,	४८८			
इन्द्रियम्	धनम्	१२५	ईचे	ईश्वरे	४६१
इन्वति	आश्रयति	२७८	ईक्षते	गच्छति... ..	२४१
,,	गच्छति... ..	२५६	ईम्	उदकम्	११८
इयचति	,,	२४५	,,	पदपूरणाय ...	४९१
इयति	,,	२४१	ईमचे	याचामचे	१५१
इरञ्चति	ईष्टे	२८१	ईयति	गच्छति... ..	१८८
,,	परिचरति ...	११२	ईते	गच्छति... ..	२४१
इरधति	,,	,,	ईमांकासः...	आदित्याद्याः ...	१८१
इरा	आश्रयम्	२०८	ईयति	गच्छति	२४०
इराचत्यः	मघः	१४०	ईचते	,,	२१८
इळः	भुक्षानदेवता...	४६१			
इळा	प्रथिवी... ..	१४	उक्थ्यः	प्रश्नः... ..	१११
,,	वाक्	७७	उक्थः	मन्वान्... ..	१८८

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
उद्या	... मदान् ...	२०१	उद्याः	... सुखानदेवता...	४९१
उद्यितः	... ,, ...	२०१	उपासानन्ता	... भूखानदेवता ...	४९१
उद्यैतवसः	... अद्याः ...	१४२	उद्या	... मीः ...	२२०
उद्यः	... कूपः ...	२६०	उद्याः	... रम्ययः...	२६
उदकम्	... उदकम्..	१११	उद्यिया	... ,, ...	,,
उपकिञ्चिका	... सीमिका...	२००, २८४	उत्तिः	... आवनम्...	४०८
उपब्धिः	... वाक् ..	८३	उद्यः	... राशिः ...	४०
उपमे	... अलिके...	२६६	उर्क	... अद्यम् ...	१०९
उपरः	.. मेघः ..	६९	उर्जस्त्यः	... नद्यः ...	१४१
उपराः	.. दिशः ...	४०	उर्जाऊती	... भूखानदेवता ...	४०४
उपस्यः	.. मेघः ...	६९	उर्दरम्	... आवपनम्...	२००, २८४
उपस्यप्रचिन्नी	... सक्तकारिका ..	४२१	उर्था	... राशिः ...	४४
उपसि	.. उपस्यः..	४२१	उर्थाः	... नद्यः ...	१२१
उपाके	.. अलिके..	२६६	उर्क्	... वाक् ...	८८
उपराहः	... वज्र कुर्वाहः ...	४४५	उर्थाः	... मद्यवाधि २००, २८२	
उद	... वज्र ..	२९४	उर्थापनः	... सुतिसमानगुणः	४५०
उर्वेशी	... वज्रवामा ..	४१५	उर्थाति	... मद्यति...	२४४
,,	.. मध्यस्थानदेवता	४८८	,,	... परिचरति ...	२१२
उर्षी	.. प्रथिपी ..	११	उर्जुनीतिः	... अकुटिलपथा ...	४४८
,,	... द्यावाप्रथिपी ..	२०५	उर्जाति	... प्रसाधयति ...	४४८
उर्ध्वः	... नद्यः ...	१४०	उर्जाति	... अलिके ...	२८०
उर्ध्वलम्	... भूखानदेवता ...	४६९	उर्जाति	... परिचरति ...	२१२
उर्ध्वलमुसले	... ,, ..	४०२	उर्जाति	... मद्यति ...	२२०
उर्ध्वम्	... अन्तर्भवेष्टनम्	४५८	उर्जाति	... ,, ...	२४०
उर्ध्वसि	... इक्षति..	२००	उर्जाति	... ,, ...	२४६
उर्ध्विक्	.. इक्षति ..	२०१	उर्जाति	... उदकम्...	१२०
उर्ध्विका	... मेघादिनः ...	२४२			
उर्ध्वाः	... मध्यस्थानदेवता	४८९			

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
अतस् ...	धनम् ...	११९	अोजः ...	बलम् ...	११४
” ...	सत्यम् ...	१२०	अोषी ...	द्यावापृथिव्यौ...	१०३
अतः ...	मध्यस्थानदेवता	४८१	अोदती ...	उषाः ...	४८
अतस्ययोनिः ...	उदकम्...	१११	अोदनः ...	मेघः ...	७१
अतावर्षः...	नद्यः ...	१४०	अोदनम् ...	” ...	४८
अदूदरः ...	अदूदरः ...	४९०	अोमना ...	अवनाय अवनेन वा	४९१
अदूपे ...	अर्द्धेन पातयितारौ ,,		अोमासः ...	रक्षितारः ...	४९६
अधक् ...	प्रथक् ...	४०२	अोषम् ...	विप्रम् ...	१५८
अधीति ...	परिचरति ...	११९	अोषधयः ...	मूस्थानदेवताः	४७०
अधीषम् ..	इधिवीम् ...	४५८			
अधुः ...	मेघावी...	१४०	अोषैश्वर्यः	अश्वः ...	१४८
अधुचाः ...	महान्...	१०९			
अध्वादात्...	कृपात् ...	१६०	कः ...	मध्यस्थानदेवता	४७८
अध्वः ...	महान् ...	१००	ककुभः ...	दिग्भः ...	४१
अध्वन् ..	श्लथः ...	१८६	ककुचः ...	महान् ...	१०४
			ककुचक्षिना	” ...	१८८
अध्वति ...	अध्वति ...	१५४	कक्ष्याः ...	अशुस्यः ...	१८४
अध्व्याः ...	अश्वः ...	१४६	कक्षति ...	अध्वति ...	१४९
अध्वः .	” ...	१४७	कक्षः ...	मेघावी ...	१४०
अधि ...	अध्वति ...	१५६	कत् ...	सुखम् ...	११४
अधम् ...	अधम् ...	४९१	कल्पयम् ...	सुखपयोमेघः ...	४९८
अधा ...	अधेन ...	१७०, १८६	कनति ...	इच्छति ...	१०३
अधाम् ...	अधाम् ...	४९९	कनकम् ...	द्विरक्षम् ...	११
अध्वः ...	नद्यः ...	११४	कपनाः ...	पुषाः ...	४९१
अधिदे ...	प्रेरितवन्तः ...	४०१	कवन्धम् ...	उदकम् ...	८६
अधः ...	क्रोधः ...	११५	कम् ...	” ...	८७
			” ...	सुखम् ...	११८
अोजः ...	क्रोधः ...	११९	कम्पते ...	अध्वति ...	११९

पदम्	वर्धः	वृत्ते	पदम्	वर्धः	वृत्त
करवावि ...	कर्माधि...	१६०	कानिपत् ...	इच्छेत् ...	२०९
करनी ...	कुर्वनी...	१६०	कावमानः...	कामयमानः ...	२२२
करांसि ...	कर्माधि ...	१६०	कावः ...	स्रोता ...	२४४
करसौ ...	वाह ...	१६०	कारोतरः...	कूपः ...	२५८
करिज्जत् ...	कर्म ...	१६०	कारोतरात्	कूपान् ...	२६०
करुणम् ...	” ...	”	काखयति...	गच्छति...	२४१
करुण्णती ...	कण्ठती ...	४५०	काशिः ...	सुहिः ...	४२०
कर्णः ...	कूपः ...	२५८	काष्ठाः ...	दिग्गः ...	४१
कर्णवे ...	कर्म ...	१६८	किः ...	कर्मा ...	४५०
कर्तैः ...	” ...	१६८	किमीदिने...	पिप्लुनाथ ...	४२९
कर्तुम् ...	” ...	१६९	कियेधाः ...	कियेधा इन्द्रः...	४४०
कर्त्तुम् ...	” ...	”	किरथाः ...	रम्भयः...	२२
कर्त्तुम् ...	” ...	१६९	कीकटेपु ...	कनार्यदेशेषु ...	४५०
कसपवे ...	वर्धति...	२२९	कीरिः ...	स्रोता ...	२४५
ककलीकीमम्	कसत् ...	१५८	कीसाखम्...	वन्नम् ...	२१२
कवते ...	गच्छति ...	२४२	कीसासः ...	मेधाविनः ...	२४२
कवन्वम् ...	उदकम्...	८८	कुडस्य ...	कतस्य...	४२१
कविः ...	मेधावी...	२४१	कुषादम् ...	मेघम् ...	४२०
कव्यः ...	उदकम्...	१०४	कुसः ...	वक्त्रः ...	२८८
कवा ...	वाक् ...	८०	कुरवः ...	वृत्तियः ...	२५०
कसति ...	गच्छति ..	२४०	कुषतन ...	कुषत ...	२८१
काकुद् ...	वाक् ...	८९	कुलिभः ...	वक्त्रः ...	२८८
काकुद्म् ...	तासु ...	४२२	” ...	कुसुमातनः ...	४४९
काकुप् ...	वाक् ...	०४	कुष्माः ...	नद्यः ...	१९८
काखनम् ...	विरखम् ...	२१	कुविन् ...	वक्त्र ...	२८९
काठः ...	कूपः ...	२५८	कुमयः ...	कूपः ...	२६१
काचुका ...	कानः ...	४१४	कुम्भः ...	सध्यायदेवता	४८८
कातुः ...	कूपः ...	२५८	कूपः ...	कूपः ...	२५८

पदम्	वर्णः	वृत्ते	पदम्	वर्णः	वृत्ते
कञ्चति ...	ञ्चि ...	१८९	कतुः ..	कर्म ..	१९१
कञ्चिः ...	ञ्चस् ...	१९०	” ..	प्रज्ञा ..	१९३
” ..	चयोऽञ्च वा ...	४११	कानाः ..	कुर्वानाः ..	१९८
कञ्चली ...	कर्म ...	१९८	कञ्चिः ..	कूपः ..	१९८
कञ्चरः ...	ञ्चस् ...	१००	कञ्चिर्दती	विकर्षमन्दी ..	४३३
कञ्चरम् ...	चावपनम् १००, १८४		कञ्चम् ..	उदकम् ..	१९४
कञ्चुः ...	ञ्चः ...	१८०	” ..	घनम् ..	१९४
कञ्चुकः ...	” ...	१८६	कञ्च ..	उदकम् ..	८८
कञ्चानि ...	ञ्चि ...	१८९	” ..	कञ्चम् ..	१९०
कञ्चयति ...	ञ्चति ...	१९२	कञ्चः ..	उदकम् ..	८९
कञ्चय्युः ...	चोता ...	१४६	कञ्चा ..	” ..	”
कञ्चा ...	चुत्या ...	४३४	कञ्चः ..	” ..	१०८
” ..	चर्चा ...	१९१	कञ्चा ..	राशिः ..	४१
कञ्चायति ...	ञ्चति ...	१९२	कञ्चा ..	शशिनी ..	१०
कञ्चीटम् ...	उदकम् ...	१९८	कञ्चति ..	रंढे ..	१८१
कञ्चिः ...	कूपः ...	१५८	कञ्चा ..	शशिनी ..	१०
कञ्चनम् ...	चिरञ्चम् ...	९०	कञ्चितयः ..	मनुष्याः ..	१०८
” ..	कूपम् ...	१९१	कञ्चिः ..	शशिनी ..	११
कञ्चयः ...	मनुष्याः ...	१०८	कञ्चिपः ..	चक्रुचयः ..	१८९
कञ्चतः ...	प्रज्ञा ...	१९३	कञ्चिपनी ..	बाह्य ..	१८०
कञ्चतुः ...	” ...	”	कञ्चिपक्षी ..	” ..	”
कञ्चिपः ...	मेधाविमः ...	१९८	कञ्चियति ..	ञ्चति ..	१४६
कञ्चयः ...	दुःकासाः ...	४९९	” ..	रंढे ..	१८१
कञ्चयः ...	कूपः ...	१९१	कञ्चिरम् ..	उदकम् ..	१०९
कञ्चिमः ...	चुष्ट्यामदेवताः ४८९		कञ्चु ..	कञ्चम् ..	१०८
कञ्चिमी ...	चुष्ट्यामदेवता ...	”	कञ्चुत् ..	” ...	१०९
कञ्चिभः ...	मेघः ...	०९	कञ्चुमत् ...	” ...	”
कञ्चिरयाचः ...	कतप्रयाचः ...	४१६	कञ्चुयति ...	ञ्चति ...	१९१

पदम्	वर्ण	पृष्ठे	पदम्	वर्ण	पृष्ठे
सुन्यम् ...	सहितम्	४१८	मभीरः ...	मभान् ...	२०४
सुन्यकः ...	श्लः ...	२८८	मभीरम् ...	उदकम् ...	११८
सोच्यपतिः	मध्यस्थानदेवता	४०८	मभीरा ...	वाक् ...	७८
सोच्य ...	निवसितुः ...	४११	मभीरे ...	द्यावाश्चिद्यौ ...	२०४
सोचिः ...	इचिनी ...	१०	मभति ...	मभति ...	२५२
सोची ...	„	६	मभरम् ...	उदकम् ...	११८
„	„	१०१	मभीरा ...	वाक् ..	७८
सोदः ...	उदकम् ...	८८	मभीरे ...	द्यावाश्चिद्यौ ...	२०४
सोदति ...	मभति ...	२४१	मभः ...	अपत्यम् ...	१०४
सा ...	इचिनी ...	८	„	धनम् ...	२१५
सनी ...	सपुत्रे ...	२०६	„	„	२०७
ससः ...	„	„	मभः	„	„
साः ...	मभः ...	१२१	मभद्या ...	मासनेन ...	४५१
सातः ...	रूपः ...	२५८	मभदा ...	वाक् ...	८४
सादोच्यर्षीः	मभः ...	१२५	मभदे ...	मभति ...	२४२
सदयः ...	रभयः ...	२२	मभनम् ...	उदकम् ..	११८
मभुः ...	वाक् ...	७४	मभरम् ...	„	८७
मभः ...	„	८८	माति ...	मभति ...	२४४
मभिता ..	मभिता ...	४१६	मातुः ...	इचिनी ...	१६
मभ्यम् ...	मिथयितव्यम् ...	„	„	ममनम् ...	४०२
मभति ...	मभति ...	२५१	माया ...	वाक् ...	८८
मभीमति ...	„	„	मान्वी ...	„	७७
मभ्यम् ...	मिथयितव्यम् ...	४०४	मायति ...	मभति ...	२२२
मभस्यः ...	रभयः ...	१५	मावः ...	अधीवाचाः ...	१५५
„	अनुस्यः ...	१८८	„	„	२४
मभसी ...	वाक् ...	१८८	मितिः ...	मेवः ...	६४
			मिर्षाः ...	मिर्षिर्षनीयः	४४०
			मीः ...	वाक् ...	८८

पदम्	वर्धः	प्रुठे	पदम्	वर्धः	प्रुठे
कूर्क्यति ...	वर्धयति ...	१२२	कर्मज्ञानः ..	वर्धय् ..	१०१
कृच्छति ...	„ ..	„	कर्मन् ..	कर्म ..	११८
कृत्स्नः ...	मेधाकी... ..	१२८	कर्मणः ..	कर्मणः ..	११७
कृष्णः ...	मेघः	१०	कर्मणि ..	कर्मणि ..	११७
कृष्णः ...	प्रथिवी	१७	कर्मः ..	कर्मन् ..	११९
कृष्णः ...	„ ..	१	कर्मना ..	कर्मन् ..	१२०
„ ..	सौरादित्य...-१२, १७८	१	कर्मन् ..	चिरकर्मन् ..	१८
„ ..	वाक्	७७	कर्मणाः ..	मन्त्रकर्मणाः ..	७८२
„ ..	स्रोता	१७५	कर्मणः ..	मेघः ..	१८
„ ..	रश्मिः	४०९	कर्मौ ..	पायाश्चिन्मौ ..	१७२
कौरी ...	वाक्	७७	कर्मणे ..	पातयति ..	४०९
कृष्णः ...	वाचः	८८	कर्मणः ..	मेघः ..	१७
„ ..	लिङ्गः	१७०, १८५	कर्मण्यम् ..	कर्म ..	११८
कृतः ...	प्रथिवी	७	कर्मण्यः ..	कर्मणाः ..	१७८
कृष्णः ...	मेघः	५८	कर्मणिः ..	कर्मणा ..	१२९
„ ..	„ ..	„	कर्मणे ..	पञ्चति ..	१२८
कर्मः ...	कर्मः	५७	कर्मन् ..	पायन् कर्मण-	„
„ ..	कर्मः	११०	„ ..	मानो वा ..	७५२
कृतः ...	कर्मः	५७	कर्मणन् ..	कर्मणन् वा कर्मणन् ..	१०९
कृषिः ..	„ ..	५४	„ ..	कर्मणन् ..	१२८
„ ..	कर्मन् ..	१११	कर्मणः ..	कर्मणाम् ..	„
„ ..	कर्मणः ..	११४	कर्मणतः ..	कर्मणन् ..	„
कृतम् ..	कर्मणम् ..	१०९	कर्मणः ..	कर्मणा ..	१२०, १८०
कृतमती ..	कर्मणाश्चिन्मौ ..	१७४	„ ..	कर्मणाश्चिन्मौ जीः ..	७९१
कृत्यापी ..	कर्मणिः ..	७९	कर्मणम् ..	कर्मणा ..	१२४
कृत्यः ..	कर्मणः ..	८७	कर्मणामन्ना ..	कर्मणाः ..	५०
कृत्यः ..	कर्मणः ..	५७	कर्मणः ..	कर्मणा ..	१२४
„ ..	„ ..	„	कर्मण्यमाच ..	कर्मण्यमाच ..	७४८

पदम्	वर्धः	पृष्ठे	पदम्	वर्धः	पृष्ठे
षोष्पते ..	षास्वर्थे ददाति ..	४४८	जमन् ..	ज्वजन् ..	१५८
ष्वपते ..	ज्वपति ..	१४९	जम्पति ..	जम्पति ..	१५५
ष्वपानः ..	उमपिना ..	१८८	ज्वरति ..	ज्वरति ..	१५९
ष्वपाना ..	वाह ..	१८८	ज्वरते ..	„	१५९
षौमम् ..	शकम् ..	१९८	„	शौति ..	४०१
..	ज्वरयति ..	ज्वरयति ..	१५५
ष्वयति ..	ज्वरति ..	१५९	ज्वरिता ..	शोता ..	१५४
ष्वयते ..	„	१५४	ज्वरयन् ..	शोवन् ..	४४६
ष्विः ..	श्वस्व ..	१९९	ज्वरम् ..	श्वस्व ..	१९८
ष्वयत् ..	श्वस्व ..	१०९	ज्वरायत् ..	श्वस्व ..	१९०
ष्वयः ..	शोता ..	१५६	ज्वरायत् ..	श्वस्व ..	१९०
ष्वयति ..	ज्वरति ..	१५४	ज्वरति ..	ज्वरति ..	१५४
ष्वयते ..	ज्वरति ..	१५४	ज्वरवः ..	ज्वरनेन शीवाः	४६९
ष्विः ..	श्वस्व ..	१९९	ज्वरति ..	ज्वरति ..	१५४
ष्वया ..	„	„	ज्वरति ..	„	१५९
..	ज्वरति ..	„	१५९
ज्वरतः ..	मनुष्याः ..	१८४	ज्वरति ..	ज्वरतः ..	४०१
ज्वरति ..	शोः ..	१५८	ज्वरा ..	ज्वरान् ..	१८८
ज्वरती ..	„	१५९	ज्वरा ..	श्वस्व ..	८६
ज्वरन्ति ..	मुकुर्ध्वं वा ज्वरति	१५९	ज्वरा ..	ज्वरान् ..	१०४
ज्वरति ..	ज्वरति ..	१५८	ज्वरान् ..	ज्वरान् ..	१५९
ज्वरायत् ..	ज्वरति ..	१५४	ज्वरान् ..	ज्वरान् ..	१५९
ज्वरयती ..	ज्वरः ..	४४९	ज्वरान् ..	ज्वरान् ..	१५९
ज्वरयामन् ..	ज्वरन् ..	१५८	ज्वरान् ..	ज्वरान् ..	१५९
ज्वरयन् ..	ज्वरन् ..	१५९	ज्वरान् ..	ज्वरान् ..	१५९
ज्वरायः ..	मनुष्याः ..	१०८	ज्वरान् ..	ज्वरान् ..	१५९
ज्वरा ..	ज्वरान् ..	१०४	ज्वरान् ..	ज्वरान् ..	१५९
ज्वराय ..	ज्वरान् ..	४४६	ज्वरान् ..	ज्वरान् ..	४०१

पदम्	वर्धः	शुद्धे	पदम्	वर्धः	शुद्धे
पूर्वकति ...	वर्धति ...	१११	वृक्षानः ..	वृक्षम् ..	१०१
वृक्षति ...	” ..	”	वृक्षत् ..	वृक्षं ..	११०
वृक्षः ..	वृक्षाणी ..	११८	वृक्षस्तुः ..	वृक्षस्तुः ..	११०
वृक्षा ..	वृक्षः ..	१०	वृक्षति ..	वृक्षति ..	११०
वृक्षा ..	वृक्षिणी ..	१०	वृक्षः ..	वृक्षम् ..	१११
वृक्षा ..	” ..	१	वृक्षा ..	वृक्षम् ..	११०
” ..	वृक्षादित्यथ ...	११, १००	वृक्षम् ..	वृक्षम् ..	१८
” ..	वृक्षः ..	१०	वृक्षमाः ..	वृक्षमादेवमा ..	१०१
” ..	वृक्षा ..	१०१	वृक्षसः ..	वृक्षः ..	१८
” ..	वृक्षिः ..	१०१	वृक्षौ ..	वृक्षावृक्षिभ्यः ..	१०१
वृक्षा ..	वृक्षः ..	१०	वृक्षे ..	वृक्षावृक्षि ..	१०१
वृक्षा ..	वृक्षाः ..	१०१	वृक्षः ..	वृक्षः ..	१०
” ..	वृक्षिः ..	१००, १०१	वृक्षित्यम् ..	वृक्षं ..	११८
वृक्षा ..	वृक्षिणी ..	०	वृक्षित्यः ..	वृक्षित्यः ..	१०१
वृक्षा ..	वृक्षः ..	१८	वृक्षिः ..	वृक्षा ..	१११
वृक्षा ..	वृक्षः ..	१०	वृक्षे ..	वृक्षति ..	११८
” ..	वृक्षः ..	११०	वृक्षम् ..	वृक्षम् कामस-	
” ..	वृक्षः ..	११०		मानो वा ..	१११
वृक्षा ..	वृक्षाः ..	१०	वृक्षमत् ..	वृक्षमत् वा वृक्षम् ..	१०१
वृक्षिः ..	” ..	११	” ..	वृक्षम् ..	११८
” ..	वृक्षम् ..	१११	वृक्षा ..	वृक्षाम ..	”
” ..	वृक्षाः ..	१११	वृक्षित ..	वृक्षित ..	”
वृक्षम् ..	वृक्षम् ..	१०१	वृक्षि ..	वृक्षि ..	११०, ११०
वृक्षमती ..	वृक्षावृक्षिभ्यो ..	१०१	” ..	वृक्षावृक्षिभ्यो ..	१११
वृक्षाणी ..	वृक्षिः ..	११	वृक्षम् ..	वृक्षा ..	१११
वृक्षाः ..	वृक्षः ..	१०	वृक्षाममा ..	वृक्षाः ..	१०
वृक्षा ..	वृक्षः ..	१०	वृक्षः ..	वृक्षा ..	१११
” ..	” ..	”	वृक्षम्यमाव ..	वृक्षम्यमाव ..	१११

पदम्	वार्थः	पृष्ठे
बोध्यते ..	बन्धयं ददाति ..	४४८
बन्धते ..	गच्छति ..	२४३
बन्धना ..	उमथिता ..	१८८
बन्धना ..	बाह् ..	१८८
बोधम् ..	बन्धम् ..	२१८
..
बन्धयति ..	बन्धति ..	२२१
बन्धयते	२२४
बन्धिः ..	बन्धम् ..	२११
बन्धन् ..	बन्धन् ..	२०२
बन्धः ..	बन्धा ..	२५६
बन्धति ..	बन्धति ..	२२४
बन्धते ..	बन्धति ..	२५०
बन्धिः ..	बन्धम् ..	२११
बाधा
..
बाधतः ..	बाधनाः ..	१८४
बाधति ..	बाधः ..	२२८
बाधती	२२१
बाधन्ति ..	बाधन्ति वा गच्छति ..	२५१
बाधाति ..	गच्छति ..	२२८
बाधायात् ..	बाधते ..	२५०
बाधन्तीः ..	बाधः ..	४४२
बाधनायन् ..	बाधन् ..	१५८
बाधरम् ..	बाधरम् ..	२८१
बाधयः ..	बाधनाः ..	१०८
बाध ..	बाधयम् ..	१०४
बाधा ..	बाधित्वमन्धयम् ..	४४६

पदम्	वार्थः	पृष्ठे
बन्धन् ..	बन्धन् ..	२५८
बन्धति ..	गच्छति ..	२५५
बन्धति ..	बन्धति ..	२२१
बन्धते	२२२
..	..	४०२
बन्धयति ..	बन्धति ..	२२५
बन्धिता ..	बन्धा ..	२५४
बन्धयम् ..	बाधम् ..	४४६
बन्धम् ..	बाधयम् ..	१५८
बाधायम् ..	बाधयम् ..	२१०
बाधायम् ..	बाधयम् ..	१२०
बाधति ..	बन्धति ..	२२०
बाधयः ..	बाधयन्ती श्रीवाः ..	४४२
बाधति ..	गच्छति ..	२५४
बाधति	२५२
बाधयि ..	बाधयन्तः ..	४०२
बाधा ..	बाधना ..	२८२
बाधा ..	बाधयम् ..	८६
बाधा ..	बाधयम् ..	१०४
बाधरूपम् ..	बाधयम् ..	२२
बाधवेदाः ..	बाधयन्ती ..	४६०
बाधयः ..	बाधयन्तः ..	१८६
बाधति ..	बाधयम् ..	१०८
बाधति	८६
..	बाधयन्ती ..	४००
बाधयन् ..	बाधयम् ..	८६
बाधयि ..	गच्छति ..	२२८
बाधयि ..	बाधयन्तः ..	४०२

पदम्	वर्णः	श्लो	पदम्	वर्णः	श्लो
धिगति ...	अच्छति ...	२४४	तवयः ...	अपत्यम् ...	२७२
धिच्छति ...	अच्छति ...	२४२	तवयम् ...	”	२७२
”	प्रीच्छति ...	४४०	तवा ...	वनेन ...	२२७
धिक्का ...	वाक् ...	८१	तनूनपात् ...	भुक्त्वाभदेवता ...	४१२
धीराः ...	धिप्राः ...	२४६	तपः ...	अकम् ...	२६०
धुपवे ...	दृच्छति ...	२०१	तपुषी ...	श्लोषा ...	२२३
धुञ्जरे ...	धुञ्जति ...	२८८	तमः ...	राशिः ...	४५
धूर्तिः ...	श्लाघः ...	२२५	तमस्तती ...	”	४६
”	धिप्रम् ...	२४८	तरशिः ...	धिप्रम् ...	२६२
”	शेषा ...	४२२	तरट ...	वसम् ...	२१६
धूर्वति ...	वति ...	२८२	तरस्तत्त्वः ...	मयः ...	२४२
धेयवे ...	अच्छति ...	२४३	तवच्छति ...	अभिच्छति ...	४०६
धीपवाकम्	अविच्छदवचनम्	४२०	तठित् ...	अनिकम् ...	२६४
ध्या ...	श्रुतिषी ...	८	”	वन्ना ...	२८४
ध्या ...	भुक्त्वाभदेवता ...	४६८	तवः ...	वसम् ...	२१६
धोतवे ...	अच्छति ...	२४७	तवयः ...	सहाम् ...	२०१
धयति ...	अच्छति ...	२४१	तविषः ...	”	”
धीयते ...	अच्छति ...	२३८	तविषी ...	वसम् ...	२१७
ध्वति ...	अच्छति ...	२४८	तच्छरः ...	श्लेजः ...	२६२
तच्छ ...	अपत्यम् ...	२७२	तच्छुषः ...	अनुष्ठाः ...	२८४
तच्छा ...	श्लेजः ...	२६२	ताजत् ...	धिप्रम् ...	२६२
तननुष्टिम्	तितननुष्टिम्	४४७	तासुः ...	श्लोता ...	२४४
तवा ...	उपमा ...	२२०, २८२	तासम् ...	रूपम् ...	२२१
तदूपः ...	”	”	तायुः ...	श्लेजः ...	२६२
तदूर्धः ...	”	”	तार्क्ष्यः ...	अचः ...	२४८
तद्वत् ...	”	”	”	अध्याभदेवता	४८०
			ताजिह्व ...	ईशि ...	२८२
			तियाम् ...	वसः ...	२४८

पदम्	वर्णः	पृष्ठे	पदम्	वर्णः	पृष्ठे
तितउ ...	चलिनी...	१८१	हकेष्मिन् ...	चनि ...	१८५
तिरः ...	प्राप्तम् ...	१७०, १८२	हपुः ...	खेनः ...	१९१
तिबोदेवीः ...	भूखानदेवताः...	४६३	हपीटम् ...	उदकम् ...	८०
तुप्रा ...	उदकम् ...	१०३	हप्तिः ...	,, ...	११०
तुम्नि ...	दूर्ध्वामिनि ...	१८४	हपमः ...	ऋसः ...	१८६
तुक् ...	अपत्यम् ...	१७१	हपु ...	क्षिप्रम् ...	१६०
तुक्वः ...	वक्वः ...	१८८	तेजः ...	उदकम् ...	१२८
तुक्वमानासः	क्षिप्राः ...	१९९	,, ...	असत् ...	१६०
तुक्वः ...	वक्वः ...	१८६	वोकम् ...	अपत्यम् ...	१७२
,, ...	दानम् ...	४४६	वोक्व ...	,, ...	१७३
तुक्वनि ...	ददाति ...	१५६	वोदः ...	ऋसः ...	४१२
तुरीपम् ...	उदकम् ...	४४८	वोयम् ...	उदकम् ...	१२०
तुरीयति ...	जन्ति ...	१४४	वौरयासः ...	दूर्ध्वगमनः ...	४१७
तुर्वचिः ...	दूर्ध्वचिः ...	४४०	त्यजा ...	शोधः ...	१२४
तुर्वशाः ...	मनुष्याः ...	१८२	निष्ठा ...	खेनः ...	१६१
तुर्वशे ...	चानिके ...	१६५	निपुः ...	,, ...	,,
तुवि ...	वउ ...	१८४	निषमः ...	ऋसः ...	१८६
तुलाव ...	वहसे ...	४०२	मः ...	वर्णः ...	१७०, १८२
तुमुजानः	क्षिप्रम् ...	१६२	मचः ...	वसम् ...	११०
तुमुजिः ...	,, ...	,,	महा ...	भूखानदेवता ...	४६३
तुमुजित् ...	,, ...	१५७	,, ...	मध्यखानदेवता ...	४८०
तुमुमाह्वे	दूर्ध्वे जुह्वे ...	४२२	,, ...	दुखानदेवता ...	४८१
तुयम् ...	उदकम् ...	१२८	त्यरति ...	जन्ति ...	१४४
,, ...	क्षिप्रम् ...	१६०			
दूर्ध्वशम् ...	उदकम् ...	४१८	दंसः ...	कर्म ...	१६४
दूर्धिः ...	क्षिप्रम् ...	१६०	दंस्यः ...	कर्मोधि ...	४०२
दृक्षा ...	खेनः ...	१६१	दचः ...	वसम् ...	११८
दृचः ...	वसम् ...	११५	दधि ...	वाचस ...	१५२

घदम्	चर्चः	३४	वदम्	चर्चः	३४
दङ्गोति ...	गच्छति ...	१३७	दोषितया...	चक्रुः	१२७
दक्षति ...	„ ...	१४८	दोषति ...	गच्छति ...	१४९
दक्षम् ...	चिरस्थम् ...	१५	दुग्दुभिः ...	धुस्मानदेवता ...	४६७
दक्षि ...	वाचस्य ...	१५१	दुरितम् ...	पापम् ...	४२७
दक्षिणाः ...	चक्षः ...	१४६	दुरीत्ये ...	मृचे ...	१०८
„ ...	मध्यस्थानदेवता	४८०	दुर्घाः ...	मृचाः ...	१०९
दक्षिणावा...	„ ...	„	दुष्कृति...	परिचरति ...	१११
दक्ष् ...	धुस्मानदेवता ...	४९४	दूतः ...	दूतः ...	४७४
दक्षः ...	दानमानसः ...	४४६	„ ...	„ ...	४४९
दक्षीति ...	गच्छति ...	१४८	दुरीत्यने ...	धावाइक्षिणी ...	१०६
„ ...	चक्षि ...	१८१	दृक्किः ...	मेघः ...	७१
दक्षम् ...	श्रसः ...	१९८	देवताता ...	चक्षे ...	१४९
„ ...	चक्षम् ...	१७०, १८१	देववताः ...	धुस्मानदेवताः	४९७
दक्षे... ...	मृचे ...	११०	देवयवा ...	चक्षिणः ...	१४१
दक्षुः ...	दानः ...	१९०	देवाः ...	धुस्मानदेवताः...	४९६
दक्षते ...	ददाति...	१९६	देवाया ...	देवान् प्रति जतया	४७४
दक्षरकः ...	श्रसः ...	१९६	देवीकूर्वाकृती	धुस्मानदेवता ...	४७४
दक्षति ...	ददाति ...	१५४	देवीजोष्टी...	„ ...	„
दक्षने ...	देवस्य देवं वा...	१९७	देवाचेतारा	„ ...	४७१
दक्षति ...	ददाति ...	१५४	दोषति ...	शुध्यति...	१११
दक्षति ...	„ ...	„	दोषा ...	राषिः ...	४४
दक्षिन् ...	वक्षः ...	१८६	दोषेया ...	चक्षः...	१४८
दक्षिम् ...	चक्षः ...	४७	दक्षिण्यति...	चक्षन्वचनि ...	४८
दक्षिवा ...	„ ...	„	धावाइक्षिणी	धुस्मानदेवता ...	४७१
दक्षिद्वि...	दिवसकेषु ...	४४९	दुः ...	„ ...	४४
दक्षिदिवे ...	चक्षन्वचनि ...	४८	दुम्न ...	चिप्रम् ...	१६१
दक्षिदयति...	चक्षति...	१५६	दुम्नम् ...	चक्षति...	१५८
दक्षितया...	रक्षयः...	१५	दुम्नम् ...	चक्षम् ...	१५४

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठे
शुक्लम् ...	शुक्लः वा ...	४११	शुक्लः ...	वाक् ...	८१
शोभते ...	शोभति ...	१५७	शुक्लम् ...	शुक्लम् ...	१०७
शोभना ...	शोभा ...	५२	शुक्लः ..	शुक्लम् ...	१११
शोः ...	शोः ...	५५	शुक्लति ...	„ ...	११५
श्रमति ...	श्रमति ...	१५६	शुभा ...	शुभम् ...	१०८
श्रवत् ...	श्रवत् ...	१५८	श्रमति ...	श्रमति ...	११८
श्रवति ...	श्रमति ...	१५६	श्रान्ता ...	श्रान्तान् देवताः	४८४
श्रविकम् ...	श्रवम् ...	१११	श्राता ...	श्राक् ...	७६
„ ...	श्रवम् ...	११८	श्राकति ...	श्रमति ...	११८
श्रमिकोद्वाः	श्रमिकोद्वाः	४६१	श्राधि ...	श्राधि ...	१०८
श्रानि ...	श्रमति ...	१५६	श्रिकवा ...	श्राक् ...	८१
श्रुचकः ...	श्रुचान् देवताः ...	४६८	श्रिकसे ...	श्रावाश्रिकसे	१०९
श्रुचरे ...	श्रावपाशुकास्तु ...	१८४	श्रीः ...	श्रीम् ...	१६८
श्रुचति ...	श्रमति ...	११८	„ ...	श्रीम् ...	११५
श्रुच्यवः ...	श्रुच्यवः ...	१८२	श्रीतयः ...	श्रुच्यवः ...	१८२
श्रुचति ...	श्रमति ...	११८	श्रीरः ...	श्रीवाकी ...	११८
श्रुच्छति ...	श्रमति ...	१५५	श्रुचयः ...	श्रुचयः ...	११५
श्रावः ...	श्रुचान् देवताः ...	४६२	श्रुवः ...	श्रुच्यवः ...	१८०
श्रिता ...	श्रिता ...	४०८	श्रुवति ...	श्रमति ...	१८१
श्रिवर्षाः ...	श्रवः ...	४४४	श्रुवः ...	श्राक् ...	८८
श्रवः ...	श्रुचान् देवताः ...	४६८	श्रुवः ...	„ ...	८४
श्रव्य ...	श्रव्यम् ...	१७	श्रुवति ...	श्रमति ...	१४६
„ ...	„ ...	४१०	श्रुति ...	„ ...	१५२
श्रवति ...	श्रमति ...	१४८	श्रुति ...	„ ...	११
श्रमति ...	श्रमति ...	१४६	श्रुति ...	„ ...	११८
„ ...	श्रमति ...	१८८	श्रुति ...	„ ...	१४१
„ ...	श्रमति ...	११२	श्रुति ...	श्रमति ...	१८०

पदम्	शब्दे	प्रुठे	पदम्	शब्दे	प्रुठे
ध्वजम्	उदकम्...	१०८	मग्ना	राशिः ..	४४
न ..	सपत्नी ...	१२०, १८०	नरः	शब्दाः ..	१४१
नस्यते	नमन्ति ...	१८४	नराग्रसः	भूखामदेवता ..	४६९
नक्तिः	सर्वपदसमाख्याय	१९८	नववे	नञ्चति ..	१४२
नकीम्	"	"	नवम्	नूतनम् ..	१६८
नन्ता	राशिः ...	४४	नवेदाः	नेधावी ..	१४०
नञ्चति	नञ्चति ...	१४२	नवम्	नूतनम् ..	१६८
"	आप्नोति	१७८	नमत्	आभुवात् ..	१८०
नक्षत्राभम्...	नक्षत्रकारम्	४२८	नसतः	प्राभुवतो नमवो वा	१८८
नक्षति	नञ्चति ...	१४२	नसवे	नञ्चति ..	१४१
नद्या	वाक् ...	८०	नसन्ता	प्राभुवन्ति नमन्ति वा	१८४
नदः	स्रोता ...	१४५	नञ्चपः	ननुषाः ..	१८०
"	शब्दः ..	४००	नञ्चपाः	" ..	"
नदति	शब्दति ...	१४२	नाकः	शौरादित्यश्च	१२, १७८
नदनः	सङ्गमः ...	१६८	नादः	स्रोता ..	१४५
नद्यः	नद्यः ...	१४२	नास	उदकम् ..	१२६
नना	वाक् ...	७४	नाराग्रसः	भूखामदेवता ..	४६९
नपात्	अपत्यम्	१७५	नारी	शब्दः ..	१४६
नभः	शौरादित्यश्च ..	१७८	नाशे	" ..	१४८
"	उदकम् ..	८८	नाळिः	वाक् ..	७४
नमति	शक्ति ...	१८०	नाळीः	" ..	८१
नमवे	" ..	१८२	नाळी	" ..	७४
नमन्तः	नद्यः ..	१४०	निष्टम्	शब्दः ..	१८०
नमसी	आवाशशिवौ ..	१७२	निष्टुम्	समृद्धः ...	४१८
नमः	शब्दम् ..	१११	निष्ठा	निर्मतमन्निर्मितं वा	१६४
"	वक्ष्यः ..	१८०	निवोशवे	शक्ति ..	१८४
नमस्यति	परिचरति ..	११२	निवोशयति	" ..	१८१

पदम्	वर्णः	वृत्ते	पदम्	वर्णः	वृत्ते
नितोचते ..	चनि	१८१	नेमधिता ..	सपुमि	१७०
निधा ..	पात्रसूचः ..	१८८	नेमा ..	चघ्नम्	११०
निघर्षयति	चनि	१८५	नेमिः ..	वसाः	१८०
नियतः ..	वायुवाहाः ..	१५५	नौः ..	वाक् . . .	८१
नियुत्तान् ..	ईश्वरः	१८१	नौति ..	चर्षति	११५
निर्घन्तिः ..	श्रुतिवी	१५			
निर्किंक् ..	रूपम्	११८	पचता ..	पक्षः	४४२
निचपन्तु ..	चन्तु	१८२	पचकनाः ..	मनुष्याः ..	१८५
निचिद् ..	वाक्	८२	पचभिः ..	पानैः	४०८
निघ्नन्ताः ..	चनिनामहरणा	४२८	पचवे ..	चर्षति	१२६
निघ्नपी ..	सुचस्यर्मा ..	४१८	पचस्यति ..	”	१२१
नीरम् ..	उदकम्	१२१	पचायति ...	”	१२१
” ..	उदकम्	१०६	पचायवे ...	”	१२१
नीळम् ..	”	१०८	पतङ्गाः ...	चचाः	१५१
नीलिः ..	वाक्	७४	पतति ...	गच्छति ...	१५६
नु ..	चिप्रम्	१५८	पतिः ...	ईश्वरः ..	१८२
” ..	उपमा	११०, १८०	पत्यवे ...	ईडे	१८१
नुकम् ..	सर्वपदसमाख्यानाय	११८	पथ्या ...	सध्यक्षानदेवता...	४८८
नूच ..	”	१८६	पदिम् ...	पचिचम् ...	४१८
नूचित् ..	”	”	पनस्यति ...	चर्षति ...	१२२
नूतनम् ..	नूतनम्	१६८	पनायवे ...	”	१२४
नूलम् ..	”	”	पश्याः ...	”	१२६
नूपीटम् ..	उदकम्	८०	पथः ...	राशिः ...	४०
नूचम् ..	वसम्	११०	” ..	उदकम् ...	८६
” ..	घनम्	१२०	” ..	कसत्	१५८
नेदति ..	गच्छति	११०	” ..	चघ्नम् ...	१०५
नेमः ..	चघ्नम्	११०	पयस्यती ...	राशिः ...	४५
” ..	चर्षः	१०, १८२	पयस्यत्यः ...	मघः	१४१

पदम्	अर्थः	वृत्ते	पदम्	अर्थः	वृत्त
परशुः	वक्रः	१८०	पार्श्वी	पार्श्वदिशि	१७९
पराके	दूरे	१९९	पिता	पिता	१७०
परंतपे	दुरात्	१९७	पितुः	पितृन्	१७९
परावतः	दुरात्	१	पिताकम्	पितृः	१७०, १७१
परावतः	दुःखः	४५५	पितृणाः	पितृणां	१९९
परि	सर्वतः	४९९	पितृणाम्	पितृणां	१७९
परितक्ता	राशिः	१८९	पितृन्	पितृन्	१९०
परिग्रह	अधीनत्वम्	१५९	पितृति	पितृणां	१७९
परिग्रह	॥	१५७	पीनरत्	अवाचन	१५४
परीक्षसा	वड	१८९	पुत्र्यः	वड्याः	४९८
पर्यन्तः	सम्प्लानदेवता	४७७	पुत्र्यी	पार्श्वदिशि	१७९
पर्याप्तः	मेघः	५८	पुत्रीयम्	उदकम्	१७९
पर्यंतः	॥	६९	पुत्रः	वड	१८४
पर्याप्तः	॥	॥	पुत्रभोज्याः	मेघः	६९
पयसे	अधिति	१५४	पुत्रवाः	सम्प्लानदेवता	४८९
पयस	अधीनत्वम्	१५७	पुत्र्यासः	वड्यासः	४९०
पयस्य	उदकम्	१०८	पुत्र्यात्	अकारित्वम्	१८
पयसि	वाक्	८०	पुत्र्यति	अधिति	१९७
॥	वक्रः	१८७	पुत्र्यः	अनुयाः	१८४
॥	रथवेति	४०८	पुत्र्यम्	उदकम्	१९९
पयस्यम्	उदकम्	१९४	पुत्र्यं	वाचस्व	१५९
॥	सम्प्लानदिः	४१९	पुत्र्यम्	पुरातनम्	१९८
पयसः	प्रसन्नः	१९४	पुत्र्या	शिविणी	१९
पयसा	अधीनम्	१९६	पुत्र्यः	अधीनम्	१७९
पयसा	अकारित्वम्	४९९	पुत्र्ये	सङ्गमे	१७५
पयसुः	पदम्	४९०	पुत्र्यति	अधिति	१९९
पयस्यः	नक्षः	१४०	पुत्र्यति	ददाति	१५५
पयसा	पार्श्वदिशि	१७५	पुत्र्यति	ददाति	१५६

पदम्	शब्दः	श्लो	पदम्	शब्दः	श्लो
वर्षका ..	परिवृद्धेन ..	४४६	व्रज्य ..	वचम्	१११
वर्षयति ...	वृत्ति	१८१	” ...	वचम्	११८
वर्षिः ..	वृत्तिवत्	१९	व्रज्यस्थितिः	मध्यस्थानदेवता	४७८
” ..	उदकम्	१११	व्रज्यरा व्रज्यारिषः उपमा	३२०, २८०	
वर्षिष्ठः ..	वृत्तिसञ्चान् ..	१९९			
वर्षिषद् ..	मन्वान्	१०६	व्रजः ...	वचम्	११४
वलाचकः ..	”	४९	व्रजति ...	वर्षति	१११
वलिमानः	मेघः	४८	व्रजति ...	”	११४
वउले ..	द्यावापृथिव्या ..	१७४	व्रज्ये ...	व्रजति	११७
वाधः ..	वसम्	११७	” ...	वर्षति	११४
वाङ्ग ..	वाङ्ग	१९०	व्रज्याः ...	कुनीः	४०७
विश्रुति ..	गच्छति	१४१	व्रज्याः ...	व्रजिजः	११०
वीजम् ...	वपत्यम्	१७१	व्रजिषे ...	वाङ्ग	१९१
वीरिडे ...	वृत्तारिषे	४११	व्रजे ...	सङ्गमे	११८
वृन्तः ...	दृग्ः	४४७	व्रजे ...	विरज्यम्	११
वृष्टाः ...	मध्यस्थानदेवता	४८१	व्रजति ...	वृत्ति	१११
वृष्टः ...	उदकम्	९१	व्रजिष्यत् ...	उदकम्	११६
वृष्टरम् ...	”	१०६	व्रज्यः ...	वृत्तः	११४
वृष्टम् ...	”	१०५	व्रज्यजीवः	वृत्तिः	४११
वृष्टकथ्यम्	मद्यत् सत्यम् ...	४१९	व्रज्यः ...	वृत्तः	४४
वृष्टकम् ...	उदकम्	१०४	व्रज्ये ...	वृत्तिः	१११
वृष्टत् ...	मद्यत्	१००	व्रज्यः ...	वृत्तः	११४
वृष्टस्थितिः	मध्यस्थानदेवता	४७७	व्रज्याः ...	व्रजिजः	११०
वृकनाठान्	कुशीदिनः	४५१	व्रज्याः ...	वृत्तः	४०
वृकुरा ...	वाक्	९५	व्रज्याः ...	वृत्तः	४९
वृष्टः ...	वृष्टः	१४९	व्रज्याः ...	वृत्तः	१११
” ...	वृष्टम्	१००	व्रज्याः ...	वृत्तः	१११
वृष्ट	उदकम्	९६	व्रज्याः ...	वृत्तः	१११

पदम्	वर्धः	इडे	पदम्	वर्धः	इडे
भुरिकौ ...	बाह् ...	१८०	मद्यः ...	यद्यः ...	१४८
भुवनम् ...	उदकम् ...	११६	मद्यम् ...	धनम् ...	१२९
भूः ...	प्रथिवी ...	१३	मद्यमना ...	वलेन ...	१२०
” ...	चकारिचम् ...	१८	मद्युकाः ...	भुस्थानदेवताः ...	४६६
भूतः ...	उपमा ...	११०, १८१	मद्ययः ...	मेधाविनः ...	१४१
भूतम् ...	उदकम् ...	११५	मद्युयाः ...	” ...	”
भूमिः ...	प्रथिवी ...	१६	मद्यति ...	वर्धति ...	१२०
भूरि ...	वड ...	१८५	मद्येनहि ...	याचामहे ...	१५५
भूतवः ...	मधुस्थानदेवताः	४८६	मद्यु ...	उदकम् ...	१०१
भूमीयते ...	क्रुध्यति ...	१२९	मद्य्या ...	मध्ये ...	१८२
भूमिः ...	धमिता ...	४४०	मद्यचित् ...	मेधावी ...	१४२
भेषजम् ...	उदकम् ...	१११	मनामहे ...	याचामहे ...	१५४
” ...	सुखम् ...	११०	मनीषिणः ...	मेधाविनः ...	१५१
भोजते ...	क्रुध्यति ...	१२२	मनुः ...	भुस्थानदेवता ...	४८५
भोजनम् ...	धनम् ...	१२०	मनुष्याः ...	मनुष्याः ...	१०६
भ्यसते ...	विभेति ...	१००, १८०	” ...	मेधाविनः ...	१२८
धमति ...	मद्यति ...	१४६	मन्यवते ...	वर्धति ...	१२९
धाजते ...	व्यसति ...	१५६	मन्यते ...	व्यसति ...	१५०
धाजते ...	” ...	”	” ...	वर्धति ...	१२४
धाजति ...	” ...	”	मन्दिने ...	सुतिकारिणे ...	४०१
धीवति ...	क्रुध्यति ...	१२९	मन्तू ...	मदिषू ...	१८२
धेषति ...	” ...	१२२	मन्त्रयते ...	वर्धति ...	१२०
ध्याजति ...	व्यसति ...	१५६	मन्त्रा ...	वाक् ...	०८
ध्याजति ...	” ...	”	मन्त्राजनी ...	” ...	”
ध्याजते ...	” ...	”	मन्त्राजे ...	याचामहे ...	१५२
मंजते ...	दद्याति ...	१५६	मन्त्राता ...	मेधावी ...	१४१
मद्युः ...	चिप्रम् ...	१५८	मन्यते ...	दद्याति ...	१०९
			” ...	वर्धति ...	१२०

पदम्	वर्णः	उठे	पदम्	वर्णः	उठे
अन्युः ...	कोषः ...	१२५	मातराः ...	वयः ...	१४२
” ...	सध्याख्यानदेवता	४८०	माचते ...	वाचते ...	१५५
अमसत्यम् ...	सपुत्रमम् ...	१७०	माया ...	प्रज्ञा ..	१५६
अया ...	दुष्टम् ...	११६	मायुः ...	वाक् ...	८५
अयुष्माः ...	रक्षयः ...	१७	मायुकाः ...	श्रुतः ...	१८७
अरीषिषाः	” ...	”	मादिं	अच्छति ...	१४१
अवत् ...	द्विरक्षम् ...	१२	मादिनः ...	अचान् ...	१०४
” ...	क्षपम् ...	१२१	मिषा ...	सध्याख्यानदेवता	४७८
अवतः ...	अभिमिषा ...	१५१	मिषाति ...	अच्छति ...	१४६
” ...	सध्याख्यानदेवता	४८५	” ..	अभि ..	१८५
अर्षाः ...	अनुष्ठाः ...	१८१	मिनेति ..	” ...	”
अर्षाः ...	” ..	१८०	मिषिष्टि ..	वाचक ..	१५६
अर्षति ...	अच्छति ...	१५०	मिषीष्टि ..	” ..	”
” ...	अभि ..	१८०	मिषच्छति ..	अच्छति ..	१६६
अर्षाः ...	अनुष्ठाः ...	१८०	मिष्यति ..	” ..	१४६
अरिषुषः	खेनः ...	१६४	मीच्छः ..	अवन् ..	१२४
अश्याभवन्	अशत् ...	१५८	मीच्छम् ..	” ..	”
अशः ...	अशकम् ...	११७	मीच्छुम् ..	” ..	”
अशत् ...	” ..	११६	मीच्छे ..	सङ्ग्रामे ..	१७१
” ..	अशत् ...	१८८	मुषीयान् ..	खेनः ..	१६४
अशयति ...	अशयति ...	१२६	मूषः ..	मूषिषाः ..	१८०
अशयने ...	सङ्ग्रामे ...	१७६	मृत्युः ...	सध्याख्यानदेवता	४८४
अशिषाः ...	अशान् ...	१०१	मृषः ..	सङ्ग्रामान् ..	१७१
अशी ...	अशिषी ...	१२	मेषः ..	मेषः ..	७१
” ...	वाक् ...	८२	मेषः ..	अश्वः ..	१४७
” ...	मौः ...	१२०	” ..	मेषापी ..	१२८
अशिलः ...	अशः ...	१५०	मेषा ..	अवन् ..	१२७
अश्लिः ...	अर्षपदसमाप्तनाय	१२८	मेषाश्लिः ..	अश्लिः ..	१२८

पदम्	वर्धः	शुटे	पदम्	वर्धः	शुटे
मेवा	वाक्	७२	वह्यः	वह्यः	१२१
”	कीर्त्तयतिः	१७०, १८५	वाचति	वृत्ति	१८२
वेतिः	वह्यः	१८०	वाचयति	”	१८२
वेत्तिः	वाक्	७२	वाचि	वचति	१५२
वेत्तना	अचपीवम्	१८८	वाहः	उदकम्	६६
वेत्ती	राशिः	४६	वाहुः	”	१२५
वेत्तति	वचति	१४४	वाहभिरु	वाहरे	४४२
			वाचि	वाचते	१५३
वह्यः	वह्यः	१४०	वह्यम्	विप्रम्	१५७
वह्ये	वचति	१४४	वृधति	वचति	१४८
वह्यवह्यः	वचति	१५१	वृधते	”	१२०
वह्या	वपना	२२०, २८०	वेत्तयति	वपुवह्यः	१८०
वह्यवः	वह्यवः	१८२	वेत्तयति	”	”
वह्यारः	वाचकाः	१५४	वेत्तिः	उदकम्	१२१
वह्यि	वाचि	१५२	”	उदकम्	१२०
वह्यि	वाचक	”	वेत्तिष्ठि	वचति	१२७
वह्यः	सध्याजदेवता	४७८	वेत्तिष्ठि	”	१४८
”	सुधाजदेवता	४८४	वीति	वर्धति	१२५
वह्यी	सध्याजदेवता	४८८			
वह्या	राशिः	४६	रंघ	रतपीवु	४४४
वह्याः	वह्यः	१२२	रंघति	वचति	१४५
वह्यः	उदकम्	१२०	रह्यः	राशिः	४५
”	वह्यम्	१२२	”	व्योतिः	१८८
”	वह्यम्	१२८	रह्यति	”	१४६
वह्यः	उदकम्	१२२	रह्ययति	वर्धति	१२२
”	वह्यम्	१२८	रह्यपी	वावाशयिकी	१०२
वह्यः	वह्यम्	१०५	रह्ययति	वर्धति	१२२
वह्यः	वह्यम्	१०२	रह्यः	सुधाजः	१६०

पदम्	वर्धः	शुडे	पदम्	वर्धः	शुडे
रत्नम्	धनम् ...	१११	रिद्धा	क्षेमः ...	१११
रघः	भूस्थानदेवता ...	४६०	रिक्तानि	जन्मति ...	१०८
रघर्यति	जन्मति ...	१५१	रिक्तज्ञा	क्षेमः ...	१११
„	रचीयति ...	४५४	रिपः	दृष्टिनी ...	११
रभसः	महान् ...	१०४	रिपुः	क्षेमः ...	१११
रम्भाति	वृत्ति ...	१८५	रिम्भा	„ ...	„
रम्भः	दृष्टः ...	१००, १८५	रिद्धा	„ ...	१११
रम्या	राभिः ...	४९	रिरिद्धि	याचस ...	१५४
रयिः	उदकम् ...	१११	रिरीचि	„ ...	„
„	धनम् ...	११४	रिमादसः	नाशविताः ...	४१८
रमनाः	अङ्गुल्यः ...	१८१	रिचति	अर्चति ...	१११
रम्ययः	रम्ययः ...	१४	रिचम्	श्रद्धः ...	१८६
रसः	वाक् ...	०५	रिचायाः	क्षेमः ...	१११
„	उदकम् ...	११०	रक्षाम्	द्विरक्षम् ...	१८
„	अन्नम् ...	१०८	रक्षानाः	नयः ...	११४
रसति	अर्चति ...	११०	„	भङ्गनयः ...	४११
राका	मध्यस्थानदेवता	४८०	रीचते	जन्मति ...	१४८
राकति	हंटे ...	१८१	रमः	खीता ...	१४६
राति	ददाति ...	१५५	„	मध्यस्थानदेवता	४८५
राभिः	भूस्थानदेवता ...	४००	रमत्	रीचमानः ..	४१८
राघः	धनम् ...	११६	रेकः	धनम् ..	१११
राम्या	राभिः ...	४४	रेकति	जन्मति ..	१४८
रायः	धनानि ...	११६	रेकते	विभेति ..	१००, १८०
राङ्गी	रंजरी ...	१८१	रेतः	उदकम् ..	१०४
राशति	ददाति ...	१५६	रेभति	अर्चति ..	१११
रासभौ	अश्विवाहौ	१४४	रेभः	खीता ..	१४४
रास्थानः	खीतायः	४४८	रेळ्ळे	श्रुधति ..	१११
रिक्चम्	धनम् ...	१११	रेचत्याः	नयः ..	१४१

पदम्	वर्णः	प्रुठे	पदम्	वर्णः	प्रुठे
रैधतः ..	नेघः	६०	वजम् ...	रझिः	१६
शैधते ..	ज्जति	१६०	,,	उदकम्	१००
शैधसी ..	द्यावाप्रथिवी ..	१०१	वज्रुः ...	जेनः	१६१
शैधसी ...	मध्यखानदेवता	४६०	वज्रस्यतिः...	भूस्थानदेवता ...	४६४
शैधवक्राः	नद्यः	१६३	वज्रस्यति ...	क्रुधति... ..	१६१
शैधसी ...	द्यावाप्रथिवी ...	१०१	,,	हनिष्यति	४०६
शैधस्यत्यः...	नद्यः	१४२	वनीति ...	रुधति	१०१
शैधितः ...	,,	१६४	वन्दते ...	वर्धति	१६१
,,	अग्निवाहाः ...	१६४	वपुः ...	उदकम्	१६०
,,	अङ्गुलयः ...	१६१	,,	रूपम्	१६६
रैति ...	वर्धति	१६४	वधकः ...	श्रुः	१६४
रैतिवचम्...	मेघम्	६६	वधीभिः ...	शीलिकाभिः १७०, १८४	
सजति ...	ज्जति... ..	१४६	वयः ...	असम्	१०७
सोटवे ...	,,	१४०	,,	कूपः	१४६
सोटवे ...	,,	,,	वयुजम् ...	प्रस्यः... ..	१२४
सोचम् ...	कुम्भम्	३६१	,,	प्रज्ञा	१२६
सोचम् ...	द्विरस्यम् ...	११	,,	कानिः... ..	४१५
वद्यः ...	उरः	४१०	वरः ...	श्रावः	१६१
वद्यवाः ...	नद्यः	१६५	वराहः ...	मेघः	६५
वद्युः ...	वाक्	८४	,,	,,	४०६
वद्यः ...	वद्यः	१८८	वरिवः ...	धनम्	१११
वद्यति ...	ज्जति... ..	१५४	वद्वयः ...	मध्यखानदेवता	४७५
वदति ...	वर्धति	१६८	,,	भुस्थानदेवता ...	४६१
वधः ...	वसम्	११६	वद्वयम् ...	उदकम्	१११
,,	वद्यः	१८८	वर्जः ...	वसम्	११०
वधः ...	नद्यः	१६७	वर्जः ...	असम्	१११
			वर्तते ...	ज्जति	१४०
			वधेः ...	रूपम्	११६

पदम्	शब्दः	श्लो	पदम्	शब्दः	श्लो
वर्षे	... गृहम् ११०	वाजोपस्थम्	अश्वमित्रम् ...	४१९
कर्णः	... नद्यः १४०	वाजयेति ...	अर्चति ...	११९
वस्त्रः	... मेघः १९	वाजसातो	सङ्ग्रामे ...	१०९
वस्त्राचक्रः	... ,, ०१	वाजिनः	अस्त्रानदेवताः ...	४९०
वस्त्रिणः	... ,, १९	वाजिनी	... उवाः ३१
वस्त्रः	... वाक् ९४	वाजिनीवती	... ,, ,,
वस्त्रमयति	... अर्चति १३४	वाजी	... अश्वः १४३
वस्त्रिय	... विवर्द्धयति १०९	वज्रो	... सङ्ग्रामे १९०
वस्त्रः	... रूपः १५८	वाञ्छति	... इच्छति १००
वस्त्रिः	... रूपम् ११९	वाञ्छः	... वाक् ८०
वस्त्रि	... इच्छति १२९	वाञ्छी	... वाक् ७९
वस्त्रि	... इच्छति १००	वाञ्छीची	... ,, ,,
वस्त्रि	... राशिः ४९	वातः	... मध्यस्थानदेवता	... ४८१
वस्त्रि	... ,, ,,	वातरंदा	... अग्निम् ११९
वस्त्रि	... धनम् १२९	वातपथम्	... उदकम् ४३९
वस्त्रि	... इच्छति १९	वाधि	... मच्छति १३९
वस्त्रोः	... अश्वः ४४	वाजि	... प्रसन्नः १२४
वस्त्री	... राशिः ४८	वाजुः	... मध्यस्थानदेवता	... ४७५
वस्त्रे	... मच्छति १५९	वाजि	... उदकम् १२९
वस्त्रि	... अश्वः १४५	वार्यम्	... वरकीर्णम् ४०९
वस्त्रि	... उदकम् १००	वावीषाम्	... अश्वानाम् १४४
वाक्	... वाक् ९९	वार्क्यः	... नद्यः १०९
वाद्यतः	... मेघाविजः १४४	वाक्त्राजः	... सुहृष्टं वैशेष ४०३
वाद्यतः	... अश्विजः १५०	वाञ्छी	... वाक् ७९
वाद्यस्थितिः	... मध्यस्थानदेवता	... ४७८	वाञ्छी	... तद्वक्त्रम् १९९
वाज्या	... अश्वम् १०४	वाञ्छरम्	... अश्वः ३३
वाज्या	... वस्त्रम् ११३	वाञ्छोप्यति	... मध्यस्थानदेवता	... ४७८
वाज्यमन्त्रम्	... अश्वमित्रम् ४१९	वाद्यः	... अश्विजवक्त्रम् १९३

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठे
ज्ञातिवृद्धः ...	अतिशयवेडा ...	४०५	त्रियुते ...	पृथग्भूते ...	४०९
विद्यादः ...	सङ्ग्रामः ...	१६८	त्रिरुपश्री ...	महात् ...	१०५
त्रियः ...	मेधावी ...	११९	विमलसे ...	विबर्हिषसे ...	१०९
त्रिचष्टे ...	विपश्चरति ...	११८	विमल्लङ्काः ...	मनुष्याः ...	१८०
त्रिचूर्णैः ...	विद्वङ्गा ...	,,	विवाक् ...	सङ्ग्रामः ...	१६८
त्रिज्जामातुः	त्रिज्जामातुः ...	४१६	विवासति ...	परिचरति ..	११९
विट् ...	बलम् ...	११५	विशः ...	मनुष्याः ...	१०८
विनाम् ...	धनम् ...	१२९	विशम् ...	बड ...	१९५
विद्वयः ...	यज्ञः ...	१४८	विश्वकर्मा ...	मध्यस्थानदेवता	४०९
विद्वयानि	विद्वानानि ...	४१४	विश्वचर्षणिः	बडङ्गटा ...	१२८
विद्वेषे ...	विचिंठितेषु ...	१९९	विश्वरूपाः ...	इन्द्रस्यतिवाहाः	१५५
विधाता ...	मेधावी ...	१४९	विश्वानरः ...	मध्यस्थानदेवता	४८४
,,	मध्यस्थानदेवता	४८४	,,	शुक्लानदेवता ...	४९९
विधेम ...	परिचरेम ...	११९	विश्वदेवाः ...	—	४९६
विनङ्गमौ ...	बाह्य ...	१८९	विश्वन्धिः ...	मेघः ...	५९
विपः ...	अङ्गुल्यः ...	१९४	विश्वम् ...	उदक्रमः ...	१०९
,,	मेधावी ...	१४९	विश्वः ...	विधमः ...	४००
विपन्यवः ...	मेधावित्रः ...	१४९	विश्वप् ...	शौरादित्यश्च	१२ ४०९
विपन्युः ...	मेधावी ...	११८	विश्वी ...	कर्म ...	१६४
विपश्चित् ...	,,	१४९	विश्वीः ...	यज्ञः ...	१४९
विपा ...	वाक् ...	९०	,,	आदित्यः ...	४१९
विप.ट्.तु.द्रै.।।	शुक्लानदेवते ...	४०९	विश्वितः ...	विश्वीर्णः ...	४४८
विप्रः ...	मेधावी ...	११९	विश्वसुः ...	आपः ...	४२८
विभावरी ...	राशिः ...	४९	विश्वायः ...	महात् ...	१०९
विधा ...	अङ्गुल्यः ...	१९९	वीजम् ...	अपत्यम् ...	१०५
वियत् ...	अन्तरिक्षम् ...	२५	वीरघः ...	श्लोकघयः ...	४२८
वियातः ...	चक्रः ...	१८४	वीरु ...	रुद्रम् ...	११९
वियातयितः	,,	,,	रुद्र ...	,,	१२०

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठे
वर्षे	... गृहम् ...	११०	वाजपत्यम्	अग्निभ्रम् ...	४१६
वर्षः	... नद्यः ...	१४०	वाजयन्ति ...	अर्षति ...	१२६
वस्त्रः	... मेघः ...	६१	वाजसातो	सफुगमे ...	२७६
वस्त्राक्षरः	... ,, ...	७१	वाजिनः	सुखानदेवताः...	४९७
वस्त्रिमानः	... ,, ...	६१	वाजिनी	उषाः ...	३१
वस्त्रः	... वाक् ...	६४	वाजिनीवती
वस्त्रयति...	अर्षति...	१२४	वाजी	अश्वः ...	१४३
वस्त्रिष्य	विबर्द्धिष्ये	१०२	वज्जे	सफुगमे...	१०७
वस्त्रः	कूपः ...	१५८	वाञ्छति	इच्छति...	१००
वस्त्रिः	रूपम् ...	११९	वाक्	वाक् ...	८०
वस्त्रि	इच्छति	१२९	वाक्	वाक् ...	७९
वस्त्रि	इच्छति ...	१००	वक्त्रीषी
वक्त्री	रात्रिः ...	४९	वातः	मध्यस्थानदेवता	४८१
वक्त्र	... ,,	वातरंहा	विप्रम् ...	११९
वक्त्रः	धनम् ...	१२६	वाताप्यम्...	उदकम् ...	४३९
वक्त्रः	दशमः ...	१६	वाचि	गच्छति ...	१३९
वक्त्रोः	अश्वः ...	४४	वासाः	प्रसस्तः ...	१२४
वक्त्री	रात्रिः ...	४८	वाशुः	मध्यस्थानदेवता	४७३
वक्त्रे	गच्छति ...	१५९	वारि	उदकम् ...	१२९
वक्त्रिः	अश्वः ...	१४३	वार्यम्	वरकीयम् ...	४०६
वाः	उदकम् ...	१००	वार्याणाम्...	अश्वानाम् ...	१४४
वाक्	वाक् ...	९९	वार्क्यः	नद्यः ...	१४९
वाचतः	मेघादिभिः ...	१४४	वाक्त्रानः	मुहूर्तं वेद्ये...	४०३
,,	अग्निभिः ...	१५०	वाक्त्री	वाक् ...	७९
वाचस्पतिः	मध्यस्थानदेवता	४७८	,,	तदकम् ...	१९९
वाका	अश्वम् ...	१०४	वासरम्	अश्वः ...	५३
,,	वस्त्रम् ...	२१३	वालोक्यतिः	मध्यस्थानदेवता	४७८
वाजानन्धम्	अश्वगृहम् ...	४१६	वाहः	अग्निवक्त्रम्...	१९३

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठे
त्राचिष्टः ...	अतिशयबोधा ...	४०५	त्रियुगे	पृथग्भूते	४०२
विद्यादः ...	सङ्गमः...	२६८	त्रिरप्प्री ...	सहान् ...	२०५
त्रिपः ...	मेधावी...	३३९	विमलसे	विवर्द्धिषसे	३०२
त्रिचष्टे ...	विपश्चिन्ति	३३८	विमलस्यः...	सङ्गुष्ठाः ...	१८०
त्रिचर्षणिः ..	विक्रष्टा ...	११	विवाक्	सङ्गुष्ठाः...	२६८
त्रिजामातुः	त्रुक्तिजामातुः ...	४३६	विवासति	परिचरति ..	३१३
विट्	बलम् ...	२३५	विशः	सङ्गुष्ठाः...	१०८
विशम्	ध्वम् ...	२२९	विश्वम्	षड् ...	२९५
विद्द्यः	यज्ञः ...	३४८	विश्वकर्मा	सध्यस्याजदेवता	४०९
विद्यथानि	विज्ञानानि ...	४३४	विश्वचर्षणिः	बहुद्रष्टा ...	३२८
विद्रष्टे	विचिंविषेषु ...	३९३	विश्वरूपाः...	इष्टस्यतिवाचाः	१५५
विधाता	मेधावी ...	३४२	विश्वानरः ...	सध्यस्याजदेवता	४८४
„	सध्यस्याजदेवता	४८४	„	सुस्याजदेवता ...	४९३
विधेम	परिचरेम ...	३१९	विश्वेदेवाः...	—	४९६
विनङ्गमौ	वाङ्	१८९	विषन्धिः ...	सेषः ...	५९
विपः	अङ्कुलयः ...	३९४	विश्वम्	षट्कम्...	१०३
„	मेधावी...	३४२	विश्वः	विषमः ...	४००
विपन्यवः...	मेधावित्रः ...	३४२	विश्वप्	शौरादित्यश्च	३२ ४०९
विपन्युः	मेधावी ...	३३८	विष्ठी	कर्म ...	१६४
विपश्चित्	„ ...	३४३	विष्ठाः	यज्ञः ...	३४९
विपा	वाक् ...	९०	„	आदित्यः ...	४१२
विप. ङङ् तु द्वे	अज्ञानदेवते	४०२	विष्णितः	विष्ठीर्षः ...	४४८
विप्रः	मेधावी ...	३३९	विश्वः	आपः ...	४२८
विभावरी	राशिः ...	४९	विष्ठायाः	सहान् ...	३०२
विधाः	अङ्कुलयः ...	१९१	वीज्यम्	अपत्यम् ...	१०५
विद्यत्	अकारिचम्	२५	वीरघः	आवधयः ...	४२८
विद्यातः	चमः ...	२८४	वीजु	अज्ञम् ...	२१९
विद्यात. घतः	„ ...	११	वृक्	„ ...	२९०

पदम्	वार्धः	पृष्ठे	पदम्	वार्धः	पृष्ठे
हकः	वक्षः	१५८	वेनति	वर्धति...	१२७
„	खेनः	१६५	वेपः	कर्म	१६०
„	खन्मः	४९०	वेनिदि	वर्धति	१०
हस्तवर्धितः	वर्धितः	१५१	वेवेदि	वर्धति	११३
हस्तनम्	वस्तम्	१२०	वेवति	वर्धति	१००
हस्तति	वर्धति	१८२	वेवः	कर्म	१६३
हस्तम्	वस्तम्	१२८	वेवः	„	१६४
हस्तः	वेवः	७२	वेदि	वर्धति	१८८
हस्तम्	वस्तम्	१२८	वेवति	„	१००
हस्तवर्धे	वस्तुवर्धे	१७४	वेवसः	वर्धितम्	१७०, १८२
हस्तम्	वस्तुवर्धम्	४५७	वेवामरः	वर्धितम्	४६०
हस्तः	वस्तुवर्धः	१८१	वर्धितः	वर्धितः	१२६
हस्तति	वर्धति	१८२	वर्धितः	वर्धितः	१४३
„	वर्धति	१५५	वर्धितः	वर्धितः	१८८
हस्तनिः	वेवः	७२	वर्धितः	वर्धितः	१८५
हस्तमः	वर्धितम्	४६८	वर्धितः	वर्धितम्	१६
हस्तकपिः	वर्धितम्	४८३	„	वर्धितः	४१
हस्तकपाथी	„	४८१	„	वर्धितम्	११७
वेति	वर्धति	१००	वर्धितः	वेवः	१४
„	वर्धति	११३	वर्धितः	वर्धितः	१२८
„	वर्धति	१५६	वर्धितम्	कर्म	१६५
वेदः	वस्तम्	१२२	वर्धितः	वर्धितः	४१८
वेधाः	वेधावी	१४०	वर्धितः	वर्धितः	४०८
वेनः	वेधावी	१२८	वर्धितः	वर्धितः	१८१
„	वर्धितः	१७७	वर्धितः	वर्धितः	१०४
„	वर्धितम्	४८१	वर्धितः	वर्धितः	१८८
वेनति	वर्धति	१००	वर्धितः	वर्धितः	१८१
„	वर्धति	१७१			

पदम्	वार्थः	पृष्ठे	पदम्	वार्थः	पृष्ठे
श्रियोः	... श्रमनपूर्वयावमस्य	४४०	श्रयः	.. बलम्	२१०
श्रंसति	... शर्षति...	२२५	शर्म	.. श्चम्	२११
शंसनत्	... श्चत् ...	२२८	,	.. सुचम्	२१३
शकम्	.. उदकम्	८१	शर्याः	.. शकुलयः ..	२२२
शकुनिः	.. भूस्थानदेवता..	४१५	,	.. रूपवः	४०८
शक्तिः	.. कर्म	१००	शर्वरी	.. रात्रिः	४२
शक्वा	.. ,,	१६०	शयति	.. गच्छति ..	२४१
शक्वरी	.. वाक्	१८१	,	.. परिचरति ..	२२९
,	.. गोः	२२१	शवः	.. उदकम्	११२
शश्व	.. यावत्	२५२	,	.. बलम्	११६
शय	.. कर्म	१६२	,	.. घनम्	१२२
शयाम्	.. सुचम्	२१६	शशमानः	.. शर्षन्	२२४
शय्यम्	.. ,,	२१४	,	.. शंसमानः ..	४३५
शची	.. वाक्	८२	शश्वत्	.. वड	२८५
,	.. कर्म	१००	शश्वम्	... रूपम् ...	२१८
,	.. प्रज्ञा	२२५	शश्याः	... शकुलयः ...	२८०
शतम्	.. वड	२८५	शतपत्ना...	सुचपातिनौ ...	२१५
शतरा	.. सुचदायिनौ ..	२१५	शशदानः	शशशमानः ...	४४२
शब्दः	.. वाक्	८०	शशति	... ददाति...	२५६
शम्	.. सुचम्	२१८	शशाम	... योजिः ...	२८८
शश्याति	.. शक्ति	२८४	शशिपविद्यः	शपात्रशशिः ...	४१९
शमी	.. कर्म	१००	शशि	... शन् ...	२८२
शम्बः	.. वज्रा	४२९	शशिमी	... कर्म ...	१००
शम्बरः	.. मेघः	६६	शश्याता	... सुचगामिनौ ...	२१४
शम्बरम्	.. उदकम्	१२६	शशिरा	... रात्रिः ...	४६
,	.. बलम्	२२१	शशिरिम्बठः	मेघः ...	४५५
शश्वम्	.. श्चम्	२११	शश्वगुः	... सुचम् ...	२१४
शशावः	.. संशयिषुः ..	४५६	शश्वपम्	... कर्म ...	१००

पदम्	वर्णः	पृष्ठे	पदम्	वर्णः	पृष्ठे
शिवम् ...	रूपम् ...	१२९	शक्ति ...	वृत्ति ...	१८२
शिवन् ...	सुखम् ...	१२८	श्लाघा ...	कुख्या ...	४१३
शिवीति ...	शक्ति ...	१८०	श्लाघाः ...	सविह्वलिकाः ...	१५३
शिव्यम् ...	रूपम् ...	१२८	श्लाघी ...	राशिः ...	४२
शीलम् ...	चिप्रम् ...	१६०	श्लेघः ...	मधुखानदेवता	४८३
शीरम् ...	अग्निम् ...	१८२	श्लेघासः ..	असाः ..	१५१
शु ...	चिप्रम् ...	१११	शतृ ..	सत्यम् ..	१२०
शुक्रम् ...	उदकम् ...	१२८	शक्ति ..	वृत्ति ..	१८०
शुक्लम् ...	सुखम् ...	११६	शक्ता ..	भूखानदेवता ..	४०१
शुक्लासीरी	भूखानदेवते	४०२	शकः ..	अज्ञम् ..	२०३
शुक्लम् ...	उदकम् ...	११५	,,	धनम् ..	१२८
शुद्धः ...	वधत्या ...	४४२	शायकाः ..	आशयकाः ..	४३४
शुद्धम् ...	वसम् ...	१२८	श्रीका ..	राशिः ..	४२
शुद्धनासः ...	चिप्रमनाः ...	१६०	शुद्धी ..	वाग्निः ..	४३८
शुद्धसामौ ...	सङ्गामे ...	१०५	शुद्धति ..	वृत्ति ..	१८०
शुद्धाः ...	चिप्राः ...	१५८	शोकः ..	वाक् ..	०५
शुद्धम् ...	वल्गुम् ...	११८	शुद्धी ..	कितवः ..	४११
,,	सुखम् ...	१११	शुद्धति ..	वृत्ति ..	१८०
शुद्धादि ...	वृत्ति	१६१	शुद्धति ..	,,	,,
शुद्धाति ...	वृत्ति	१८४	शुद्धति ..	गच्छति ..	१५१
शेषः ...	अपत्यम् ...	१०२	शुद्धम् ..	धनम् ..	१२२
,,	पुञ्जम् ...	१००, १८५	,,	चिप्रम् ..	४००
शेषम् ...	सुखम् ...	११८	शुद्ध्या ..	उवाः ..	५१
शेषधम् ...	,,	११५	शुद्धति ..	गच्छति ..	१५१
शोकी ...	राशिः ...	४०	शुद्धति ..	गच्छति ..	१५१
शोचति ...	वृत्ति ..	१५६	शुद्धम् ..	सङ्गामः ..	१००
शोचिः ...	,,	१६०	शुद्धम् ..	सङ्गामे ..	१००
शोचति ...	गच्छति ...	१४१	शुद्धम् ..	सङ्गामे ..	१००

पदम्	शब्दः	पृष्ठे	पदम्	शब्दः	पृष्ठे
संभतः	सङ्गामाः	२७८	समाभयः	सङ्कुल्यः	२८६
सञ्चति	गच्छति	२४६	सञ्जुतः	निर्गतमन्मूर्च्छित वा	२६५
समरः	सन्मरिचम्	६०	सनेमि	पुरातनम्	६६८
समरम्	,, ...	२४	सपति	परिचरति	३१६
सक्वः	निर्गतमन्मूर्च्छितं वा	२६५	सपर्येति	,, ...	,,
सय्य	सङ्गामः	२६०	सप्रच्छपयः	रम्ययः	६८
सङ्गाः	सङ्गामाः	२७०	सप्रर्षयः	,, ...	२९
सङ्गे	सङ्गामे	२७४	सप्तिः	स्यः	२४५
सङ्ग्रे	,, ...	२६०	सप्रचाः	सर्वतः प्रयुः	४६४
सङ्गये	,, ...	२७४	सबाधः	सत्त्विकाः	२५१
सङ्गमे	,, ...	,,	समस्यु	सङ्गामेषु	२०९
सङ्गे	,, ...	,,	समजम्	सङ्गामम्	२०९
सञ्चति	गच्छति	२४४	समवीके	सङ्गामे	२०६
सञ्चते	सेवते	२७०, २८०	समरणे	,, ...	२८६
सञ्चा	सञ्च	४१०	समर्थे	,, ...	,,
सन्	सदकम्	१२९	समस्य	सर्वस्य	४२१
सतः	प्राप्तम्	२७०, २८२	समितः	सङ्गामः	२०९
सतीकम्	सदकम्	८०	समिद्ये	सङ्गामे	२०६
सतीगम्	,, ...	११८	समीके	,, ...	२००
सत्यम्	,, ...	१२१	समङ्गः	सन्मरिचम्	६०
सञ्चा	सत्यम्	२२०	समोचे	सङ्गामे	२०६
सदकम्	सदकम्	१९०	सञ्चोचे	,, ...	२६०
सदशी	स्यवाश्रयिण्यौ	२७४	सरस्युः	दुष्कामदेवता	४८१
सङ्गमी	,, ...	,,	सरसा	मध्यकामदेवता	४८०
सदश्वे	दुर्भिक्षप्रिदेवते	४५५	सरः	वाक्	८४
सङ्ग	सदकम्	१९०	,, ...	सदकम्	१११
,,	सङ्गामः	२७०	सरसाम्	मध्यकामदेवता	४७८
,,	सदकम्	१९०	सरसती	वाक्	८२

पदम्	वार्थः	पृष्ठे	पदम्	वार्थः	पृष्ठे
सरस्यः ...	नद्यः ...	१४९	साध्याः ...	रम्यः ...	३८
सरितः ...	,, ...	१९६	,, ...	सुस्थानदेवताः	४८६
सरिरम् ...	बड ...	२८४	सायकः ...	वज्रः ...	२८०
सर्गाः ...	उदकानि ...	१२०	सिनम् ...	अन्नम् ...	९-७
सर्णीकम् ...	उदकम् ...	११७	,, ...	,, ...	४१०
सर्पति ...	गच्छति ...	२४०	सिनीवाली	मध्यस्थानदेवता	४८७
सर्पिः ...	उदकम् ...	१२४	सिन्धवः ...	नद्यः ...	१२८
सर्वम् ...	,, ...	१२९	सिरा ...	उदकम्...	१०७
सर्ङ्गे ...	गच्छति...	२५०	सिषङ्गु ...	खेतान्...	३७०, ३८७
सल्लुकम्...	सरणशीलम् ...	४९८	सिसर्ति ...	गच्छति ...	२४७
सलिलम् ...	उदकम्...	१००	सीनम् ...	अन्नम् ...	२०९
,, ...	बड ...	२८६	सीम् ...	परिपचयम् ...	४९३
सवनम् ...	यज्ञः ...	३४८	सीयते ...	,, ...	२४८
सविता ...	मध्यस्थानदेवता	४८०	सीराः ...	नद्यः ...	१२३
,, ...	सुस्थानदेवता ...	४८१	सुकम् ...	सर्वपदसमाख्याय	३२८
सवीमनि ...	प्रसवे ...	४९४	सुखेस ...	उदकम्...	१०६
सञ्चति ...	गच्छति...	२४५	सुखम् ...	,, ...	११२
ससम् ...	अन्नम् ...	२१०	सुख्यम् ...	सुखम् ...	३१६
,, ...	साध्यनिकं ज्योतिः	४०८	सुत् ...	सोता ...	३४४
सस्ति ...	सपिति ...	२५७	सुतः ...	अन्नम् ...	२०७
सस्तिम् ...	मेघम् ...	४०४	सुतम् ...	,, ...	२०३
सस्ति ...	गच्छति...	२६८	सुतुकः ...	सुनमनः...	२८७
ससुता ...	अनुसुयः ...	१८८	सुदयः ...	सुदानः...	४९८
सस्यः ...	निर्गतमन्त्रितं वा	३१४	सुदिनम् ...	सुखम् ...	३१६
सस्यः ...	उदकम् ...	११९	सुमीयः ...	प्रस्यः ...	२२३
,, ...	वज्रम् ...	२१८	सुपकः ...	मध्यस्थानदेवता	४८९
सस्यम् ...	बड ...	२८६	सुपर्वाः ...	रम्यः ...	३८
साचीविम् ..	विप्रम् ...	२६९	,, ...	वज्राः ...	१५१

पदम्	वर्षः	प्रुठे	पदम्	वर्षः	प्रुठे
सुपर्वी ...	वाक् ...	९५	स्त्रियाः ...	व्यभिः ...	४४५
सुप्रायथाः...	सुप्रगमनाः ...	१९७	स्त्रियानाम्...	स्त्रिमभावेन-	
सुमत् ...	स्यम् ...	४४९	संज्ञानामार्पा...		४४५
सुक्तम् ...	सुक्तम् ...	२१७	सुप् ...	स्रोता ...	२४६
सुक्तावरी ...	उवाः ...	५१	सृष्टाति ...	वृत्ति ...	१८९
सुरा ...	उदकम् ...	१०७	सृष्टिः ...	दाचस् ...	४०४
सुविते ...	सुगमने ...	१९६	सृष्टिः ...	नक्षत्रैः ...	१७०, १८२
सुविदनाः ...	सुप्रानः...	४२९	स्रोमति ...	वर्धति ...	१२९
सुमित्रः ...	सुहनुः सुगवी वा	४४४	स्रोति ...	„ ...	१२५
सुहत्याः ...	वृद्धयः ...	१९८	स्रोति ...	वृत्ति ...	१८०
सुदः ...	रूपः ...	२६०	स्रोति ...	„ ...	१८२
सुनरी ...	उवाः ...	४९	सृष्टः ...	सङ्गमाः ...	२७१
सुनुः ...	व्यपत्यम् ...	१७५	सुरति ...	वृत्ति ...	१८२
सुवता ...	उवाः ...	५२	सुरुति ...	„ ...	„
„ ...	वृत्तम् ...	२११	सुतीकम् ...	उदकम् ...	९७
सुवतावती	उवाः ...	५२	सुन्दति ...	गच्छति...	२२६
सुवतावरी	„ ...	„	सुन्दवे ...	„ ...	२४०
सुविः ...	स्रोता ...	२४५	सुन्द्रासः ...	बलानि...	२२१
सुर्वे ...	सुसमीरिते ...	४४०	सुमति ...	गच्छति...	२४०
सुर्वे ...	सुस्थानदेवता...	४९९	सुमकम् ...	सुक्तम् ...	२१५
सुर्व्या ...	वाक् ...	८२	सुन ...	„ ...	२१४
सुक्तः ...	वक्तः ...	१८८	सुोनम् ...	„ ...	२१७
सुक्तिः ...	दाचस् ...	४२४	संसवे ...	गच्छति...	२४०
सुप्रः ...	सुप्रः ...	४४४	सवति ...	„ ...	„
सुषति ...	गच्छति ...	२५५	सवन्यः ...	नद्यः ...	१४०
सोमः ...	मध्यस्थानदेवता	४८२	स्रोतः ...	उदकम् ...	११०
सोमानम् ...	व्यभिषोत्तरम् ...	४२६	स्रोत्याः ...	नद्यः ...	१२४
सोमः ...	स्रोता ...	२४५	सः ...	उदकम्...	१९५

पदम्	वर्धः	प्रठे	पदम्	वर्धः	प्रठे
सः	... वीरादित्यश्च	२९, २७०	वन्ति	... गच्छति...	... २५३
सखाः	... सुजननः...	... ४१९	वन्तात्	... गच्छतु २५६
सदति	... वर्धति...	... २२१	वन्ति	... गच्छति २२८
सखा	... उदकम्...	... १९८	वसः	... वसः २४४
„	... वसम् २०८	वसति	... गच्छति २२८
सधितिः	... वसः २८०	वसन्तात्	... गच्छतु २२८
सखे	... द्यावापृथिवी ...	२७९	वरयावः	... वनमननः ४१०
सखः	... वाक् ८०	वरः	... ष्यतिः...	... २८८
सपिति	... सपिति...	... २५०	„	... ष्यतु २६०
„	... वर्धति...	... २२१	„	... ष्योः २२४
सवधः	... वनारिचम् ...	२४	वरयाः	... मनुष्याः २८०
सवधूः	... „ ...	२८	वरस्यः	... नयः २४९
सरः	... वाक् ८०	वरितः	... रण्यः ४९
सरति	... गच्छति २४०	„	... नयः २२६
„	... वर्धति...	... २२०	„	... आदित्यवाहः...	... २५४
सर्षीकम्	... उदकम् ८०	„	... वज्रुलयः २८५
ससराधि	... वर्धति ५६	सरी	... रन्त्रवाची २५२
„	... „ ४०८	सर्ष्यम्	... मृचम् २०७
„	... मृचाः २०८	सर्यति	... गच्छति...	... २५१
ससारः	... वज्रुलयः २८५	सर्यते	... रच्छति २०९
ससि	... सपिति २५०	सविः	... उदकम् २२०
ससिः	... मध्यस्थानदेवता	४८८	सविर्धाने	... भूस्थानदेवते ४७९
साहा	... वाक् ८२	ससन्नः	... भूस्थानदेवता ४६७
साहाकृतयः	... भूस्थानदेवता ...	४६४	सासमाने	... सासमानौ ४०८
सृतीकम्	... उदकम् २१८	सिकम्	... सर्वपदसमास्मानाव	२२८
ससासः	... वसः २५९	सिनोत	... सिनुत ४४८
सनति	... गच्छति...	... २५०	सिना	... राशिः ४७
			सिरसम्	... सिरसम् १८

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
द्विरप्यवर्षाः	नद्यः	१२७	दोःचा	वाक्	८८
द्विरप्यक्	निर्मतमन्वर्द्धितं वा	१२५	,,	यज्ञः	१२८
ऊरचित्	खेनः	१२४	श्रुतः	श्रुतः	१२७
द्विषिः	असत्	१२१	कथति	अर्चति	१२१
,,	क्रोधः	१२२	,,	अति	१२२
द्विषीयते	क्रुध्यति	१२२	कथते	अर्चति	१२२
चेतिः	वक्षः	१८०	करः	क्रोधः	१२५
चेन	द्विरप्यम्	१८	करति	अति	११४
,,	उदकम्	१२५	कार्याणाम्	अद्यानाम	१५१
चेळः	क्रोधः	१२४		॥ इति ॥	
चेळते	क्रुध्यति	१२२		—	

॥ अध्यायानां खण्डानाञ्च सूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (नैषधुर्कं काण्डम्) १	(१५) दशादिष्टोपयोजनानि ...	१५२
(१) एकविंशतिः शथिवीनामधेयानि १	(१६) एकादश अक्षतिकर्माचः	१५६
(२) पञ्चदश द्विरप्यनामानि ...	(१७) एकादश अक्षवोनामधेयानि	१५८
(३) षोडशान्तरिचनानामानि ...		१४
(४) षट् साधारणानि ...	अथ द्वितीयाध्यायः (नैषधुर्कं काण्डम्) १६२	१२, १७७
(५) पञ्चदश रश्मिनामानि ...	(१) षड्विंशतिः कर्मनामानि ...	१६२
(६) अष्टौ दिङ्नामानि ...	(२) पञ्चदश्रापत्यनामानि ...	१७१
(७) त्रयोविंशतीराचिनामानि	(३) पञ्चविंशतिर्भन्तुधनामानि	१७६
(८) षोडशोषेनामानि ...	(४) द्वादश वाङ्नामानि ...	१८८
(९) द्वादशाक्षर्मासानि ...	(५) द्वाविंशतिरङ्कुलिनामानि	१८१
(१०) त्रिंशत्कोषनामानि ...	(६) अष्टादश कान्तिकर्माचः ...	१८८
(११) सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामानि	(७) अष्टाविंशतिरन्ननामानि ...	२०९
(१२) एकशतसुदकनामानि ...	(८) दशातिकर्माचः ...	२१२
(१३) सप्तविंशद्भेदीनामानि ...	(९) अष्टाविंशतिर्बेङ्गनामानि ...	२१५
(१४) षड्विंशतिरक्षनामानि ...	(१०) अष्टाविंशतिरेव धननामानि	२१९

13.	Chaturvarga Chintāmaṇi, Fasc. I—XXXVII @ /10/ each	Rs. 23	4
14.	Chhāndogya Upanishad, Sanskrit Fasc. I and IV @ /10/ each	.. 1	4
15.	Ditto English, Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	2
16.	Categories of the Nyāya Philosophy, Fasc. II 0	10
17.	Daśa Rūpa, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
18.	Gopatha Brāhmaṇa, Fasc. I and II @ /10/ each 1	4
19.	Gopāla Tāpani, Fasc. I 0	10
20.	Gobhiliya Grihya Sūtra, Fasc. I—XII @ /10/ each 7	8
21.	Hindu Astronomy, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
22.	Īśā Kena Kaṭha Praśna Muṇḍa Māṇḍūkya Upanishads, Fasc. VI 0	10
23.	Kātantra, Fasc. I—VI @ /1/ each 6	0
24.	Kathā Sarit Sāgara, English, Fasc. I—X @ /1/ each 10	0
25.	Lalita Vistara, Fasc. I—VI @ /10/ each 3	12
26.	Ditto English, Fasc. I—II 2	0
27.	Maitri Upanishad, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
28.	Mīmāṃsā Darśana, Fasc. II—XVI @ /10/ each 9	6
29.	Mārkaṇḍeya Purāna, Fasc. IV—VII @ /10/ each 2	8
30.	Nṛsiṃha Tāpani, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
31.	Nirukta, Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
32.	Nārada Pancharātra, Fasc. I, III—IV @ /10/ each 1	14
33.	Nyāya Darśana, Fasc. I and III @ /10/ each 1	4
34.	Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kāmandaki, Fasc. II—IV (Fasc. I out of stock) 1	14
35.	Piṅgala Chhandah Sūtra, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
36.	Prithirāj Rāsau, Fasc. I—IV @ /10/ each 2	8
37.	Ditto English, Fasc. I 1	0
38.	Pāli Grammar, English, Fasc. I and II @ /10/ each 1	4
39.	Prākṛita Lakṣhaṇam, Fasc. I 1	8
40.	Rig Veda, Vol. I, Fasc. IV 0	10
41.	Srauta Sūtra of Apastamba, Fasc. I—IV @ /10/ each 2	8
42.	Ditto Aśvalāyana, Fasc. I—XI @ /10/ each 6	14
43.	Ditto Lātyāyana Fasc. I—IX @ /10/ each 5	10
44.	Sāma Veda Saṃhitā, Fasc. I—XXXVII @ /10/ each 23	2
45.	Sāhitya Darpaṇa, Fasc. I—IV @ /10/ each 2	8
46.	Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, Fasc. I and II @ /10/ each 1	4
47.	Sūrya Siddhānta, Fasc. IV 0	10
48.	Sarva Darśana Sangraha, Fasc. II 0	10
49.	Saṅkara Vijaya, Fasc. II and III @ /10/ each 1	4
50.	Sāṅkhya Pravachana Bhāshya, English, Fasc. III 0	10
51.	Sāṅkhya Sāra, Fasc. I 0	10
52.	Taittirīya Āraṇyaka, Fasc. I—XI @ /10/ each 6	14
53.	Ditto Brāhmaṇa Fasc. I—XXIV @ /10/ each 15	0
54.	Ditto Saṃhitā, Fasc. I—XXXII @ /10/ each 20	0
55.	Ditto Prātisākhya, Fasc. I—III @ /10/ each 1	14
56.	Ditto and Aitareya Upanishads, Fasc. II and III @ /10/ each 1	4
57.	Ditto Aitareya Svetāsvatara Kena Īśā Upanishads, English, Fasc. I and II @ /10/ each 1	4
58.	Tāndyā Brāhmaṇa, Fasc. I—XIX @ /10/ each 11	14
59.	Uttara Naishadha, Fasc. I—XII @ /10/ each 7	8
60.	Vāyu Purāna, Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—II @ /10/ each 5	0
61.	Vishṇu Smṛiti, Fasc. I—II @ /10/ each 1	4
62.	Yoga Sūtra of Patanjali, English, Fasc. I—II 1	12

Arabic and Persian Series.

1.	'Alamgīrnāmah, with Index, Fasc. I—XIII @ /10/ each 8	2
	English Translation, Akbari, Persian text, Fasc. I—XXII @ 1/4 each 27	8
	Ditto English Translation, Vol. I (Fasc. I—VII) 12	4
	with Index, 'Alamgīrnāmah, with Index, Fasc. I—XX @ 1/4 each 25	0
	Biographical 'Alamgīrnāmah with Index, Fasc. I—XIX @ /10/ each 11	14
	Arabic Technical's Oriental Biographical Dictionary; thick paper, Rs. 4/12; thin 4	8
	.. Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 26	4
	each 17	8
	Phang-i-Rashidi (complete), Fasc. I—XIV @ 1/4 each 17	8
	Historical-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, Fasc. I—IV @ /12/ each 3	0
	Shah-ul-Pan Waqūfi, Fasc. I—IX @ /10/ each 5	16
	Shah-i-Fazāli, Fasc. I—IV @ /10/ each 2	8
	Asmā'i, History of the Persian Masnavi, Fasc. I 1	4
	English History of the Caliphs, English, Fasc. I—VI @ 1/ each 6	0
	with Index, 17	8

14. Iqbálnámah-i-Jahángirí, Fasc. I—III @ /10/ each	..	Rs. 1	14
15. Işabáh, with Supplement, Fasc. I—XXX @ /12/ each 22	8
16. Magházi of Wáqidí, Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
17. Montakhab-ul-Tawárikh, Fasc. I—XV @ /10/ each 9	6
18. Muntakhab-ul-Lubáb, Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/ 12	0
19. Mu'ásir-i-'Alamgírí (complete), Fasc. I—VI @ /10/ each 3	12
20. Nukhbat-ul-Fikr, Fasc. I 0	10
21. Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, Fasc. I and II @ 1/ each 2	0
22. Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each.. 8	12
23. Ţabaqát-i-Náşirí, Fasc. I—V @ /10/ each 3	2
24. Ditto English, Fasc. I—XIV @ 1/ each 14	0
25. Tárikh-i-Firúz Sháhi, Fasc. I—VII @ /10/ each 4	6
26. Tárikh-i-Baihaqí, Fasc. I—IX @ /10/ each 5	10
27. Wís o Rámin, Fasc. I—V @ /10/ each 3	2

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII—XI; Vols. XIII and XVII, and Ditto Vols. XIX and XX @ 10/ each 90	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	.. 5	0
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Sub- scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers. N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) 2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) 2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) 4	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) 4	0
A Grammar and Vocabulary of the Northern Balochí Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) 4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) 2	0
4. Aborigines of India, by B. H. Hodgson 3	0
5. Analysis of the Sher Chin, by Alexander Csoma de Körös 1	0
6. Anis-ul-Musharrihin 3	0
7. Catalogue of Fossil Vertebrata 2	0
8. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts 1	0
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev., W. Taylor 2	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis 1	8
11. Iştiláhát-ush-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. 1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV @ 16/ each 32	0
13. Jawámi-ul-ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. 2	0
14. Khizánat-ul-ilm 4	0
15. Mahábhárata, Vols. III and IV @ 20/ each 40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with coloured Plates, 4to. @ 6/ 12	0
17. Purána Sangraha 1	0
18. Sharí'at-ul-Islám 4	0
19. Tibetan Dictionary 10	0
20. Ditto Grammar 8	0
21. Vattodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2	0

